

KADERBLAD VAN HET CHRISTELIJK NATIONAAL VAKVERBOND IN NEDERLAND

19e JAARGANG No. 2 — FEBRUARI 1966

EVANGELIE

EN

MAATSCHAPPIJ

Versijnt éénmaal per maand

EVANGELIE EN MAATSCHAPPIJ

Redactie en administratie:
Mallebaan 8-8a, Utrecht
Telefoon 030-20141
Giro 204608 t.n.v. het C.N.V. te Utrecht
Abonnementsprijs voor leden van bij het
C.N.V. aangesloten organisaties f 5.-
Voor niet leden f 7.50 per jaar
Losse nummers f 1.-
Redacteur: Dr. W. Albeda

Medewerkers: Prof. Mr. P. Borst, A. Borstlap, Prof. Mr. W. F. de Gaay
Fortman, Drs. G. Gerritse, Prof. Dr. G. Kuiper, Ds. F. H. Landsman, C. J.
van Mastrigt, C. van Nierop, A. Remijn, M. Ruppert, Prof. Dr. H. Thierry,
Dr. E. de Vries, Drs. C. F. Wieringa, Prof. Dr. H. J. van Zuthem.

INHOUD:

- Dr E. de Vries* **Ethiek van de arbeid en rust**
- Dr. W. Albeda* **De arbeider in deze tijd**
- Drs. G. H. Terpstra* **Eigendomsverhoudingen in Oost en West**
- Boekbespreking**
- Cijfers en Feiten**

De Gaulle, Frankrijk en de E.E.G.

Ik moet beginnen met mij te verontschuldigen voor het feit, dat ik met dit verhaal grotendeels zal komen op het terrein van de politiek. Maar dat is onvermijdelijk, omdat we met elkaar willen spreken over de Europese crisis. Het zou onjuist zijn, de Europese crisis voor te stellen als een economische crisis. Het is een crisis met een duidelijke politieke achtergrond. Misschien mag ik beginnen heel in 't kort een historisch overzicht te geven.

De gedachte van het Verenigd Europa is 19 sept. 1946 voor het eerst door Churchill naar voren gebracht, tijdens een lezing voor de Universiteit van Zürich. Churchill heeft daar er aan herinnerd dat de oorlog en de gevolgen daarvan voor West-Europa terug zouden kunnen keren. De rivaliteit tussen Frankrijk en Duitsland zou opnieuw geboren kunnen worden. De mogelijkheid van een derde wereldoorlog was niet uit-

gesloten. Er is echter een remedie. „Wij moeten de familie van de Europese naties verenigen en een structuur geven, die het haar mogelijk zal maken om te leven en te groeien in vrede en hergroeperen in de Verenigde Staten van West-Europa”.¹⁾ De eerste stap daartoe zal het oprichten van een Raad van Europa moeten zijn. Drie maanden later richtte Churchill in Engeland de Beweging voor een Verenigd Europa op. Andere landen volgden. In hetzelfde jaar komt de Europese Beweging van geheel Europa tot stand en in december 1946 wordt het eerste congres gehouden. De Christen Democraten vormen hun Europees Samenwerkingsverband „les Nouvelles Equipes Internationales” en in 't volgende jaar stichten de socialistische partijen hun beweging voor Europese eenheid.

De jaren 1946 tot 1952 werden gekenmerkt door verschillende pogingen om via de Raad van Euro-

pa en via de West Europese Unie te komen tot een Europese integratie. De eerste concrete stap wordt gedaan via de Benelux, die direct na de bevrijding startte. De Benelux toonde in het klein de problemen, maar ook de mogelijkheden voor het integratieproces. Zij vormde als voorbeeld een belangrijke stap naar de Europese integratie.

Maar inmiddels was er op het Europees vlak ook leven te constateren. Op initiatief van de Amerikanen werd in 1948 de Organisatie voor Europese Samenwerking gesticht, die o.m. zou zorgen voor de coördinatie in het Marshall plan, maar bovendien een stap vormde in een poging de Europese economieën te coördineren. Hoewel deze organisatie nog steeds bestaat, en nuttig werk verricht, met name voor gemeenschappelijke studie en onderlinge informatie, was dit nog geen integratie.

De E.G.K.S.

De eerste stap naar integratie werd gevormd door de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal. Echt concreet werd deze zaak pas toen Robert Schumann als Minister van Buitenlandse Zaken van Frankrijk (het is goed om er op te wijzen dat het dus een Frans initiatief was) voorstelt, om te komen tot wat men toen noemde de „functionele integratie”.²⁾ Hij stelde voor de kolen- en staalindustrie van Frankrijk en Duitsland en zoveel landen als daarbij zouden willen aansluiten onder te brengen onder één autoriteit. De grondgedachte was, dat de gezamenlijke produktie van kolen en staal in Duitsland daarmee onder één economisch programma zou

kunnen komen en bovendien, dat hierdoor een Frans-Duitse oorlog niet alleen onwaarschijnlijk leek, maar ook onmogelijk zou gaan worden.

Op 10 augustus 1952 wordt de Hoge Autoriteit van de Gemeenschap voor Kolen en Staal geïnstalleerd en Jean Monnet treedt op als de eerste president van de nieuwe Gemeenschap.

Daarmee komen er de eerste Europese organen: „de Assemblée” (het parlement), de Hoge Autoriteit, de Raad van ministers en het Raadgevend Comité (waarin werkgemers, werknemers en consumenten vertegenwoordigd zijn).

Europa schijnt op gang te komen. Maart 1953 komt in Bern het akkoord tot stand, op basis waarvan de spoorwegen in Europa nauwer gaan samenwerken. Toen werden de wagons met „Europ”, die ieder wel eens gezien heeft, geboren. Dan komt er een kink in de kabel, dan mislukt de Europese Defensie Gemeenschap. Het plan wordt door vijf van de zes regeringen aangevaard, maar Frankrijk verwerpt het. Bij een voorlopige eerste algemene discussie in het Franse Parlement stemt een meerderheid van communisten en gaullisten het af en de Franse regering weigert om hieraan enige politieke consequentie verbinden!

In 1956 doet Monnet een stap, die algemeen verwondering verwekt, Monnet treedt af als president van de Hoge Autoriteit van de Gemeenschap voor Kolen en Staal om de handen vrij te hebben om de Europese gedachte verder te gaan ontwikkelen. Hij richt op het „Comité Monnet” waarin hij leiders van alle democratische vakverenigingen in Europa en van de politieke partijen opneemt.

Het comité van de Verenigde Sta-

ten van Europa is sindsdien een pressiegroep om te komen tot Europese eenheid. Men zal zich herinneren dat het C.N.V., en dan in de figuur van onze betreurde vriend Hazenbosch, direct in dit comité zitting nam.

De E.E.G.

Daarna komt het initiatief van de Nederlandse Minister Beyen, samen met Spaak en de Luxemburgse Minister Besch, gesteund door Italië, het Verdrag van Rome. De verdere ontwikkeling is bekend. 25 maart 1957 worden te Rome de verdragen ondertekend. Mede dank zij de voorbereiding van het Comité Monnet worden de verdragen veilig door de parlementen geloodst en aanvaard. De eerste aanzwengeling van de Europese Economische Gemeenschap wordt begunstigd door een blijvende hoogconjunctuur, waarvan men niet helemaal zeker weet in hoeverre het een zogenaamd „E.E.G.-effect” is of dat het alleen maar een gevolg is van speculaties van het bedrijfsleven op de komende ontwikkeling.

Dan komen de initiatieven van de Europese Commissie om te komen tot een versnelling van de Europese Economische Gemeenschap. Alles schijnt bijzonder goed te gaan en het ziet er naar uit dat de Europese Economische Gemeenschap een succes wordt.

Dan komt plotseling in januari 1963 de persconferentie van de Gaulle, die een eind maakt aan de onderhandelingen met Engeland. En in 1965 beginnen de moeilijkheden over de landbouw, en de vraag rijst of, wat er van 1958 tot 1965 in de E.E.G. is opgebouwd, vandaag afgebroken gaat worden.

Ligt dit wellicht aan de economische ontwikkeling? De economische ontwikkeling is vandaag aan de dag beter dan ooit.

De export van Frankrijk naar E.E.G.-landen nam van 1958 tot 1964 toe met een factor 2.46 (is dus thans 2.46 keer zo hoog als in 1958.).

Van Nederland werd de export naar E.E.G.-landen 2.42 maal zo groot, België 2.54 maal zoveel. De produktie in de E.E.G.-landen nam in sterke mate toe. Stellen we het jaar 1958 op 100, dan was er in Nederland een groei met 58 %, Frankrijk met 39 %, Italië zelfs 75 %, Duitsland 64 % en België met 46 %.

Een ander voorbeeld: de Franse export van automobielen naar Duitsland was in 1964 8 keer zo groot als 1958, naar Italië 14 keer zo groot, naar Nederland 6½ keer zo groot en naar de Belgische-Luxemburgse Unie 3.4 keer zo groot. Uiteraard moet men rekening houden met de algemene groei van het gebruik van het automobiel, maar het is duidelijk, dat de E.E.G. met deze ontwikkeling wat te maken heeft. Als de E.E.G. dan ook in gevaar is, ligt dit niet aan de economische ontwikkeling. Ligt het dan wellicht aan de toepassing van de Verdragen? Nee, wij zijn nog steeds vóór op het schema, dat indertijd gesteld is voor de ontwikkeling van de Gemeenschap.

Wij zijn verder met de afbraak voor het buitentarief, wij zijn verder met de opbouw van een buitentarief voor de Europese Economische Gemeenschap, dan we verwacht hadden in 1965 te zullen zijn. Ligt het dan aan de botsing van de economische belangen? Tot nu toe is er altijd, zo nodig in marathonzittingen van

nachtenlang, een oplossing gevonden, het ligt dus niet aan de botsingen van de economische belangen.

De achtergrond

Wat dan? En hier komen we aan één van de moeilijkste kanten van de Europese Economische en verdere integratie. Meer en meer, naarmate we voortschrijden, openbaart zich een probleem dat van begin af aan in de E.E.G. heeft gelegen. Er is namelijk van het begin af aan een verschillende achterliggende politieke conceptie van het Europa, waar we op de duur naar toe moeten. Die verschillende politieke conceptie kan worden omschreven als „supranationaal” tegenover „nationaal”, „Europees” tegenover „Atlantisch” of de „vijf” tegenover „Frankrijk”. Terecht denkt men dan in de eerste plaats aan de figuur van *Charles de Gaulle*.

Het is verstandig om iets verder te gaan ons niet te beperken tot de Gaulle, maar te kijken hoe de ontwikkeling geweest is van de opvattingen in Frankrijk in de naoorlogse periode.³⁾ De Vierde Republiek, die vooraf ging aan het optreden van de Gaulle, heeft een zeer wisselig politiek-beleid gevoerd, een beleid dat voortdurend door het optreden van nieuwe regeringen werd doorkruist, maar dat toch al met al een zekere lijn vertoonde. Om Duitslands herbewapening tegen te gaan, waar men bang voor was, verwierp men de Europese Defensie Gemeenschap en men accepteerde later de NAVO die (naar later bleek) Duitsland grotere eigen mogelijkheden schonk dan de Europese

Defensie Gemeenschap. Men accepteerde de Verdragen van Parijs en van Rome, maar verdedigde de supra-nationale politiek met argumenten van nationaal belang. Bovendien was ook in de Vierde Republiek de eigen atoombewapening voor Frankrijk reeds een uitgangspunt en niemand minder dan Edgar Fauré, op het ogenblik een tegenstander van de Gaulle, heeft het als volgt omschreven: Het beleid van de Vierde Republiek was er op gericht om niets te doen, noch te laten, wat de Franse atoombewapening zou kunnen verhinderen. Stap voor stap wilde de Vierde Republiek komen tot een eigen atoomwapen voor Frankrijk. Wat zit hier achter? Het lijkt mij goed om daarop door te gaan, want hier ligt de kern van de moeilijkheden. Grosser zegt, dat sinds de oorlog Frankrijk geleid is door drie gedachten. *In de eerste plaats* een weigering om door te denken over het militaire probleem. Het probleem van de kernbewapening, van de massale vernietigingsmogelijkheden, die de kernwapenen de wereld hebben geschonken, is in Frankrijk nooit gesteld op de mander, waarop het in Engeland, Amerika of Duitsland is gesteld. Men heeft uit het ontstaan van het atoomwapen niet de conclusie getrokken, dat er daarmee een verandering gekomen is in de mogelijkheid van het bestaan van soevereine staten. Men spreekt nog steeds van de Natie-Staat vanuit de gedachte van nationale souvereiniteit, die gehandhaafd moet worden en men zegt (duidelijk 19e eeuws) dat dit zelfstandig militair optreden vooronderstelt. En zelfstandig militair optreden in de wereld van vandaag veronderstelt het beschikken over een atoomwapen. *In de tweede*

plaats: Frankrijk gaat nog steeds uit van een „Franco-centrisme”, van de gedachte dus, dat Frankrijk het centrum is van de wereld. Men spreekt wel van een „cultureel imperialisme”. Iedere Fransman is er van overtuigd, dat de Franse cultuur superieur is aan welke cultuur ook van de wereld en dat er geen hoger doel kan zijn voor Frankrijk, dan het verspreiden van die cultuur. Bij de hulp aan onderontwikkelingslanden heeft Frankrijk naar verhouding meer gedaan dan andere westelijke landen. Men heeft echter duidelijk gediscrimineerd. Frans sprekende landen in Afrika werden gesteund, maar de Engels sprekende niet.

En het *derde uitgangspunt* van de Franse politiek was americanophobi (oftewel de vrees voor de overheersende positie van de Amerikanen).

Al die gedachten vinden we het duidelijkst belichaamd in de figuur van de Gaulle. Op dit punt lijkt het mij goed iets te vertellen over de achtergronden van de Gaulle's denken. In de memoires van de Gaulle is de eerste regel deze: „Mijn hele leven lang heb ik mij een voorstelling van Frankrijk gemaakt”. Voor de Gaulle is Frankrijk „het belangrijkste land van het belangrijkste continent van de wereld”. Er is ook een aardige anekdote die verteld wordt. Churchill zei in 1946 tegen de Gaulle: „Weet u, dat ik van geen land zoveel last gehad heb als van Frankrijk tijdens de oorlog?” Antwoord van de Gaulle: „Ja, het is een groot land”.

De Gaulle heeft een eigen opvatting over het *doel* van de politiek. Naar de Gaulle's opvatting is het uiteindelijke doel van de politiek van Frankrijk niet de welvaart en het welzijn van de Fransen. Het

gaat in laatste instantie om het Franse prestige in de wereld, als middel om de wereld de zegeningen van de Franse cultuur te brengen.

Voor de Gaulle is economie nooit een doel van de politiek. Voor de Gaulle is economie slechts een middel, dat een land naar buiten toe sterk maakt. De Gaulle gaat dus uit van het primaat van buitenlandse politiek in het geheel van de politiek. Economie is slechts een middel, en Franse welvaart heeft alleen maar zin wanneer Franse welvaart leidt tot Franse prestige. Daarbij komt nog dat er voor de Gaulle tussen staten (en dat is weer typisch negentiende eeuws gedacht), nooit een andere verhouding kan bestaan, dan het recht van de sterksten, dat er tussen de staten eigenlijk alleen maar de wet van de jungle kan heersen.

Wat voor opvattingen over de Europese eenheid passen nu bij zo'n conceptie. In zijn dagboek schreef de Gaulle in 1944, dat zijn ideaal was „de staten aan de Rijn, de Alpen en de Pyreneeën economisch en strategisch te verenigen, daarvan een derde wereldmacht te maken, die wellicht zou kunnen gaan optreden als een arbiter tussen de Verenigde Staten en de Sowjet-Unie”. En daar is de conceptie ten voeten uit.

Er moet een Europese eenheid komen, dit moet ook een strategische eenheid worden en een wereldmacht. Op de duur moet die wereldmacht kunnen bemiddelen tussen de Verenigde Staten en de Sowjet Unie. Waarbij hij dan stelt, dat de eenheid alleen gemaakt kan worden via de defensie. Alle andere zaken zijn bijzaken: eenheid wordt gemaakt door de defensie.

Maar op dit punt geven de sterksten, dat wil zeggen, de kernmachten de toon aan. Hij denkt dus niet aan een eenheid, die organisch is opgebouwd, als een federatie, maar aan een eenheid, die het gevolg is van een hegemonie van één lid van die eenheid. Economisch hoopte men die hegemonie te bereiken, door zijn superieure economisch planning.⁴⁾ maar strategisch door het Franse atoomwapen. Het is dus geen wonder, dat er al een crisis in de NATO was, vóór er één in de E.E.G. was. Die twee hangen samen.

Heeft economische integratie in deze conceptie zin? Voor de Gaulle bepaald wel. De economische integratie heeft zin als basis voor internationale machts-politiek voor West-Europa. Op zichzelf heeft die economische integratie voor de Gaulle uiteraard geen doel. Wanneer iemand de Gaulle tegenwerpt: „Maar is dat nu uw bedoeling met Europa”, dan zegt hij: „Ik heb wel een doel, maar jullie hebben geen bedoeling met Europa. Waarom willen jullie eigenlijk Europa, als het niet is, dat Europa een zelfstandige rol zal spelen in de wereldpolitiek?” Een economische eenheid van Europa om zichzelf wille is voor de Gaulle een volmaakt onbegrijpelijke gedachte.

Defensie en eenheid

Zolang er geen eenheid is over de defensie denkt de Gaulle zeker niet aan de mogelijkheid van een echte integratie. Zolang kan economische integratie alleen maar plaatsvinden door soevereine staten, die van geval tot geval (elk als soevereine eenheid) beslissen over verdergaande stappen.

Daarom past in de visie van de Gaulle geen Europese Commissie, die initiatieven zou kunnen nemen. Voorts, maar dat is dan persoonlijk bij de Gaulle, wordt zijn denken gekarakteriseerd door een sterke mate van egocentrisch geloof in eigen roeping. Hij vergelijkt zich dan ook zonder moeite met Jeanne d'Arc en met Napoleon. Beroemd is ook zijn uitspraak: „In het donkerste moment van zijn geschiedenis nam *ik* het lot van Frankrijk in handen”.

Bij ieder mens zou dit alleen maar een zekere hilariteit verwekken, maar bij de Gaulle niet. Hij ziet kans om het zo te zeggen en ook zo wáár te maken, dat het alleen maar de indruk versterkt van een grote persoonlijkheid.

Het lijkt mij goed om vanuit die achtergrond de ontwikkeling van de E.E.G. te bezien. De Vierde Republiek aanvaardde de Europese Economische Gemeenschap, maar was door zijn politieke labiliteit en door zijn financieel economisch (wan)beleid, dat resulteerde in een permanente inflatie, een hinderpaal voor de E.E.G. Men zal zich herinneren, dat in die jaren men zich afvroeg: „Hoe kunnen we ooit een E.E.G. maken met een Frankrijk, dat intern zo weinig orde op zaken kan stellen”. Bekend is ook de uitspraak van de Daily Mirror in Engeland, die in die jaren schreef: „Kunnen we ooit ons beleid uit handen geven aan landen, die zelf geen kans zien om intern orde op zaken te stellen”.⁵⁾

De Vijfde Republiek, de republiek van de Gaulle, bracht eigenlijk een merkwaardige ontwikkeling. De stabiliteit in Frankrijk die de ontwikkeling van de E.E.G. mogelijk maakte, was aan de Gaulle te

danken. Frankrijk had meer dan andere landen te verwachten van de Europese Economische Gemeenschap. Men wijst in dit verband op het feit, dat de E.E.G. alleen al hierom van grote betekenis is, dat de schaal van de bedrijven in Europa duidelijk te klein is voor de economie en de techniek van de 20e eeuw. We kunnen Europa vergelijken met de Verenigde Staten. Dan zien we, dat geen der Europese landen (overigens met één notabele uitzondering, namelijk Nederland) bedrijven heeft van zo'n omvang, dat men serieus kan concurreren met de Amerikanen.

Toch vraagt de huidige techniek om zeer grote eenheden. Dit betekent, dat meer en meer bedrijven afspraken gaan maken onderling, maar vooral ook afspraken gaan maken met de Amerikaanse bedrijven.

Het zal duidelijk zijn, dat een afspraak tussen een zeer grote en een kleine of een middelgrote onderneming alleen maar kan leiden tot een zekere mate van afhankelijkheid van de kleinen ten opzichte van de groten. Dat geldt in Nederland in iets mindere mate, omdat wij enkele „reuzen” binnen onze grenzen herbergen, maar het geldt zeker voor de andere Europese landen en met name voor Frankrijk. Niet voor niets is juist Frankrijk zo bang voor het optreden van Amerikaanse bedrijven in dit land. In Frankrijk werkt 21 % van de beroepsbevolking in bedrijven met een omvang van meer dan 1000 mensen, in Italië is dit 36 %, in Duitsland is het ook 36 %. In Frankrijk bestaat een bijzonder grote vrees voor Amerikaanse concurrentie. In wezen kan men slechts hopen, die Amerikaanse concurrentie het

hoofd te bieden, wanneer door een Europese integratie ook hier de schaalvergroting van de Europese ondernemingen zou kunnen gaan optreden, ten gevolge van de vergroting van de afzetmarkten. Een volgend punt, en dat hangt daar nauw mee samen, Frankrijk heeft de geringste bruto kapitaalformatie in West-Europa. In Duitsland werd bijvoorbeeld in 1963 25 % van het nationaal inkomen geïnvesteerd, in Frankrijk 19.8; in Italië 23.2; Nederland 24, België alleen nog iets lager dan Frankrijk 19.6 en in Luxemburg 27.6 van het bruto-nationaal produkt. Een ander voorbeeld: Frankrijk heeft agrarische overschotten en moet exporteren en het exporteren van Frankrijk naar andere landen, buiten de Europese Economische Gemeenschap, is uitermate moeilijk. Nederland en Duitsland moeten importeren, maar in verband met de prijzen zijn ze gewend om buiten de E.E.G. hun importen te voorzien. ⁶⁾

Het merkwaardige feit heeft zich nu voorgedaan, dat, omdat Frankrijk meer dan anderen te winnen had bij de economische integratie van Europa, dit land meerdere malen de anderen onder pressie gezet heeft om de economische integratie (vooral van de landbouw) te versnellen.

Ik denk bijvoorbeeld aan de chantage, die de Gaulle pleegde in december 1963 toen hij zo ongeveer stelde: „Als er vóór 31 december geen akkoord is op de landbouw breek ik met de E.E.G.”.

Frankrijk heeft, zou men kunnen zeggen, bij de versnelling van de E.E.G. een positieve rol gespeeld omdat die zo duidelijk strookte met Frankrijks belangen.

Maar hoe is nu de houding van Frankrijk ten aanzien van de entree van Engeland in de E.E.G. te verklaren?

De Engelse journaliste Nora Beloff zegt: „Adenauer, de Gaspari en Schuman, wilden er als katholieken, geen Engelse protestanten bij hebben”. Men zag in de zes een groep van landen met een duidelijk katholieke d.w.z. christendemocratische meerderheid. Zouden de Engelsen erbij komen, dan zou de balans doorslaan. Het percentage socialisten zou plotseling belangrijker gaan worden.

Volgens Nora Beloff had ook de Nederlandse Minister Luns liever Frankrijk dan Engeland in de E.E.G., omdat Engeland de laatste bondgenoot zowel in de zaak Indonesië als in de zaak Nieuw-Guinea, was.

Als Engeland dan ook in 1958 besluit in verband met zijn commonwealth buiten de E.E.G. te blijven, maakt noch de Gaspari, noch Schuman, noch Adenauer daar grote bezwaren tegen en probeert men niet alles te doen om Engeland alsnog bij de E.E.G. te betrekken.

Er is een precedent voor de Gaulle's optreden inzake de entree van Engeland tot de E.E.G. in 1963. In 1958 wordt er gesproken over de mogelijkheid om te komen tot een band tussen de vrijhandelszône (Engeland, Scandinavië en Oostenrijk, E.F.T.A.) met de zes van de E.E.G.

In hetzelfde jaar 1958 introduceert de Gaulle een plan voor hervorming van de NATO. (Hij stelt voor, dat een aantal grote landen een klein college vormt, dat de leiding zal hebben in de gang van zaken in de NATO). Dit plan van de Gaulle, dat overigens nog steeds

aan de orde is, wordt in 1958 door Engeland getorpedeerd. Daarop reageert de Gaulle door de band tussen de E.E.G. en de Vrijhandelszône onmogelijk te maken: Engeland's houding inzake de NATO was voor de Gaulle beslissend voor de mogelijkheid om te komen tot een band tussen de E.F.T.A. en de E.E.G.

Nu de onderhandelingen in 1962. Engeland was zeer onder de indruk van de ontwikkeling in de zes van de E.E.G. (de Engelse economie stagneerde al jaren).

In 1961 was Engeland zover, dat men formeel het lidmaatschap van de E.E.G. aanvraagde. Dan gaan de onderhandelingen beginnen, waarbij de Britse delegatie onder leiding staat van de huidige leider van de Conservatieven in het Lagerhuis, Heath. De onderhandelingen gaan bijzonder traag, maar ze maken voortgang. Men heeft grote problemen om te komen tot een oplossing van het agrarisch probleem. De E.E.G. landbouwpolitiek is gebaseerd op een stelsel van heffingen. De consument betaalt via de prijs de steun aan de Europese boeren. In Engeland worden de tekorten van de boeren direct gesubsidiëerd uit de schatkist. De consument betaalt natuurlijk wel, maar via zijn belastingbiljet. Het is duidelijk dat die twee systemen van de E.E.G. en Engeland radikaal van elkaar verschillen. Wil men tot een oplossing komen, waarbij ook de landen van de E.E.G. en Engeland zouden worden geïntegreerd, dan is er maar één oplossing mogelijk: Of Europa gaat over op het Britse systeem en dat betekent een verzwaaring van de belasting in de zes landen, een moeilijke operatie. Of Engeland neemt het Europese systeem over. Engeland bleek ten-

slotte bereid het Europese systeem over te nemen. Het probleem bleef voorshands, dat Engeland dit niet vóór 1 januari 1970 wilde. Aan het slot was men zover, dat de Engelsen bereid waren, om er in te treden.

Dan, juist op het moment dat de verwachtingen hoog gespannen waren, komt er in januari 1963 de persconferentie van de Gaulle, waarin hij zijn veto uitspreekt over de entree van Engeland. Waarom? Nora Beloff geeft op dit punt een vreemde dialoog weer als ze stelt dat de Gaulle uitspreekt: „Wij willen de Engelsen niet, want ze maken de Europese integratie kapot”. Vraag van de vijf: „Maar wilt u die integratie dan? Antwoord van de Gaulle: „Helemaal niet”.

Waar het om gaat

De reden was dan ook helemaal niet de integratie. De reden was ook helemaal niet de zorg om de economische ontwikkeling van Europa. De werkelijke reden was de Atlantische politiek. Op dit punt geeft Grosser een zeer boeiend verhaal, dat ik u niet wil onthouden. Op 15 en 16 december 1962 is er een gesprek tussen de Gaulle en MacMillan in Rambouillet. Ze praten, zegt Grosser, op de manier waarop grote staatslieden onder elkaar plegen te praten. Men praat bijzonder vaag en men gaat allebei naar huis met een andere conclusie uit het gesprek. MacMillan vertrekt uit Rambouillet met de gedachte „de Gaulle maakt geen bezwaren tegen de entree van Engeland in de E.E.G.”. De Gaulle blijft thuis met de gedachte: „MacMillan is

bereid om de Britse atoommacht in te brengen in een politiek verenigd Europa”. Onder die voorwaarden was de Gaulle bereid om Engeland in de E.E.G. te accepteren.

Dan gaat MacMillan op 18 december naar Nassau (Bahama eilanden) waar hij overleg voert met president Kennedy. Waarover praten ze? Ze spreken over de atoombewapening. Men komt tot het akkoord van Nassau, waarbij Kennedy Engeland toezegt dat het de beschikking krijgt over polarisraketten. Dat betekent dat Engeland komt tot een kernbewapening samen en in zekere eenheid met Amerika.

De Gaulle is woedend, hij voelt zich verraden. Hij had een totaal andere indruk gehad van MacMillan's plannen. Onmiddellijk laat hij Couve de Murville zeggen, dat voortgang van de onderhandelingen van de E.E.G. met Engeland geen zin heeft, omdat Engeland niet bereid is om de concessies te doen op economisch terrein, die noodzakelijk zijn om de zaak te doen slagen.

De zaak zit dus zo: De vijf waren aan het onderhandelen over Englands entree in de E.E.G. Voor de Gaulle was er maar één zaak, Engeland mocht binnenkomen wanneer Engeland bereid was om zijn atoomwapen samen met de Franse „force de frappe”⁷⁾ in te brengen in de Europese defensie, waarin dan Frankrijk en Engeland, de twee atoommachten, de dienst uit zouden kunnen maken. Voor de Gaulle speelt noch de situatie in de Engelse landbouw, noch de situatie op welk ander economisch terrein dan ook een rol. Voor de Gaulle speelt alleen maar het vraagstuk van de politiek en van de defensie.

De huidige crisis

In dat verband enkele opmerkingen over de huidige crisis: op 15 december 1964 verzoekt de Raad der E.E.G. de Commissie om voor 1 april voorstellen te doen in verband met de financiering van het Gemeenschappelijk landbouwbeleid voor de periode van 1965 tot 1970. Daarbij komen voorstellen, inzake de voorwaarden waaronder artikel 2 van verordening 25 met betrekking tot de eigen middelen van de Gemeenschap zouden kunnen worden uitgevoerd. Door de ontwikkeling van het landbouwbeleid en door de afbraak van de binnenlandse tarieven en het ontstaan van de gemeenschappelijke buitentarieven komen middelen ter beschikking. Er komen heffingen in zaken van de landbouw, er komen invoerrechten door het toepassen van buitentarief. De vraag rijst, moeten dat middelen zijn die ter beschikking komen aan ieder land afzonderlijk, of kunnen die middelen in een gemeenschappelijke pot komen? Verscheidene leden van onze Tweede Kamer waren bovendien van mening, dat de eigen middelen van de E.E.G. met zich mee moeten brengen een uitbreiding van de bevoegdheden van het parlement (met name het budgetrecht).

Krijgt de E.E.G. de beschikking over eigen financiën, dan hoort daarbij de verantwoording van de Europese Commissie voor de besteding van die middelen. Waar tegenover moet die verantwoording worden afgelegd? Op dit moment alleen maar aan de Raad van Ministers. Vooral uit het Nederlandse parlement is sterke aandrang uitgeoefend, dat die verantwoording zou worden afgelegd tegenover het Europese Parlement.

Zo komen dan op 31 maart 1964 de voorstellen van de Europese Commissie inzake de financiering van het gemeenschappelijk landbouwbeleid, de voorziening van de eigen middelen en de uitbreiding van de bevoegdheden van het Europese Parlement.

Op 15 juni daaropvolgend is er een algemeen debat over de verschillende standpunten in de Raad van Ministers. Op 28 en 30 juli spreekt men duidelijker en worden de standpunten gepreciseerd. Er is dan overeenstemming over de datum 1 juli 1967 waarop het vrij verkeer van landbouw en industrie-produkten moet zijn gerealiseerd. Dat betekent, dat vanaf 1 juli 1967 alle tarieven tussen de E.E.G.-landen zouden zijn opgeheven, een gemeenschappelijk buitentarief tot stand komt en er één beleid zal zijn ten aanzien van de landbouw.

Terwijl de discussie nog aan de gang is, houdt de Gaulle weer een persconferentie. Hij deelt mee, dat de vijf niet bereid zijn, om vóór 30 juli te komen tot een akkoord inzake de landbouwfinanciering.

Frankrijk weigert op grond van deze „woordbreuk” om verder aan de werkzaamheden van de Europese instellingen deel te nemen totdat zijn eisen zijn ingewilligd. Het is duidelijk, dat het slechts een voorwendsel is. Wanneer men gewild had, had men ongetwijfeld een besluit kunnen nemen over de financiering van de landbouw. De Gaulle gaat in zijn persconferentie veel verder. Hij zegt, en het is bijna een echo van wat hij in zijn dagboek schreef, indertijd in 1944: „Politieke eenheid wordt verkregen door een Napoleon of een Hitler, niet door een „vaderlandsloze” commissie en zijn bureaucratie in Brussel”. Het gaat

hem bij zijn persconferentie helemaal niet om de financiering van de landbouw. Het gaat hem om de rest van de voorstellen en het gaat vooral om de positie van de Europese Commissie, *die zelfstandig initiatieven neemt en die in talloze nachtelijke zittingen bewezen heeft dat ze de enige instantie is die boven het nationaal egoïsme van de lid-staten uit kan komen, kortom die supra-nationaal is.*

Hoe is nu de huidige situatie. De Raad van Ministers (zonder Frankrijk) is bijeen geweest op 25 en 26 oktober 1965. Men heeft daar het memorandum besproken, dat de Commissie opgesteld had voor 22 juli 1965 met herziene voorstellen. De Raad (zonder Frankrijk) bevestigde de noodzaak om verder te gaan. Men stelt zeer duidelijk dat alleen uitvoering van de Verdragen van Parijs en Rome Europa in staat kan stellen zich te ontplooiën, de levensstandaard te verhogen en de invloed in de wereld te waarborgen. Ik heb het gevoel, dat de laatste woorden, de invloed in de wereld te waarborgen, een buiging is in de richting van de Gaulle, omdat het de Gaulle juist gaat om die invloed in de wereld. De vijf willen volgens de procedure aangegeven door de Commissie, de nodige vorderingen maken om het gemeenschappelijk landbeleid in het kader van een harmonieuze ontwikkeling van de Gemeenschap te voltooien. Men stelt vóór, een buitengewone vergadering van de Raad van Ministers zonder de Commissie te houden. Liefst zo spoedig mogelijk na de Franse presidentsverkiezingen. De Vijf hebben op deze bijeenkomst tevens een soort spoorboekje gemaakt voor het landbouwbeleid. Zij hebben trapsgewijze aangegeven, op

welke data de verschillende verordeningen, die het landbouwbeleid vorm gaan geven moeten ingaan, waardoor de marktordening toch op 1 juli 1967 in werking zou kunnen komen. Waarschijnlijk zal dat niet lukken en zal men ook wanneer men nu tot een akkoord zou komen, een verschuiving moeten gaan brengen in de etappes. Verder is er een voorstel van de Vijf om de „eigen middelen” van de E.E.G. uit te stellen tot 1 januari 1970, wat betekent, dat er tot die tijd weliswaar een pot is met geld, maar dat dit geld volgens een bepaalde sleutel toekomt aan de verschillende ledenstaten van de E.E.G. Bovendien wordt er niet meer gesproken over grotere bevoegdheden van het parlement. De vraag rijst, waar gaan we heen?

Een fundamenteel probleem

In dit verband zou ik dan weer willen wijzen op het feit, dat het fundamentele probleem: hoe moet een politiek geïntegreerd Europa er uit zien en hoe zal de verhouding zijn van een politiek geïntegreerd Europa tot de Verenigde Staten, niet is opgelost, en dat voorlopig zo'n oplossing er ook niet is. Bovendien wordt deze problematiek zelfs niet besproken in Brussel. De grondgedachten van de Vijf is dus, dat het mogelijk moet zijn om te komen tot een economische integratie zonder eenheid van politieke conceptie. De vraag rijst nu uiteraard of dat, gegeven de duidelijke uitspraken van de Gaulle een illusie is. Wat willen de Fransen eigenlijk? Er is verontrusting bij de Franse boeren. De Franse boeren willen, dat de E.E.G. voortgaat, en bij

meer dan één gelegenheid hebben zij bij monde van hun bestuur verklaard, dat ze dat willen in verband met hun economische belangen, maar ook omdat ze geloven in een economische en politieke integratie van Europa. Er is veront-rusting bij de Franse industrie. Ook in het Economisch en Sociaal Comité van de E.E.G. is een verklaring afgelegd door vertegenwoordigers van de Franse werknemers van beide organisaties die vertegenwoordigd zijn, van de industrie en de landbouw, waarin men zijn schaamte uitsprak over het optreden van de Franse president.

Inmiddels zijn de verkiezingen in Frankrijk achter de rug. De lezer kent het, aanvankelijk verrassend, verloop, maar toch de verwachte uitslag. Het kan tot een zekere genoegdoening strekken, dat, getuige vooral het succes van de „centrum kandidaat” Lecanuët, die een duidelijk „Europees” standpunt had, er in Frankrijk brede kringen zijn, die genoeg hebben van de gevaarlijke koers welke de Gaulle vaart inzake de E.E.G. Lecanuët had zich duidelijk tegenover de internationale politiek van de Gaulle opgesteld.

Hij sprak zich uit voor een Europees parlement, gekozen via directe verkiezingen en voor een sterke Europese Commissie en voor een ook politiek verenigd Europa. De linkse kandidaat Mitterand kan vooral door zijn communistische steun geen meerderheid halen, al kwam hij dicht bij de helft van de kiezers. Toch had Mitterand zich uitgesproken voor onmiddellijke hervatting van de onderhandelingen over de gemeenschappelijke markt en loyale toepassing van het Verdrag van Rome, al was zijn

verdere internationale conceptie niet zo duidelijk.

Het is nu duidelijk dat men ook voor de komende jaren rekening moet houden met een Frankrijk onder de Gaulle. De vraag rijst nu: Wat moet er gebeuren? Een van de eerste zaken is uiteraard een standvastige houding van de Vijf. De Vijf moeten zich niet door de chantage van de Gaulle op de knieën laten dwingen. Ze moeten duidelijk tonen, dat zij bereid zijn om eventueel ook zonder Frankrijk in zee te gaan. Het is een gevaarlijke zaak dat er van alle mogelijke zijden voortdurend op gewezen wordt, dat een Europa zonder Frankrijk een onmogelijke zaak zou zijn. Het zou van grote betekenis zijn wanneer, mocht Frankrijk niet bereid zijn om in een gesprek tot concessies te komen, de Vijf duidelijk kenbaar maken, dat ze bereid zijn tot overleg met de Europese vrijhandelszône en vooral met Engeland.

Wat betreft de Engelsen moet gezegd worden, dat volgens uitspraken van Britse parlamentsleden er in de conservatieve partij en in de liberale partij een uitgesproken meerderheid is om ook vandaag op basis van de Verdragen van Rome toe te treden tot de E.E.G. Van de zijde van de Labour is men iets voorzichtiger, maar wel werd van de zijde van Labour bij monde van Mevr. Williams, die presidente is van de Commissie voor buitenlandse zaken van de Labourpartij duidelijk naar voren gebracht: „Wij zijn van mening, dat het vandaag ongewenst zou zijn om officieel nog eens te vragen om toetreding van de E.E.G. dat zou een onvriendelijkheid zijn tegenover Frankrijk, maar aan de andere kant zijn wij van mening dat er geen nieuwe aanvraag van

Engeland nodig is voor het lidmaatschap van de E.E.G. Die aanvraag ligt er nog en wanneer de E.E.G. alsnog op zijn beslissing terug zou komen, dan zijn wij, Engelsen, bereid ook nu hierover te spreken. Het moet dus mogelijk zijn om in geval van een absolute weigering van de Gaulle te tonen, dat hij gevaar loopt geïsoleerd te worden in de Europese ontwikkeling wat toch voor de Gaulle een weinig aantrekkelijk perspectief zal zijn.

Geen aantasting van de Commissie

De Vijf hebben tot nog toe de bereidheid uitgesproken om met Frankrijk verder te gaan ook al wordt nog niet gesproken over eigen middelen en over bevoegdheid van het parlement. De Raad heeft echter wel duidelijk gezegd, dat men aantasting van de positie van de Commissie niet kan aanvaarden. Ik geloof dat dit ook bijzonder essentieel is. Op het moment, dat men de Europese Commissie als zelfstandig initiatief nemend orgaan van de E.E.G. zou laten vallen, is de E.E.G. veranderd in een losse overeenkomst van zes soevereine staten, die van stap tot stap, met zijn zessen via het normale spel van de diplomatie moeten komen tot afspraken. Hierdoor wordt niet alleen de integratie tegengehouden. Dit zou uiteraard ook betekenen, dat de democratie op het Europese vlak van weinig betekenis zou kunnen zijn. Een Europese democratie, dat houdt dus in inspraak van een parlement maar ook een democratie in de zin van de „sociaal economische democratie”

(inspraak van Europese organisaties van werkgevers en van werknemers in het beleid van zes soevereine staten is een principiële onmogelijkheid).

Zo'n Europese integratie zou er op neerkomen, dat stap voor stap belangrijke delen van het economisch beleid van de regeringen over zouden gaan naar een bureaucratie in Brussel zonder dat de parlementen en zonder dat de sociale partners daar invloed zouden kunnen uitoefenen. Alleen om die reden moet een aantasting van de positie van de Europese Commissie onaanvaardbaar zijn.

Frankrijk heeft inmiddels toegestemd in een buitengewone samenkomen van de Raad van Ministers (zonder de Europese Commissie) op 17 en 18 januari in Luxemburg, men zal trachten een oplossing te vinden van de huidige crisis. Bepaald duidelijker is de Gaulles standpunt niet geworden. Zijn verklaringen zijn betrekkelijk vaag. Enerzijds liet hij doorschemeren, te voelen voor een hernieuwd gesprek met Engeland, waar hij een veranderd klimaat zag.

Anderzijds bleef hij hameren op Frankrijk, dat niet mag ondergaan in een Europese federatie. Wanneer u dit artikel onder ogen krijgt is er wellicht meer bekend over het resultaat van de eerste gesprekken.

Overeenkomstig het verdrag is overigens op 1 januari van dit jaar automatisch de derde fase van de overgangperiode der gemeenschap begonnen. De 6 landen (dus ook Frankrijk) hebben hun onderlinge invoerrechten voor industriële producten opnieuw met 10% verlaagd, zodoende liggen deze in-

voerrechten gemiddeld nog op 20 % van het niveau van 1957. Voor de landbouw ligt dit percentage nu op 35 % voor artikelen, waarvoor reeds een E.E.G. marktregeling bestaat en op 40 % voorzover dit niet het geval is. Bovendien is op die datum voor landbouwprodukten het buitentarief van de E.E.G. voor 60 % in werking getreden. Voor de industrie was dit reeds sinds 1962 het geval. Officieel geldt, dat vanaf 1 januari de Raad van Ministers der E.E.G. de meeste besluiten met een 2/3 meerderheid van stemmen kan nemen. Dit zou betekenen dat de landen hun vetorecht verliezen. Over de toepassing van de daartoe strekkende bepaling van het E.E.G.-verdrag zal op 17 en 18 januari gesproken moeten worden. Het is bekend, dat Frankrijk hier bijzonder weinig voor voelt.

De Kennedy-ronde

Eén van de belangrijkste hangende kwesties, die de huidige situatie zo penibel maken, is de zogenaamde Kennedy-ronde.

Kennedy heeft indertijd van het Amerikaanse parlement machtiging gekregen om te onderhandelen met de E.E.G. over de wederzijdse invoerbepalingen. Toen werd gedacht aan de E.E.G. inclusief Engeland, wat de belangrijkste handelscombinatie zou zijn in de hele wereld. Kennedy wilde, om met die grote E.E.G. te gaan onderhandelen, praten over een verlaging van de tarieven en afschaffing tussen Amerika en Engeland en bovendien over een gemeenschappelijke verlaging van de tarieven van andere handelsbelemmeringen ten opzichte van de ontwikkelingslanden. Een uitermate

belangrijke zaak, getuigend van een bijzonder grote conceptie van Kennedy. De gesprekken over die Kennedy-ronde zijn al weer langer dan een jaar aan de gang. Aanvankelijk was er stagnatie door het ontbreken van een akkoord over de landbouw in de E.E.G. Na december van het vorig jaar, toen men in principe overeenstemming had, is men verder gegaan. Maar vandaag aan de dag staat de Kennedy-ronde op een zacht pitje en is het zeer de vraag of er iets van zal komen. De machtiging van Kennedy geldt tot juli van 1967. Niemand gelooft, dat het Amerikaanse parlement bereid zal zijn om die machtiging te verlengen. En toch had Mansholt gelijk, toen hij zei, dat de Kennedy-ronde niet mag mislukken, omdat de Kennedy-ronde èn voor de ontwikkeling van Europa èn voor de situatie van de Verenigde Staten, maar vooral ook in verband met de verhouding tot de ontwikkelingslanden van de allergrootste betekenis is. Mansholt heeft eens gezegd, dat hij niet zou weten waar de wereld, in economisch opzicht, heen moet gaan wanneer een zo belangrijk project als de Kennedy-ronde zou mislukken.

Het gevaar van een verdere verbrokkeling van de wereldeconomie, doordat iedereen zich afschermt van ieder ander, met grote gevaren voor de wereldconjunctuur ligt dan voor de hand.

Toch moet gesteld worden, dat vandaag aan de dag de kans dat die ronde slaagt niet zo groot is. Wij leven vandaag aan de dag dus in een zeer moeilijke situatie, een situatie „vol twijfels en onzekerheden”, een periode waarin niemand weet hoe Europa er over een jaar zou uitzien, niet omdat

we niet zouden weten, wat er zou moeten gebeuren in Europa, niet omdat voor de economische integratie niet een meerderheid te vinden zou zijn in Europa, maar omdat de achterliggende politieke conceptie een zaak is waarover onvoldoende wordt gedacht en waarover zeker onvoldoende in het kader van de zes wordt gesproken.

Dr. W. ALBEDA.

---

¹⁾ Jean Lecerf - Historie de l'unité européenne, Parijs 1965.

²⁾ Het plan was opgesteld door Jean Monnet, toen Commissaris voor het Plan ter modernisering van de Franse economie.

³⁾ Het navolgende betoog is gebaseerd op: Alfred Grosser, La politique extérieure de la Ve République, Parijs 1965.

⁴⁾ Zie Serge Mallet, Le gaullisme et la Gauche (Paris 1965).

⁵⁾ Nora Beloff, The general says no. Britains Exclusion from Europe (Penguinbooks 1963).

⁶⁾ François Clerc, Le marché commun agricole, Paris 1964.

⁷⁾ Kernmacht.

Pleidooi voor een slagvaardige Europese vakbeweging

De internationale samenwerking

De internationale of universele samenwerking is van betrekkelijk recente datum en bevindt zich in een zeer primitief stadium. Deze constatering heeft nauwelijks toelichting nodig. Het is een feit dat de militaire, technische en wetenschappelijke ontwikkeling in bepaalde continenten een grote voorsprong heeft op de politieke en maatschappelijke organisatievormen in de wereld. Uit deze achterstand vloeit een verontrustende onevenwichtigheid voort, die een bedreiging insluit voor de vrede en het welzijn van de wereldbevolking. Na 20 jaar ervaring te hebben opgedaan op het gebied van de steun aan ontwikkelingslanden, dringt zich steeds meer de conclusie op, dat de tot nu toe gekozen vormen geen garantie zijn voor de werkelijke emancipatie en mondigheid van de volkeren in die ontwikkelingsgebieden.

Sedert een eeuw reeds is het conflict tussen marxisme en anti-marxisme uitgegroeid tot een wereldconflict, dat volkomen tegengesteld is aan iedere illusie van samenwerking in wereldverband. De veiligstelling van de toekomst vergt dan ook een fundamentele vernieuwing en versterking van de internationale samenwerking. Indien men daarbij de noodzaak van een decentralisatie als uitgangspunt neemt, dan zal de regionale integratie het middel bij uitstek zijn om het aanschijn der wereld te vernieuwen en een dialoog der continenten mogelijk te maken. Het moge lijken op een toekomstfantasie, futuristisch klinken, maar reeds thans zou men kunnen overwegen of een slagen van de regionale integratie in Europa, Azië, Afrika en Latijns-Amerika op lange termijn zou kunnen leiden tot de vervanging van de Lid-Staat als basis van de internationale of universele samenwerking; deze vertegenwoordiging zal moeten worden waargenomen door de regionale autoriteiten van de geïntegreerde gebieden. Deze idee kan als een illusie en een niet te realiseren droombeeld worden opge-

vat of — tweede mogelijkheid — als een noodzakelijke en onontkoombare taak waarvoor de aangewezen instrumenten vervaardigd moeten worden. In dit verband moet worden opgemerkt dat het vraagstuk van de internationale samenwerking in het algemeen op een technisch-organisatorische en op een concrete en praktische wijze wordt benaderd. Er is echter ook een andere factor in het spel: de verdere opbouw van een internationale rechtsorde blijkt immers gepaard te gaan met en zal slechts mogelijk zijn bij de ontwikkeling van een nieuwe geestelijke dimensie; het veronderstelt nieuwe bezinning op de plaats van de mens in de maatschappij. Dit betekent voor ons een nieuwe beleving van het christendom.

De Europese integratie

Uit het voorgaande volgt dat de Europese integratie beschouwd kan worden als een test-case en een stimulerende factor voor de totstandkoming van een gemeenschappelijke markt in Azië, Afrika en Latijns Amerika. Alvorens de rol van de vakbeweging in het Europees proces op de voorgrond te stellen, moeten wij er ons rekenschap van geven dat de ontwikkeling van de Europese integratie bepaald wordt door een groot aantal krachten. De belangrijkste externe krachten zijn de Verenigde Staten van Amerika en het Oostblok. Stalin wordt weleens „de Vader van Europa” genoemd, omdat de Verenigde Staten, Europa zowel bij de lancering van het Marshall-plan als in het kader van de Kennedy-ronde, voor de noodzaak van overleg en eensgezindheid hebben gesteld.

De interne krachten kunnen verdeeld worden in verschillende groepen:

- a) regeringen, Europese uitvoerende organen, nationale en Europese ambtenaren;
- b) politieke partijen, landbouworganisaties, werknemers- en werkgeversorganisaties, de economische machten en de groot-industrie;
- c) kerkelijke groeperingen, onderwijsmilieus, de pers, gezinsorganisaties, Europese Beweging, etcetera.

Gelet op de actuele crisis in de Gemeenschap wordt het urgent om een onderzoek te doen instellen naar de aanwezigheid, de actie en de intensiteit van de bovenvermelde krachten, omdat het evident is dat de Europese besluitvorming niet democratisch doch veeleer technocratisch van aard is en op diplomatisch niveau geschiedt.

Bij dit onderzoek zal men uiteraard gebruik moeten maken van de studies die inmiddels werden verricht. Ik denk hier met name aan het rapport „Pressiegroepen in de E.E.G.”, dat werd gepubliceerd door het Europa Instituut van de Universiteit van Amsterdam, alsmede aan het uitstekende rapport dat door de heer G. de Broek, docent aan de Universiteit van Leuven, ten behoeve van de E.E.G. werd opgesteld en dat betrekking heeft op de geïnstitutionaliseerde en niet-geïnstitutionaliseerde vormen van samenwerking tussen de regeringen en de sociale partners in de Lid-Staten

van de Gemeenschap. Tot slot zou ik ook willen wijzen op het bestaan van de bundel opstellen „Laat Europa kiezen”, van de Nederlandse publicist Tijmen Knecht.

Reeds nu staat het vast dat in de toekomst de ontwikkeling van de Europese integratie niet afhankelijk gesteld mag worden van een eensgezindheid der zes regeringen: integendeel, een werkelijk democratisch en slagvaardig Europees beleid moet gebaseerd zijn op de wensen en eisen van goed georganiseerde en gestructureerde Europese niet-gouvernementele organen. Het tot stand komen van dergelijke Europese intermediaire organen, die dus op velerlei gebieden tot Europese stellingennamen moeten kunnen overgaan, veronderstelt het ontstaan van een Europese wijze van denken en oordelen, en de aanwezigheid van een Europees ideologisch platform voor ieder van deze groeperingen. Daaruit blijkt, dat ook bij de Europese integratie de laatste strijd niet wordt uitgestreden op het gebied van de economie of de politiek, maar op dat van de geest. De verdere uitgroei van de nieuwe Europese economische, sociale en politieke dimensie zou vanuit deze gedachtengang niet slechts op praktische en concrete wijze moeten worden bevorderd, doch zal vooral gesteund moeten worden door de ontwikkeling van een nieuwe Europese geestelijke dimensie.

De vakbeweging in Europa

Uitgaande van de overweging dat de vakbeweging een zeer grote groep van de Europese bevolking vertegenwoordigt, zou de vakbeweging niet een overheersende doch wel een zeer belangrijke rol moeten vervullen in het gehele proces van de integratie. Dat dit niet het geval is, is toe te schrijven aan meerdere factoren en o.m. aan het gebrek aan samenwerking en overleg bij de behartiging van werknemersbelangen. Als gevolg van het pluralistische karakter van onze samenleving, vormt de vakbeweging in Europa de volgende samenwerkingsverbanden.

- De Europese Organisatie van het I.C.V. (voor Klein-Europa en Groot-Europa);
- twee organisaties van het I.V.V.V. (het Europees Secretariaat van het I.V.V.V. en de Europese Regionale Organisatie van het I.V.V.V.);
- de Communistische vakbeweging in Frankrijk en Italië (die niet Europees georganiseerd is);
- de liberale vakbeweging en de neutrale categorale organisaties die een zeer geringe rol spelen op Europees niveau.

Het Europees Secretariaat van het I.V.V.V. groepeerde vakverbonden met een socialistische signatuur uit de Lid-Staten van de E.E.G., waaronder de machtige D.G.B. in Duitsland, die zes miljoen leden telt en daarmee een geografisch en ideologisch evenwicht binnen deze organisatie dubieus heeft gemaakt. De monopolie-positie van de D.G.B. in Duitsland zelf weerspiegelt zich ook in de tamelijke negatieve houding van het I.V.V.V.-Europa ten opzichte van de Europese Organisatie van het I.C.V. Ondanks

het feit dat in meerdere van onze landen gebleken is dat de socialistische en de christelijke vakverbonden wederzijds aanvullend en wederzijds corrigerend werken, wordt bestaansrecht van het I.C.V.-Europa ook in 1965 niet erkend. Hieruit vloeit een gevaarlijke en dubbelzinnige houding met betrekking tot de vakbewegingsvrijheid voort: in de praktijk aanvaardt men ons waar wij een meerderheid hebben en bestrijdt of negeert men ons waar wij ons in een minderheidspositie bevinden.

De communistische vakbeweging speelt voornamelijk in Frankrijk en Italië een belangrijke rol en wordt gekenmerkt door een volgzzaamheid aan de politieke organen. Door het feit dat het Wereldvakverbond zich destijds tegen de Europese integratie heeft uitgesproken, hebben de C.G.I.L. in Italië en de C.G.T. in Frankrijk zich negatief opgesteld en leveren zij op Europees niveau geen bijdrage aan de lotsverbetering van de Europese werknemers. Sinds kort is er in beide organisaties echter een ontwikkeling gaande om zich meer positief op te stellen, hetgeen uitmondt in een streven naar een vertegenwoordiging op Europees niveau. In feite zou de communistische beweging in deze beide landen gediend zijn met het verlaten van een ghetto-positie, met het aanpassen van doctrinaire standpunten en met het invoeren van een „aggiornamento”.

De studie van Prof. Meynaud inzake „L'action syndicale et la Communauté Economique Européenne” zou aangevuld kunnen worden door een specifiek onderzoek naar de actuele toenadering of verwijdering in Europese doelstellingen en oriëntatie van de drie belangrijkste richtingen op het gebied van de vakbeweging; een dergelijk onderzoek zou universitair gevoerd kunnen worden, mits de betrokken groeperingen op een voldoende wijze worden ingeschakeld.

T.a.v. de communisten rijst de vraag of contact wenselijk en samenwerking mogelijk is.

Bovendien zou door de bevoegde besturen van de drie richtingen onderzocht kunnen worden op welke wijze en op welke niveaus een gemeenschappelijke en regelmatige dialoog kan worden geopend ter bespreking van algemene werknemersbelangen. In een later stadium zal dan moeten blijken of deze dialoog aanleiding geeft tot de oprichting van een soort Raad van Europese Vakcentrales.

De Europese Organisatie van het I.C.V.

Indien de gezamenlijke Europese vakbeweging de verantwoordelijkheid aanvaardt die zij t.a.v. de Europese integratie heeft, dan speelt niet alleen de verhouding tussen I.C.V., I.V.V.V. en W.V.V. in Europa een rol, maar legt ook de interne structurele en organisatorische versterking van iedere groepering een groot gewicht in de schaal.

In dit verband wil ik trachten een overzicht te geven van de huidige organisatie en structuur van de Europese Organisatie van het I.C.V.

Deze organisatie telt horizontale en verticale groeperingen onder haar leden: zij wordt n.l. gevormd door vakverbonden en vakinternationales. De aangesloten vakverbonden bevinden zich gedeeltelijk in de E.E.G. (Benelux,

Frankrijk en Duitsland) en gedeeltelijk in Groot-Europa (Zwitserland, Oostenrijk en Malta). Er zijn elf aangesloten vakinternationales, waarvan er vijf direct en regelmatig betrokken zijn bij het integratie-proces, t.w. de Internationales voor de Metaalbewerkers, Mijnwerkers, de Landarbeiders, het Vervoerspersoneel en het Overheidspersoneel.

Volgens de statuten is de opdracht van de organisatie beperkt tot de volgende doelstellingen:

- a. het zoeken naar een gemeenschappelijke politiek der christelijke vakorganisaties t.a.v. de Europese sociaal-economische vraagstukken;
- b. de vertegenwoordiging van de belangen der werknemers bij de verschillende Europese instellingen en organisaties;
- c. het coördineren en bevorderen van de actie van de christelijke vakorganisaties in het raam van de organisatie;
- d. een permanente voorlichting van de leden over de actie der Europese organisatie;

Voor de realisering van deze doelstellingen beschikt de organisatie over meerdere organen: bestuur, dagelijks bestuur, conferentie, commissies en werkgroepen, een algemeen secretariaat te Brussel en verbindingsbureaus te Luxemburg en Parijs. Het bestuur is samengesteld uit 22 vertegenwoordigers van de vakverbonden en 11 vertegenwoordigers van de vakinternationales; het bestuur vergadert tweemaal per jaar. Het dagelijks bestuur is samengesteld uit 10 vertegenwoordigers van de vakverbonden alsmede uit 5 effectieve en 5 plaatsvervangende vertegenwoordigers van de vakinternationales; het dagelijks bestuur vergadert viermaal per jaar. De commissies en werkgroepen hebben tot taak de voorbereiding van standpunten van bestuur en dagelijks bestuur. De werkzaamheden van deze commissies en werkgroepen worden geremd door overbelasting van de nationale vakbeweging en door financieringsproblemen. Als pers- en communicatiemiddel beschikt de organisatie over „Labor”, dat eigenlijk een maandblad is van het Wereld-I.C.V., alsmede over een intern „Contactorgaan”.

De organisatie oefent invloed uit op het beleid in de Europese Gemeenschap enerzijds door meningsvorming en anderzijds door vertegenwoordiging in de organen. Deze meningsvorming heeft zich sinds 1958 gemanifesteerd in het opstellen en verspreiden van rapporten, resoluties, memoranda, etc. Het karakter van de Europese integratie heeft met zich meegebracht dat in eerste instantie een aantal stellingnamen zijn aanvaard die betrekking hebben op de basis waarop Europa tot stand moet komen; deze stellingnamen geven dus de grote beginselen weer en benadrukken de noodzaak van een open Europa, een democratisch Europa en een sociaal Europa. Logisch is ook dat in dit stadium van de Europese integratie, en daarmee ook in dit stadium van aanpassing der vakbeweging, het aantal stellingnamen beperkt is en niet al die onderwerpen worden behandeld waarvoor de vakbeweging nationaal medeverantwoordelijkheid draagt. Daarmede is tevens aangegeven dat deze meningsvorming een groeiproces moet doormaken.

Naast de reeds vermelde stellingnamen m.b.t. de grote lijnen van de integratie staan de volgende punten centraal:

- de volledige inschakeling van de vakbeweging
- de sociaal-economische programmatie
- het werkgelegenheidsbeleid
- het vraagstuk van de inkomens en arbeidsvoorwaarden.

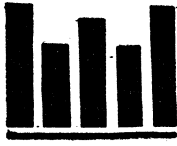
Vermeldenswaard is in dit verband echter ook dat de Europese Organisatie in het onlangs gepubliceerde „Actieprogramma voor een sociale politiek in de E.E.G.” de wens heeft uitgesproken om ook de culturele, de medische en de politieke aspecten van de sociale politiek in de Europese studie te betrekken.

Met betrekking tot de vertegenwoordiging van de vakbeweging bij de Europese Gemeenschappen en dus de inschakeling van de vakbeweging in de verschillende stadia van de Europese besluitvorming bestaan er meerdere grieven, die samengevat kunnen worden in de stelling dat de nationale erkenning van de vakbeweging nog bepaald niet is gevolgd door een Europese erkenning.

Op het hoogste niveau van de besluitvorming moet worden vastgesteld, dat er in het geheel geen dialoog bestaat tussen de Raad van Ministers en de vakbeweging, terwijl de contacten tussen de uitvoerende organen van de gemeenschappen en de vakbeweging als te beperkt moeten worden beschouwd. Daartegenover staat dat de vakbeweging daadwerkelijk vertegenwoordigd is, in het economisch- en sociaal comité van de E.E.G. en Euratom; dit comité heeft echter slechts een adviserende en geen beslissende bevoegdheid en beschikt ook niet over het recht van initiatief. Bovendien zou de raadpleging van het comité moeten worden voorafgegaan door een raadpleging van de vakbeweging op het niveau van de Directoraten Generaal, waar de ontwerp-besluiten worden opgesteld en uitgewerkt; ook hier zijn zeer ernstige leemten omdat de vakbeweging in feite uitsluitend regelmatige contacten heeft met de Directoraten Generaal voor Sociale Zaken, Landbouw en Vervoer en in het geheel geen of slechts incidentele contacten met de Directoraten-Generaal voor Economie en Financiën, Concurrentie, Interne Markt... om maar te zwijgen van „Buitenlandse betrekkingen” en „Overzeese Gebieden”.

Indien wij de actuele situatie van de vakbeweging in Europa en in bijzonder van de Europese Organisatie van het I.C.V. overzien, dan is het evident, dat ons een grote taak wacht en dat met name de Europese vakbeweging in I.C.V.-verband gegroepeerd, zich sterk zal moeten maken om, in het zicht van de komende ontwikkelingen binnen de Europese Gemeenschappen en gelet op de gewijzigde taken van de vakbeweging in onze geïndustrialiseerde maatschappij van de 20ste eeuw, de plaats te kunnen innemen die haar rechtens toekomt. De activiteiten tot op heden ondernomen zijn te beschouwen als activiteiten van een spitspatrouille die het terrein heeft verkend en de obstakels heeft onderzocht: de hoofdmacht moet nog volgen!

P. VAN BIJSTERVELD.

van onze bibliothekaris

De bibliotheek van het C.N.V. is uitgebreid met o.m. de hieronder genoemde werken, die voor uitlening beschikbaar zijn. Aanvragen te richten tot de bibliotheek van het C.N.V., Maliebaan 8-8a, Utrecht. Telefoon 030-20141.

SWANBORN, P. G. e.a. *Kerk in stedelijk perspectief*; mogelijkheden van gemeentevorming in de stadssamenleving. (Den Haag, Boekencentrum; 1965, 136 blz.).

Resultaat van een studie van het Sociologisch Instituut van de N.H. Kerk over het vraagstuk der verstedelijking in Hoogvliet en Spijkenisse.

DAALDER, H., A. H. KLOOS e.a. *Mensen en Machten*. (Utrecht, Spectrum; 1965, 122 blz.). Weergave van de diverse onderwerpen, die op het congres van de Ned. Federatie van Universitaire Studieverenigingen in de sociale wetenschappen over „Mensen en Machten” behandeld werden in april 1963.

DREES, W. *De vorming van het regeringsbeleid*. (Assen, Van Gorcum; 1965, 152 blz.). Een analyse van de problematiek verbonden aan de vorming van het regeringsbeleid, met name in de naoorlogse jaren.

VEN, F. J. H. M. van der. *Geschiedenis van de arbeid*; oudheid en vroege middeleeuwen. (Utrecht, Spectrum; 1965, 220 blz.). Verhandeling over de arbeidsverhoudingen uit het verleden, en wel uit de oudheid, speciaal de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen.

VLEGGEERT, J. C. *Kinderarbeid in Nederland 1500 - 1874*; van berusting tot beperking. (Assen, Van Gorcum; 1964, 208 blz.). Schrijver, die zelf op 11-jarige leeftijd als wieldraaier in een lijnbaan werkte, gaat de historie van de kinderbeid in ons land na aan de hand van de bronnen der sociale en economische geschiedenis.

KLEIN V. *Women workers; working hours and services*. (Paris, Organisation for Economic Co-operation and Development; 1965, 102 blz.). Uitslag van een onderzoek in 21 landen naar de werkomstandigheden van gehuwde vrouwen, die buitenshuis werken.

GADOUREK, I. *Absences and well-being of workers*. (Assen, Van Gorcum; 1965, 311 blz.). Resultaat van een onderzoek in 21 grote bedrijven in Nederland naar de verschillende factoren, die leiden tot absentieïsme, zoals de lichamelijke en geestelijke gezondheid, de bevrediging in het werk, de werkomstandigheden, enz.

BERKEN, P. van. *Spanningen op de arbeidsmarkt*; institutionele en sociaal-psychologische componenten in de structuur van een stedelijke arbeidsmarkt. (Meppel, Boom; 1965, 200 pag.). Hoe kunnen vraag en aanbod op de arbeidsmarkt in evenwicht gehouden worden? Schrijver gaat in dit boek, dat het resultaat is van een breed opgezet sociologisch onderzoek en van ervaringen in het bedrijfsleven, vooral met vraagstukken van personeelsvoorziening, op deze vragen in.

Lange-termijn planning; verkenning en aanpak. (Den Haag, N.I.V.E.; 1965, 126 blz.). Diverse voordrachten, gehouden op de najaarsefficiencydagen van 1964, waarbij een aantal organisatorische, sociaal-economische en sociologische facetten nader werden belicht door verschillende sprekers, zoals o.a. dr. J. B. D. Derksen en prof. dr. H. J. van Zuthem.

ORMEL, D. W. *Medezeggenschap in de onderneming*; een situatietekening (Deventer, Kluwer; 1965, 98 blz.). Kort overzicht van de stand van de discussie m.b.t. de hervorming van de structuur en de rechtsvorm van de onderneming.

Bloemlezing uit publicaties van prof. dr. P. Muntendam. (1964, 130 blz.). Ter gelegenheid van de pensionering van prof. Muntendam is een gedeelte van zijn werk in dit boek gebundeld, zoals o.a. zijn proefschrift, enkele lezingen, redevoeringen enz.

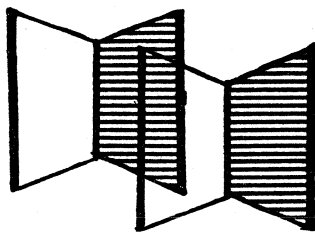
QUERIDO, A. *Een eeuw staatstoezicht op de volksgezondheid*. (Den Haag, Staatsuitgeverij; 1965, 295 blz.). Gedenkboek, waarin een historisch overzicht wordt gegeven van het staatstoezicht op de volksgezondheid, beginnend met de sociale wetten van Thorbecke in 1865 tot en met de wetten van de laatste tijd.

cijfers *en* feiten

BOUWOBJECTEN IN VOORBEREIDING IN DE EERSTE NEGEN MAANDEN VAN 1965.

Uit de statistiek van de bouwobjecten in voorbereiding van het Centraal Bureau voor de Statistiek blijkt dat in de eerste negen maanden van 1965 door architectenbureaus en andere met de voorbereiding van bouwwerken belaste organen (w.o. overheidsdiensten) voor een bedrag van *f* 4,7 miljard aan opdrachten (definitieve ontwerpen) voor woningen en andere gebouwen werden ontvangen. Met uitschakeling van de invloed van prijsstijgingen is dit naar schatting ongeveer evenveel als in de overeenkomstige periode van 1964. De opdrachten voor woningbouw beliepen *f* 2.412 mln. (eerste negen maanden van 1964 *f* 2.376 mln.) en voor de overige gebouwen *f* 2.246 mln. (*f* 2.085 mln.). De omvang van de bij architectenbu-

reaus, e.d. onderhanden objecten van *f* 100.000 en meer (nog niet op de bouwplaats begonnen) nam toe van *f* 8,9 miljard op 1 oktober 1964 tot *f* 10,1 miljard op 1 oktober 1965. Uit een onderverdeling naar de stand van voorbereiding blijkt, dat zich hieronder een bedrag van *f* 3,2 mld. (1 oktober 1964 *f* 2,7 mld.) aan opgehouden plannen wegens het nog niet verkrijgen van de vereiste goedkeuringen bevond. In het algemeen betreft het hier plannen die gereed zijn voor aanbesteding of uitvoering, niet te verwarren met het „stuwmeer” van het Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, waarin ook plannen zijn begrepen die nog niet gereed zijn voor aanbesteding of uitvoering. In de woningbouw steeg het bedrag aan opgehouden plannen van *f* 1,5 mld. op 1 oktober 1964 tot *f* 1,6 mld. op 1 oktober 1965. Voor de overige gebouwen luiden deze bedragen resp. *f* 1,2 mld. en *f* 1,6 mld.

boekbespreking

Stakingsrecht, voordrachten gehouden op het Landelijk Juridisch Studentencongres 1965 te Leiden. Ing. f 6,50. Uitgeverij AE. E. Kluwer, Deventer.

Een zestal zeer terzake kundigen hebben op het Landelijk Juridisch Studentencongres te Leiden de vele zijden van de stakingsproblematiek belicht. De namen van de inleiders t.w. Prof. Mr. J. M. van Bemmelen, Prof. Mr. H. Drion, Prof. Mr. P. Borst, F. G. van der Gun, Prof. Mr. H. L. Bakels, Prof. Dr. A. Heertje en Prof. Mr. N. E. H. van Esveld, waarborgen een gedegen door-denking van het vraagstuk.

Het 80 bladzijden tellende werkje bevat een schat van interessante opmerkingen en verbandleggingen. Een grote aanwinst voor allen, die zich telkens weer bezinnen op de vraag of de staking wet- telijk geregeld dient te worden. de H.

Bé Ruys, Nieuwe oriëntatie. De Kerk in Oost-Duitsland. Carillon- speciaalreeks S 10. Aug. '65, 242 pag.

De uitstekende Carillon-reeks brengt hiermee weer een uitgave, die men niet ongelezen mag laten. Hoe leven christenen, hoe fungeert de kerk in de D.D.R.? Niet verteld door vluchtelingen vanuit de veiligheid van het Westen, maar door de mensen die in de D.D.R. leven en werken. Het is moeilijk om in een bespreking recht te doen aan een bundel met zoveel bijdragen over verschillende onderwerpen.

Moet de kerk zich terugtrekken, onge- interesseerd in het wereldbeschouwe- lijke en politieke gebeuren in een staat waarin atheïsme de officiële religie is?

Of moet ze kritiekloos aanvaarden wat er gebeurt?

„Daartegenover betuigen wij, dat God ook door deze en in deze maatschappelijke orde Zijn schepping onderhoudt, dat God ook in deze maatschappelijke orde Zijn wil, Zijn volk ruimte, opdracht en toekomst geeft, dat God ook in deze maatschappelijke orde door het Evangelie van Jezus Christus mensen redt en redden zal” . . . „De kerk neemt de maatschappij au sérieux, maar maakt het heil van de wereld niet van haar afhankelijkheid”. (pag. 91).

De verleiding is groot om zo door te citeren. Maar lees het zelf. Niet slechts leert de lezer iets over de situatie van de kerk in het oosten, hij krijgt ook een boodschap mee voor de kerk in het westen. Zó groot zijn de verschillen nu ook weer niet. A.

Problemen der democratie. Eerste bundel onder redactie van dr. S. W. Couwenberg (met medewerking van een groot aantal anderen). Uitgave Stichting ter Voorlichting over de Oost-West verhouding te 's-Gravenhage. 1965. 153 pag.

Voor het werk dat Dr. S. W. Couwenberg c.s. in het tijdschrift Oost-West doen, heb ik de grootste waardering. Het tijdschrift gaat niet uit van de stelling, dat men kan volstaan met het communisme te bestuderen en de ontwikkelingen in de communistische wereld te volgen. Neen, daarnaast is er de noodzaak van de voortdurende kritische doorlichting van de westerse democratie, hier in Nederland, maar ook elders.

In dit boekje vindt men overdrukken van een groot aantal artikelen op het

laatste terrein. Niemand die geïnteresseerd is in de ontwikkeling van de democratie hier en elders kan dit werk ongelezen laten. A.

Beroepsvorming in internaatsverband. Sociologische beschouwingen en specifieke ervaringen. Onder Redactie van Prof. J. A. A. v. Doorn.

132 pag. Uitgave Universitaire pers. Rotterdam. 1965. Prijs f 9,50.

Dit boek bevat de enigszins omgewerkte teksten van de inleidingen voor de studiedagen 1965 van de K.M.A. te Breda. De kostschool, gericht op het vormen van een elite, heeft in Nederland nooit sterk wortel geschoten. Dit ligt in Engeland anders. Daar vormen scholen als „Eton” en „Harrow” een begrip. Wij, continentalen, kijken wat verbaasd naar deze typisch Britse instellingen, en zijn vaak wat geërgerd over de ondemocratische inslag van zo'n stelsel. Toch is onze K.M.A. ook zo'n instelling. Het is daarom begrijpelijk, dat men zich zelf daar eens heeft willen „doorlichten” op deze wijze.

Het resultaat is een veelzijdige en zeer nuttige bundel geworden. Ieder die zich interesseert voor de sociale betekenis van het onderwijsstelsel zal hierin wel iets van zijn gading vinden. A.

Gunnar Myrdal, Uitdaging aan de welvaart. 168 pag. Uitgave Universitaire Pers. Rotterdam 1965. f 9,50.

Dit interessante boek houdt zich bezig met het vreemde probleem van de blijvende werkloosheid en armoede in de V.S., het rijkste land van de wereld. De grondstelling van Myrdal is, dat de oorzaak van deze werkloosheid gezocht moet worden in de nalatigheid van de regering t.a.v. de achterliggende gebieden en groeperingen. Een verrassend groot aantal Amerikaanse burgers (vooral negers) krijgt tengevolge van de armoede in hun gezinnen en van onvoldoende onderwijsmogelijkheden geen opleiding, die aangepast is aan de eisen die een moderne samenleving stelt. Daarom vinden zij geen werk en blijven arm. Zodoende komen ook hun kinderen niet aan een behoorlijke opleiding enzovoort. De armoede blijft zodoende bestaan.

Myrdal pleit voor een progressief onderwijs en arbeidsmarktbeleid. Het zou interessant zijn ons Myrdal's analyse eens goed te testen aan de hand van de praktijk. Ik ben er niet helemaal zeker van of het feit dat de werkloosheid zich vooral voordoet bij de laagst geschoolden er op duidt, dat er te veel ongeschoolden zijn. Ook bij een algemene werkloosheid, die het gevolg is van een tekort schietende koopkrachtige vraag zal men constateren, dat elke werkgever geneigd is om alleen de beste krachten aan te trekken. Dit kan betekenen (zoals de dertiger jaren toonden) dat geschoolden ongeschoold werk verrichten: er zal een neiging zijn op elk niveau de werkloosheid „naar onderen” af te schuiven, waardoor de werkloosheid zich concentreert in de laagst geschoolde groep. De Amerikaanse bedrijven beschikken veelal over eigen interne bedrijfsopleidingen. Een tekort aan geschoolden en overschot aan ongeschoolden zou ten gevolge hebben, dat men zelf ongeschoolden tot geschoolden opleidt. Duidt dit niet op een tekortschietende vraag over de gehele linie? Deze kritiek houdt overigens niet in, dat Myrdal's remedie niet gevolgd zou moeten worden. Ook wij kunnen van de Zweden veel leren op het terrein van de arbeidsmarktpolitiek. A.

Dr. S. Bergsma, De vermaatschappelijking van de onderneming. 236 pag. Uitgave A.E.E. Kluwer, Deventer 1965.

Wanneer een bedrijfseconoom zich aangordt voor een proefschrift over mede zeggenschap, is het zaak om zijn hart vast te houden, want meestal komt uit deze kringen slechts een negatief oordeel. Men denke slechts aan Dr. A. A. de Jong (de menselijke factor in de bedrijfshuishouding) wat ik altijd het schoolvoorbeeld vindt van de manier waarop 't niet moet.

Het boek van Dr. Bergsma moet veel positiever worden gewaardeerd. Terwijl veel bedrijfseconomen in de „ondernemer” een soort bijna mythische figuur zien die vrijheid van handelen behoeft en slagvaardigheid moet hebben om de onderneming te leiden op het slagveld van de markt laat Dr. Bergsma zien hoe de persoonlijke ondernemer meer en meer schuil gaat in het apparaat.

Bovendien laat hij zien hoe een beslissing het gevolg is van een ingewikkeld proces van besluitvorming, waarbij vele mensen in verschillende functies betrokken zijn.

Zonder een concreet plan op tafel te leggen biedt dit boek verschillende interessante uitgangspunten voor verdere studie over dit belangrijke onderwerp. Van harte aanbevolen! A.

John A. T. Robinson. De nieuwe Reformatie? 158 pag. Uitgave W. ten Have N.V., Amsterdam 1965.

In de voortreffelijke Carillonreeks verschijnt hiermee weer een werkje met enkele opstellen van de schrijver van „Eerlijk voor God”, die over zijn verwondering over zijn wereldsucces nog niet heen is. In deze lezingen zet hij nog eens uiteen wat hem nu eigenlijk bezielt. Er is een ander klimaat in de twintigste eeuw. De mensen zijn bezeten van andere vragen dan de mensen van de tijd der Reformatie. Toen vroeg men: „Hoe vind ik genade bij God”, thans zegt Robinson, vraagt men veel eerder naar een „genadige naaste”. Daarom moet de kerk nu een ander antwoord geven dan toen. Een antwoord dat niet met dat van 1517 in strijd is, maar een antwoord, dat net zo bij de twintigste eeuw past, als dat van 1517 bij die tijd. En ook dit antwoord geeft alléén het Evangelie. A.

L. Penning — Omnibus. 444 pag. Uitgave La Rivière en Voorhoeve, Zwolle. f 7,90.

Een drietal van Penning's bestsellers nog eens uitgegeven. Met gemengde gevoelens neem ik hiervan kennis. Wat hebben we vroeger genoten van deze boeken! Wat leefden we mee met de edele Boeren!

Nu kan ook onze jeugd ervan genieten. Maar toch - is het juist om deze onkritische enthousiaste verhalen nu nog eens op ons volk „los te laten”? Zuid-Afrika heeft de sympathie die het bij ons had goeddeels verspeeld door de apartheidspolitiek. Het is voor mij de vraag of Zuid-Afrika bij een herleving van de onkritische bewondering gebaat is. Van Nederland en vooral van Nederlandse protestanten mag Zuid-Afrika iets beters verwachten: begrip voor de

problemen van dat land gepaard aan indringende kritiek op de oplossingen die dit land voor de problemen zoekt. Vooral wanneer bij die oplossingen via een onverbloemde rassendiscriminatie de menselijkheid het slachtoffer is.

't Is misschien overdreven, maar ik zie op menige bladzijde de verachting voor de „kaffers”, die hoogstens als een vriendelijk kinderlijk hulpje ten tonele wordt gevoerd, maar meestal dom en wreed wordt getoond, de grondgedachte van de „apartheid”.

Peter L. Berger. Sociologisch denken, een kennismaking met de sociologie. Universitaire Pers, Rotterdam 1965, 198 pag.

De socioloog, zegt Berger, is iemand, die „intensief” eindeloos en schaamteloos belang stelt in het doen en laten van de mensen”. Hij wil „systematisch” inzicht verkrijgen in de samenleving.

In acht vlot en hier en daar humoristisch geschreven hoofdstukken geeft de schrijver een beeld van de (Amerikaanse) sociologie. Onbarmhartig hier en daar (sociologen weten wel, dat hun tijdschriften alleen maar interessant zijn door de boekbesprekingen, hun statistisch onderzoek is een soort ritueel enz.) maar toch altijd wel interessant vertelt hij van zijn „vak”.

Een boek dat het lezen waard is (al is het niet zo eenvoudig en vooronderstelt het hier en daar een zekere basis-kennis).

John Kosa. Idealisme contra ideologie, twee generaties communisten. Universitaire Pers, Rotterdam 1965. 218 pag.

Hoe leeft en leefde men onder het communisme? De schrijver is een Hongaar, die nog enkele jaren het regiem heeft mee gemaakt in zijn land, maar nu in Amerika doceert aan de Universiteit van Noord-Carolina.

Hij heeft 31 mannen uit welopgevoede Hongaarse kringen, die in 1956 tijdens de opstand hun land verlieten ondervraagd over hun ervaringen. Men krijgt dan zo een beeld van het leven in een communistisch land, weliswaar bezien vanuit de ogen van verklaarde tegenstanders van het regiem, maar toch bijzonder instructief.

Er rijst een beeld uit op van een totalitaire staat, die de burgers nooit loslaat, hen voortdurend tracht te beïnvloeden te „manipuleren”. Een boek, dat het waard is gelezen te worden, juist nu we meer en meer gaan denken vanuit de dialoog. Een tabel, die ik vond op pag. 101 somt de verschillen tussen democratie en communisme op interessante wijze op. Tegenover vrij gebruik van alle communicatiemiddelen door de burgers stelt het communisme het monopolie voor de partij-staat. Alle opvattingen kunnen in een democratie worden vertolkt, in het communisme alleen de officiële propaganda. In de democratie mag men geloven wat men wil, in de partij-staat is ongeloof een misdaad. Tegenover het commercieel karakter van de (Amerikaanse) democratie staat het politieke karakter van de partij-staat. Tegenover de particu-

liere overreding in de V.S. staat het totalitaire apparaat in communistische landen. Al is deze tegenoverelkaarstelling wat wit-zwart, zij geeft toch de tendenties goed weer.

Hellmut Sopp. Mensen zoals ze werkelijk zijn. Psychologie voor het dagelijks leven. Uitgeverij N.I.B. Zeist. 295 pag.

Een onderwerp dat voor de meeste mensen onuitputtelijk is: zichzelf te kennen en anderen te begrijpen. Hiertoe poogt dit boek een bijdrage te leveren. Het is overigens m.i. niet beter of slechter dan andere boeken op dit terrein. Ik miste de confrontatie met het Evangelie. Als het erop aan komt blijft het boek wat oppervlakkig.

Aan dit nummer hebben meegewerkt:

Dr. W. ALBEDA,

secretaris van het Christelijk Nationaal Vakverbond.

P. VAN BIJSTERVELD,

secretaris van de Europese Organisatie van het Internationaal Christelijk Vakverbond.

Ethiek van arbeid en rust

Onder deze titel is een mooie studie van Dr. C. P. van Andel verschenen in de reeks ethische verkenningen. In dit artikel wil ik eerst graag een overzicht van de inhoud geven en daarna enkele kritische aantekeningen plaatsen over deze belangrijke zaak om zo mijn bijdrage te leveren aan het gesprek over dingen, die ons allemaal aangaan.

Opzet en uitgangspunt

Het is geen eenvoudige zaak over arbeid te spreken. Want wat is eigenlijk arbeid? Is alle arbeid wel onder één definitie te brengen? Dr. Van Andel zit ook met deze moeilijkheid. Vandaar, dat hij zich vooral bepaald heeft tot de arbeid in de industriële sfeer. Zijn definitie arbeid geeft daar duidelijk blijk van: „Arbeid is dan de vervulling van zakelijke opdrachten, waarbij de mens niet doordrongen behoeft te zijn van het bereiken van een bepaalde toestand of het zinvolle daarvan” (pag. 58). Of anders: „Arbeid is het geheel van activiteiten, dat op het levensonderhoud is gericht”. (pag. 40).

Dit geeft reeds een beperking. En ik geloof terecht, want deze arbeid is juist het meest in discussie.

Ethiek betekent een beoordeling vanuit een bepaalde visie, vanuit objectieve normen.

De schrijver wil uitgaan van de evangelische boodschap van de verlossing, de herschepping, die met de mens als geheel heeft te maken. (pag. 32).

De vraag is alleen: hoe moeten we deze boodschap hanteren? Moeten we van de boodschap uitgaan en deze naast de concrete situatie leggen of net andersom. De schrijver wil van de concrete situatie uitgaan en dan proberen vanuit de boodschap van het evangelie een antwoord te geven op de uitdagingen, die vanuit die situatie op ons afkomen.

„Het gaat erom wegen te wijzen, waarlangs de mens kan gaan in een situatie die sociaal-economisch anders georiënteerd is dan de samenleving, waar de bijbelschrijvers mee verbonden waren” (pag. 29).

Het gevaar is anders immers niet denkbeeldig, dat de kerk slechts spreekt vanuit een „utopisch klimaat” (pag. 8).

Voor welke vragen staan wij vandaag?

Dat zijn er niet weinige. Om enkele te noemen: De disharmonie tussen arbeid en rust. Deze is er niet alleen bij de beroepen, die „intens zware eisen stellen” (pag. 9), maar ook bij de zgn. controle-arbeid. Ja, het is zelfs de vraag, of er nog een harmonische verhouding tussen arbeid en rust in de huidige arbeidssituatie mogelijk is (9).

We moeten heus niet denken, dat er door de verschuiving in de verhouding tussen arbeid en vrije tijd op zichzelf iets verbeterd of veranderd is ten aanzien van de fundamentele condities van de mens (9). Terecht wordt gesteld: „tekort aan creativiteit in de arbeid wordt niet direct gecompenseerd door terugkeer van creativiteit in de weekends of op de avonden” (9). Een andere vraag is: worden de *resultaten* van de arbeid niet hoger aangeslagen dan het karakter en de zin van de arbeid (11). Daarom spreekt de schrijver van een versmald arbeidsethos. De arbeid wordt geheel gezien vanuit het consumptieve aspect: wat koop ik ervoor?

Arbeid is dan een entreebiljet voor de consumptieve sector.

De vraag is echter of dit niet een wat vertekend beeld is, dat het steeds goed doet!

Is het waar dat onze samenleving „niets anders te bieden heeft dan een gespleten bestaan: hier een stuk arbeid en daar een stuk vrije tijd en deze zonder enige onderlinge relatie; arbeid zonder verantwoordelijkheid en vrije tijd zonder werkelijke vrijheid?” (42).

Ja, de vraag kan gesteld of ons moderne arbeidsbestel geen legitieme behoeften schept voor een „tweede” leven? Treden er in het moderne levensritme geen verschijnselen op, die de hoop op Gods Koninkrijk of — anders gezegd — ons leven in de weg staan? (28).

Bestaat er geen kortsluiting tussen roeping en beroep? Kan onze arbeid wel gezien worden als een goddelijke opdracht?

In alle geval is dit oude aspect bezig te verdwijnen. Deze vragen zullen beantwoord moeten worden. Alleen, we lopen heel wat:

Gevaren bij de beantwoording

Niet slechts dat we enkele stichtelijkheden ten beste geven en verder de situatie maar aanvaarden zoals zij is, maar ook dat we gemakkelijk scheiding gaan maken tussen arbeid en rust. Dat we de arbeid als een soort vloek zien en de vrije tijd als een verlossing. Het begrip recreatie doet het hem dan. Men legt zo gemakkelijk een verbinding tussen het moderne begrip recreatie en de bijbelse visie op de nieuwe mens (31). En men vergeet dat de verlossing met de hele mens te maken heeft. Wij zijn dan uit op vrije tijd en vrije tijdsbesteding zonder meer en laten de arbeidssituatie voor wat zij is.

Zelfs is het gevaar niet denkbeeldig, dat de christelijke ethiek „zich nu in hoofdzaak gaat oriënteren op die terreinen, die door de verkorting van de arbeidstijd voor de mens toegankelijk worden” (25).

Daarom nu eerst de vraag:

Waarom arbeidstijdsverkorting?

Achtereenvolgens behandelt de schijver als motivering voor de verkorting van de arbeidstijd: het economische motief, de sociologische motivering, het psychologisch motief van de herontdekte vrijheid en het sociaal-ethisch motief: verschuiving in het arbeidsethos.

Vooraf dit laatste is voor ons in dit verband van belang. Nu moet ik wel zeggen, dat ik dit hoofdstuk niet al te duidelijk vind. De arbeid wordt vandaag anders bekeken dan vroeger.

Volgens hem heeft de christelijke ethiek de uitdaging van Marx niet verstaan, is ze veel te veel blijven staan bij de voor-industriële verhoudingen en blijven uitgaan van een anthropologie die op scheppingsordinaties teruggaat (23). In dit verband wordt deze stelling geponeerd: „een sociaal-ethisch denken, dat in het aanvaarden van scheppingsordeningen rust, heeft de neiging conservatief te worden en met de veranderende arbeidsverhoudingen niet mee te groeien” (24).

Het probleem van de verhouding tussen de mens en zijn arbeid schijnt wat op de achtergrond te raken. Maar wordt hiermee niet een vlucht uit de arbeid en een nihilistische levensopvatting in de hand gewerkt? (25). Een confrontatie met de Bijbel is daarom zeer noodzakelijk. Dus:

Wat is nu de bijbelse visie op de rust?

We moeten immers van de bijbelse boodschap uitgaan. Dat is de boodschap van de rust, de verlossing, van het komen van het Rijk.

Wat heeft deze rust, verlossing met de arbeid te maken?

In Deut. 25 : 19 staat dat de rust de vredestand is, waartoe een geplaatd volk mag geraken (33). Rusten is dus eigenlijk: in vrede leven (34), de jaloom realiseren. Omdat Christus gekomen is, is er rust, verlossing. Maar dan is die rust niet beperkt tot de vrije tijd. De verlossing omvat het hele leven. Ook de arbeid!

In dit verband wijst de schrijver op de betekenis van de sabbat in Israël en op die van de zondag voor ons. Een voortreffelijk stuk in dit boek. „De zin van de sabbat en de zondagsviering is, naar bijbels en reformatorische opvatting, niet anders dan een gelegenheid te scheppen, waardoor de mensen eerder deel krijgen kunnen aan die werkelijke rust die hun leven inhoud geeft” (39). Daarom is zowel voor de arbeid als voor de moderne recreatie het probleem, hoe wij in de arbeid en in onze vrije tijd tot een juiste relatie met God, met de mensen en met de materie kunnen komen (40).

De taak van de gemeente voor een juiste beleving van de rust, van de vrijheid, is de gestalte van de vrijheid op elk terrein te onderkennen en te stimuleren (46). Dat is in onze wereld een moeilijke zaak, omdat heel ons leven, ook onze „vrije tijd” getypeerd schijnt te kunnen worden door het begrip vrijblijvendheid (47).

De taak van de gemeente is te laten zien, wat vrijheid is en kan zijn. Daarom zal ze zich moeten inzetten voor een samenleving en ook voor een werksituatie, die ruimte geven aan een-leven-met-elkaar in allerlei vormen (48).

Welke aspecten heeft nu de moderne arbeidssituatie?

„Wanneer men de arbeid op zijn objectieve gestalte bekijkt en beoordeelt, is men nog niet gerechtigd zonder meer het moderne arbeidsproces te beoordelen als een spookachtige bedreiging van de mens” (59). Deze stelling doet na al het voorafgaande wat vreemd aan. Er spelen echter zoveel factoren, die de instelling tot het werk bepalen. Niet alleen de soort arbeid, ook het loon of het loonsysteem, de zekerheid aangaande de arbeidsplaats, de verhouding tot de chef, de kans op promotie, zij spreken allen geducht hun woordje mee (59). De arbeid is immers een waardemeter van het

bestaan. Zij geeft sociale status en bestaanszekerheid. Zij heeft invloed op de levenshouding, geeft mogelijkheden om met mensen om te gaan en schept welvaart. Door al deze aspecten is de arbeid een belangrijke factor in het leven van een mens. Daarom nu de vraag: Hoe moeten wij

Deze arbeid bezien vanuit de evangelische boodschap?

Kunnen we dit arbeidsleven zien als een opdracht van de Heer? Volgens de schrijver: neen! „Het arbeidsleven behoort tot de aspecten van het menselijk bestaan, maar de Bijbel gaat geen poging doen om de arbeid te herleiden tot een goddelijk gebod” (68). Hij wil ook van Gen. 1 : 28 als uitgangspunt voor een bijbelse beschouwing over de arbeid niet weten (68). Ja, hij zegt zelfs: „Wanneer in Gen. 5 : 29 over de moeitevolle arbeid gesproken wordt, waarvoor Noach troost biedt (de naam Noach hangt samen met het bijbelse woord „rust”), blijft er van een goddelijke opdracht toch al heel weinig over” (69). Een typische uitspraak als men weet dat de schrijver van de rust wil uitgaan!

„Arbeid is knechtschap, waaraan de mens onderworpen is en die hij heeft te aanvaarden, zoals hij zijn eigen bestaan heeft te aanvaarden” (69). Zo typeert de schrijver dus volgens de boodschap van de Bijbel de arbeid. In het N.T. zijn het juist de woorden „kupos” (inspanning) en „ponos” (moeite), die met het dagelijks werk in verband staan.

Na al deze pessimistische geluiden, zegt de schrijver, dat de Bijbel toch geen pessimistische visie op de arbeid heeft.

Door Gods genade kan de mens met vrucht arbeiden. Arbeid is dus geen opdracht. Wat dan wel?

Hoe staat het dan volgens de schrijver met het vraagstuk van arbeid en roeping?

„Wanneer Paulus zegt, dat ieder moet blijven in de roeping, waarin hij was, toen hij geroepen werd (1 Cor. 7 : 20), moet dit woord „roeping” niet zonder meer met het dagelijks werk in verband worden gebracht” (71). Men is geroepen niet *tot* een bepaalde situatie, maar *in* een bepaalde is men een geroepene, n.l. tot dienst aan de Heer. Dus ook in de werksituatie. Welke is dan die roeping in die werksituatie?

Deel te nemen aan het arbeidsproces, voor zover de mensen daarmee tot een rechtvaardiger bestaan kunnen komen (74).

De strijd aan te binden tegen onmenselijke situaties. Elkaar te helpen het heil wat dichterbij te brengen.

En dan is er, dacht ik, in de huidige situatie nog wel wat werk aan de winkel.

Hiermee hangt nu ook samen de vraag naar de verhouding arbeid-vrije tijd. Want, hoe kan de vrije tijd voor de mens volop heilzaam zijn, als hij in het arbeidsproces taken opgedragen krijgt, waardoor zijn aanleg, zijn individualiteit en zijn persoon voortdurend verwaarloosd worden? (76). Dan wordt deze stelling geponeerd: „vrije tijd wordt nooit meer dan „vrijheid van” werk, vrije tijd wordt nooit „vrijheid tot ” aanvaarding van een arbeidstaak, indien die arbeid daar in zichzelf geen kans toe geeft” (76). Een belangrijke stelling, die niet alleen tot diep nadenken dwingt, maar ook vragen naar een rechtvaardige arbeidssituatie oproept.

Tenslotte:

Welke is nu de taak van de gemeente?

Zij heeft mee te strijden voor de rechtspositie van hen, die hun *arbeid* inbrengen in het produktieproces (108).

De gemeente moet voortdurend het beeld van een dwarsdoorsnede door alle groepen en klassen heen weten te realiseren (108).

Zij zal moeten meehelpen dat binnen de haar regio vallende ondernemingen gestreefd wordt naar vormen van erkenning en samenwerking, van integratie waarbij ieder zijn eigen rol op voor hemzelf en voor de hele bedrijfs-situatie bevredigende wijze kan spelen (108).

Zij zal moeten meewerken aan de vorming van de jonge mensen tot verantwoordelijke deelnemers in het arbeidsproces.

Op indringende wijze zal zij de boodschap van liefde, gerechtigheid en vrede in de samenleving, die dreigt te groeien naar een levenspatroon, waarin het genieten van welvaart en het behaaglijke leven het enige doel schijnen, moeten laten weerklinken (109).

Enkele kritische notities

Nadat ik zo geprobeerd heb een doorsnede door het boek te maken met hier en daar een opmerking, nu nog enkele kritische notities.

1. Geeft die versmalde arbeidsethos (pag. 11) niet een te eenzijdig beeld? Zijn de vragen om de loonvorming voor de industrie-arbeider inderdaad actüeler dan de vragen over het arbeidsleven zelf? (pag. 11).

Als men de kranten leest en als men let op het aantal bezoekers op vergaderingen, is men geneigd, ja te zeggen.

Nu heeft de schrijver gesteld, dat we moeten uitgaan van de arbeids-situatie. Nu, hoe leeft en werkt daar de mens? Als consumptief wezen? Of, om het scherp, misschien overtrokken te zeggen: beleeft hij daar allereerst het verdienen? Is zijn reactie na zijn werk: ik heb vandaag weer zoveel verdiend? Of, ik heb vandaag prettig of minder prettig gewerkt? Het-bezig-zijn, het-erkend-worden, de zgn. secundaire arbeidsvoorwaarden spelen bij de meesten een belangrijkere rol dan men in het algemeen hoort. Trouwens spreken de oorzaken van het verloop bij een onderneming in de personeelsbezetting geen boekdelen!

Om van de onderzoekingen maar te zwijgen. (B.v. van Popitz, Gadourek, zie ook aantekening op pag. 59).

Men praat alleen gemakkelijker over geld, dan over arbeidssituaties.

Men heeft de industrie-arbeider ook geleerd, dat hij geld waard is.

Er is meer behoefte aan „rust” dan men vaak aanneemt. Daarom vind ik het zo jammer, dat de schrijver dit voor de arbeidssituatie zo weinig heeft uitgewerkt.

Hij schrijft nergens dat er inderdaad heilloos werk bestaat. Of kent hij geen heilloos werk?

Aan welke voorwaarden moet nu een bedrijfssituatie voldoen om de mens mens te laten blijven en te doen zijn?

Daar had ik graag wat meer over gehoord, want daarmee zitten we toch vandaag.

2. Moeten de scheppingsordinanties totaal overboord worden gegooid? Ik weet, dat het een moeilijke zaak is en dat het heus niet duidelijk is, wat

nu scheppingsordinanties zijn, maar om zo Gen. 1 : 28 gelijk a.h.w. aan de kant te zetten, gaat me veel te ver. Daarin staat toch, dat de mens heerschappij over de aarde heeft gekregen en de opdracht ontvangen heeft haar te vervullen.

De aarde wacht dus blijkbaar op en roept om de hand en het verstand van de mens. Dus op zijn arbeid. De ontwikkeling, het vervullen kan niet zonder de menselijke inspanning, die door de zonde inderdaad ook een moeite-karakter krijgt, tot stand komen.

Zij mag toch vanuit de verlossing worden beleefd!

Of heeft Gen. 3 : 15 geen betekenis voor heel het leven?

En dat de naam Noach (Gen. 5 : 29) gegeven wordt, getuigt m.i. van het weten van de verlossing; van de rust.

Daarom is arbeid ook opdracht.

De aarde vervullen betekent: met alle heerlijke gaven die maar mogelijk zijn, vullen. En dit moet de mens nu doen als partner van God. Dus naar de bedoeling van de Heer. Dat wil m.i. zeggen: vanuit de rust; dus moet de mens tekenen van het Koninkrijk oprichten, ook door de arbeid.

En bij deze arbeid zullen we voor de industrie-arbeid geen uitzondering mogen maken!

Juist dit uitgangspunt geeft een houvast voor de beoordeling van de industrie-arbeid en van de arbeidssituaties.

3. Ook wil ik graag een kritische opmerking plaatsen bij de uitspraak: „of er een direct verband gelegd moet worden tussen onze arbeid en wat de bijbel onder dienstbetoon verstaat, is de vraag” (74). Eigenlijk wil de schrijver er niet van weten, dat arbeid dienst is.

Misschien is dit wat te sterk uitgedrukt, maar in wezen komen zijn uitlatingen hierop neer.

Dit is trouwens een consequentie van zijn uitgangspunt, dat arbeid geen opdracht is.

Maar waarvoor zijn wij mensen in de wereld?

Toch om de liefde gestalte te geven. Toch voor de ander en zo voor onszelf. Is er nu een gebied, waarvan ik mag zeggen: hier heb ik niets met de ander te maken? Is de arbeidssituatie van vandaag juist niet zó, dat wij daar alles met de ander van doen hebben. Waarom spreken we anders over integratie en mede-zeggenschap?

Zo is arbeid ook dienst. Dienst aan de ander en aan zichzelf.

Men vindt dit altijd wat te idealistisch. Maar, is die andere opvatting geen knieval voor een ontwikkeling, die we juist niet willen?

4. Tenslotte nog de vraag: Wat bedoelt de schrijver met gemeente?

Want hij heeft het ook over de binnen haar regio vallende ondernemingen (108). De gemeente zijn dat ook niet de leden in de bedrijfssituatie?

Dat had ik graag wat uitgewerkt gezien.

Hoe heeft de gemeente nu daar in die arbeidssituatie concreet aan de vrijheid, aan de rust, gestalte te geven?

En, moeten vanuit de opdracht tot reformatie van het leven de structuren, waarin de arbeid speelt, niet gewijzigd worden? Daarover had ik ook graag wat meer gehoord, want dat zijn vandaag knellende vragen.

Al deze opmerkingen doen echter niets af aan mijn waardering voor dit boek.

Dr. E. DE VRIES.

De arbeid in deze tijd

Een arbeidsethos voor deze tijd. Onderscheiden de arbeid van vandaag en de wereld van vandaag zich zozeer van die van vroeger, dat we moeten spreken van een — bijbels gefundeerd — arbeidsethos voor deze tijd?

Of kunnen we er mee volstaan het denken van de reformatoren te plaatsen in een nieuw kader, het kader van het 20ste eeuwse industrialisme? Geen gemakkelijke vragen. Vragen echter, die op ons aankomen, die wij niet kunnen ontwijken.

In de dagelijkse bezigheid van de vakbeweging, ook van de Christelijke vakbeweging, dreigen zulke vragen, ook omdat ze zo moeilijk zijn in de knel te raken. Al te veel staan we onder de druk van de vragen van de dag. Vooral de verdelingsvraag — de problematiek van de loonpolitiek — slokt de belangstelling van een vakvereniging en van zijn leden op. Het gevaar is aanwezig, dat we de problematiek van inkomensgroei, inkomensverdeling en inkomensbesteding voor *de* arbeidsproblematiek zouden gaan aanzien. En dat we zouden menen er mee klaar te zijn, wanneer daaraan aandacht is besteed.

Wanneer dat waar is, kan een Christelijke vakorganisatie zich beperken tot het perfectioneren van het verdelingsmechanisme in onze samenleving, tot het verzoenen van tegenstellingen door het beroep op de gerechtigheid. Wat trouwens al een bijzonder moeilijke opgave is.

Maar, dat is niet alles. Het mag niet alles zijn. Daar is de vraag naar de plaats van de arbeid in het leven van de mens en de vraag naar de inhoud van die arbeid.

Bovendien de vraag in hoeverre de kaders waarin de arbeid geschiedt de arbeid en daarmee de mens, die arbeidt, gunstig beïnvloedt.

De plaats van de arbeid.

„Het zou wel eens kunnen zijn”, zegt Dr. Van Andel ¹⁾, „dat we genoodzaakt worden, om in de kerk ingeburgerde opvattingen over geloof en arbeid met het oog op de moderne arbeidsverhoudingen vaarwel te zeggen”. Deze opmerking is er één zoals we ze langzamerhand op „alle terreinen des levens” tegenkomen. De Bijbel geeft geen leer van de arbeid, zelfs geen leer van de mens.

De wereld van de Bijbel toont is een agrarische wereld, zoals ze alleen nog in enkele ontwikkelingslanden voorkomt. Wat kunnen we daarvan vandaag nog leren?

Ik moet zeggen, dat ik met sommige uitspraken, waartoe Dr. Van Andel komt, moeite heb. Hij wil niet meer spreken van beroep als roeping. Hij ziet in de arbeid meer een noodzaak dan een heilig moeten. „Calvijn vergist zich, als hij meent dat roepingsbesef in ons werk altijd zulk een uitnemende vertroosting brengt. Dat zal van de arbeid zelf afhangen.” En verder: „Het grote gevaar van Calvijn is, dat hij de gemeente ten aanzien van de werksituatie te weinig kritisch maakt”.

Wat is er dan met de moderne (beroeps)arbeid aan de hand?

Men zou de verschillende kenmerken van de moderne arbeid onder drie hoofdjjes kunnen brengen.

1. Voor velen is de belangstelling verschoven van de arbeid naar de „vrije tijd”. Arbeid wordt randverschijnsel in het moderne leven.
2. De scheiding tussen „denken” en „doen”, die geleid heeft tot het verschijnsel van de vermagerde, gedraineerde arbeid. De arbeidsverdeling wordt „arbeidsversnippering”. 2)
3. De arbeid is gefunctionaliseerd.

ad 1. Was de mens van de 19e eeuw vooral producent, die van de twintigste eeuw wordt vooral consument: de slogan „work hard, play easily” werd omgezet in „work easily, play hard”. 3) Met andere woorden, leg je toe op de „recreatie” en zie de arbeid alleen

als middel om je vrije tijd zo gelukkig mogelijk door te kunnen brengen. In Amerika wordt over de dertig uren werkweek niet alleen maar theoretisch gesproken. 4) Wijst dit niet op een belangrijke verschuiving in de accenten?

ad 2. Simplificatie van de zeer gevarieerde werkelijkheid is bijzonder gevaarlijk. Toch kan de tendens, die trouwens over zijn hoogtepunt heen is, niet ontkend worden. Er is nog veel fabrieksarbeid die neerkomt op het „verrichten van bewegingen, waarvoor het brein van anderen het verloop heeft uitgedacht”. Er is veel fabrieksarbeid, die „ontpersoonlijkt is”, ontdaan van iedere participatie.

ad 3. De mens wordt meer en meer „functionaris in het arbeidsproces”. 5) Vrije beroepen worden uitzondering. De meeste mensen verrichten een functie in een grotere of kleinere organisatie. Weinig mensen werken „voor zichzelf”, maken een produkt, of verrichten een dienst die op zichzelf zinvol is.

Hoe ziet men zijn arbeid onder zulke omstandigheden? Is het mogelijk in de arbeid een meevervullen van de door God opgelegde cultuurtaak te zien? Kan men in de arbeid nog „roeping” zien?

De grote Reformatoren, Luther en Calvijn, hebben de nadruk gelegd op het roepingskarakter van de dagelijkse (beroeps)arbeid. Men kan zeggen, dat hierdoor de zin van de arbeid verdiept is. Het lijkt mij moeilijk te ontkennen, dat er in de Bijbel de nadruk op gelegd wordt, dat de arbeid in de zin van de beheersing, de „humanisering” van de stoffelijke we-

reld, maar ook van de maatschappelijke verhoudingen, wezenlijk is voor de mens. Dat de mens in zijn arbeid iets realiseert van Gods bedoeling met de mens en de wereld.

Toch ben ik geneigd om in de kritiek van Dr. Van Andel een waarheidselement te zien. Wanneer men in arbeid *de* roeping gaat zien van de mens, wanneer zoals bijvoorbeeld bij Luther en Calvin onweersprekbaar is, de nadruk op de betekenis van de arbeid gepaard gaat met, mee ingegeven wordt door vrees voor „ledigheid” ligt er tweërlei gevaar op de loer. Het ene is dat van een overschatting van de betekenis van de arbeid, het andere is dat van een onderschatting van de betekenis van het spel: de homo faber verdringt de homo ludens.

De beroemde strijdvrage of het kapitalisme een vrucht is van het arbeidsethos van het Calvinisme, zoals die opgeworpen is door Max Weber in zijn „Die Protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus”, zouden we in dit verband kunnen opwerpen. Verwezen zou kunnen worden naar Tawneys Klassieke werk „Religion and the rise of capitalism”, waarin het slijtageproces stap voor stap wordt gevolgd, dat de ethiek van Calvin vermagerde tot de „kapitalistische Wirtschaftsgesinnung”,

Dat er in het puriteinse levenspatroon een overschatting lag opgesloten van de betekenis van de arbeid in het mensenleven lijkt mij moeilijk te ontkennen. De rechtstreekse band, die Weber legt met de ontwikkeling van het harde negentiende eeuwse kapitalisme lijkt een schematisering, die trouwens secularisering van de maatschappij vooronderstelt.

Dit laatste geeft de Franse filosoof Merleau-Ponty weer in het karakteristieke beeld van het slakkenhuis, dat de slak afgescheiden heeft om er zelf in te leven. Maar de slak (het Calvinisme) verdween en anderen leven voort in een wereld, waarin het slakkenhuis (de overschatting van de betekenis van arbeid in zijn verschuiving naar de overschatting van de vruchten van die arbeid) een gegeven is. ⁶⁾

De overschatting van de betekenis van de arbeid is trouwens vrijwel algemeen in het westen. Het is een dominerende trek van onze cultuur. Ook het Marxisme is gebaseerd op de overtuiging, dat de arbeid de hoogste waarde is. Pas in de arbeid ziet Marx de mens zichzelf worden, en zichzelf ontdekken. Met instemming citeert Marx in „Das Kapital” ⁷⁾ Benjamin Franklin (die Tawney als de typische „gesecculariseerde puritein” beschouwt), wanneer die de mens „a toolmaking animal” noemt. „Aangezien leven niets anders is dan wereldgebruik, betekent arbeidsontwikkeling zonder meer levensontwikkeling”.

Zo somt Prof. Kwant Marx's geschiedenis visie op. ⁸⁾ En in een modern Russisch pamflet, bedoeld om een eenvoudige inleiding te geven tot het „dialectisch materialisme” lezen we „De arbeid heeft de mens geschapen en de menselijke samenleving. Werkend, in de uitoefening van zijn productieve activiteit, heeft de mens, zijn hersenen en zijn bewust-zijn ontwikkeld . . .” enz. ⁹⁾ Eigenlijk komt de arbeid hier op de eerste plaats waar alleen God hoort. Arbeid wordt in het marxisme verafgoud.

De Bijbel kent echter naast de arbeid andere waarden in het mensenleven. Het Oude Testament en de Mozaïsche wetgeving tonen ons een wereld, die het ritme kent, niet slechts van arbeid en de rust (die weer arbeid mogelijk maakt) maar ook van de arbeid, met zijn vermoeiing, zijn pijn, en z'n zorg en het feest (met z'n blijdschap en zijn zorgeloosheid).

Beide hebben hun plaats in het mensenleven. God wil niet dat we „leven om te werken”. God wil dat we in ons leven niet slechts de arbeidsvreugde kennen, maar ook de feestvreugde.

Wanneer Dr. Van Andel bedoelt, de overschatting van de betekenis der beroepsarbeid een halt toe te roepen, dan kan men hem slechts bijvallen. Het kan een stukje christelijke arbeidsethiek zijn om vast te stellen, dat arbeid „tenslotte maar arbeid is en niet de laatste menselijke waarde.”¹⁰⁾

En toch . . . Twee vragen: Maar is arbeid dan niet zeer belangrijk, en vooronderstelt de gesignaleerde overschatting toch niet een grote betekenis? En bovendien wordt de betekenis van de arbeid zelve wel overschat? Is er niet een verschuiving te constateren van de belangstelling voor het werk zelf, naar het resultaat van de arbeid, het inkomen?

Arbeid is een roeping.

Al is arbeid dan niet *de* roeping van de mens, het gaat te ver, meen ik, om de arbeid los te maken van de scheppingsopdracht en om de betekenis van de arbeid voor de mens te onderschatten.

Ik voel veel voor een beschouwing als die van Bonhoeffer die in de

arbeid één der mandaten ziet. Arbeid ziet hij als „scheppende dienst van God en Christus aan de wereld en van de mens aan God”. De rechtvaardiging van de arbeid ziet hij „niet eenvoudig in haar historisch bestaan (. . .), maar in positief Goddelijk mandaat ter onderhouding van de wereld om Christus' wil en op Christus aan”.¹¹⁾

Kwant¹²⁾ wijst er op, dat arbeid altijd is „het bestaan voor anderen in een verhouding van plicht en recht”. Brunner bedoelt hetzelfde, wanneer hij stelt „de Schepper wil ons het nodige geven, door de dienst aan de ander”.¹³⁾ Daarom vooronderstelt arbeid vrijwel altijd gemeenschap. Zelfverzorging in extreme zin is vrijwel ondenkbaar of een grensgeval (Robinson Crusoe). Van Andel verwerpt Barth's gedachte van het „voltooien van Gods schepping” door de arbeid. Maar ligt hierin toch niet een stukje verarming van het Christelijk denken over de arbeid? Hij vreest een onkritische houding tegenover de arbeidssituatie.

Er zijn gevallen, waarin niet (mee)werken, dienstweigering, de christen meer past dan meedoen. Dat is waar, er zijn zulke gevallen. Maar moet ik daarom de arbeid ontluisteren door ze los te maken van Gods bedoeling met de mens? Wordt arbeid werkelijk overschat in onze maatschappij?

Er is reden om hieraan te twijfelen. Enerzijds is voor vele mensen de arbeid zodanig verschaald, dat men uit dien hoofde moeite zou kunnen krijgen met de arbeid-als-roeping, anderzijds neemt de arbeid een steeds kleinere plaats in het leven van velen in.

Fourastié rekent ons vóór, dat bij de komende dertig-uren-week, de gemiddelde mens 800.000 uren te leven heeft en dat hij daarvan 40.000 zal werken. Arbeid zal van 't leven van onze nakomelingen nog 6 op 100 uren vullen is zijn conclusie. ¹⁴⁾ Arbeid wordt randverschijnsel in het leven. Het resultaat van de arbeid wordt hier in 't westen eerder overschat dan de arbeid zelf. Onze afgod is eerder de dollar, dan de arbeid.

Arbeid en arbeidsresultaat.

Ik wees reeds op de verschuiving van de belangstelling van de arbeid naar de beloning, van de produktie naar de consumptie. Er is een Amerikaans onderzoek naar de houding van lopende band arbeiders ten opzichte van hun werk, ¹⁵⁾ waaruit nogal schokkende conclusies kwamen: De grote meerderheid hield van het werk om de beloning alleen. Een nog grotere meerderheid (96 tegen 1) had een hekel aan het werk zelf. Ik vind dit schokkend, omdat voor deze mensen de arbeidsbeloning geheel verschrompeld was tot het zich inspannen om geld te verdienen en er geen echt-menselijke arbeidsvreugde meer was. Over de arbeidsvreugde bij zeer sterk „gedraineerde arbeid”, arbeid dus, die bestaat uit enkele nauwkeurig voorgeschreven en op zichzelf zinloze handelingen, is een gehele literatuur ontstaan. Is het een zegen dat er zulke arbeid is, zodat ook de eenvoudigen onder ons hun bijdrage kunnen leveren? Is het waar dat velen er vreugde aan beleven, omdat het de mogelijkheid geeft om ondertussen te „dagdromen” en te converseren met anderen? Moet men er zich

bij neerleggen, dat nog veel fabrieksarbeid zo is?

Er zijn op dit punt twee lijnen in het denken over de arbeid aan te wijzen. In de eerste plaats is er een opvatting die tegelijk fatalistisch en optimistisch is. Deze redenering gaat er vanuit, dat het proces van „vermagering” van de handarbeid onontkoombaar is. Het heeft geen zin om tegen dit streven in te gaan. Bovendien mondt het uit in de volledig geautomatiseerde fabriek, waarin dit soort arbeid verdwenen zal zijn.

De andere opvatting is pessimistischer ten aanzien van de toekomst en daarom ook minder fatalistisch. De volledig geautomatiseerde fabriek is nog een toekomstbeeld. Bovendien zal met volledige automatisering slechts een deel van de totale activiteiten in industrie en dienstensector kunnen worden gerealiseerd. Tenslotte moet er rekening mee worden gehouden, dat Afrika, Azië en Zuid-Amerika nog vóór de industrialisatie zelf staan en het hele proces nog moeten doorlopen. In deze visie heeft het zin om te trachten om de (nog) niet weg te mechaniseren arbeid te herintegreren, te komen tot „job enlargement”.

De organisatie van de arbeid schijnt een alleen maar technisch probleem te zijn. Arbeid is een produktie-factor, en deze produktie-factor moet ingeschakeld worden in het produktieproces. Zelfs vanuit dit beperkte gezichtspunt moet al direct worden opgemerkt ¹⁶⁾, dat specifiek voor de menselijke arbeid niet is: fysieke kracht, handigheid of het vermogen om zintuigelijk waar te nemen.

In al deze opzichten is de machine

superieur of superieur te maken. Uniek is de menselijke arbeid in het vermogen om te coördineren, te oordelen, en in de fantasie. Die eigen-karaktertrekken van het mens-zijn moeten dan ook worden „ingeschakeld”. Maar men moet nog verder gaan. Arbeid is onlosmakelijk verbonden aan een menselijk wezen. En de mens kan, anders dan elke andere „hulpbron” zelf bepalen of hij wil werken.

„De theorie der human relations ging er vanuit”, zegt Drucker, „dat het voldoende is aan de werker de vrees te ontnemen, om hem er toe te brengen zich te geven aan zijn werk.” Dit is te negatief en dus kortzichtig.

Er moet een positieve motivering zijn voor de mens om zijn bijdrage te leveren tot het productieproces.

Het bedrijf is er niet mee klaar, dat de mens zich prettig voelt. In laatste instantie gaat het er om, dat hij „van binnenuit” bereid is, om zich in te spannen voor de verwezenlijking van de doeleinden van de onderneming. Of zoals Prof. Van Zuthem het uitdrukt, dat de mens aangesproken wordt „in zijn roeping en opdracht”.

Daarmee wordt de problematiek van de arbeid in de onderneming uitgeheven boven de vraag van de maximale efficiency. Onvermijdelijk heeft de organisatie van de arbeid in de onderneming te maken met dieper liggende vragen van mens en menselijkheid. Elk „personeelsbeleid” vooronderstelt dan ook een mensbeeld, en dat is meer dan een zakelijke aangelegenheid.

Wanneer nu in een onderzoek, als hierboven vermeld, blijkt dat vele werkers alleen maar hun inkomen zien als de motivering voor hun

arbeid en van het werk zelf een afkeer hebben, wanneer vele ondernemers nog zweren bij stelsels van prestatiebeloning, dan heeft dit te maken met een te schrale opvatting over de menselijke arbeid en dus over de mens.

Dit eenzijdig denken over de *motivering* van de arbeid gaat uiteraard gepaard met misvattingen over het karakter van de arbeid.

Het geloof, dat de individuele arbeider meer produktief is, naarmate hij minder zeggenschap heeft over de eigen arbeid, en minder *participeert* in het bedrijf, is gebaseerd op een compleet misverstaan van de „menselijke hulpbron” zegt Drucker hierover. 17)

Hij bewijst hiermee m.i., dat op dit punt bedrijfspraktijk en arbeidsethiek in dezelfde richting wijzen. En hier kan ik dan met instemming Dr. Van Andel citeren, wanneer hij, komende van een ander uitgangspunt, van de Kerk vraagt, dat zij het bedrijf moet attenderen op vragen als deze: „hoeveel ruimte bieden de werksituatie en de hele structuur van de onderneming aan de mens ieder in zijn eigen rangorde om tot ontplooiing van zijn bestaan als vrij en verantwoordelijk persoon te komen.

In hoeverre zijn de horizontale en de verticale verhoudingen in een bedrijf van dien aard, dat onze (daarin doorgebrachte) tijd ook humane tijd is, die creatief wordt doorgebracht? Of het nu gaat om een ongeschoolde arbeider, een boer, een beambte, een manager of welke functionaris dan ook, in de naam van Christus moet er gevraagd worden naar de mens. Meer dan enige andere plaats is de werksituatie het platform,

waarop de boodschap van de kerk gestalte gaat krijgen”.

Dr. Van Anandel vraagt van de kerk een „deskundige solidariteit met het bedrijfsleven en met die enkele mens. Dit vraagt van de kerk een geweldige heroriëntatie”. Een heroriëntatie, waartoe zij als kerk (instituut met de ambtsdragers) m.i. nooit in staat zal zijn. De kerk zal zich veeleer moeten beperken tot de vragen, en altijd maar weer de vragen. Het is de *gemeente*, die in zijn dagelijks werk deze vragen moet oplossen. De „deskundige solidariteit” moet opgebracht worden door de Christenen individueel en gezamenlijk op hun post in de onderneming of georganiseerd in hun vakvereniging. Juist zij kunnen deskundig hun bijdrage leveren.

Prof. Van Riessen ziet de situatie in de bedrijven ten aanzien van dit punt zo somber in, dat hij stelt: „als het met de wereld voortgaat, zoals het de laatste eeuwen gegaan is, zullen wij tenslotte ook gedwongen worden (als wij de kans tenminste krijgen) ons christelijk te organiseren in de industrie”.¹⁸⁾ Dit is, lijkt mij, een te negatieve instelling. Prof. Van Riessen onderschat naar mijn inzicht de positieve ontwikkeling die in het bedrijfsleven althans in het denken erover te bespeuren is en bovendien de mogelijkheid voor Christenen om vanuit eigen overtuiging met anderen voor menselijkheid te strijden, waarvan ook Dr. Van Anandel spreekt.

Bovendien is het niet slechts een illusie te menen, dat alléén Christenen opkomen voor een bedrijfsbeleid, dat voortvloeit uit of aanvaardbaar is vanuit een Christelijk mensbeeld (waarin dus in rekening gebracht 's mensen roeping

tot verantwoordelijkheid en vrijheid, maar ook zijn zondigheid) maar is het ook een illusie te menen dat alle Christenen op de verantwoordelijke posten pioniers zouden zijn voor een wezenlijk progressief bedrijfsbeleid. Doorgaans zijn ook zij sterker in de afwijzing van de medezeggenschap, dan in het aangeven van een wezenlijk alternatief.

Of is er in de ontwikkeling van Taylor via Mayo en zijn „human relations” en Argyris naar de moderne opvattingen over de arbeid in de industrie geen voortgang, geen christelijk te waarderen voortgang te bespeuren?

Het blijft naar mijn gevoel nodig en mogelijk om gewapend met de resultaten van christelijke bezinning over de arbeid en profiterend van de ontwikkeling van de arbeidswetenschappen, kritisch de praktijk van de arbeid in de bedrijven te volgen. Want in de dagelijkse praktijk van het bedrijfsleven zijn de negatieve kanten van „taylorisme” en „fordisme” steeds aan te treffen.

Het zou een bedenkelijk verschijnsel zijn, wanneer de dagelijkse arbeid van onze vakverenigingen van werkgevers en werknemers zozeer in beslag wordt genomen door het gevecht om de verdeling van de arbeidsresultaten dat deze problematiek door beiden zou worden verwaarloosd; een gevaar dat vandaag ongetwijfeld aanwezig is.

Ik moet zeggen, dat het mij dan ook een zekere voldoening gaf om te constateren, dat „De onderneming”, het orgaan van het Centraal Sociaal Werkgeversverbond, het de moeite waard vond, om uit het Sociaal Politiek program van

het C.N.V. van 1963 juist de paragraaf over te nemen die daarin over deze problematiek was opgenomen.

Arbeid en medezeggenschap.

In de voorgaande paragraaf heb ik gesteld, dat de volledige scheiding van uitvoerende en beheerende arbeid, zoals Taylor die zich als ideaal zag, berust op een verkeerd mensbeeld. Menselijke arbeid behoort altijd (rekening houdend met de mogelijkheden van de betrokkenen) een stukje verantwoordelijkheid te vooronderstellen.

Tegen deze stelling komt minder verzet naar voren dan tegen een andere, die daar toch onlosmakelijk mee samenhangt. De werker is niet slechts verantwoordelijk voor de eigen bijdrage tot het ondernemingsresultaat, hij behoort ook zijn verantwoordelijkheid voor het geheel van de onderneming, waarin hij zijn werk verricht te (kunnen) beleven. Net zo goed als de staatsburger zijn verantwoordelijkheid heeft voor de statelijke gemeenschap en het kerklid voor zijn kerk, heeft de werker zijn verantwoordelijkheid voor de ondernemingsgemeenschap, waarin hij zijn werk verricht.

Die verantwoordelijkheid toont hij in zijn plichtopvatting, maar ook in zijn eigen werk.

In het rapport van het Christelijk Nationaal Vakverbond over de structuur en de rechtsvorm van de onderneming ¹⁹⁾ wordt vanuit deze verantwoordelijkheid voor het geheel geconcludeerd tot niet slechts werkoverleg, maar ook inspraak van het personeel in de

gezagsorganen van de naamloze vennootschap, bijv. doordat de ondernemingsraad het recht krijgt één of enkele leden van de Raad van Commissarissen aan te wijzen. Ik meen, dat inderdaad het bedenken vanuit de aanvaarding van de medeverantwoordelijkheid van de enkeling voor het geheel tot deze „participatie” in het tot stand komen van het bedrijfsbeleid moet komen.

Over de wijze, waarop aan deze participatie uiting moet worden gegeven, kan uiteraard verschillend worden gedacht. Men kan denken aan de „werknemerscommissaris” al of niet door het personeel gekozen, aan versterking der positie van de ondernemingsraad enz.

Maar het doel moet tweedelig zijn:

1. alle personeelsleden moeten weten en ervaren, dat zij als lid van de ondernemingsgemeenschap mee-verantwoordelijk zijn voor het wel en wee daarvan;
2. de ondernemingsleiding moet zich ervan bewust zijn, dat het gezag over mondige mensen een verantwoordingsplicht tegenover de „ondergeschikte” veronderstelt.

Hierdoor wordt het gezag niet ondermijnd en gaat de werknemer niet „op de stoel van de directie zitten”. Veeleer is het zó, dat indien de medezeggenschap gerealiseerd wordt en zijn doel bereikt, dit gezag doordat het als legitiem wordt aanvaard, versterkt wordt.

Onze kapitalistische wereld.

Het streven naar medezeggen-

schap voor, wat men zo lelijk noemt „de factor arbeid” is een aspect van het bestrijden van de „kapitalistische” trekken van onze maatschappij. Met het woord kapitalistisch bedoel ik geen scheldwoord te gebruiken, maar wel iets negatiefs te omschrijven. Kapitalistisch noem ik de neiging om eigendom hoger te waarderen dan arbeid, en om het winststreven overal vrij baan te laten, ook daar, waar het een gevaar kan zijn voor mens en menselijkheid. Maar is het niet overal aanwezig, waar het dienstkarakter, van de eigendom en van de arbeid, schuil gaat achter het geld verdienen? ²⁰)

In die zin geformuleerd is „kapitalisme” vooral een mentaliteitskwestie. Het gaat om de manier, waarop we met elkaar en met onze goederen omgaan. Het gaat echter ook om organisatie en structuur van ons maatschappelijk leven. Ik vind eenzijdige bevoorrechtiging van aandeelhouders tegenover de werknemers een uitvloeisel van een te grote nadruk op eigendom vergeleken met de arbeid. Ik vind, dat de meerderheid van de Commissie Verdam gelijk heeft, wanneer ze hierin verandering wil aanbrengen.

Eigenlijk zit er ook een „kapitalistisch” trekje in de merkwaardige neiging om private consumptie altijd vóór te laten gaan boven publieke consumptie. De irrationele drang naar belastingverlaging en naar terugdringen van de overheidssector heeft te maken met een — wellicht onbewuste — discriminatie tussen activiteiten die wel en die niet direct op het geld verdienen gericht zijn, al kunnen beide elk op hun wijze de mens dienen.

Is er naar analogie van „kapita-

listisch” ook een laboristisch bestel denkbaar? „Laboristisch” zou een maatschappij zijn, waarin niet de eigendom, maar de arbeid de belangrijkste maatstaf zou vormen voor de betekenis van de mens in de samenleving.

Meer en meer, zegt Kwant, groeien wij naar een arbeidsbestel, d.w.z.: een sociaal-economische orde, waarin allerlei menselijke bezigheden worden erkend, opgenomen, gehonoreerd en beschermd, maar waarin zij tegelijkertijd hun vrijheid verliezen. Deze sociaal-economische orde kenmerkt zich door de alles overheersende rationaliteit.

De verhouding tussen degene die de dienst aan de ander levert, (die arbeid dus) en de ontvanger van die dienst wordt gerationaliseerd. Uit het kapitalisme wordt niet het rekenen en het winststreven gebannen, wel het irrationele element daaruit. De onredelijke winsten, onredelijke inkomens, onredelijke en daardoor voor de continuïteit van de economie gevaarlijke investeringen worden tegegenegeen.

Dat betekent ook, dat de arbeid steeds meer plaats vindt in grote gehelen, en „kleine zelfstandigen” verdwijnen.

De statistieken tonen regelmatig een stijging van de groep „loon-trekkenden” t.o.v. de groep zelfstandigen.

Deze rationalisering van het maatschappelijk leven is nog niet voltooid, maar is onderweg. Kwant wijst erop, hoe rationalisatie leidt tot de noodzaak van centrale en uniforme regelingen, die ieder gelijk kunnen behandelen. Hierdoor neemt de invloed van het staatsapparaat steeds verder toe.

Naarmate de schaduwkanten (de

kapitalistische trekken) van onze maatschappij verdwijnen en we groeien naar een arbeidsbestel, moeten we op onze hoede zijn voor de schaduwkanten daarvan: de bureaucratie, het centralisme, het ontmoedigen van particuliere initiatieven enzovoort.

„Laboristisch” zou men het arbeidsbestel kunnen noemen omdat naarmate geboorte en eigendom als bepalende factoren voor ’s mensen positie verdwijnen, de arbeid die hij verricht een allesoverheersende positie gaat krijgen. Nauw daarmee samen gaat in onze maatschappij, waarin de wetenschap steeds meer ons „collectieve hersenstelsel” gaat vormen, dat het *onderwijs* zelf gaat fungeren, die de jeugd nauwlettend selecteerd naar I.Q. en andere voor het verkrijgen van een zekere opleiding belangrijke eigenschappen. De consequenties van deze ontwikkeling toonde Young in zijn „The rise of the meritocracy”.²¹⁾

Of deze nieuwe samenleving (men herkent er de trekken van de welvaartsstaat in) ook „laboristisch” zal zijn, in die zin dat de alleenheerschappij van „kapitaal” plaats zal maken voor een alleenheerschappij van „arbeid” is te betwijfelen. Er zijn in onze maatschappij sterke tendenzen aan te wijzen, die tegen de noodzakelijke democratisering van het bedrijfsleven ingaan. Op voorhand zou men zeggen, dat een „technocratie” nog steeds groter kansen heeft dan een democratie.

Naarmate de leiding in sterkere mate in handen komt van „deskundigen” wordt democratie moeilijker te verwezenlijken.²²⁾ Zelfs op het vlak van de staat dreigt de technocratie de democratie te overwoekeren.

Hoeveel te meer gaat men tegen de geest van de tijd in door in het bedrijfsleven, waar de technocratie nu hoogtij viert, een daaraan aangepaste vorm van democratie te willen verwezenlijken. Toch meen ik, dat juist in het bedrijfsleven de strijd moet worden gestreden, voor de verantwoordelijkheid en vrijheid van het individu. Het gaat, om met Ds. Talma te spreken, nog steeds om „De vrijheid van de arbeidende stand”.

Arbeid, randverschijnsel in het moderne leven?

Reeds eerder wees ik op de mogelijkheid, dat de (beroeps)arbeid randverschijnsel gaat worden in het leven van de mens. Er bestaat alom een tendentie om over te gaan tot verkorting van de arbeidstijd. Gegeven de ontwikkeling van de produktiviteit, en de voortdurende neiging om arbeid te vervangen door kapitaal in de vorm van mechanisatie en automatisatie, mag verwacht worden dat deze tendentie zich zal voortzetten. Moeten we ons hierover verheugen? Of hebben zij gelijk, die in een wereld zonder arbeid een nachtmerrie zien?

Twee opmerkingen zou men hierover kunnen maken. In de eerste plaats is arbeid niet alleen beroepsarbeid. De beroepsarbeid wordt gekenmerkt door de onontkoombaarheid en de noodzakelijkheid, men kan zelfs zeggen doordat men gedwongen is deze arbeid te verrichten om in het leven te kunnen blijven. Daarnaast ziet ieder mens zich geroepen tot vrijwillige arbeid. De arbeid (die net zo essentieel is, maar niet dat dwang-karakter heeft) die voort-

vloeit uit het feit, dat men zich mee-verantwoordelijk voelt, in de eerste plaats uiteraard voor zijn gezin, maar ook voor zijn kerk, zijn vakvereniging, voor het staatsbestel. Maar ook 't werk, dat ik verricht om te zorgen dat mijn voetbalclub, mijn zangvereniging kan draaien, of dat mijn vakantie-reis zal slagen. Zonder deze arbeid van duizenden in hun vrije tijd zou het er met onze kerk, onze vakbeweging, onze politiek en zelfs onze recreatie beroerd voorstaan. (of — nog beroerder dan het vaak al is doordat zovelen, ook zovele christenen, verstek laten gaan).

Een vermindering van de arbeidsduur, doordat de produktiviteit van het bedrijfsleven zo sterk stijgt, hoeft dus niet zonder meer tot minder verrichte arbeid te leiden.

In de tweede plaats gaat het leven niet op in arbeid. Tegenover de inspanning, die de arbeid van ons vraagt, behoort het „vieren” te staan. Er moet in ons leven een ritme zijn van arbeid en van feestvieren. Daarin schuilt een stuk van de betekenis van onze zondagsviering, maar het geldt ook voor een (met de welvaart stijgend) deel van onze vrije tijd. Wij zijn niet alleen geroepen tot arbeid, maar ook tot het feest. In deze (tijdelijke) bedeling is dit vooral een afwisseling: arbeid is zelden feest en feest is geen arbeid. Maar we weten, dat God ons een nieuwe aarde toebereidt, waarin onze arbeid een feest is. Wanneer prof. Plattel Christen en Marxist tegenover elkaar stelt, ziet hij hoe het eindideaal van Marx gelegen is in een wereld van arbeidende liefde, een wereld, waarin men zonder dwang en zonder

menselijke tegenstellingen samenwerkt in vrijheid.

Het eindideaal van de Christen gaat daarboven uit, zegt hij. ²³⁾

„Voor de Christen gaat de arbeid uiteindelijk in de liefde op”. Ik heb de indruk, dat hij hetzelfde bedoelt, wat prof. Roscam Abbing stelt in zijn „Beroepsethiek”: „De arbeid is dan niet meer gericht op het eigen levensonderhoud, zoals na Gen. 3 het geval was; zelfs niet meer gericht op de mens, op de naaste, die in zijn actuele of potentiële nood geholpen moet worden; maar nu gericht op God zelf. Het blijft echter arbeid, omdat het een dienen van God is waartoe men geroepen wordt.

Tegelijkertijd is het echter een féést, want de scharen in feestelijke witte kleren en met palmtakken in de hand roepen spontaan als danklied: „De zaligheid is van onze God, Die op de Troon gezeten is en van het Lam!”.

Maar zover is het nog niet. Thans hebben wij de arbeid (beroeps- of andere arbeid) als mensen nog nodig. Het ritme moet blijven, ook al verschuift met de welvaart het accent van arbeid naar feest. Daarbij moet echter bedacht worden, dat de verschuiving een collectief proces moet zijn. Arbeid is altijd dienst aan de naaste en zolang nog zovele van onze naasten in de ontwikkelingslanden vooral, maar ook hier, aan het allernodigste gebrek hebben, komt ons een al te vèrgaande arbeidstijdverkorting niet toe. Bovendien zijn het sterke benen, die de weelde van het niet behoeven te arbeiden kunnen dragen.

Bovenal is het onaanvaardbaar om de arbeidstijdverkorting te bezigen als „oplossing” voor de arbeid, die zozeer verschaald is, dat

ze aan de werker geen enkele bevrediging meer schenkt.

Men mag er, dacht ik, zich niet bij neerleggen wanneer zovelen in hun arbeid zelf geen bevrediging vinden. Wie nooit arbeidsvreugde kent (en ook dat is een afschaduw van de Nieuwe Aarde) mist iets essentieels in het mensenleven.

Dr. W. ALBEDA.

-
- 1) Dr. C. P. van Andel, Ethiek van arbeid en rust, Nijkerk 1965, pag. 67.
  - 2) A. v. Martin, De spanning tussen orde en vrijheid. Utrecht 1962, pag. 84.
  - 3) G. Friedmann, Le travail en miettes, pag. 254.
  - 4) J. Fourastié. Les 40.000 heures. Genève 1965. A. R. Heron, Why men work, geciteerd door Friedmann, a.w. pag. 237.
  - 5) Dr. Ir. J. Stellingwerff. „Oorsprong en toekomst van de creatieve mens”, A'dam '65, pag. 83.
  - 6) Maurice Merleau Ponty. Les aventures de la dialectique, Paris 1955, pag. 34.
  - 7) 1e deel. Berlin 1962, pag. 194.
  - 8) Prof. Dr. L. C. Kwant, De wijsbegeerte van Karl Marx, Utrecht 1962.
  - 9) U. Podosetnik en O. Yakhot: Précis de materialisme dialectique, Moskou z.j. pag. 33.

- 10) Prof. Dr. M. G. Plattel, Sociale wijsbegeerte dl. II, Utrecht 1964, pag. 130.
- 11) D. Bonhoeffer, Ethik (1949) pag. 255-258, geciteerd in: Thielicke-Schrey, Glaube und Handeln, Bremen 1961. Eigenlijk ook zo: Brunner, Das Gebot und die Ordnungen: God wil, dat wij arbeiden, de Schepper wil ons het nodige geven door de dienst aan de ander.
- 12) Het arbeidsbestel pag. 30.
- 13) Das Gebot und die Ordnungen, Zürich 1939.
- 14) Jean Fourastié. Les 40.000 heures, inventaire de l'avenir, Paris 1965.
- 15) Ch. R. Walker and R. H. Guest. The Man on the Assembly Line. Camb. Mass. 1952.
- 16) P. F. Drucker, The practice of management, London 1955, pag. 232.
- 17) pag. 235 a.w.
- 18) Prof. Dr. Ir. H. van Riessen, Mens en werk, Amsterdam 1962. pag. 41.
- 19) Gepubliceerd in „Evangelie en Maatschappij” van maart 1962. Later werden hieruit de conclusies getrokken, zie „E en M” van dec. 1964.
- 20) Men leze de zeer scherpe veroordeling van het kapitalisme door Brunner (a.w. pag. 401 e.v.).
- 21) M. Young „The rise of the meritocracy 1870-2033”. Ook in Nederlandse vertaling.
- 22) Jacques Ellul, L'illusion Politique, Paris 1965.
- 23) a.w. pag. 131.

Eigendomsverhoudingen in Oost en West

In de discussie over de rechtsvorm van de onderneming, de winstdeling en de vermogensaanwasdeling is herhaaldelijk het begrip eigendom ter sprake gebracht. In verband hiermee komt het de redactie gewenst voor aandacht te besteden aan een speciaal nummer van het maandblad Oost-West, dat handelt over de eigendomsverhoudingen in Oost en West. ¹⁾

Een confrontatie van de verschillende eigendomsvormen vereist een nadere bezinning op de functie en de waarde van de eigendom. Het onderhavige nummer is daardoor niet alleen van belang voor een betere voorlichting over de verschillpunten tussen de beide stelsels, maar tevens als bijdrage aan de discussie over de betekenis en de waarde van de eigendom in de westerse maatschappij.

Het onderscheid tussen het kapitalistische en het communistische stelsel is gelegen in de eigendom der produktiemiddelen. In het Westen overheerst de particuliere eigendom der produktiemiddelen, terwijl deze in het Oosten overwegend in gemeenschapseigendom zijn.

Drs. O. Kuschpeta wijdt een interessant artikel aan de eigendomsverhoudingen in de communistische wereld. Daar wordt onderscheid gemaakt tussen persoonlijke eigendom en aan de maatschappij toebehorende eigendom. De persoonlijke eigendom is in principe slechts mogelijk in de consumptieve sfeer en ontstaat door de beloning voor de gepresteerde arbeid. In de Sowjet-Unie valt ook onder de persoonlijke eigendom het bezit van een eigen woning en de produkten van de aan de boeren in bruikleen gegeven landbouwgrond (maximaal $\frac{3}{4}$ hectare). De aan de maatschappij toebehorende of socialistische eigendom bestaat uit de staatseigendom zoals grond, bodemschatten, ondernemingen, mijnen, banken, vervoerswezen en de coöperatief-collectieve eigendom, waaronder wordt begrepen de collectieve boerderijen, de veestapel en andere roerende goederen. Reeds uit deze opsomming blijkt dat in de communistische landen de socialistische eigendom overheersend is. Een overzicht van de socialistische eigendom in de verschillende landen laat zien, dat er wel belangrijke verschillen voorkomen. Zo is in Polen en Joego-Slavië slechts 13.5 en 14.4 % van de landbouw gesocialiseerd. Dit zijn echter uitzonderingen, die de regel van de overwegend socialistische eigendom bevestigen.

Herbert Reed schrijft over de moeilijke positie van de particuliere sector in Oost-Europa. In de zwakke sectoren der communistische economie, de landbouw, de ambachten en de dienstverlening, wordt hier en daar de particuliere ondernemer weer toegelaten. Hierbij wordt gedacht aan wasserijen, stomerijen, kleermakers, schoenmakers, café's e.d.

Deze ontwikkeling is het verst gevorderd in Tsjecho-Slowakije, Hongarije en Polen. De wisselende houding der overheid, het gebrek aan bedrijfsruimten en het aantrekken van arbeidskrachten zijn grote moeilijkheden voor de particuliere ondernemer. In enkele landen mag alleen met gezinsleden worden gewerkt, omdat vreemde arbeid uitbuiting betekent. Hier komt nog bij dat werknemers bij de staatsbedrijven allerlei voorrechten genieten op het gebied der sociale verzekering, vervoer en maaltijden. In Polen wordt geëxperimenteerd met het verhuren van restaurants en benzinepompen aan particulieren. De staat blijft zodoende eigenaar. Deze heroriëntering van de regeringen heeft ten doel de service aan de consument te vergroten. Tevens wil men het aantal illegaal (en dus belastingvrij) werkende ambachtslieden verminderen. Hoe de particuliere sector zich verder zal ontwikkelen is nu nog moeilijk te zeggen.

Deze korte samenvatting van de artikelen van Kuschpeta en Reed laat zien dat de communistische maatschappij belangrijk verschilt van de westerse maatschappij met overwegend particuliere eigendom. Velen in het Westen echter achten deze eigendomsverschillen niet fundamenteel. Zij geloven dat de beide economische stelsels naar elkaar toegroeien (convergeren). Deze convergentietheorie wordt in dit nummer weergegeven door Dr. S. W. Couwenberg. Door de technische ontwikkeling en de daarmee gepaard gaande vergroting der ondernemingen is een scheiding teweeg gebracht tussen eigendom en beheer. De eigendomsrechten der aandeelhouders zijn voor een groot deel uitgehold, waardoor de macht geheel berust bij de ondernemingsleiding. Deze onafhankelijkheid van de leiding wordt nog versterkt door de interne financiering. Zodoende komt de macht in handen van de bestuurders der onderneming, los van de eigendomsrechten. Hierdoor is het verschil tussen de eigendomsvormen minder belangrijk geworden. Dat, zoals Dr. Vinke²⁾ heeft aangetoond, de directeuren overwegend afkomstig zijn uit de „hogere” kringen, doet volgens Couwenberg niets af aan dit principe. Hier komt nog bij dat de eigendom in het Westen sterk gespreid is over de bevolking. Couwenberg spreekt in dit verband zelfs over socialisatie van de particulier eigendom. — Wij geloven echter niet dat de statistieken over de vermogensverdeling in het Westen aanleiding geven tot een zo'n groot optimisme over de bezitsspreiding — Voegt men hier nog bij de publieke sector dan kan men de westerse maatschappij niet meer kapitalistisch noemen.

Couwenberg is het eens met Prof. Tinbergen, dat wij groeien naar een mengvorm berustend op een combinatie van persoonlijke en gemeenschapsverantwoordelijkheid. Op de weg naar deze mengvorm is het kapitalisme verder gevorderd dan het communisme. Volgens Couwenberg houden de communisten ten onrechte vast aan het verschil tussen particuliere en gemeenschaps-eigendom.

Binnen de westerse maatschappij ziet Couwenberg op het gebied van de eigendom eveneens een naar elkaar toegroeien nl. van liberalen, socialisten en christen-democraten. In „de particuliere eigendom als westerse waarde” geeft hij een boeiend overzicht van de ontwikkelingen op dit gebied. Als reactie op het feodale tijdperk ontwikkelde zich na de Franse revolutie een maatschappij, waarin het particuliere eigendomsrecht een grote rol speelde. Met de contractsvrijheid vormde het de voornaamste pijler van de liberale

maatschappij. Daar deze orde grote misstanden met zich meebracht ontstond in de vorige eeuw een socialistische oppositie tegen de pijlers van deze maatschappij, waaronder de particuliere eigendom. De socialisten wensten gemeenschapseigendom der produktiemiddelen. Doordat het liberalisme meer „sociaal” en het socialisme meer „liberaal” geworden is, hebben zij elkaar gevonden in een stelsel van gemengde economie, berustend op een combinatie van particuliere en publieke eigendom. Het socialisme heeft het oorspronkelijke collectivisme losgelaten en het liberalisme is meer sociaal geworden, omdat het de idee der sociale gerechtigheid en de daaruit voortvloeiende grondrechten heeft aanvaard en daarmee tevens de noodzaak van een positieve overheidsbemoediging met het economisch leven en van een actieve sociale politiek. — Deze definitie van Couwenberg lijkt ons niet op alle liberalen toepasselijk en zeker niet op de liberale partijen. —

Binnen het kader van deze eensgezindheid bestaan er nog wel accentverschillen. De liberalen leggen meer de nadruk op de particuliere eigendom, terwijl de socialisten de sociale functie van de eigendom meer benadrukken. De christelijke democratie neemt volgens Couwenberg een centrumpositie in tussen liberalen en socialisten. Met betrekking tot de eigendom tendeert men meer in liberale richting. Zowel de Rooms Katholieken met het subsidiariteitsbeginsel als de protestanten met de soevereiniteit in eigen kring geven voorrang aan de particuliere eigendom boven de gemeenschapseigendom. Dit verschijnsel ziet men duidelijk geïllustreerd bij de verkoop van staatsbezit aan particulieren o.a. Breedband. Dit wordt door de liberalen en christen-democraten aanvaard mede met het oog op de bezitspreiding. Het C.N.V. heeft voorgesteld de opbrengst van de Breedband gedeeltelijk te gebruiken voor de uitgifte van volksaandelen. De K.V.P. wil dit ook toepassen op staatsgronden om door verkoop aan particulieren de stijging der grondprijzen tegen te gaan. Behalve het feit, dat dit op de lange termijn weinig effect zal hebben, is nog als bezwaar aangevoerd, dat zodoende snel in waarde stijgende goederen van de gemeenschap in particuliere handen worden gebracht. Door de publicatie van het rapport „Bezitsvorming door Vermogensaanwasdeling” heeft de Nederlandse vakbeweging te kennen gegeven dat zij de particuliere eigendom aanvaardt. Alleen is een betere spreiding van deze eigendom gewenst. Couwenberg concludeert dat er in het Westen een zekere convergentie is gegroeid t.a.v. de wenselijkheid van een gevarieerd patroon van eigendomsvormen als onderdeel van een gemengde economie. Nationalisatie der produktiemiddelen is eventueel alleen gewenst op grond van doelmatigheidsoverwegingen. Nationalisatie is geen voorwaarde voor economische democratie, omdat zowel in het Oosten als in het Westen de ondernemingen een autocratische gezagsstructuur hebben. Alleen Joego-Slavië kent een economische democratie, die echter ook bedreigd wordt door de overheersende positie der bestuurders. Hier komt volgens Couwenberg nog bij, dat nationalisatie op grote schaal kan leiden tot beperking der persvrijheid en de vrijheid van vakvereniging.

De prijsvrijheid kan in gevaar komen, omdat de kranten voor 60 à 70 % afhankelijk zijn van advertentie-inkomsten. Bij nationalisatie op grote schaal wordt de staat de enige opdrachtgever voor advertenties. Couwenberg verwacht niet veel van nationalisatie, voornamelijk omdat er zich in het Westen een scheiding heeft voltrokken tussen eigendom en beheer.

Voor vergroting der economische democratie komt men daardoor automatisch terecht bij de herziening van de rechtsvorm der onderneming. Over dit probleem geeft Prof. Dr. W. Hessel zijn visie in een artikel: „Het vraagstuk van eigendom en arbeid in de moderne onderneming”. Na een uiteenzetting van de liberale en de marxistische gedachte komt Hessel tot de conclusie, dat beide stelsels de band met de werkelijkheid gedeeltelijk hebben verloren. Het maatschappelijk stelsel zal voortdurend getoetst moeten worden aan de mondige mens. Het maatschappelijk probleem moet humaan functioneel worden benaderd. Maatschappij-kritiek wordt kritiek op de functies van mensen en dingen. Houdt men zich bezig met de eigendom, dat moet worden gelet op de functie der eigendom. Spreekt men over de eigendom der produktiemiddelen, dan is tevens de functie van de arbeid in het geding. In het systeem van de ondernemingswijze produktie doet zich het vreemde geval voor, dat de eigenaar en de arbeider als gelijken overeenkomen, dat de arbeider zijn arbeidsvermogen ter beschikking stelt aan de eigenaar. De nevenschikking wordt meteen omgezet in een onderschikking. Dit proces wordt door Van der Ven contract-kanteling genoemd.

De eigenaar van de produktiemiddelen wordt zodoende tevens eigenaar van het arbeidsvermogen van de arbeider. Dit betekent volgens Hessel dat de eigendomsfunctie de arbeidsfunctie overwoekert. De consequenties van deze overwoekering is dat het resultaat van de samenwerking toevallig aan de eigenaar der produktiemiddelen. De eigendomsfunctie is dus teveel opgeblazen en moet tot zijn normale proporties worden teruggebracht d.m.v. versterking van de positie van de arbeid. De werknemer dient een stuk eigen verantwoordelijkheid teruggegeven te worden. Dit kan betrekking hebben op de werkverdeling maar ook op de controle en de voorbereiding. Er blijven echter veel beslissingen over die de leiding zonder vooraf overleg zal moeten nemen. Dit is een kwestie van vertrouwen, hetgeen inhoudt dat de leiding achteraf bereid moet zijn de redenen van de genomen beslissing toe te vertrouwen aan de betrokkenen. Om het vertrouwen in de leiding te vergroten ware het wenselijk, dat er een beroepsrecht zou bestaan in het geval dat de leiding de belangen van de betrokkenen onredelijk zou hebben geschaad. Ook kan worden gedacht aan een inspraak van de werknemers in de benoeming van de leiding. Zodoende worden de werknemers betrokken in het beheer, zonder dat zij volledig deelhebben aan alle beslissingen. De werknemers zullen echter bereid moeten zijn beslissingen te aanvaarden, waarvan men de redelijkheid nog niet kan doorzien. De vertrouwensrelatie moet wederkerig zijn.

De ondernemingsleiding draagt ook verantwoordelijkheid t.o.v. de maatschappij als geheel. Hier komt men op het terrein der jaarstukken. Deze dienen te voldoen aan wettelijke minimumverplichtingen. Ter bevordering van de openheid der ondernemingen ware te denken aan de benoeming van commissarissen door de overheid of door voordracht van de Sociaal Economische Raad. Deze samenwerkingsgedachte m.b.t. kapitaal en arbeid heeft ook gevolgen voor de verdeling der resultaten. In het kader der contractsvrijheid kunnen de werknemers een deel der winst opvragen. De ondernemingsbesparingen kan men aanduiden als semi-vrijwillige besparingen van de kapitaalverschaffers en van de werknemers. Men moet alleen aan de gedachte wennen. Deze door Hessel geschilderde ontwikke-

ling leidt tot gemeenschappelijke private eigendom. Ook bij Hessel doet de eigendomsvraag (particulier of publiek) niet ter zake. Wanneer de ontwikkeling voortschrijdt in de door Hessel gewenste richting, heeft volgens hem het communisme zijn tijd gehad.

De juridische aspecten van de eigendom in Oost en West worden behandeld door Prof. Dr. R. Dekkers. Ook deze komt tot de conclusie, dat ondanks de theoretische verschillen zich in de praktijk een gelijklopende ontwikkeling inzake de eigendom der produktiemiddelen aftekent. Zowel in Oost als West zijn de grote bedrijven praktisch onvervreemdbaar geworden.

In grote lijnen kunnen wij het eens zijn met de gedachte van Couwenberg en Hessel, dat nationalisatie niet nodig is, omdat er andere wegen zijn naar een rechtvaardige maatschappij zoals winstdeling, vermogensaanwasdeling, medezeggenschap en de herziening van de rechtsvorm der onderneming. Maar de vraag rijst echter of deze hervormingen in het Westen zullen worden ingevoerd. De nationalisatiegedachte is door de schrijvers afgewezen op grond van nog niet gerealiseerde hervormingen in onze maatschappij. Wat moet er gebeuren, wanneer deze hervormingen niet worden ingevoerd?

De bovenvermelde convergentietheorie wordt niet door iedereen als juist aanvaard. In de eerste plaats natuurlijk niet door de communisten zelf. Prof. L. A. Leontjev noemde deze theorie een produkt uit de propaganda-keuken der grote monopolies. Volgens hem leggen de kapitalisten zo'n grote nadruk op het naar elkaar toegroeien der beide stelsels, omdat zij de particuliere eigendom willen handhaven. De communistische visie op dit probleem wordt uiteengezet in een artikel van de Sowjet-econoom Nikolaj Inozemtsew. Hij ontkent dat de westerse maatschappij niet meer kapitalistisch is, want de particuliere eigendom is overheersend. Zelfs in Engeland, Frankrijk en Italië is nog maar 25 % der produktiemiddelen gemeenschappelijke eigendom. Hier komt nog bij dat nationalisatie weinig waarde heeft, omdat in het Westen de bezittende klasse de staatsmacht in handen heeft. Ook het onderscheid tussen eigendom en beheer is volgens Inozemtsew niet van belang, omdat de beheerders tot de bezittende klasse behoren. De macht in het Westen blijft zodoende in handen van de bezitters. Deze klasse blijft de andere klassen uitbuiten. Hij illustreert dit met de verwijzing naar de moeilijke positie van een deel der boeren en middenstanders. De welvaartsverschillen zijn volgens hem in het Westen zeer groot. De welvaart bij de werknemers in het Westen is geen gevolg van de vervolmaking van het kapitalisme in de vorm van de welvaartsstaat of van de menslievendheid der kapitalisten, maar alleen het resultaat van een hardnekkige strijd der arbeiders. Volgens Inozemtsew hebben in de westerse landen 214 miljoen mensen deelgenomen aan stakingen in de periode 1946—1962, tegen 74 miljoen in de periode 1919—1939. Het leven in het Westen is niet gebaseerd op sociale vrede, maar op voortdurende klassenstrijd. De enige oplossing is de sociale revolutie die moet leiden tot gemeenschappelijke eigendom der produktiemiddelen. De kern van de vraag is, in wiens handen de produktiemiddelen en de macht zich bevinden en met welke doelstellingen deze worden gebruikt. Het antwoord op deze vraag is volgens Inozemtsew voor Oost en West nog steeds verschillend.

Ook in het Westen worden pleidooien gehouden voor een verdergaande nationalisatie. In een boeiend artikel zet de R.K. filosoof, Prof. Dr. B. Delfgaauw zijn visie uiteen met betrekking tot het vraagstuk van de nationalisatie der sociale produktiemiddelen. Delfgaauw verstaat onder communisme een sociaal-economisch systeem, dat berust op de gemeenschappelijke eigendom van de sociale produktiemiddelen, t.w. gronden, mijnen, industrieën, openbare vervoersmiddelen, banken e.d. Delfgaauw is voorstander van nationalisatie met uitzondering van de kleine industrieën en de landbouw en veeteelt. Deze particuliere ondernemingen zullen echter ware belangengemeenschappen moeten zijn tussen eigenaren en arbeiders. Nationalisatie is geen dogma, maar een mogelijkheid om de rijkdommen van de gemeenschap op optimale wijze te beheren en zo gelijkmatig mogelijk over de gemeenschap te verdelen. Het eigenaar-zijn moet steeds meer uitgroeien in de richting van beheerder-zijn namens de gemeenschap. Deze visie van Delfgaauw staat lijnrecht tegenover de gangbare gedachten in christelijke kring. De volgende motieven worden door Delfgaauw genoemd voor nationalisatie. In de eerste plaats kunnen de grote ondernemingen handelen in strijd met het algemeen belang. Hij noemt twee voorbeelden, te weten de aardgas exploitatie en de buitenlandse ondernemingen in de arme landen. De exploitatie van het aardgas door de particuliere N.A.M. noemt Delfgaauw „diefstal op last van hoger hand”. Het gedeelte der winst, dat de N.A.M. ten goed komt, zou de gehele gemeenschap ten goede zijn gekomen als de N.A.M. een genationaliseerd bedrijf was geweest. Een groot gedeelte der baten van de ondernemingen in de arme landen vloeit naar de rijke landen. Hiervoor is nationalisatie door de arme landen de enige oplossing. De door Couwenberg en Hessel genoemde scheiding tussen eigendom en beheer is voor Delfgaauw niet van belang, omdat deze scheiding er niet toe heeft geleid dat de ondernemingswinsten ten bate van de gemeenschap worden aangewend.

Het andere motief heeft te maken met de visie op de mens. De mens moet de ander helpen, maar arbeiden moet hij voor zichzelf en voor de gemeenschap. Het is in strijd met het mens-zijn, wanneer de vrucht van de arbeid een willekeurige ander ten goede komt. Dit noemt Delfgaauw in navolging van Marx uitbuiting. Het tegenargument van Couwenberg, dat men niet meer van uitbuiting kan spreken, omdat de werknemer welvarend is, weerlegt deze gedachte niet, omdat volgens Delfgaauw elke arbeid een surplus heeft. De vraag is alleen aan wie dit overschot ten goede komt. Gaat dit naar een ander, dan noemt Delfgaauw dit uitbuiting.

Couwenberg heeft de nationalisatie op grote schaal ook afgewezen met de verwijzing naar het gevaar voor de persvrijheid, vakbewegingsvrijheid en andere politieke vrijheden. Deze vrijheden zijn in communistische staten niet aanwezig. Dit is volgens Delfgaauw echter geen gevolg van de nationalisatie der produktiemiddelen, maar van historische en economische factoren. Historisch zijn de communistische staten ontstaan of door een revolutie (Rusland, China en Joego-Slavië) of onder persie van buiten (satelliet-staten). Economisch gezien vereist de gewenste snelle economische groei een centraal geleid en straf regime. Nationalisatie is in tegendeel een voorwaarde der parlementaire democratie. Delfgaauw is het met Marx eens dat de politieke democratie niet goed functioneert, wanneer de maat-

schappij bestaat uit machtige bezitters en machteloze bezitlozen, omdat de feitelijke macht blijft berusten bij de bezitters. Nationalisatie neemt deze ongelijkheid weg, maar dan moet wel de parlementaire democratie gehandhaafd blijven. Economische democratie veronderstelt politieke democratie en omgekeerd. De persvrijheid wil Delfgaauw handhaven door middel van staatssubsidie op basis van het aantal abonnementen. Ook vakbewegingsvrijheid is nodig, om te waken over de juiste inkomensverdeling. Deze kan ook in een communistische staat onbillijk zijn. De stelling van Couwenberg dat het Westen meer nadruk legt op de persoonlijke verantwoordelijkheid wordt door Delfgaauw niet onderschreven, omdat dit alleen geldt voor de kleine groep der ondernemingsleiders, maar niet voor de bevolking als geheel. In de opvattingen van Delfgaauw moeten communisme en parlementaire democratie samengaan. Het vreemde doet zich echter voor dat de parlementaire democratie in het Westen wordt gecombineerd met de particuliere eigendom, terwijl het communisme het éénpartijprincipe heeft ingevoerd. Deze combinaties zijn geen van beide juist. Het naar elkaar toegroeien van Oost en West houdt volgens Delfgaauw in, dat de communisten de parlementaire democratie moeten invoeren en dat wij in het Westen moeten beginnen met de economische democratie. Deze principiële stap nl. de erkenning van de gelijke rechten van ieder mens op de rijkdommen der aarde moet in het Westen nog worden gezet. Delfgaauw kan het dan ook niet eens zijn met Couwenberg, dat het Westen voor ligt op het Oosten op de weg naar de gewenste maatschappij. Beide moeten nog belangrijke hervormingen doorvoeren.

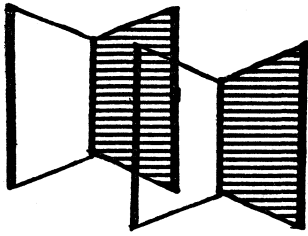
Wij geloven, dat de Stichting Oost-West er goed aan gedaan heeft een speciaal nummer te wijden aan de eigendomsvormen. Hoogstwaarschijnlijk zal in de toekomst de eigendom steeds meer in discussie worden gesteld. De rechtsvorm der onderneming, de vermogensverdeling e.d. zijn problemen die de gehele maatschappelijke ordening raken. Mede daarom is dit nummer, maar vooral de discussie tussen Couwenberg en Delfgaauw zo uitermate belangrijk

Drs. G. H. TERPSTRA.

---

1) „Eigendomsverhoudingen in Oost en West”. Maandblad Oost-West. 4e jaargang no. 10. November-december 1965. Uitgave van de Stichting ter voorlichting over de Oost-West verhoudingen.

2) Dr. P. Vinke. De maatschappelijke plaats en herkomst der directeuren en commissarissen van de open en daarmee vergelijkbare besloten Naamloze Vennootschappen 1961.

boekbespreking

P. J. Stavast: Een doodgewone K.P.-er. Uitgave Bosch en Keuning, Baarn. Prijs f 8,90.

In „Een doodgewone K.P.-er” wordt zonder enige romantisering verteld over de bezettingsjaren. Het was de bedoeling van Stavast de gebeurtenissen in de jaren '40-'45 en zijn persoonlijke ervaringen uit die tijd vast te leggen voor zijn kinderen. Het manuscript vond pas zijn weg naar de uitgeverij, nadat Dr. L. de Jong van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie met de schrijver een gesprek had over de belangstelling van de jeugd voor de oorlogsjaren. Tijdens dat gesprek kwam het manuscript ter sprake met alle goede gevolgen van dien.

Na de capitulatie trad de schrijver in dienst bij de Koninklijke Marechaussee. Dit korps was echter niet helemaal vrij van nazi-ideeën. Daar Stavast zijn mond niet kon houden werd hij in januari 1941 voor de eerste maal gearresteerd maar na twee maanden weer vrij gelaten. Tijdens de april-mei stakingen werd hij opnieuw gearresteerd en via Winschoten en Groningen naar Vught getransporteerd. Later werd hij overgebracht naar Sint-Michiëlsgestel en in november 1943 naar Utrecht. Van hieruit gelukte het hem te vluchten naar Friesland, waar hij lid werd van o.a. Knokploeg Sneek en later Midden-Friesland. Bij het lezen van deze hoofdstukken krijg je, ook als je deze jaren zelf niet bewust hebt meegemaakt, een levendige indruk hoe men zich in die jaren als verzetsman gevoeld moet hebben. De schrijver onthoudt zich van heldenverering. Niet alle verzetsmensen waren helden en evenmin waren alle Duitsers boeven. De nuchtere kijk op de zelf-meege-maakte gebeurtenissen en de sobere taal maken „Een doodgewone K.P.-er” tot een goed boek over de oorlog. *G.T.*

D. van der Meulen: Ik stond erbij. Het einde van ons koloniale rijk. Uitgave Bosch en Keuning, Baarn. Prijs f 8,90.

Van der Meulen die vooral bekendheid heeft gekregen door zijn boeken over Saoedi-Arabië, geeft in „Ik stond erbij” zijn ervaringen weer als bestuursambtenaar in Indonesië. Men kan het boek een autobiografie noemen. Daar Van der Meulen een groot deel van zijn leven in Indonesië heeft doorgebracht en daar met enkele onderbrekingen (naar Arabië of naar Nederland) de ontwikkelingen in de periode 1915-1950 heeft kunnen volgen, heeft deze autobiografie tevens grote historische waarde.

De gereformeerde onderwijzerszoon uit de Achterhoek werd in Leiden opgeleid voor Indië door Van Vollenhoven en Snouck Hurgronje. In 1915 vertrok hij naar Indië, waar hij functies bekleedde in Toba, het Batakland, de Minangkabau, de Palembangse Benedenlanden en Zuid-Celebes. In al deze streken kwam Van der Meulen in aanraking met het opkomend nationalisme. Vooral in de Islamitische Minangkabau was dit streven zeer sterk. Bij de benadering van „dit probleem” toonde Van der Meulen zich een geestelijke zoon van Snouck Hurgronje en van Idenburg. Hij zag het nationalisme niet als een klein gezwel, dat door een militaire operatie weggenomen kan worden, maar als een symptoom van het ontwaken van Azië. Deze visie week sterk af van de officiële politiek. Deze was voornamelijk gebaseerd op handhaving van het gezag door militair geweld. Bekende exponenten van deze politiek waren Van Heutsz en Colijn. In deze sfeer groeide een groot wantrouwen tussen de Nederlandse bestuurders en de Indonesische nationalisten. Dit wederzijds wantrouwen ging zover dat de

Nederlands-Indische regering de Indonesiërs weigerde te bewapenen tegen de Japanners, omdat zij de nationalistenvan niet vertrouwde.

De Japanners, die ons militair versloegen, hadden daarmee tevens de belangrijkste basis van onze Indische politiek ondergraven nl. onze militaire macht. Ons prestige kreeg hierdoor een grote klap. Hier kwam nog bij dat de Japanners veel Indonesiërs een militaire training hadden gegeven. De Japanners hadden zich echter allesbehalve populair gemaakt. De bevolking wilde bevrijd worden van het vreemde juk, maar niet om daarna weer beheerst te worden door Nederland.

Daar veel Nederlanders in Indië en in Nederland in 1945 de ploeg weer wilden opnemen, waar hij in 1939 was blijven staan, ontstond meteen kortsluiting. De ploeg was niet alleen voortgetrokken, maar tevens belangrijk van richting veranderd. De Republiek was uitgeroepen in augustus 1945.

Het tweede deel van het boek handelt over de naoorlogse periode. Dit is uitermate interessant, daar Van der Meulen nauw heeft samengewerkt met Van Mook. Het is tragisch te zien, hoe sterk het denken in Nederland achterbleef bij de ontwikkelingen in Indonesië.

De groep rond Van Mook probeerde te doen, wat gedaan kon worden, maar de tegenwerking vanuit Nederland was groot. Het streven van Van Mook om te komen tot een federatie van Indonesische deelstaten (Malinofederatie) ziet men al lezende mislukken, omdat deze federatie steeds meer gebruikt werd tegen de Republiek. Dit streven betekende dat Nederland voornamelijk conservatieve Indonesiërs heeft kunnen winnen voor zijn ideeën, waardoor het hele experiment tot mislukken was gedoemd.

De wijze waarop sommige Nederlandse politici het Indonesische probleem benaderden, doet achteraf tegelijkertijd tragisch en komisch aan.

De toenmalige leider der A.R.P., Dr. J. Schouten, weigerde op zijn reis door Indonesië de leiders der Republiek te bezoeken, omdat zij revolutionairen waren. Alsof Nederland zich nooit had verzet tegen vreemde overheersing! Anderen waren tegen een onafhankelijk Indonesië, omdat dit in strijd was met de Nederlandse Grondwet. Van der Meulen kon echter praten als brugman,

overtuigen kon hij ze niet. Schouten eindigde de discussie met Van der Meulen door op te merken: „Jullie zijn beste broeders, maar je hebt het bijbelse gezagsidee niet begrepen”.

Nederland heeft het toen maar weer willen oplossen op de vertrouwde wijze nl. militair geweld (de politionele acties). Dit luidde tevens het einde in van ons koloniale tijdperk. Van der Meulen gaat ook in op het veel gehoord gezegde, dat Nederland best militair had kunnen winnen. Hij is het daar niet mee eens. De Engelsen wilden bijvoorbeeld Soerabaja bezetten met 1 divisie, maar deze werden teruggeslagen door de Indonesiërs. Er moest een tweede divisie aan te pas komen. Veel Indonesiërs waren goed getraind en bewapend.

„Ik stond erbij” is een boek met veel waardevolle gegevens over een belangrijke periode in de na-oorlogse geschiedenis. Hier komt nog bij dat het boek bijzonder prettig geschreven is. Het is alleen jammer, dat de principiële vraag van het al of niet erkennen van de Republiek niet aan de orde is gekomen. G.T.

Wending november 1965. Redactionale verkenningen. Prijs f 3,90.

Na de oorlog hoopten velen in Nederland op een wending en vernieuwing op politiek, kerkelijk en maatschappelijk terrein. Uit deze hoop is in 1945 „Wending” geboren, maandblad voor „evangelie en cultuur”. Dit is nu twintig jaar geleden. Voor de „redactie van Wending” is dit de reden geweest een tussentijdse balans op te maken. Dit jubileumnummer bevat behalve een terugblik op de periode 45-65, enkele pogingen vooruit te zien in de komende twintig jaren.

Het gehele nummer is geschreven door leden der redactie. Sommige leden behandelden bepaalde onderwerpen, dat door anderen weer van commentaar is voorzien. Zodoende heeft dit nummer één der wensen van redactiesecretaris Nijk vervuld, namelijk dat Wending niet alleen maar een bepaalde mening weergeeft, maar zelf reeds een belangrijke bijdrage levert aan de discussie over een bepaald onderwerp. Door de opzet is het lustrumnummer uitermate interessant en boeiend. Het zet de lezer aan het denken over de behandelde onderwerpen, juist doordat

meer dan één mening wordt weergegeven.

Uiteraard is het aantal onderwerpen beperkt.

J. C. van Es en H. M. de Lange behandelen het „menselijke samenleven in Nederland”. Na de oorlog is in Nederland veel bereikt, maar volgens de schrijvers is de samenleving niet menselijker geworden. De zo noodzakelijke geestelijke vernieuwing is uitgebleven. Deze geestelijke vernieuwing is één der problemen van de toekomstige jaren. De economische politiek moet zijn complement vinden in een grootscheepse cultuurpolitiek. De schrijvers verwachten de bezinning op deze problemen voornamelijk van kleine groepen in de partijen en de kerken. L. H. Ruitenberg voegt hier echter aan toe dat men de factor macht niet moet vergeten. Zonder machtsontplooiing is niet veel te bereiken.

A. T. van Leeuwen geeft „een globaal perspectief” op de verhoudingen in de wereld en de rol die Nederland daarin zou kunnen spelen. Van Leeuwen stelt de vraag of Nederland na de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië nog wel enig brandend vraagstuk van internationale politiek heeft. De Gaay Fortman beantwoordt deze vraag bevestigend in „profetische allure en praktische politiek” met verwijzing naar de kloof tussen welvaart en armoede, de houding t.o.v. de Sowjet Unie, de E.E.G., de verhouding met de ontwikkelingslanden en een eventuele Nederlandse bijdrage aan de afloop van de koude oorlog door het openzetten van culturele en wetenschappelijke kanalen. Wij kunnen het met deze gedachten van De Gaay Fortman eens zijn, maar we hebben niet de indruk dat Nederland alle kansen benut, die er op dit terrein liggen. Volgens De Gaay Fortman is nodig een profetische blik, die drijft tot praktische politiek en een praktische politiek, die niet buiten een visie van barmhartigheid en gerechtig-

heid kan. Als voorbeeld noemt hij President John. F. Kennedy.

In „morgen staat in de marge” benadrukt Nijk de belangrijke bijdrage die het vormingswerk zal moeten leveren aan de voortgaande democratisering. Volgens Van Peursesem staat de democratie nog maar in de kinderschoenen. „De democratie in nieuwe dimensie” omvat meer dan alleen maar algemeen kiesrecht. Zij omvat ook het algemeen deelhebben aan de welvaart, de mogelijkheid tot vrije, ook financiële onbelastte keuze van studie en beroep, een actief aandeel in de beoefening van kunst en sport, het profiteren van toenemende vrije tijd enz. Uit deze opsomming blijkt dat onze democratie nog maar zeer beperkt is. Tevens blijkt dat de volksdemocratieën van het Oostblok en van China andere aspecten uit genoemde kenmerken verwerklijkten dan wij.

De verschuiving in de sexuele moraal wordt behandeld door H. M. Kuitert en A. Kreykamp O.P.. Daniel de Lange en Ad den Beste geven 'n bijdrage over de literatuur. De theologie en de kerk komen uitgebreid ter sprake in artikelen van J. Sperna Weiland, F. Haarsma, H. M. Kuitert, J. M. van Veen, Daniel de Lange en J. W. Schulte Nordholt. De eerste drie schrijvers geven een indruk van de ontwikkeling op het gebied der theologie, zowel in protestantse als in RK. kring. De laatste drie wijden bijdragen aan de ontwikkeling in de kerk zoals liturgie en de verhouding tussen de kerken onderling. De „ongenode gast”, de natuurwetenschappen wordt door P. van der Hoeven ten tonele gevoerd.

Het aantal onderwerpen is bewust beperkt, maar bestrijkt toch een uitgebreid terrein, zodat men bijna kan zeggen: voor elk wat wils.

De redactie heeft met dit lustrumnummer de naam van Wending, één der beste tijdschriften van Nederland te zijn, weer eer aan gedaan. G.T.

cijfers en feiten

DE OPBRENGST VAN DE RIJKSBELASTINGEN OVER HET JAAR 1965

In het hierna volgende jaaroverzicht van het Ministerie van Financiën worden de opbrengsten van de *niet-kohierbelastingen* vergeleken met de voor 1965 in de jongste miljoenennota opgenomen ramingen. Bij de *kohierbelastingen* is een dergelijke vergelijking niet mogelijk omdat de ramingen daarvan noch betrekking hebben op de kasontvangsten in 1965 (zoals bij de niet-kohierbelastingen) noch op de in 1965 opgelegde aanslagen. Zo overtreft bij de inkomstenbelasting de raming de belasting, die over het in 1965 verdiende inkomen zal worden gegeven, ongeacht het jaar waarin deze wordt opgelegd of ontvangen. Deze opbrengst is pas over enige jaren bekend. Hetzelfde geldt mutatis mutandis voor de overige kohierbelastingen.

KOHIERBELASTINGEN

A. Opgelegde aanslagen

Uit het onderstaande overzicht blijkt welke bedragen uit hoofde van de verschillende kohierbelastingen in de afgelopen drie jaar in totaal werden opgelegd.

Tabel I. *Opgelegde aanslagen* (in mln. gld.).

	1963	1964	1965
Inkomstenbelasting	2.602	2.853	3.096
Vermogensbelasting	195	202	193
Vennootschapsbelasting	1.344	1.512	1.960
Grondbelasting (incl. opcenten)	120	119	124
Personele belasting (incl. opcenten)	81	80	112
	<u>4.342</u>	<u>4.766</u>	<u>5.485</u>

In het hierna volgende deel van de toelichting wordt afzonderlijk ingegaan op de ontwikkeling bij de overige kohierbelastingen.

Op het boekingsdijkvak 1964/1965 van de *inkomstenbelasting* werd in december 1965 voornamelijk aan definitieve aanslagen over 1964 f 186 mln. bijgeschreven, zodat een eindstand bereikt werd van f 3.009 mln. Dit bedrag wordt na aftrek van 13,774 % ten behoeve van het Gemeente- en het Provinciefonds ten gunste van de rijksrekening betreffende het dienstjaar 1964 gebracht. In de miljoenennota 1965 werd als opbrengst van genoemd boekingsdijkvak (voor aftrek van het aandeel van de fondsen) een bedrag van f 2.975 mln. geraamd.

Het in 1965 op het boekingsdijkvak 1965/1966 van de inkomstenbelasting verschenen bedrag ad f 1.870 mln. betrof uitsluitend bruto voorlopige aanslagen over 1965. Zoals uit de onderstaande tabel blijkt werd netto f 1.796 mln. opgelegd; een bedrag van f 74 mln. aan tegenkohieren betreffende het belastingjaar 1965 is ten laste van het boekingsdijkvak 1964/1965 gebracht.

In de hierna volgende tabel zijn de bedragen opgenomen, die in 1964 en 1965 per belastingjaar werden opgelegd.

Tabel II. *Inkomstenbelasting* (in mln. gld.).

belasting- jaar	opgelegd in 1964	opgelegd in 1965	opgelegd in 4e kw. 1965	stand p. 31 dec. 1965
1960 en ouder	— 10	+ 1	+ 6	—
1961	— 23	— 5	— 2	2.459
1962	+ 483	— 18	— 1	2.491
1963	+ 695	+ 550	+ 8	2.704
1964	+ 1.708	+ 772	+ 428	2.480
1965	—	+ 1.796	+ 34	1.796

Het boekingsstijdvak 1964/1965 van de *vermogensbelasting* bereikte op 31 december jl. een eindstand van f 220 mln.; na aftrek van 13,774 % t.b.v. het Gemeente- en het Provinciefonds komt dit bedrag ten goede aan de rijksrekening 1964. De in de miljoenennota 1965 geraamde eindstand van dit boekingsstijdvak ad f 230 mln. werd niet gehaald door een enigszins tegenvallende opbrengst van het belastingjaar 1964.

In 1965 werd f 92 mln. ten gunste van het boekingsstijdvak 1965/1966 van de *vermogensbelasting* gebracht. Dit bedrag bestond geheel uit bruto voorlopige aanslagen over 1965. Uit de onderstaande tabel betreffende de in 1965 per belastingjaar opgelegde bedragen blijkt, dat ook netto over 1965 f 92 mln. werd opgelegd.

Tabel III. *Vermogensbelasting* (in mln. gld.).

belasting- jaar	opgelegd in 1964	opgelegd in 1965	opgelegd in 4e kw. 1965	stand p. 31 dec. 1965
1960 en ouder	+ 1	— 1	+ 1	—
1961	+ 1	+ 1	—	196
1962	+ 2	+ 1	—	183
1963	+ 79	+ 3	+ 1	192
1964	+ 119	+ 97	+ 3	216
1965	—	+ 92	+ 53	92

De achteruitgang in 1965 in vergelijking met 1964 van het over het lopende belastingjaar opgelegde bedrag was in hoofdzaak een gevolg van de algemene herziening van de vermogensbelasting per 1 januari 1965, die door de verhoging van de belastingvrije voet en de verruiming van vrijstellingen tot 'n derving aan belastingmiddelen leidt. Het totaal in 1965 opgelegde bedrag was diensgevolge ook lager dan het in 1964 opgelegde (zie tabel I), ondanks het feit dat in 1965 over 1964 een groter bedrag op kohier werd gebracht dan in 1964 over 1963. Alleen het per 31 december jl. over 1965 opgelegde bedrag zal nog aanmerkelijk toenemen; gelet op het verloop van de aanslagregeling kan de in de jongste miljoenennota voor dat belastingjaar vermelde raming ad f 195 mln. worden gehandhaafd. Op ten hoogste enige miljoenen na is voor de andere jaren thans de eindstand bereikt.

In december 1965 werd aan aanslagen over de boekjaren 1965/1966 en oudere f 41 mln. ten gunste van het boekingsstijdvak 1965/1966 van de *vennootschapsbelasting* gebracht, zodat de stand hiervan thans f 2.072 mln. beloopt. Gedurende de zes maanden dat dit boekingsstijdvak nog openstaat, zullen hierop alleen tegenkohieren worden geboekt, als gevolg waarvan genoemd kohierbedrag voortdurend zal dalen. In de eerste helft van 1963, 1964 en 1965 bedroeg de overeenkomstige vermindering op de boekingsstijdvakken 1962/1963, 1963/1964 en 1964/1965 resp. f 137 mln., f 106 mln. en f 111 mln.; het eindbedrag van het boekingsstijdvak 1965/1966 zal dan ook waarschijnlijk globaal f 1.950 mln. belopen.

In de onderstaande tabel zijn de in 1964 per boekjaar opgelegde bedragen vermeld.

Tabel IV. *Vennootschapsbelasting* (in mln. gld.).

boekjaar	opgelegd in 1964	opgelegd in 1965	opgelegd in 4e kw. 1965	stand p. 31 dec. 1965
1960(1959/'60) e.o.	+ 17	— 9	+10	—
1961(1960/'61)	+ 17	— 9	— 5	1.368
1962(1961/'62)	— 2	+ 8	— 1	1.455
1963(1962/'63)	+480	+ 34	— 1	1.454
1964(1963/'64)	+967	+ 746	+39	1.738
1965(1964/'65)	+ 33	+1.152	+41	1.185
1965/'66	—	+ 38	+31	38

Uit het overzicht blijkt, dat in de stijging van 1964 op 1965 van het in totaal vanwege de vennootschapsbelasting opgelegde bedrag (zie tabel I), de aanslagregeling betreffende het boekjaar 1964 een belangrijk aandeel had. Over dit boekjaar werd namelijk f 266 mln. meer opgelegd dan in 1964 over het vergelijkbare boekjaar 1963. De oorzaak hiervan is gelegen in een hogere totale opbrengst over 1964 in vergelijking met die over het boekjaar 1963; deze stijging kwam als gevolg van het geldende systeem van vaststelling der voorlopige aanslagen pas in 1965 duidelijk in de over het boekjaar 1964 opgelegde bedragen tot uitdrukking. Omdat voorts de voorlopige aanslagen betreffende het boekjaar 1965 waren gebaseerd op de waarschijnlijke opbrengst over het boekjaar 1964, leidde de gestegen opbrengst over dit boekjaar tot een cumulatie van aanslagen in het kalenderjaar 1965. Aangenomen mag worden dat de voor het boekjaar 1964 per 31 december jl. bereikte stand nog enigszins zal toenemen; in de miljoenennota 1966 werd voor dit boekjaar een opbrengst geraamd van f 1.750 mln. Het over de boekjaren 1965 en 1965/1966 opgelegde bedrag zal daarentegen nog aanzienlijk stijgen (de raming in de miljoenennota 1966 voor het boekjaar 1965 belooft f 2.000 mln.; nader ter beschikking gekomen gegevens geven voorsnog geen aanleiding deze schatting te herzien). Voor de boekjaren 1963 en oudere kunnen per saldo nog slechts onbelangrijke wijzigingen worden verwacht.

B. *Ontvangsten.*

Uit hoofde van de gezamenlijke kohierbelastingen werd in 1965 f 5.339 mln. geïnd. De ontvangsten waren per belasting als volgt over de vier kwartalen verdeeld.

Tabel V. *Ontvangsten kohierbelastingen* (in mln. gld.).

	1965			
	1e kw.	2e kw.	3e kw.	4e kw.
Inkomstenbelasting	643	441	905	1.005
Vermogensbelasting	50	33	35	71
Vennootschapsbelasting	117	112	580	1.122
Grondbelasting (incl. opcenten)	21	14	43	47
Personele belasting (incl. opcenten)	27	35	15	23
	858	635	1.578	2.268

Niet-kohierbelastingen.

De opbrengst van de niet-kohierbelastingen bedroeg in 1965 in totaal f 10.204 mln. Dit is f 65 mln. of 0,6 % meer dan de in de jongste miljoenennota opgenomen raming. In het nu volgende overzicht wordt per belasting aangegeven hoe de opbrengst zich verhoudt tot de raming.

Tabel VI. *Niet-kohierbelastingen; verschillen tussen opbrengsten en ramingen.*

	in mln. gld.	in % van de ramingen
Loonbelasting	-44	- 1,3
Kansspelbelasting	—	—
Dividendbelasting	+96	+54,9
Commissarissenbelasting	+ 2	+ 7,4
Motorrijtuigenbelasting (incl. opcenten)	- 8	- 2,2
Invoerrechten	+ 2	+ 0,3
Benzineaccijns	-46	- 6,3
Olieaccijns	- 9	- 9,0
Wijnaccijns	+ 6	+25,0
Alcoholaccijns	+35	+14,0
Bieraccijns	- 1	- 1,3
Suikeraccijns	- 1	- 1,0
Tabaksaccijns	+28	+ 4,3
Omzetbelasting	-15	- 0,5
Rechten van zegel	- 3	- 3,0
Rechten van registratie	+21	+ 8,8
Rechten van Successie enz.	+ 2	+ 0,8

Voor de relatief belangrijke afwijkingen kan veelal een bijzondere oorzaak worden aangewezen. Bij de dividendbelasting en de registratierechten is deze gelegen in artikel 85 van de Wet op de inkomstenbelasting, volgens hetwelk in 1965 op herkapitalisaties nog niet artikel 58 van deze wet werd toegepast, maar de desbetreffende bepalingen van de Wet op de herkapitalisatie 1957. Van deze voor de betrokkenen fiscaal gunstige mogelijkheid werd in aanzienlijk ruimere mate gebruik gemaakt dan medio 1965 bij het opstellen der belastingramingen werd voorzien.

De onderschatting van de opbrengst van de wijnaccijns was voor een belangrijk deel het gevolg van een verrekening in december met België, waarvan was aangenomen dat deze voorlopig nog niet zou plaatsvinden. De bedoelde verrekening had betrekking op 1964 en vond plaats in het kader van het tussen de Benelux-landen gesloten verdrag tot unificatie van de accijnzen.

De overschrijding van de ramingen van de alcohol- en de tabaksaccijns was voornamelijk het gevolg van grotere omzetten in het najaar onder invloed van de tariefsverhogingen, die op 1 januari jl. in werking zijn getreden. Aangezien het bij de heffing van de alcoholaccijns verleende belastingkrediet veel korter is dan bij de tabaksaccijns, was het effect van de gestegen omzetten op de opbrengsten in de laatste maanden van 1965 bij de alcoholaccijns het grootst. Dit z.g. anticipatie-effect van de belastingverhogingen is bij het opstellen van de ramingen buiten beschouwing gebleven.

Het achterblijven bij de raming van de opbrengsten van de benzine- en de olieaccijns werd veroorzaakt door een nieuw systeem van afdracht en controle bij deze belastingen, dat op 1 juli 1965 in werking is getreden en in het tweede halfjaar van 1965 een aantal betalingsverschuivingen tengevolge heeft gehad. Per saldo hebben deze geleid tot een éénmalige derving aan belastingmiddelen, waarmee bij het opstellen van de ramingen niet met voldoende nauwkeurigheid rekening kon worden gehouden.

Aan dit nummer hebben meegewerkt:

Dr. E. DE VRIES,
predikant te 's-Gravenhage.

Dr. W. ALBEDA,
secretaris Christelijk Nationaal Vakverbond.

Drs. G. H. TERPSTRA,
economisch medewerker Christelijk Nationaal Vakverbond.

Wat is programmatie?

1. De plangedachte in de vóór- en de náoorlogse periode

In de dertiger jaren is er een belangrijk verschil van opvatting gebleken over de noodzaak en de mogelijkheid van *planning*.

De S.D.A.P. en het N.V.V. propageerden in die jaren het *Plan van de Arbeid*. Dit plan werd gezien als het instrument bij uitnemendheid om de werkgelegenheid weer op gang te krijgen. Daarom omvatte het plan omvangrijke publieke werken, overheidsinvesteringen. Bovendien ging het Plan uit van omvangrijke *nationalisaties*. Grote delen van het bankwezen, het verzekeringsbedrijf en van de basisindustrie moesten worden genationaliseerd, opdat de produktie en de investeringen in deze bedrijven dienstbaar konden worden gemaakt aan de *planmatige* opvoering van de activiteit in het bedrijfsleven.

Het Plan bevatte een aantal positief te waarden elementen, met name wat betreft de noodzaak om te komen tot grotere overheidsinvesteringen, die grotendeels met tekorten op de begroting moesten worden gefinancierd. Inderdaad is in een depressie een dergelijk program noodzakelijk. Uitvoering van het Plan werd echter door de andere politieke en sociale groeperingen in ons volk afgewezen. Dit kwam, omdat het Plan een onmiskenbaar socialistisch stempel had. Het ging al te zeer uit van wat tegenwoordig vrij algemeen als „bijgeloof” aangeduid wordt, van de noodzaak van nationalisatie om tot een rationele produktiestructuur te komen.¹⁾

Meer en meer komt men vandaag tot de conclusie, dat een welvaarts-economie als de onze slechts kan gedijen in een sfeer van verregeande decentralisatie van de beslissingen over investeringen, produktie-omvang, enz. Met name de ervaringen in de communistische landen tonen aan, dat een grote genationaliseerde sector der economie ongetwijfeld een zeer groot voordeel is in de eerste fase van het proces van economische ontwikkeling, maar dat, naar mate in de eerste levensbehoeften is voorzien, de centrale planning tot een hinderpaal wordt voor de zo noodzakelijke aanpassing der produktie aan de wensen van de consument.

De Russische economische literatuur staat vol van voorbeelden van een onvoldoende afstemming van de produktie aan de behoeften van het publiek.

Centrale planning van een moderne harmonisch opgebouwde economie is dan ook een zo gigantische opgave, dat ze de mogelijkheden van de bureaucratie, ook wanneer deze de beschikking heeft over de modernste computers, te boven gaat. De voorzichtige pogingen tot decentralisatie in de

Sowjet Unie (Prof. Lieberman) en het verdergaande experiment in Joegoslavië zijn bewijzen voor deze stelling.

Deze ervaring heeft de plangedachte een gevoelige slag toegebracht, met name komt men in socialistische kring tot de conclusie, dat de noodzaak van belangrijke nationalisaties moeilijk kan worden beredeneerd. De nationalisaties zijn voor een grotere planmatigheid maar van een beperkte waarde. Voorzover de genationaliseerde bedrijven werkelijk door de Minister van Economische Zaken gedirigeerd worden, blijken politieke bijoormerken de planmatigheid van de produktie lelijk in de wielen te kunnen rijden.²⁾

Bovendien kan men niet stellen, dat de nationalisatie grote voordelen gaf voor de sociale verhoudingen in de industrie of zelfs voor de inkomensverdeling. Zowel Britse³⁾ als Franse ervaringen duiden er op, dat de genationaliseerde sector van de industrie beter kan functioneren, naarmate de leiding zich onafhankelijker ten opzichte van de regering kan opstellen, naarmate zij zich met andere woorden, meer kan gedragen als de leiding van een particuliere onderneming.

2. De nieuwere opvattingen, het Franse en het Joegoslavische plan

Welke conclusies kan men trekken uit deze na-oorlogse ervaringen? Moet men tot de conclusie komen dat er geen betere oplossing is voor de economische problematiek, dan die van het ouderwetse liberalisme of de nieuwere opvattingen van het neoliberalisme?

Met name in de *V.S.* en *West-Duitsland* wordt het neoliberalisme in praktijk gebracht dat zich verzet tegen iedere vorm van „planning”, maar dat verregaand overheidsoptreden aanvaardt waar dat nodig is om de concurrentie te beschermen tegen de neiging der ondernemers om door onderlinge overeenkomsten (kartels) de concurrentie uit te sluiten, of door omvangrijke fusies gehele of gedeeltelijke monopolies te verstevigen.

Interessante nieuwe ontwikkelingen deden zich voor in Frankrijk en soortgelijke ervaringen werden opgedaan in de communistische wereld in Joegoslavië.

Het lijkt van belang om vooral aandacht te wijden aan het Franse experiment. De Franse planning van de na-oorlogse periode is met name ontsproten aan het originele en vruchtbare brein van *Jean Monnet* (dezelfde van het Comité Monnet.⁴⁾) Monnet trok de conclusies uit de ervaringen van vóór en na de oorlog. Hij ging er vanuit, dat de sterke decentralisatie van de beslissingen in het economisch leven, zoals de ondernemingswijze produktie die te zien geeft, onvervangbaar is. Men moet daaraan niet tornen maar veeleer de mogelijkheden voor de particuliere ondernemers om hun beslissingen te nemen versterken.

En daarmee kwam hij op een geheel nieuwe gedachte. Hij constateerde namelijk dat de particuliere ondernemers in principe helemaal niet afkerig zijn van plannen en planmatigheid. Zij hebben er alleen een hekel aan, wanneer zij een plan opgedrongen krijgen, dat gemaakt is door een „bureaucratie” of een „technocratie”, en dat zij slechts uit te voeren hebben. Maar voor hun eigen ondernemingen maken zij bepaald wel plannen.

Soms zijn dit plannen op lange termijn (10 jaren of meer), maar veel belangrijker, immers veel concreter, kunnen de plannen op de zogenaamde middellange termijn zijn (3 tot 7 jaar). Investerings, waartoe vandaag wordt besloten, zullen pas over 2 à 3 jaar klaar zijn en dus pas na die periode producten leveren. Ondernemingen die zulke investeringen, die honderdduizenden guldens kosten, moeten verrichten, kunnen niet buiten een planning op middellange termijn. Zij stellen zulke plannen op aan de hand van uitgebreid *marktonderzoek*.

Welnu, was de redenering van Jean Monnet, laten we de ondernemers helpen bij dit moeilijke werk. En zo kwam hij tot de gedachte van de economische programmering op middellange termijn. En hij stelde als uitgangspunt: als ik economische programma's wil maken, die *doelstellingen* formuleren voor de economische ontwikkeling, dan moeten deze programma's voldoen aan drie eisen.

1. Het moet gaan om een program, dat de ondernemer niet bindend wordt opgelegd. Vandaar dat men spreekt over „indicatieve programmering”. D.w.z. het gaat er om, een *oriëntering* te geven aan de ondernemers. Een economisch program moet dus niet een plan zijn in de ouderwetse zin der dertiger jaren, of een plan zoals de Sowjet Unie die term gebruiken.

Het moet ook geen *prognose* zijn, zoals het Nederlandse Centraal Economisch Plan, dat elk jaar wordt gepubliceerd. Een prognose kan immers vergeleken worden met een *weerbericht*. Een weerbericht poogt geen invloed uit te oefenen op het weer, maar wil alleen maar *voorspellen* wat voor weer het waarschijnlijk zal zijn.

Het programma van Monnet moest het midden houden tussen een prognose en een plan. Het is meer dan een prognose, want het wil de activiteiten van de ondernemers en van de vakverenigingen bijvoorbeeld beïnvloeden. Het program is voor het particuliere bedrijfsleven minder dan een plan. Het dirigeert niet, maar stelt voor. Wat betreft de overheidsinvesteringen ligt de zaak anders. Indien het parlement het program aanvaardt is het wél bindend voor de *overheidsinstellingen*. De overheidsinvesteringen met hun zeer belangrijke invloed op het gehele verloop van het economisch leven, die in het program voorzien zijn, moeten er ook komen. Daarmede wordt de naleving van het programma in zijn geheel meer waarschijnlijk.

Dat overheidsuitgaven *planmatig* moeten zijn is een uitgangspunt, dat ook de meest verstokte liberaal zal willen volgen. Een ander uitgangspunt zou eenvoudig dwaas zijn. Het ligt dan ook voor de hand om de voorgenomen overheidsinvesteringen (zoals die bijvoorbeeld voor het woningprogram en het wegenprogram voortvloeiën uit plannen op langere termijn) op te nemen in het indicatief program.

2. Het program moet vervolgens voldoen aan de eis, dat het verder gaat dan een *globaal* program.

Het program moet zich detailleren naar de verschillende sectoren van het bedrijfsleven. Men spreekt daarom van een „sectorale programmering”. Voor de grote bedrijfstakken komen er economische doelstellingen ten aanzien van investeringen en produktie-omvang.

Het is duidelijk dat er zodoende een program ontstaat dat omvat:

a. een *algemeen deel*, met de grote macro-economische gegevens: betalingsbalans, omvang van het nationaal produkt, stijging van de produktie per hoofd, etc.;

b. de programma's voor de *sectoren*;

c. de zogenaamde „horizontale” sectoren. Uit het totale program volgt immers b.v. een bepaalde vraag naar arbeidskrachten. Daartegenover kan men stellen het aanbod van arbeidskrachten. Is er een tekort te verwachten? Wat is daaraan dan te doen? Er komt dus een paragraaf *arbeidsmarkt* met belangrijke gegevens voor de *arbeidsmarktpolitiek*. Zo zal er ook uit het program een bepaalde *kapitaalbehoefte* volgen. Daartegenover kan de vraag naar kapitaal gesteld worden. Moeten er tekorten gevreesd worden?

Maar is het program dan wel haalbaar?

3. Tenslotte moeten we herinneren aan de bovengemaakte opmerkingen, dat ondernemers (maar ook vakverenigingen) er weinig voor voelen om programma's na te leven. die buiten hen om door een al-wijze bureaucratie worden opgesteld. Daarom stelt men aan de programmering de eis, dat ze „democratisch” moet zijn. D.w.z. noch de sectorale, noch de macro-economische programma's kunnen worden opgesteld, zonder dat de (betrokken) werkgevers en vakverenigingen bij de opstelling ervan zijn betrokken geweest. Het is duidelijk dat men voor de elektronische industrie geen programma kan opstellen zonder dat de mensen van het planbureau van Philips daarbij betrokken zijn. Het zal ook duidelijk zijn, dat een arbeidsmarktpolitiek, waarin de vakverenigingen niet geloven, omdat ze bij de opstelling van het program niet betrokken geweest zijn, op groot verzet van de vakverenigingen zal stuiten.

Vandaar dat het program wordt voorbereid door commissies, waarin de vertegenwoordigers van vakverenigingen en de ondernemers naast deskundigen van het Franse Commissariaat voor het plan, zetelen. Het program komt dan in het Franse equivalent van de Sociaal Economische Raad, waarna het program vergezeld van het advies naar het parlement gaat, dat het plan eventueel geamendeerd aanvaardt (of verwerpt).

De uitvoering van het program wordt in Frankrijk bevorderd door enkele factoren:

In de eerste plaats is de Franse publieke sector groter dan de Nederlandse.⁵⁾ Zij omvat grote delen van het bankwezen en van de industrie (voorbeeld: de Renaultfabrieken).

In de tweede plaats kan het Franse bankwezen fungeren als een instrument om door *selectieve Kredietcontrole* bepaalde investeringen te vergemakkelijken en andere af te schrikken. Het Franse plan gaat dus eigenlijk wat verder dan „indicaties”.

Als bezwaren tegen de praktijk van het Franse plan worden aangevoerd:

a. Doordat de Franse vakbeweging zwak en verdeeld is en doordat ze vooral in de bedrijfstakken over weinig economisch geschoolde specialisten beschikt, nemen de ondernemers bij de planning een overheersende rol in.

Men heeft daarom wel gesteld, dat de Franse planning in de sectoren vooral wordt opgezet door de kartelbureaus van de ondernemers, de enigen die over de gegevens en de deskundigen beschikken.⁶⁾ Zouden er bedrijfsorganen zijn, zoals die van P.B.O., dan zou dit wellicht anders liggen.

b. Dieper gaat het bezwaar van Jacques Ellul in zijn jongste werk. Als wij ervan uitgaan, zegt hij, dat een mens intelligent is, redelijk, niet beheerst door zijn emoties, geïnteresseerd is in de economische problematiek en goed op de hoogte ervan, als we denken aan politieke partijen en vakverenigingen, die ruim denkend zijn en democratisch functioneren, die vrij zijn van partijdigheid, en samen het algemeen welzijn zoeken,⁷⁾ dan is de democratisering van het plan geen probleem. Maar indien, en voorzover de toestand anders is, en voorlopig wel anders zal blijven, blijft het plan een aangelegenheid van deskundigen, niet gedragen door de brede massa. De vragen, waarvoor het plan het publiek stelt, zijn niet de gemakkelijk tot discussie aanleidinggevend strijdvragen als: meer woningen of een atoombom; privébezit of socialisatie, etc. Het gaat vooral om vragen als het vaststellen van een bereikbaar groeipercentage voor de economie — en welke niet econoom heeft daarover een oordeel? — de afweging van arbeid en vrije tijd, en de omvang van consumptie en investeringen. Men moet de prioriteiten vaststellen van de produktie van consumptiegoederen voor het individu, of van collectieve goederen. Beslist moet worden over de gewenste omvang van de investeringen in de verschillende branches en over de regionale ontwikkeling, niet van „de” industrie, maar van bedrijfstakken.

Kan men bij zulke vragen nog serieus beweren dat het mogelijk is om de burgers te laten kiezen?

Natuurlijk kunnen de vakverenigingen deskundigen aanwijzen, maar hoe staat het met de band van die deskundigen aan hun leden? En, nog meer fundamenteel: zijn de vakverenigingen hunnerzijds gehouden aan de looncijfers en de cijfers over de arbeidstijd, die uit het plan voortvloeien? Kunnen zij, wanneer ze hun medewerking aan het plan hebben gegeven, de handen in onschuld wassen en overgaan tot de orde van de dag? Of hebben ze zich gebonden?

Hoezeer de kritiek van Ellul hout snijdt, zij kan niet leiden tot het opgeven van de gedachte van de „democratische en indicatieve programmering”. De vraag rijst of Ellul niet te veel uit het oog verliest, dat democratie niet kan berusten op de deskundigheid van de burger, maar op de mogelijkheid dat de burger in staat is om deskundige vertegenwoordigers te kiezen, die hij voor een bepaalde periode en een bepaald doel zijn vertrouwen schenkt. Blijkt uit de resultaten, die de burger aan de lijve kan voelen, dat zijn vertrouwen verspild was, dan kan hij zijn keuze herzien.

Het *Joegoslavisch* plan, zoals dat thans functioneert, heeft evenals het Franse plan een indicatief karakter. Het dirigeert niet, maar oriënteert. Zoals de lezer weet⁸⁾ heeft men zich in Joegoslavië afgewend van de centrale, dwangmatige planning. De ondernemingen zijn vrij om hun produktie en de omvang van hun investeringen te bepalen. Evenals dat

bij ons het geval is, wordt de afstemming van de produktie op de vraag vooral geregeld door de *prijsvorming* op de afzetmarkten.

De Joegoslavische communisten hebben dit systeem echter willen aanvullen door de opstelling van hun plan. Dit plan wordt, zoals het Franse, opgesteld door de samenwerking van centrale instanties en de medewerking van de instanties uit de sectoren (vakverenigingen, de leiding van de ondernemingen, etc.).

Het Joegoslavische plan voorziet in meer instrumenten voor de tenuitvoerlegging dan het Franse. Ook hier is er een bankwezen, dat geheel ten dienste staat aan de uitvoering van het plan. De banken zijn, anders dan de produktiebedrijven niet opgenomen in het stelsel van „arbeiderszelfbestuur”. Zij worden geleid door een raad, waarin zetelen de vertegenwoordigers van de plaatselijke bedrijven, politici en slechts één representant van de vakvereniging. Deze banken moeten nu het voor investering beschikbare kapitaal distribueren over de bedrijven.

Een deel van dit kapitaal wordt gereserveerd voor de ontwikkelingsprojecten in de achtergebleven gebieden in dit nog grotendeels onderontwikkelde land. Dan wordt een deel van het kapitaal gereserveerd voor die ondernemingen waaraan een absolute nationale prioriteit wordt gegeven. Alle andere bedrijven kunnen lenen tegen een interestvoet, die varieert naar de belangrijkheid, die de opstellers van het plan hechten aan de betrokken bedrijfstak en naar de veronderstelde draagkracht (er zit dus zowel een element van selectie in — het laagste interestpercentage wordt betaald door de sociaal en nationaal hoogst gewaardeerde activiteiten, als een element van belastingheffing — luxe industrieën betalen het meest). Zo wordt voor een lening aan een mijn 5 % interest gevraagd maar voor een lening aan een luxe hotel 60 %.

Verder zetten de vakverenigingen zich in voor een propaganda onder de werknemers, die er voor moet zorgen, dat de arbeidersraden, die de ondernemingen leiden, de juiste in het plan voorziene, verdeling maken tussen de investeringen en persoonlijke inkomens die uit de winst van de onderneming moeten komen.

Het Joegoslavische systeem schijnt niet erg effectief te zijn. Doordat men te veel investeert in sommige bedrijfstakken, worden de verhoudingen scheefgetrokken en is er een permanente inflatie. Bovendien ontstaan grote inkomensverschillen, doordat de winstdeling niet altijd overeenkomstig het plan geschiedt.

Mogelijkheden voor Nederland

Van de ervaringen in Frankrijk valt, zowel in positieve als in negatieve zin veel te leren. In verschillende landen van West-Europa wordt gewerkt aan een vorm van economische en sociale programmatie. In België en Italië worden reeds dergelijke systemen in praktijk gebracht. Men legt in deze landen sterk de nadruk op de democratische totstandkoming en het niet-bindende („indicatieve”) karakter van deze programmering. Vorig jaar keurde de Italiaanse ministerraad het economische en sociale programma voor de jaren 1965 tot en met 1969 goed. Het plan is gebaseerd op een jaarlijkse verhoging van het Nationaal inkomen met 5 %; een vergroting van het aantal arbeidsplaatsen buiten de landbouw met onge-

veer anderhalf miljoen; een vermeerdering van de landbouwproductie met 3 % per jaar; een versnelde ontwikkeling in het zuiden. Het program legt tevens een aantal regels voor de inkomenspolitiek (die behalve voor de lonen ook voor de andere inkomens gelden) vast.

Productiviteit, salarissen en winsten moeten verenigbaar gemaakt worden met de ontwikkelingsdoelstellingen van het plan. Het program wil door overleg tussen de overheid en de maatschappelijke organisaties komen tot een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid voor de uitvoering.

Van grote betekenis is het voorts, dat ook de Economische Commissie van de E.E.G. in deze richting werkzaam is. Een commissie van experts werkt aan een eerste program voor vijf jaren. Over het indicatieve karakter van de Europese Economische en Sociale programmatie is weinig twijfel mogelijk. Het gaat eigenlijk voorshands meer om een programma, dat dichter ligt bij een prognose, dan bij een plan. Dit neemt niet weg, dat op verschillende onderdelen uit het program indicaties zullen voortvloeien. Zo komt er een paragraaf over de gewenste regionale politiek, één over de gewenste beroepsvoorlichting en beroepsopleiding, in verband met verwachte verschuivingen in de beroepsbevolking in de komende vijf jaren, een paragraaf over de gewenste arbeidsmarktpolitiek zal ook niet ontbreken.

Bij de opstelling van het eerste vijf jaren programma voor de E.E.G., dat zal gelden voor de periode 1966-1970 zijn tot nu toe vooral regeringsdeskundigen en economische experts betrokken geweest.

Van de zijde van het Economisch en Sociaal Comité der E.E.G. (de Europese S.E.R.) is het verlangen uitgesproken, dat het comité bij de opstelling van het program zou worden betrokken. Op grond van dit verzoek werd een „subcomité voor economische politiek op middellange termijn” opgericht.

De Europese Commissie heeft aan dit subcomité een aantal vragenlijsten voorgelegd over de verwachte verschuivingen in de beroepsbevolking en over de arbeidsmarktpolitiek. Voorts zijn er discussies geweest over de gewenste regionale politiek. Op zeer korte termijn zullen de basisgegevens aan het subcomité worden voorgelegd.

In de kring van de Europese vakverenigingen acht men deze wijze van medewerking der vakverenigingen aan de opstelling van het plan onvoldoende en onbevredigend. Het zou beter zijn, wanneer vertegenwoordigers van de Europese Organisatie vanaf het begin van de opstelling van het program erbij betrokken zouden zijn. Thans komen de basisgegevens pas in het subcomité aan de orde als de regeringsexperts het er over eens zijn geworden. En welke invloed is er dan nog uit te oefenen op het program? Het is duidelijk, dat het ongewenst zou zijn, wanneer de Europese programmatie, die er komt, niet kan steunen op een soortgelijke programmatie in elk der Zes landen. Het lijkt ongewenst om alleen vanuit Brussel deze gehele problematiek aan te vatten. De Europese ontwikkeling moet in Nederland aanleiding geven tot het ontwikkelen van een eigen beleid op dit terrein. Daarbij kan vastgesteld worden, dat wij beschikken over instellingen en ervaringen, die voor een (democratische en indicatieve) programmatie van grote betekenis zouden kunnen zijn.

Juist daarom is de, door minister Andriessen geïntroduceerde, middellange termijnprognose van het Centraal Planbureau, die door bedrijfstakcom-

missies uitgewerkt wordt, van grote betekenis. Wanneer hiermede enige ervaring is opgedaan, kan het karakter van de prognose omgebogen worden in de richting van een program, waarin op bepaalde groeicijfers gemikt wordt. Een macro-economisch groeiproces, dat gewenst wordt geacht, kan dan „vertaald” worden voor de belangrijkste sectoren van het bedrijfsleven. De gewenste omvang van overheidsinvesteringen en overheidsconsumptie, de mogelijkheden voor de uitbreiding van de particuliere consumptie en andere belangrijke gegevens kunnen zodoende in een logische samenhang getoond worden.

Dat een verregaande inschakeling van de maatschappelijke organisaties bij de opzet van een systeem van programmering van grote betekenis is, behoeft nauwelijks betoog. In zo'n meeromvattend kader geplaatst zou ook een georiënteerde loonvorming wellicht zijn kansen hebben.

Wel moet gewaarschuwd worden voor het typisch Nederlandse gevaar van perfectionisme. Het economisch leven zit vol onvoorspelbare elementen. Door een Europees opgezette programmatie zou de voorspelbaarheid toenemen, maar er blijven factoren (zoals de ontwikkeling elders in de wereld, de politieke ontwikkeling en het weer) die nu eenmaal van nature onvoorspelbaar zijn. Juist daarom gaat het niet aan om het program bindend voor te schrijven. Het spreekt vanzelf dat de overheid een door haar aanvaard plan ten grondslag legt aan haar beleid. Zij zal de omvang der investeringen, die voor haar verantwoordelijkheid komen (en dat is een belangrijk deel van de totale investeringen) afstemmen op het programma. Het programma voor de woningbouw en dat voor de bouwnijverheid in het algemeen is opgenomen in het program. Ook bijvoorbeeld de belastingpolitiek kan worden afgestemd op de nationale doelstellingen.

De particuliere ondernemingen blijven natuurlijk volkomen vrij om zich al of niet aan te passen aan de consequenties van de nationale doelstellingen van de eigen sector. Maar indien er (mede doordat het bedrijfsleven betrokken is geweest bij de opstelling van het program) enig vertrouwen is in het program, is het denkbaar, dat het program gaat fungeren als een allesomvattend marktonderzoek, dat door elk der ondernemingen gezien wordt als een indicatie van de te verwachten ontwikkelingen. De doelstelling ten aanzien van de eigen sector, zoals die voortvloeit uit de algemene doelstellingen, kan door de onderneming als een minimum doel in het oog gehouden worden (men wil immers niet relatief achter blijven bij de concurrentie!).

Een moeilijk punt is uiteraard gelegen in de medewerking der sociale partners, in de ontwikkeling van lonen en winsten. Kunnen normen voor inkomenspolitiek nageleefd worden? Kan voorkomen worden, dat door het ontstaan van knelpunten in de economie haarden van inflatie ontstaan, met als gevolg hoge winsten, gespannen arbeidsmarkten en sterk oplopende lonen? Is dit niet het geval, dan is het onvermijdelijk, dat ook de overheid haar bijdrage tot de vervulling van het program herziet. Een te sterke groei der consumptie door een al te onstuimige loon- en winstontwikkeling, kan via de betalingsbalans het realiseren van de doelstellingen van het program in gevaar brengen.

Op dit punt moet gewezen worden op een groot voordeel der programmatie; bij afwijkingen van het program door welke oorzaak dan ook (een

slechte winter, knelpunteninflatie, sociale onrust, enz.) bestaat er een kader, waarin de betekenis van de afwijkingen voor alle andere groot-heden direct duidelijk naar voren springt. Bij het bestaan van een pro-gram is het opvangen van onverwachte tegenslagen (of meevallers) ge-makkelijker dan indien er geen program bestaat. Dit is een ervaring, die in het bedrijfsleven, waar men met meerjaren-plannen werkt, algemeen be-kend is.

Slotopmerking

In Nederland is de gedachtengang der economische en sociale program-matie betrekkelijk nieuw. Toch kan gesteld worden, dat deze gedachten-gang ons niet volkomen vreemd aandoet. Ons sociaal economisch beleid wordt reeds sinds de tweede wereldoorlog gekenmerkt door een veelvuldig gebruik van de gegevens, die de economische statistiek en de econometrie ons kunnen leveren. Bovendien komt dit beleid tot stand in een samenspel tussen overheid en georganiseerd bedrijfsleven. Het lijkt mij moeilijk te ontkennen, dat dit samenspel juist ons in sterke mate moet aanspreken.

De economische en sociale programmatie, die voldoet aan de eis van een democratische voorbereiding en opstelling en die gekenmerkt wordt door het „indicatieve” karakter, zou geen breuk betekenen met de hier gegroeide praktijk. Veeleer kan men enerzijds spreken van een detaillering van de oriëntering, maar anderzijds ook van een correctie van een beleid dat wel eens te veel verwacht heeft van correctie van bovenaf en te weinig van overreding en stimulering van de verantwoordelijkheid der betrok-kenen.

In zijn boekje over de welvaartsstaat zet Ruppert uiteen, dat de inschake-ling van de vrije organisaties bij het vormgeven aan en uitvoeren van het sociaal-economisch beleid niet (zoals ik meen) kenmerkend is voor de welvaartsstaat. Hoe dit ook zij, dit is wel kenmerkend voor de welvaarts-staat zoals wij die wensen en zoals die past in het Nederlandse patroon, zoals dat (niet buiten ons om!) is gegroeid.

Dr. W. ALBEDA

---

¹⁾ Zie bijvoorbeeld: „Le socialisme et l'Europe” door Claude Bruclan, Parijs 1965. (De naam van de schrijver is gefingeerd, het gaat om een groep schrijvers).

²⁾ Zie de studie van de Britse Fabian Society: The lessons of public interprise, London 1963.

³⁾ Zie ook het rapport van de T.U.C. van 1953.

⁴⁾ Zie „E. en M.” van januari '66, pag. 2.

⁵⁾ Zie: P. en M. Maillet — Le secteur publique en France, Paris 1964.

⁶⁾ Marc Paillet, Gauche, Année Zero Paris 1964.

⁷⁾ L'illusion politique, Paris 1965, pag. 237.

⁸⁾ Zie „E. en M.” van november 1965.

Arbeidsmarktbeleid

Geen reden voor ongerustheid, maar toch . . .

Er hebben zich de laatste tijd op sociaal-economisch gebied in Nederland een aantal verschijnselen voorgedaan, die dwingen tot een nadere bezinning op de vraag of er misschien „something rotten” is en zo ja, welke maatregelen genomen zouden moeten worden om verbetering tot stand te brengen. Omdat niemand precies kan zeggen wat er aan de hand is, ligt het voor de hand, dat men zich niet al te gerust voelt. Van deze ongerustheid is zelfs gebleken in de Tweede Kamer der Staten-Generaal, terwijl Minister Den Uyl dit heeft aangegrepen om te betogen dat de Nederlandse economie gezond is en men zich een crisis niet moet laten aanpraten. Laten we eens enkele van deze verschijnselen opnoemen.

a. Het eerste begin was er vorig jaar toen enkele textiel fabrieken in moeilijkheden geraakten. Wij hadden daar direct een schone verklaring voor: de massaproductie liep terug als gevolg van het wegvallen van markten in zogenaamde ontwikkelingslanden en de Japanse concurrentie werd steeds meer voelbaar.

b. De grote schrik kwam pas toen 9 december 1965 via de pers vernomen werd dat „Ankersmit” in Deventer zou sluiten, gevolgd door een bericht, dat ook Noury en Van der Lande te Deventer dezelfde weg op zou gaan. Daarbij deed het hardnekkige gerucht de ronde, dat nog twee bedrijven op de nominatie stonden, maar dat de Regering financiële steun toegezegd zou hebben om dit te voorkomen. Eén van deze bedrijven is inmiddels voor het voetlicht gekomen doordat in de pers vermeld werd dat de D.A.V.O.-fabriek het ondanks de hulp van de Herstelbank niet kon bolwerken. Overbodig te zeggen dat hierbij veel meer dan duizend arbeiders bij betrokken zijn . . .!!

c. Dat de situatie in Deventer ernstig zou kunnen zijn werd onderstreept door het zeer snel reageren van de Regering en wel in tweeërlei opzicht. Allereerst door het bezoek van Staatssecretaris De Meyer aan Deventer en in de tweede plaats doordat dezelfde Staatssecretaris op 17 jan. 1966 een advies aan de Sociaal-Economische Raad vroeg met betrekking tot de inschakeling van de Ondernemingsraad bij ingrijpende maatregelen, die gevolgen hebben voor de werknemers, waarbij de Staatssecretaris verwees naar passages uit het zogenaamde rapport-Verdam: „Herziening van het Ondernemingsrecht”.

d. Op 20 februari j.l. verscheen het bericht in de pers, dat de N.V. Rijnstaal met dusdanige moeilijkheden had te kampen, dat ongeveer driekwart van het personeel ontslagen moest worden (462 man) waarbij de buitenlanders het eerst op straat zouden komen te staan. Over de afwikkeling was nog overleg met betrokken vakbonden gaande. Ook het nadien bekend geworden bod van de Hoogovens om Rijnstaal over te nemen, verandert aan de daar ingetreden situatie in principe niets.

e. Een aparte maar niet minder belangrijke zaak was de aangekondigde stopzetting van een aantal kolenmijnen in Zuid-Limburg en de door de regering beraamde maatregelen om de werkgelegenheid in dit gebied op te voeren door middel van omscholing en industrialisatie.

f. De nog steeds voortdurende spanning op de arbeidsmarkt, niet alleen in deze zin dat de vraag groter is dan het aanbod, maar ook in dit opzicht dat het aanbod niet is afgestemd op de behoefte. Zo stonden er eind januari 1966 in Noord- en Zuid-Holland 2030 bouwvakarbeiders als werkzoekende bij de Gemeentelijke Arbeidsbureaus ingeschreven, terwijl op dit zelfde tijdstip in dezelfde provincies 3441 bouwvakarbeiders gevraagd werden. Dit is verklaarbaar uit het feit dat de „aanbod-bouwvakarbeider” een ander beroep uitoefende dan de „vraag-bouwvakker” (er werden b.v. timmerlieden gevraagd en metselaars aangeboden).

g. Het beleid ten opzichte van het aantrekken van buitenlandse arbeiders met alle gevolgen voor de opvang. Hierbij rijst de vraag of doorgegaan moet worden met de zogenaamde spontane werving dan wel dat dit beleid ingebed zou moeten worden in de gehele arbeidsmarkt-politiek.

h. De concentratie van bankinstellingen, de fusie tussen ondernemingen en het in de knel komen van kleinere bedrijven of produktie-eenheden.

i. De mechanisatie en de automatisering zowel in de agrarische- als in de industriële sector, waarbij — gezien de literatuur uit Amerika en West-Duitsland — nog steeds onbeantwoord is de vraag of hierdoor de werkgelegenheid vergroot dan wel verkleind wordt.

j. Het verdwijnen of althans sterk verouderen van bestaande (traditionele) beroepen en het ontstaan van nieuwe als gevolg van voortgaande mechanisatie en gewijzigde produktiemethodes. Het beroep van bouwkranemachinist kunnen wij thuis brengen, van de programmeur en de operator weten wij, dat ze iets met computers te maken hebben, maar de chemiciën verdwijnt bijna uit ons voorstellingsvermogen (om er slechts enkele te noemen).

k. Het creëren van saneringsfondsen zowel voor de agrarische- als voor de middenstandssector.

l. Het steeds meer ondervinden van de gevolgen van een voortschrijdende Europese Economische Gemeenschap.

Wat is er aan de hand?

Wij laten het bij deze opsomming; zouden wij alle verschijnselen noemen, dan zou dit nummer van „Evangelië en Maatschappij” een niet te voorziene omvang krijgen. Belangrijker achten wij het antwoord op de vraag wat er nu eigenlijk aan de hand is. Dit antwoord zou o.i. kunnen luiden: er is op sociaal-economisch terrein een heroriëntatie aan de orde, gepaard gaande met reorganisatie, concentratie, mechanisatie en automatisering. En de hieruit voortvloeiende vraag is: hoe komt dat? Onder de a t/m e genoemde verschijnselen is ten dele al aangegeven wat mede de oorzaak kan zijn.

Het is vanzelfsprekend dat opgaan van de Nederlandse markt met 12 miljoen inwoners in die van de E.E.G. met rond de 180 miljoen inwoners gevolgen heeft voor het Nederlandse bedrijfsleven. Ook de anderen zitten niet stil en men zal scherp moeten kunnen concurreren en dit betekent zo laag mogelijke produktiekosten en een zo goed mogelijke kwaliteit. Om dit te bereiken is concentratie en invoering van moderne machines en nieuwe produktiemethodes vaak geboden. Waarmee wij maar willen zeggen, dat o.i. een vrij natuurlijke ontwikkeling in het Nederlandse bedrijfsleven aan de gang is, waarover wij alleen maar verheugd kunnen zijn, maar waarbij het ons wel interesseert op welke wijze zich een en ander voltrekt.

Daar komt nog bij dat verschillende markten — wij denken aan die in de ontwikkelingslanden — aan het Nederlandse bedrijfsleven zijn ontvallen doordat men b.v. de massaproducten nu zelf vervaardigt, zodat wij bovendien moeten overschakelen op de vervaardiging van kwaliteitsproducten. Wij menen, dat de mogelijkheid om dit laatste te verrichten in ons land aanwezig is.

In het begin van dit artikel schreven wij, dat er enige ongerustheid te bespeuren viel. We zouden dit ook zo kunnen zeggen: wat zullen de gevolgen van de geschetste ontwikkeling zijn bijvoorbeeld voor de werkgelegenheid, voor de beroepsopleiding van de jongeren en voor die van de ouderen met het oog op de her-, om- en bijscholing?

Het is ons bekend, dat verschillende ondernemingen zich ernstig met dit vraagstuk bezighouden. Maar is het oplosbaar als dit slechts individueel en incidenteel geschiedt? Zijn de cijfers en feiten met het oog op de toekomstige ontwikkeling in één of meer bedrijfstakken bekend, zodat wij ons nu reeds op deze ontwikkeling kunnen instellen? Wij menen dat dit niet het geval is en dit is een veeg teken. Wat bekend is, weten we uit de pers, ook wat betreft de fusie en coördinatie van bedrijven. Zo hebben wij ook kunnen vernemen, dat vanuit Amerika getracht wordt op financieel gebied meerderheidsbelangen in Nederlandse bedrijven te verkrijgen en soms gelukt dit terwijl er andere ondernemingen zijn die, door welke manipulatie dan ook, er in geslaagd zijn op dit punt de Amerikanen (nog) buiten de deur te houden.

In elk geval is het verstandig er rekening mee te houden dat ook hier de Amerikaanse mentaliteit van management weleens om de hoek kan komen kijken. Moeten wij ons als vakbeweging ten opzichte van deze gehele ontwikkeling nu passief dan wel actief opstellen? Met enige nadruk zouden we willen stellen: actief!

Waar het om gaat

Actief, want het gaat om het behoud, zo mogelijk het vergroten van het welzijn en de welvaart van het Nederlandse volk, om het behoud van volledige werkgelegenheid, niet alleen voor valide arbeiders, maar ook voor gehandicapten, waarbij het vraagstuk van de ouder wordende arbeider en dat van de werkende vrouw natuurlijk een rol speelt.

Als we spreken over werkgelegenheid raken we een voor de vakbeweging gevoelig punt. We vrezen niets zozeer als het weer optreden van werkloosheid. Niets is erger voor een mens dan per definitie overbodig, onnodig verklaard te worden. Maar met het woord werkgelegenheid raken we de eigenlijke kern nog niet. Liever praten wij van arbeid verrichten.

Arbeid — zo leert ons de Bijbel — is gave en opdracht tegelijk. Arbeid is een zegen uit Gods hand ontvangen en een opdracht om de schepping te ontwikkelen. De arbeid moet zelf zo'n inhoud hebben, dat de mens zich overeenkomstig zijn gaven en talenten daarin kan ontplooiën. De menselijke natuur zoals die in het Evangelie beschreven wordt, mag door de arbeid geen geweld worden aangedaan. Dat betekent, dat het dienstverlenende karakter van de arbeid niet schuil mag gaan achter zelfzuchtige, commerciële of technische motieven en dat in de gehele organisatie van de arbeid ruimte gelaten moet worden voor het vrijelijk beleven van eigen verantwoordelijkheid.

Voor ieder mens moet de mogelijkheid aanwezig zijn zinvolle arbeid te verrichten. Vandaar dat het woord werkgelegenheid ons zonder meer niet bevredigt: een mens is geen koeli! En in dit verband vragen wij ons af of bij het uitdenken en construeren van nieuwe machines niet meer moet worden uitgegaan van deze mensbeschouwing, zodat de machine wordt aangepast aan de mens en niet omgekeerd. Tegenwoordig spreekt men veel over produktieverhoging, maar, zo vragen wij, wanneer zal een mens een optimale produktie leveren? Wanneer hij zich happy voelt, met plezier zijn werk kan verrichten en daar ook verantwoordelijk voor kan zijn. Een mens is nu eenmaal een wezen dat om „verantwoordelijkheid te dragen” vraagt! Teveel arbeiders komen in een psychische en neurotische spanning omdat hun werkomstandigheden met deze uitgangspunten in strijd zijn.

Arbeidsmarktpolitiek

Wij wensen als christelijke vakbeweging actief aan het tot stand komen van een goed arbeidsmarktbeleid mee te werken. Wat verstaan wij onder deze term? Kort gezegd bedoelen wij hiermee aan te geven een beleid dat gericht is op een optimale verhouding, zowel kwalitatief als kwantitatief tussen het arbeidspotentieel en de beschikbare arbeidsplaatsen. Het gaat dus niet alleen om het creëren van méér arbeidsplaatsen (kwantitatief), maar ook en nog meer om het scheppen van *die* arbeidsplaatsen op niveau (kwalitatief) die door *mensen* met een bepaalde opleiding kunnen worden ingenomen.

Naar onze mening zou men dan tegelijk een latent aanwezig arbeidspotentieel in ons land aanboren.

Om een dergelijk arbeidsmarktbeleid te kunnen voeren is het nodig, dat men allereerst nagaat, wat er op dit punt in Nederland aanwezig is.

1. Dat er in diverse bedrijfssectoren gestudeerd wordt is al vermeld. Alleen gebeurt dit meestal in het geheim en te weinig gecoördineerd, zelfs gebeurt dit niet eens binnen één bepaalde bedrijfstak. Bovendien komt het pas in de openbaarheid als alles al in kannen en kruiken is.

2. Sinds een tiental jaren hebben we een goed opgezet industrialisatiebeleid. Hoewel de industrialisatienota's in de Tweede Kamer besproken kunnen worden, is het in eerste instantie het Ministerie van Economische Zaken dat dit beleid uitvoert.

3. Een Ministerie, dat altijd een afzonderlijke positie inneemt, is dat van Financiën. Elke activiteit kost geld of het nu de industrialisatie, Zuid-Limburg of het Dollardplan betreft, de Minister van Financiën heeft hierin een beslissend woord.

4. In de agrarische sector is een gehele revolutie aan de gang. Werkte vóór de tweede wereldoorlog $\pm 18\%$ van de afhankelijke beroepsvolking in deze sector, nu is dit percentage al beneden de 10 gedaald en naar verwacht wordt zal het nog dalen tot 4 à 5%. Een schaalvergroting van het landbouwbedrijf vindt plaats, een saneringsfonds vergemakkelijkt dit, maar het is duidelijk, dat de verminderde werkgelegenheid in de landbouw opgevangen moet worden door andere sectoren.

Dit beleid wordt gevoerd door de Minister van Landbouw en Visserij.

5. Het vraagstuk van de ruimtelijke ordening wordt steeds belangrijker. Men heeft het alvast ondergebracht bij Volkshuisvesting. Natuurlijk zal het beleid, hier gevoerd, van grote invloed kunnen zijn op de werkgelegenheid, niet alleen landelijk gezien, maar ook regionaal. Maar dit beoordeelt de Minister van Ruimtelijke Ordening en Volkshuisvesting.

6. Het onderwijs en de beroepsopleiding ressorteren onder het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen. Was het in het verleden moeilijk bij de beroepsopleiding de voortgaande industrialisatie een rol te laten spelen, thans begint dit te wijzigen. Eén dezer dagen werd ons een advertentie van een grote onderneming getoond, waarin zonder meer gesteld werd, dat duizenden jonge mensen voor een beroep worden opgeleid dat ze straks niet zullen kunnen uitoefenen, om de eenvoudige reden, dat er dan geen behoefte aan deze vaklieden zal zijn.

Hoe dan ook: de beroepsopleiding zal rekening met de industriële en technische ontwikkeling moeten houden en op dit punt maken wij ons enige zorg. Maar dat vraagstuk beoordeelt de Minister van Onderwijs en Wetenschappen.

7. Nu zou men verwachten, dat ook de school- en beroepskeuze en de beroepenvoorlichting onder dit departement zouden ressorteren, maar neen, dit valt onder het Ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid, evenals de omscholing van ouderen via de bekende centra voor vakopleiding van volwassenen. Eveneens valt de gehele arbeidsbemiddeling die zich in hoofdzaak beperkt tot het in overeenstemming brengen van vraag en aanbod, onder dit Ministerie.

Wel tekenen we hierbij aan, dat men graag iets meer in de richting van een actief arbeidsmarktbeleid zou willen doen, maar dan raakt men de competentie van andere Ministeries.

8. Vanwege de waterstaatswerken is Nederland bekend geworden; denk maar eens aan de Zuiderzeewerken, het Deltaplan, de inpoldering van de Lauwerszee, het Dollardplan, e.d. Belangrijk voor de werkgelegenheid is deze sector, maar uiteraard ook voor andere. Hierover gaat het Ministerie van Verkeer en Waterstaat en onder zijn gezag valt ook het wegenverkeersnet en de P.T.T.

9. Wij hebben de beschikking over een Centraal Bureau voor de Statistiek (C.B.S.) en over een goed functionerend Centraal Plan Bureau (C.P.B.). Nog onlangs werd ons bij een nadere toelichting van een rapport van het C.P.B. aangetoond, dat de verwachting is dat vermeerdering van de werkgelegenheid tot omstreeks het jaar 2000 voor driekwart gevonden *moet* worden in de dienstensector (handel, verkeer, vervoer en dienstverlenende sector). Wat zou dit betekenen voor de beroepsopleiding?

10. Trouwens het gehele vraagstuk van onderwijs en beroepsopleiding, of dit nu in full-time dan wel in part-time verband geschiedt, is een aparte zaak, evenals dat van het vormingswerk, waarbij arbeidsverbod en leerplichtige leeftijd ook een rol spelen, om nog maar te zwijgen van de rol die een onderneming in dit kader wel of niet zou moeten vervullen. Deze materie zal nog wel een aantal jaren op de rol van het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen prijken.

11. De Sociaal Economische Raad bemoeit zich ook met verschillende aspecten van dit vraagstuk. Voor wat dit kader betreft noemen we allereerst het opstellen van halfjaarlijkse rapporten uitgaande van de cijfers van het C.P.B., welke rapporten een uitgangspunt voor de regering kunnen zijn voor het bepalen van haar sociaal economisch beleid. Voorts is er de commissie arbeidsmarktpolitiek, de commissie opvoering produktiviteit, de commissie vakopleidingsaangelegenheden en nog tal van andere commissies, die meer of minder bij deze zaak zijn betrokken.

Een nieuwe aanpak

Het zal de lezer van het vorenstaande duidelijk zijn, dat in ons land de elementen voor het voeren van een actieve arbeidsmarktpolitiek wel aanwezig zijn, maar dat men nog teveel langs elkaar werkt, geen coördinatie plaats vindt, het accent nog teveel ligt bij de afzonderlijke ministeries en het georganiseerde bedrijfsleven er niet of nog te weinig aan te pas komt. Van het voeren van een werkelijk effectieve arbeidsmarktpolitiek kan op deze wijze ook geen sprake zijn. Wij missen nog te veel gegevens; niemand kan met enig vertrouwen zeggen, hoe de ontwikkeling zal zijn, hoeveel en op welk niveau opgeleide beroepsuitoefenaren voor de diverse bedrijfstakken en ondernemingen nodig zullen zijn, welke financiële bedragen hiermee gemoeid zijn, wat de gevolgen b.v. voor de loonontwikkeling¹⁾, voor de produktiviteit, voor de vrije-tijdsbesteding enz.,

zullen zijn. Een inzicht in deze materie, gebaseerd op cijfers, die het resultaat zijn van gerichte research is nodig, wil men echt beleid kunnen voeren.

Wij begrijpen dat hier voetangels en klemmen kunnen liggen en doelen hier op de geheimhouding en de concurrentiepositie bij het bepalen van het ondernemingsbeleid. Maar het moet toch mogelijk zijn om dit per bedrijfstak te gaan doen. Wij denken b.v. aan „neutrale” instituten die de bedrijfstak grondig gaan „doorlichten” en die op grond van gedegen onderzoek prognoses opstellen voor de te verwachten ontwikkeling.

In dit verband heeft ons een persbericht van het Ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid d.d. 6 december 1965 getroffen.

Hieruit citeren wij het volgende:

„Om een antwoord te vinden op de vele problemen die zich voordoen op het gebied van de personeelsvoorziening in de landbouw, is bij wijze van *experiment* in de Hoekse Waard een stichting opgericht. De akte van de „Stichting Personeelsvoorziening Agrarische Bedrijven Hoekse Waard” is in Klaaswaal verleden. Het doel van de stichting is om in de praktijk, systematisch en in gemeenschappelijk overleg, vast te stellen hoe het beleid met betrekking tot de personeelsvoorziening in de landbouwsector van dat gebied op de meest constructieve en doeltreffende wijze kan worden gevoerd. De stichting wil dit bereiken door de arbeidssfeer — werkomstandigheden en werkverhoudingen — op de agrarische bedrijven zo goed mogelijk te bevorderen. Zij wil verder voorlichting geven over beroepen en werkgelegenheid in die sector, een bewustere beroepskeuze tot agrarische werknemer toepassen en een verantwoorde selectie van toekomstige werknemers in de landbouw stimuleren. Ten slotte zal zij een juiste beroepsopleiding en verhoging van de vakbekwaamheid nastreven. Het bestuur van de nieuwe opgerichte stichting wordt gevormd door zeven leden, van wie vijf zijn aangewezen door de Hollandsche Maatschappij van Landbouw (afdeling Hoeksche Waard) en twee door de Christelijke Boeren- en Tuindersbond Holland-Brabant, (afdelingen Hoeksche Waard en 's-Gravendeel). De katholieke agrarische werkgevers- en werknemersorganisaties hebben in de Hoeksche Waard geen afdelingen. Naast deze stichting zal een commissie van overleg worden ingesteld, die bestaat uit zeven vertegenwoordigers van de afdelingen van de N.C.A.B. en de A.N.A.B. in de Hoeksche Waard.

Het stichtingsbestuur zal ten minste eens per zes maanden met de commissie bijeenkomen voor discussie over de werkplannen en werkzaamheden van de stichting.

De stichting zal de eerste drie jaren op grote financiële steun kunnen rekenen van het Ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid. De resterende kosten worden ieder voor de helft gedragen door de landbouworganisaties en het Landbouwschap.

Het blijft overigens niet bij deze ene proefneming. Er worden reeds voorbereidingen getroffen om te trachten in vier andere, in agrarisch opzicht sterk verschillend gestructureerde gebieden, het experiment van de Hoeksche Waard eveneens toe te passen”.

Hoewel dit o.i. in de goede richting gaat — de taakomschrijving is niet mis! — zijn wij toch minder gelukkig met deze aanpak. In de goede

richting omdat hier getracht wordt in dit gebied in deze sector iets aan arbeidsmarktpolitiek te doen. Minder gelukkig omdat slechts een deel van het georganiseerde bedrijfsleven (de werkgevers) de verantwoordelijkheid draagt, en te meer omdat dit experiment nog door vier andere gevolgd zal worden.

Naar onze bescheiden mening had een andere aanpak de voorkeur moeten hebben.

Het zal de lezer nu wel duidelijk zijn, dat er o.i. zo spoedig mogelijk een actieve arbeidsmarktpolitiek in Nederland tot stand moet komen. De basis voor deze arbeidsmarktpolitiek kan men vinden in de resultaten van de elders in dit nummer genoemde economische programmatie per bedrijfstak en voor de gehele conomie. Deze twee, programmatie en arbeidsmarktpolitiek hangen dus samen en zij vullen elkaar aan.

Nu heeft de S.E.R. op 21 januari j.l. een zéér belangrijk advies over de ontwikkeling van de bedrijfsorganisatie uitgebrachte (publikatie no. 1). Wij verstouten ons niet hier ook maar een weergave van de inhoud te geven; daarvoor verwijzen wij naar genoemd advies. In het kader van dit artikel vermelden wij alleen dat er in hoofdstuk III en in de conclusies 5, 6 en 7 gesproken wordt over „zwaardere” en „lichte” schappen, dat er plaats ingeruimd dient te worden voor „Commissies van overleg en samenwerking” en dat het tot hun taak behoort, te rapporteren over de sociaal-economische toestand én vooruitzichten in de betrokken bedrijfstak. Welnu, de conclusie ligt o.i. dan voor de hand: *Schakel de S.E.R. en de andere bedrijfsorganen en de „commissies van overleg en samenwerking” in bij de uitvoering van een actieve arbeidsmarktpolitiek!*

Dan is naar ons inzicht voldaan aan de vereisten om zo'n beleid te doen slagen.

Het behoort tot de taak van de Sociaal Economische Raad en de andere P.B.O.-organen, te adviseren over deze problematiek. Het georganiseerde bedrijfsleven en de regering zijn hier dan direct bij betrokken. Men kan prognosen en ook programma's per bedrijfstak of voor bepaalde sectoren en afzonderlijke gebieden opstellen. Geheimhouding is verplicht; de nodige financiën kunnen beschikbaar worden gesteld; de gegevens van het C.B.S. van het C.P.B. en van de zijde der regering kunnen ter tafel komen. Kortom er is een apparaat voor het beoogde doel aanwezig en er zouden al zéér sterke en doorslaggevende argumenten moeten worden aangevoerd om dit apparaat niet te benutten. Voorzover het niet voldoende geoutilleerd is kan dit op gemakkelijke wijze worden verholpen.

Mede daarom hadden wij gaarne gezien dat het experiment in de agrarische sector op deze wijze was aangepakt en wij hopen dat bij verdere uitbreiding dit alsnog zal geschieden.

P. TJEERDSMA, ing.

¹⁾ Het falen van onze loonpolitiek is mede te wijten aan het ontbreken van een effectief arbeidsmarktbeleid, dat knelpunten kan voorzien en voorkomen.

Ervaringen op het gebied van het economisch beleid van de E.G.K.S.

Er is een belangrijk verschil te constateren tussen de E.E.G. en de E.G.K.S. voor wat betreft de mogelijkheid van beide, om te komen tot een economisch beleid op middellange termijn. Dit verschil is verklaarbaar.

In de eerste plaats omdat de E.G.K.S., zoals de naam al aanduidt, slechts een integratie van twee bedrijfstakken op het oog had.

In de tweede plaats betrof het hier bedrijfstakken, die enkele bijzondere eigenschappen hebben, immers beide zijn bedrijfstakken, gekenmerkt door een zeer grote investering per hoofd.

In de derde plaats. In beide bedrijfstakken was op het moment van de verdragsluiting in 1950 en 1951 sprake van een groot tekort. Tenslotte moet ten aanzien van de afzet van het produkt steenkool gewezen worden op het bijzonder karakter van deze afzet, gegeven het feit, dat steenkool slechts één van de produkten is, waarmee men energie kan opwekken.

Juist omdat het E.G.K.S.-verdrag verdergaande mogelijkheden bevat voor een economische politiek op middellange termijn, is het van belang om uit de ervaring van de

E.G.K.S. lering te trekken voor de komende samenbundeling van E.E.G., E.G.K.S. en EURATOM.

Het economisch beleid van de E.G.K.S.

Het E.G.K.S.-verdrag bevat in enkele artikelen de basis voor een z.g. *economische programmatie*.

In art. 2 wordt gesproken over „het scheppen van omstandigheden, die uit zichzelf de meest rationele verdeling van de produktie op een zo hoog mogelijk peil verzekeren en daarbij zowel continuïteit van de werkgelegenheid waarborgen als vermijden, dat in de economie fundamentele en duurzame moeilijkheden worden veroorzaakt”.

In art. 3 wordt gesproken over de noodzaak van „een regelmatige voorziening van de gemeenschappelijke markt”, en van „uitbreiding en modernisering van de produktie”.

In art. 46 wordt gesproken over „de studie van marktontwikkeling en prijsverloop”. Bovendien wordt daarin gesproken over „het opstellen van programma's”.

In het E.G.K.S.-verdrag treffen we bovendien artikelen aan, die aan de Hoge Autoriteit

(H.A.) instrumenten verschaffen voor de opzet en de uitvoering van een dergelijke programmatie. Er zijn drie instrumenten voor de uitvoering van de programmatie. In de eerste plaats is er uiteraard de mogelijkheid om studie te maken van de ontwikkeling en om na consultatie van de betrokkenen te komen tot het opstellen van programma's, die via hun publicatie invloed kunnen uitoefenen op de gang van zaken in de bedrijfstakken.

In de tweede plaats is er de financieringspolitiek van de E.G.-K.S. De H.A. kan, anders dan de Europese Commissie van de E.E.G., beschikken over eigen middelen. Deze kunnen worden verkregen door een heffing op te leggen aan alle bedrijven, die onder het gezag van de H.A. vallen. Bovendien mag de H.A. volgens art. 54, leningen plaatsen, om zodoende in staat te zijn zelf leningen te verstrekken. Het is duidelijk, dat de mogelijkheid om leningen te verstrekken ten behoeve van grote investeringen in de kolen- en staalindustrie een zekere invloed waarborgt van de H.A. op de ontwikkeling van deze investeringen. In de derde plaats is de E.G.-K.S. in staat om een beleid te voeren ten aanzien van de investeringen door de verplichte melding van investeringen van meer dan \$ 500.000 aan de H.A. De H.A. kan hierop een advies geven over de wenselijkheid en mogelijke rentabiliteit van deze investeringen. Dit advies is voor de betrokkene niet bindend, maar het is duidelijk, dat het toch een zeker gewicht in de schaal kan leggen.

In geval van een ernstige crisis kan de H.A. overeenkomstig art.

58 en 59 verdergaande maatregelen nemen. Art. 58 geeft de mogelijkheid om een stelsel van productie-quota voor te schrijven aan de bedrijven. Deze productie-quota kunnen dan bindend worden opgelegd aan de bedrijven in de kolen- en staalindustrie.

Art. 59 geeft de Raad van de E.G.-K.S. de mogelijkheid „om bij eenstemmigheid op voorstel van en in overleg met de H.A. te beslissen aangaande de verbruiksprioriteit en anderzijds aangaande de verdeling van de beschikbare hoeveelheid kolen en staal van de gemeenschap over de industrieën, welke aan haar rechtsmacht zijn onderworpen, de uitvoering en het overige verbruik”. De E.G.-K.S. beschikt dus zowel over de mogelijkheid om programma's op te stellen voor de economie, voorzover die onder haar bevoegdheden valt als over de instrumenten die nodig zijn om deze programma's een zekere mate van effectiviteit te verschaffen.

De participatie der betrokkenen

In een moderne democratie stellen wij als eis aan de economische programmatie, dat zij moet worden gesteld in overleg met de betrokkenen. Voor de H.A. heeft dit betekend, dat de programmatie niet in de eerste plaats en alleen een zaak was van „deskundigen”, maar dat hierbij van de aanvang af alle betrokkenen werden gehoord. Dit betekent dat de programmatie (de H.A. spreekt liever van het opstellen van algemene doelstellingen voor de betrokken bedrijfstakken) tot stand kwam na overleg met een viertal commissies:

1. een commissie waarin regeeringsvertegenwoordigers zitting hebben;
2. een commissie met vertegenwoordigers van de industrie;
3. een commissie met vakverenigingsvertegenwoordigers;
4. een commissie waarin de afnemers zitting hebben.

Een centrale commissie maakt op basis van rapporten van deze 4 subcommissies een programma, dat de algemene doelstellingen bevat inzake de ontwikkeling van investeringen en produktie in de kolen- en staalindustrie in een vijf jaren periode. Dit program wordt definitief door de Raad vastgesteld, wanneer hierover het Consultatief Comité en het Parlement hebben gesproken.

Naar mijn gevoel is deze procedure een voorbeeld van een economische programmatie van 2 sectoren van de economie, die door de E.E.G. zouden moeten worden nagevolgd voor het gehele bedrijfsleven. Weliswaar betreft het hier niet slechts 2 sectoren, maar dit zijn dan sectoren van zeer grote economische, sociale en strategische betekenis.

Gedurende de periode, dat de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal van kracht is, heeft zich een zeer grote verandering voorgedaan in beide industrieën van de gemeenschap.

Er was een grote stijging van de produktie. De produktie van staal nam toe van 42 miljoen ton in 1958 tot 86 miljoen ton in 1965. Dat betekent, dat de produktie van staal in het Europa van de Zes sterker is toegenomen dan dat van de V.S. of van het Verenigd Koninkrijk. In de E.G.K.S. wordt thans 20 % van de wereldproduktie van staal gefabriceerd. Het

verbruik van staal per hoofd van de bevolking ligt in de Gemeenschap thans boven dat van het Verenigd Koninkrijk, maar nog beneden dat van de V.S. De expansie binnen de Gemeenschap had niet betrekking op de grote producenten: de grootste stijging vond juist plaats in de landen met de kleinste staalproduktie in 1958; namelijk Nederland en Italië. Terwijl er in 1952 een absoluut tekort was aan staal in de Gemeenschap en in de wereld, is deze situatie in de loop van de tijd omgeslagen. In later jaren was er vooral een neiging tot een te grote produktie van staal. Door verdergaande mechanisatie van de staalindustrie werden er werknemers afgestoten niettegenstaande een stijging van de totale produktie.

Door het opkomen van concurrerende energiebronnen, vond een herwaardering plaats van de kolen in de totale energieproduktie. Het gevolg was, dat het aantal mijnen sinds 1952 in de 6 landen gehalveerd is. Het aantal mensen, dat in de kolenmijnen werkzaam was, is daardoor in sterke mate afgenomen, namelijk van 1.7 miljoen naar nog geen 680.000. Nog sterker was deze ontwikkeling in de sfeer van de ijzermijnen.

Het was goed, dat de H.A. over middelen beschikte, om deze stormachtige economische ontwikkeling, zowel wat betreft de economie (de investeringen) als de sociale verhoudingen (de omscholing en omschakeling van arbeidskrachten) te begeleiden. Toch werd, tijdens de E.G.K.S.-conferentie te Menton, door de heer Reynaud vastgesteld, dat de E.G.K.S. over onvoldoende instrumenten beschikte om te doen wat er eigenlijk had moeten gebeuren. Wat er in de kolen- en staalin-

dustrie is gebeurd in de afgelopen veertien jaren is geen uitzonderlijke zaak. Dit kan morgen in andere bedrijfstakken gebeuren. Naarmate de economische integratie van Europa verder gaat, moet ook het instrumentarium geschapen worden, om de omschikking van bedrijven, maar ook van arbeidskrachten te kunnen begeleiden op Europees niveau.

De opzet van de programmatie op middellange termijn in de E.E.G.

Sinds het vorig jaar wordt er in Brussel gewerkt aan de opstelling van het eerste economisch program op middellange termijn van de E.E.G. Dit program zal betrekking hebben op de periode 1966-1970.

De basis, waarop de E.E.G. overgaat tot het opstellen van deze programmatie is smaller, dan die welke de E.G.K.S. in staat stelde om te komen tot het formuleren van algemene doelstellingen.

De E.E.G.-commissie kan haar opzet van een economische programmatie baseren op de volgende artikelen van het E.E.G.-Verdrag.

Art. 3g spreekt over „het toepassen van procedures, welke het mogelijk maken het economisch beleid der lid-staten te coördineren”.

Art. 6 spreekt over „de coördinatie van de economische politiek in de mate, waarin die ter bereiking van de doelstellingen van de Gemeenschap nodig is”.

Art. 145 stelt „dat de Raad zorgdraagt voor de coördinatie van het algemeen economisch beleid”. Tenslotte zegt *art. 155* van het E.E.G.-Verdrag „dat de commissie meewerkt aan de totstandkoming

van handelingen van de Raad der Gemeenschap”.

Op grond van deze artikelen heeft de E.E.G.-Commissie zich gezet aan de opstelling van het eerste 5-jaren program.

Met betrekking tot het effectief maken van een eventueel programma beschikt de E.E.G. niet over soortgelijke instrumenten als waarover de H.A. der E.G.K.S. kon beschikken. In wezen zal de E.E.G. zich moeten beperken tot het opstellen van een programma met zeer algemeen gestelde doeleinden voor het economisch beleid der zes landen. Zelf een economisch beleid voeren kan de Europese Commissie op basis van dit Verdrag moeilijk.

De wijze van uitvoering

De E.E.G. heeft een wat andere procedure gevolgd als de E.G.K.S. In principe is het een Commissie van regeringsdeskundigen, die het eerste programma voor de E.E.G. zal samenstellen. Het werk is voorbereid door een commissie van z.g. onafhankelijke deskundigen, maar het eigenlijke werk zal verricht worden door een commissie van regeringsdeskundigen voor economische politiek op middellange termijn. Deze commissie van regeringsdeskundigen raadpleegt voor verschillende onderdelen van het programma, bestaande comités. Zo b.v. het Monetaire Comité, dat ook bestaat uit regeringsfunctionarissen, en het Conjunctuur Comité, waarvan hetzelfde gesteld kan worden.

Teneinde de stem van het bedrijfsleven ook te laten horen bij het opstellen van het economisch program van de E.E.G., is de mogelijkheid geopend, dat de commissie van regeringsdeskundigen, onder voorzitterschap van de Duitse

hoogleraar Dr. Langer, contact opneemt met het Economisch en Sociaal Comité van de E.E.G. Voor dit doel heeft het Economisch en Sociaal Comité een subcomité voor de Economische Politiek op middellange termijn ingesteld, onder voorzitterschap van de vertegenwoordiger van het C.N.V. in het Economisch en Sociaal Comité. Aan dit sub-comité werden in de voorbereidende fase beleidsvragen voorgelegd inzake de arbeidsmarktpolitiek op middellange termijn, de beroepsoriëntatie en de beroepsopleiding.

Zodra de „Commissie Langer” een standpunt bepaald heeft ten aanzien van de basiscijfers voor haar middellange prognoses, zullen deze cijfers ook worden voorgelegd aan het Sub-comité Economische Politiek op middellange termijn. Het grote bezwaar is, dat het standpunt van de regeringsvertegenwoordigers in de „Commissie Langer”, dan al vaststaat. Bovendien zouden vertegenwoordigers van de vakverenigingen graag direct contact hebben met de Europese Commissie over het op te stellen economisch program. Wanneer men deze procedure beziet, moet gesteld worden, dat zij bepaald minder mogelijkheid geeft voor inspraak van vertegenwoordigers van werkgevers en werknemers in de opstelling van het program, dan het geval was bij de E.G.K.S. Dit is te betreuren. Waarom?

In het algemeen stelt men dat programmatie op middellange termijn moet voldoen aan twee eisen, die onderlinge samenhang vertonen. In de eerste plaats moet de programmatie indicatief zijn, in de tweede plaats moet zij democratisch zijn.

Met „indicatief” (= aanwijzend)

wordt bedoeld, dat de programma's niet bindend worden opgelegd, maar dat zij dienen om aan ondernemers, vakverenigingsleiders, regeringen en andere bij de economische ontwikkeling betrokken instellingen, inzicht te geven in de gewenste ontwikkeling. De hoop is daarbij aanwezig, dat dit inzicht zal leiden tot een zekere coördinatie van de beslissingen van allen, die bij het economisch proces betrokken zijn. Men wil hiermede niet verder gaan en met name niet het program bindend opleggen, omdat dit in de eerste plaats in strijd zou zijn met het karakter van de ondernemingswijze produktie, en in de tweede plaats, omdat het altijd mogelijk is, dat een ondernemer een andere en wellicht betere kijk heeft op de mogelijkheden voor zijn bedrijfstak dan de instantie, die het programma maakt. De werking van het programma zal versterkt worden indien de betrokkenen vertrouwen kunnen hebben in de indicatie die het programma geeft. Men mag niet verwachten, dat dit vertrouwen alleen al zal ontstaan door het feit, dat regeringsdeskundigen het programma hebben opgesteld. Dit vertrouwen zal pas ontstaan, indien de belanghebbenden zelf, ondernemers en werknemers, betrokken zijn geweest bij de opstelling. Men kan zeggen, dat de aanwezigheid van de belanghebbenden, in de organen, die deze programmatie voorbereiden, op zichzelf al een middel is om de belanghebbenden te wennen aan een bepaalde gedachtengang, die in het economisch program wordt neergelegd.

Het democratisch karakter van de opstelling van het program is doorslaggevend voor de betekenis

die het program in de praktijk zal gaan hebben.

Juist daarom is het zo belangrijk dat men in de E.E.G., zoals die tot stand zal komen na de fusie van E.G.K.S., E.E.G. en Euratom, zal komen tot meer democratische procedures voor het opstellen van het economisch program op middellange termijn.

Vooruitzichten

Voor een effectief economisch beleid is nodig, dat voor de grote bedrijfstakken programma's worden gemaakt voor de ontwikkeling, die in de Zes landen moet worden verwacht. Naast de z.g. „vertikale” programma's per bedrijfstak zullen er z.g. „horizontale” programma's moeten komen voor verschillende beleidsgebieden, b.v. arbeidsmarktpolitiek en kapitaalmarktpolitiek.

De grote betekenis van dergelijke programma's kan worden geïllustreerd aan wat er te gebeuren staat in de Europese economie wanneer het integratieproces voortgang vindt. Dit integratieproces zal immers leiden tot schaalvergroting, wat betekent dat er grotere ondernemingen zullen ontstaan, dat er fusies zullen plaatsvinden, en dat bepaalde te kleine bedrijven zullen moeten verdwijnen. Dit proces, waarbij de minst-productieve bedrijven afvallen en waarbij wellicht sommige bedrijfstakken in bepaalde gebieden onmogelijk zullen kunnen worden gehandhaafd, zal een pijnlijk proces vormen van omschakeling. Men mag verwachten, dat dit niet alleen zal plaatsvinden in de sector van de kolenmijnen. Het kan morgen aan de orde zijn in de textielindustrie of in de scheepsbouw, en ook bijvoorbeeld de meubelindustrie in Europa zal

bij het wegvallen van de grenzen in economisch opzicht, evenzeer een ingrijpend proces van omschakeling moeten doormaken. Zoals de heer Reynaud in Menton verklaarde „Omschakeling van bedrijven zal in de komende fase van de E.E.G. aan de orde van de dag zijn, het wordt de wet van de economie van morgen”.

Stelt men de E.E.G. tegenover de E.G.K.S., dan is er bij een fusie van de Verdragen van E.E.G. en E.G.K.S. zeer veel te winnen of veel te verliezen. Het zou jammer zijn, wanneer een vergrote Europese Economische Gemeenschap niet een Europese Economische programmatie, die èn democratisch èn indicatief is, zou kunnen opstellen, en effectief maken.

Het is duidelijk, dat de houding van de Europese vakbeweging tegenover de verdergaande integratie mede zal worden bepaald door wat er op dit terrein zal gaan gebeuren. Zal de fusie der Gemeenschap leiden tot een democratisering van de Europese Economische Gemeenschap of zal dit betekenen dat wij verder gaan op de weg naar de „technocratie”, d.w.z. op de weg van een economisch beleid, waarin regeringsdeskundigen de marsroute bepalen en waaraan noch het parlement, noch de belanghebbenden (werkgevers en -nemers) te pas komen? Men zou het zo kunnen stellen, dat het Europa der ondernemers thans reeds ontstaat in de ontwikkeling van het economisch proces zelf. Het Europa der arbeiders zal pas ontstaan, wanneer wij erin slagen om onze regeringen en de Europese organen er van te overtuigen, dat de vakbeweging op het Europese vlak haar verantwoordelijkheid wil dragen.

Dr. W. ALBEDA

Arbeidssituatie en arbeidsethiek

Ontwikkeling van handarbeid tot automatisering

Om de gevolgen van deze ontwikkeling juist te kunnen vaststellen is het nodig om de aard van de moderne arbeidssituatie in de produktie-afdelingen van de industrie, nader te onderzoeken.

De meningen over deze „aard” lopen zeer uiteen, samenhangend met de visie die men heeft op de betekenis van de arbeid in het menselijk leven, en op de zeer snelle ontwikkeling die ons produktieproces doormaakt.

Tegen de achtergrond van deze beide elementen is het mogelijk nader in te gaan op twee groepen van „voorwaarden” die men globaal in de samenwerking kan onderscheiden, nl. voorwaarden die betrekking hebben op de organisatorische en technische aspecten van de samenwerking, en voorwaarden die betrekking hebben op de mentale, zo men wil morele of ethische aspecten van de samenwerking. Onder zowel interne als externe invloeden voltrekt zich een bijzonder interessante en even ingrijpende ontwikkeling in en aan het produktie-proces.

De na-dagen van „Arbeid Adelt”? ¹⁾

Wij komen uit een periode van onze Westerse sociaal-culturele geschiedenis, die tot uitspraken kwam als:

„Arbeid adelt” — „Ledigheid is des duivels oorkussen”,

„Tijd is geld” — „Wie niet werkt zal ook niet eten”, enz.

Nog treffen wij deze spreuken aan op oudere „sociale” inrichtingen, zoals Veenhuizen — en herinneren ze uit onze jeugd.

Deze „slagzinnen” getuigen van een arbeidsopvatting, die reeds oudere wortels heeft. Reeds in Hervorming en Renaissance kan men de aanlopen ertoe herkennen (Luther, Calvijn). Hun toespitsing vinden deze opvattingen in het denken — maar vooral ook het doen — van de Schotse, Engelse, Nederlandse en Amerikaanse puriteinen uit de 18e en 19e eeuw.

Daar wordt arbeid gezien als opdracht van God; zegen op arbeid is teken van God's zegen op het menselijk leven. Waarschijnlijk is het een vrij kleine groep die dit verband zo bewust stelde, maar het effect van deze geloofshouding is van grote invloed geweest op brede groepen in de samenleving. Het meer algemene resultaat van deze opvatting is nog herkenbaar in de waarde die wordt toegekend aan vlijt, ijver, zuinigheid, soberheid, netheid, zorgvuldigheid, enz.

Natuurwetenschappen en techniek

In deze zelfde periode uit onze geschiedenis heeft de grote, tegenwoordig bijna massale ontwikkeling van de natuurwetenschappen plaatsgevonden, gekenmerkt door experimenteel onderzoek, objectieve juistheidsbepaling, gedefinieerd in cijfers en formules. De resultaten van dit onderzoek worden toegepast in de techniek, veel onderzoek gedaan in opdracht van de techniek. De technische arbeid gaat in toenemende mate het stempel dragen van haar natuur-wetenschappelijk vertrekpunt: cijfer en formule bepalen en leiden de werking, de arbeid van machines en mensen. In toenemende mate leveren machines de energie voor de arbeid, de mens wordt — in het productieproces — schakel tussen ketens van machines, een schakel die meer en meer uitgeschakeld gaat worden. Per machine of reeks van machines worden steeds minder mensen nodig, in uitsplitsing op natuur-wetenschappelijk geïnspireerde basis, valt steeds meer groepsarbeid uiteen in individuele arbeid en steeds meer individuele arbeid in repetitie van kleine deeltaken en deel-handelingen.

Naarmate meer verrichtingen in (cijfermatige) kaart kunnen worden gebracht, breekt het moment aan dat het technisch mogelijk en economisch verantwoord wordt mensen uit te schakelen en menselijke arbeid te vervangen door machinale.

Van „handwerker” wordt de mens tot controleur, onderhoudsman.

Samenvattend:

- de arbeid wordt minder inspannend
- de „hoeveelheid” uitvoerende arbeid neemt snel af
- de arbeid wordt (natuur)-wetenschappelijk geanalyseerd en in steeds kleinere eenheden uitgesplitst (eenheden, c.q. deelhandelingen)
- de zin van de kleine, veelal repeterende, menselijke handelingen in het productieproces, laat zich niet meer uitdrukken in termen van menselijke expressie, menselijke bestemming, e.d.

Het volgende staatje geeft een indruk van het afnemend belang van de menselijke inspanning in de productie:

Aandeel in de totale productie van:

	<i>mens</i>	<i>dier</i>	<i>andere energiebronnen</i>
1850	13,0 %	52,4 %	34,6 %
1900	5,3 %	21,5 %	73,2 %
1950	0,9 %	0,6 %	98,5 %

(Geciteerd in Wetenschap en Samenleving, 1957 uit F. Dewhurst's „America's Sources”)

Conclusie

De menselijke arbeid in de productie heeft zowel kwantitatief als kwalitatief veel van zijn „zin” verloren, de mens is er veelal alleen nog als (steeds meer vervangbaar) „Mittel zum Zweck”.

Wij komen twee, naar het ons in eerste aanleg voorkomt, tegengestelde ontwikkelingen tegen:

- Een, traditioneel bepaalde „hoge” ethiek: arbeid is een voorwaarde voor menselijke zelfontplooiing en menselijke levensbestemming,

- Een „lage” werkelijkheid: Menselijke arbeid in het productieproces bestaat uit veelal niet meer met „zin” geladen handelingen.

Ontwikkelingen in de samenleving

In het voorgaande hebben wij twee groepen van „voorwaarden” nader beschouwd, nl. de eerste, een min of meer duidelijk samenhangend geheel van ethische waarde-bepalingen van de arbeid, de tweede, een eveneens samenhang vertonend geheel van wetenschappelijk-technische ontwikkelingen (met zijn ethische implicaties).

Om de vraagstelling naar voorwaarden voor een goede samenwerking in de arbeidssituatie verder te onderzoeken, noemen wij nog een viertal, in dit verband belangrijke elementen, nl.:

- de ongehoorde stijging van de welvaart²⁾
- de noodzaak van snelle opvoering van de consumptie
- de mogelijkheid en werkelijkheid van steeds korter arbeidstijden
- de „revolutie” van ons onderwijs — met de toeneming van de voorzieningen en de differentiatie in beroepsmogelijkheden wordt steeds efficiënter gebruik gemaakt van het intellectueel „fonds” dat in de samenleving aanwezig is, zodat de groep „ongeschoolden” hand over hand afneemt. (In 1950 nog ca. 80 %, in 1970 wellicht een 5 %)

Enkele consequenties t.a.v. de arbeidssituatie

A. *Taakintegratie en groepswork* ³⁾

Uit een reeks van overwegingen ontstaat de gedachte om in de arbeidssituatie wijzigingen aan te brengen. De overwegingen:

- zolang de mens (nog) arbeid dient die arbeid een zo zinvol mogelijke aard te hebben (sterk ethisch bepaalde overweging);
- gezien de stijging van het intellectuele niveau van de werknemer, zijn betere geïnformeerde door massa-communicatiemiddelen, moet industriële arbeid voor hem „acceptabel” worden gemaakt (vanuit de arbeidsmarkt geredeneerd);
- kan de eigenlijke arbeid — uitgesplitst in de reeks voorbereiding - uitvoering - controle — beter worden samengebracht, zodat de man elk der drie elementen meer of minder in handen heeft, zodat hij met meer overzicht efficiënter kan handelen (efficiency-oogpunt is hier mede bepalend);
- sociaal-wetenschappelijk onderzoek wijst op het belang van het werk in groepsverband (hoe kan men de mensen betrekken bij de verdeling van een „portie” arbeid, hoever kan men gaan met dit geheel aan een ploeg over te laten).

Uit deze overwegingen onder andere, is de idee van de „taak-integratie” geboren.

Wel zal men in verschillende gevallen zien, dat taakintegratie juist daar plaatsvindt, waar betrekkelijk eenvoudige arbeid geschiedt, arbeid die dan soms het eerst in aanmerking komt om te worden geautomatiseerd.

B. *Objektivering van de arbeid*⁴⁾

Een reeks overwegingen, soms gebruik makend van elementen die wij hierboven reeds noemden, voert tot een wat andere — soms wel met de voorgaande te combineren — conclusie, nl. de arbeid te ontdoen van zijn ethische geladenheid, en in plaats daarvan juist de *irrelevantie van de arbeid t.a.v. bestemmingsvragen* van de mens naar voren te brengen. De vooral bij groepen jongeren op te merken „objectivering van de arbeid” (Schelsky, Skeptische Generation), wordt dan met nadruk gepropageerd. Binding aan bepaalde arbeid, een bepaalde arbeidsgroep, een bepaald bedrijf wordt bepaald en systematisch niet aangemoedigd; integendeel men wil de mensen wijzen op het „tijdelijk” karakter van deze arbeid, deze groep en dit bedrijf-onderdeel, hem geen illusies doen vormen over het belang van zijn werk dan alleen voor zijn eigen inkomsten-verwerving. Hier tegenover wordt dan met eens te meer nadruk gewezen op het belang van de vrije tijd, de ontplooiingsmogelijkheden die daar gelegen zijn, e.d. Soms kan men vanuit deze visie kritiek horen op „taak-integratie”, immers zo gesteld als hier is taak-integratie bij deze gedachtengang toch niet anders dan een lap-middel.

C. *De verantwoordelijke mens*⁵⁾

Een derde gedachtengang die naar voren gebracht wordt, kiest met grote nadruk zijn uitgangspunt in de manco's van de actuele werksituatie of in algemeen maatschappelijke ontwikkelingen, als ook er buiten, in een — niet aan de feitelijkheid ontleend — mensbeeld: nl. dat van de verantwoordelijke mens. Direct is men bereid toe te geven dat er verbetering van de menselijke verhoudingen en de arbeidssituatie, dient te komen, echter — zo wordt naar voren gebracht — het is de bestemming van de mens om verantwoordelijkheid te dragen. Zelfs zover — toegespitst aangeduid — dat ook wanneer de mens dit niet als een behoefte of wenselijkheid ervaart en/of zoekt, hij toch tot verantwoordelijkheid, ook en juist in zijn werksituatie zal moeten worden opgevoed. Juist ook daarom zal hij inspraak moeten krijgen in het bedrijf: beleid, toegang tot de „controle” van de onderneming, dus medezeggenschap moeten hebben in de moderne onderneming.

Samenvattend: in het denken over de arbeidssituatie kan men drie tendenties onderscheiden:

1. Streven naar taak-integratie opdat de man, c.q. de arbeidsgroep het werk in elk van de fasen voorbereiding - uitvoering - controle, in beheer krijgt.
2. Streven naar radicale ont-mythologisering van de arbeid en maximale objectivering.
3. Streven naar maximale mondigheid van elke werker t.a.v. het bedrijf in zijn totaliteit, opdat hij gevolg kan geven aan zijn roeping tot verantwoordelijkheid.

Het is goed hierbij op te merken dat deze drie visies elkaar bepaald niet behoeven uit te sluiten — zij het dat zij in de praktijk zich zelden gecombineerd voordoen.

Taak-integratie wordt vaak daar toegepast, waar men om betrekkelijk uit-

eenlopende redeneringen, het sociaal beleid wil verbeteren — een principiële zaak is het op zichzelf genomen vaak niet.

Objectivering van het werk is wel een principiële uitgangspunt: menselijke vrijheid en ontplooiing behoren niet in het bedrijf (daar alleen „hands wanted”); medezeggenschap is een ideaal uit een oude vroeg-industriële gedachtengang, overigens geen groot probleem omdat toch alleen een staf van hoog gekwalificeerden in de produktiehallen en controlekamers achterblijven, die in regel voldoende met het bedrijf zijn verbonden en weinig behoefte tot algemene zeggenschap hebben;

Herziening van de structuur van de onderneming is eveneens een principiële zaak. Herziening betreft dan mondigheid van alle medewerkers over — in principe alle — aspecten van het bedrijf. Met name komt het naar voren van de zijde van diegenen die de overtuiging zijn toegedaan dat de mens principiële in zijn arbeid verantwoordelijkheid moet kunnen dragen.

Voorwaarden voor een goede samenwerking

Wij hebben ons tot dusverre bezig gehouden met de o.i. meest centrale voorwaarden voor goede samenwerking, nl. het met elkaar eens kunnen zijn over de bedoeling van de samenwerking in de arbeidssituatie.

Gebleden is dat er nogal grote verschillen zijn in inzicht in de aard van de arbeidssituatie, maar vooral in de betekenis die men er aan wil toekennen. Hierom is het allereerst nodig, dat er een duidelijk „samenwerkingsbeleid” is en een *duidelijk sociaal bedrijfsbeleid*. Dit is moeilijk. Veruit een meerderheid van bedrijven laat zich leiden door een zeker opportunisme, een zich aanpassen aan de omstandigheid. Goede wil heeft men hun daarbij bepaald niet te ontzeggen (soms ook bepaald wèl). Onduidelijkheid in deze is echter een kwaad dat zichzelf straft, hetzij door het geduwd worden in een richting die men niet wil, hetzij in het klimaat van — veelal latent — wantrouwen ten aanzien van het beleid van de directie.

Voorwaarden voor een goede samenwerking op de bedrijfsafdeling

Wij werken met steeds beter geïnformeerde, steeds beter geoefende en opgeleide werknemers, kritischer tegenover de onderneming en zijn doen en laten, kritischer ten opzichte van de arbeid die zij hebben te verrichten, met meer mogelijkheden om het werk in afdeling A te vergelijken met het werk in afdeling B. Deze vergelijking betreft voor een groter wordende groep niet alleen de inhoud van het werk, en de sfeer op de afdeling, maar ook steeds meer de perspectieven van de onderneming op langere termijn. Steeds meer ook valt het op hoe men kritischer staat ten opzichte van de outillage die voor het werk ter beschikking is.

Gezien deze algemene tendentie kunnen de volgende voorwaarden — zonder aanspraak op volledigheid — worden geformuleerd:

- Voorwaarde is een goede technische uitrusting;
- Voorwaarde is een zo goed mogelijk geregelde produktiestroom;
- En in verband met het voorgaande een goede organisatie;

- Voorwaarde is een systematische en goede communicatie, die niet alleen inzicht geeft in het werk van deze dag, maar ook planning op langere termijn doorgeeft;
- Voorwaarde is dat er een systematisch werkoverleg is;
- Voorwaarde is dat zo goed mogelijk en voorzover mogelijk, de voorbereiding, de uitvoering en de controle kan gebeuren door de mensen die het werk doen;
- Voorwaarde — wordt onvermijdelijk steeds meer (of men het toejuicht of verafschuwt) — dat men de verwachte ontwikkeling op steeds langere termijn bespreekt met de afdelingsmedewerkers,

Afdelings-leiderschap ⁶⁾

De hierboven genoemde voorwaarden voor goede samenwerking op de afdeling zijn al veelzeggend voor het uit te oefenen leiderschap.

- Voor alles zal het een integer leiderschap moeten zijn, integer in de betekenis van gebaseerd op de persoonlijke mogelijkheden en zwakheden van de chef;
- Het leiderschap zal functioneel moeten zijn. Dit impliceert o.a. dat het helder en doelgericht dient te zijn en daaraan zijn overtuigingskracht, zijn gezag, ontleent;
- Functioneel impliceert tevens dat het niet „omnipotent” is, integendeel, dat de leider tegenover zichzelf als tegenover zijn medewerkers durft erkennen dat er een wederzijdse afhankelijkheid is, met weliswaar een permanent leidinggevende, coördinerende chef, die echter in tal van situaties voor moeilijkheden komt te staan, die hij met zijn medewerkers heeft op te lossen;
- Functioneel betekent dit een leiderschap dat bereid is verantwoording af te leggen, uiteraard naar boven, maar in principe ook „horizontaal” en — gezien onze traditie misschien het meest nieuwe — ook naar beneden;
- Functioneel betekent in dit alles dat hij zijn positie zal weten te definiëren in termen van zijn arbeidsgroep; hij zal situationeel zijn leiderschap moeten uitoefenen, genuanceerder dus dan in de oude gezagsstructuren gewoonte was: zowel zijn medewerkers als ook de aard van het moderne werk, vereisen dit. Men kan de nadruk leggen zowel op het eerste, meer sociaal bepaalde element alsook op het tweede meer zakelijk-technisch bepaalde element: in concreto gaan zij samen;
- Samenvattend: de duidelijkheid van het ondernemingsbeleid zal tot uitdrukking moeten kunnen komen in het gedrag van de chefs — het is op deze wijze dat zij het beleid van de onderneming vertegenwoordigen. Juist echter omdat van de chef een overlegend, situationeel leiderschap wordt gevraagd, wordt een duidelijke eis aan zijn volwassenheid gesteld.

Voorwaarden voor een goede samenwerking aan de personen die hebben samen te werken

Wij wezen hierboven op de duidelijke eis van „volwassenheid” die aan de chef gesteld moet worden. Gezien zijn centrale plaats in de arbeidsgroep, ligt het voor de hand om deze eis allereerst ten opzichte van hem te formuleren. Gezien echter de aard van de moderne arbeid — verricht met steeds kostbaarder apparatuur, waarbij over steeds langer afstanden van het produktie-circuit niet meer kan worden ingegrepen, waarbij aan de controle een geregelde en systematische aandachtsconcentratie wordt gevraagd — geldt deze eis zijn medewerkers evenzeer.

Wat bedoelen wij met „volwassenheid”? 7)

Zeer globaal kunnen wij zeggen de leeftijd van twintig tot veertig jaar. Op zichzelf zegt dit leeftijdsgegeven nog betrekkelijk weinig. Hoofdzaak is, het hebben leren leven met en het durven verwerken van de hoofdproblemen van deze levensfase.

Wijngaarden onderscheidt een viertal hoofdproblemen:

- De aanvaarding van zichzelf;
- De aanvaarding van de anderen (de gemeenschap);
- De aanvaarding van de ander (liefde en huwelijk);
- De aanvaarding van een zin des levens.

Aanvaarding betekent bij hem „instemmen met” of „innerlijk ja zeggen” op deze opgaven. Duidelijk moge zijn dat deze opgave niet ineens, nog geheel kan worden volbracht. Wel, dat het noodzakelijk is met deze opgaven bezig te zijn, en met deze opgaven te leren leven. Dit leidt tot innerlijke stabilisering, tot het worden van een persoonlijkheid, tot iemand die weet wat hij wil”. Het zich ontwikkelen tot iemand die „zichzelf” durft te zijn, omdat hij weet wie hij is — in zijn zwakke en in zijn sterke kanten.

Dit laatste — het in toenemende mate verwerken van zelf-inzicht en zelfvertrouwen, juist omdat men eigen sterkere en zwakkere punten onder ogen durft te zien — is een „eigenschap” die wij zouden willen vragen van ieder, die leiding geeft. Beschikt een leider over dit vermogen, dan is hij in principe in staat en bereid om het — steeds belangrijker — sociaal-pedagogisch aspect van zijn taak waar te nemen. Dan is hij in staat ook zijn medewerkers kans te geven zich verder te ontwikkelen door het dragen van verantwoordelijkheid, verder te vormen met het oog op eventuele verdergaande taken, ook met het oog op het zorgen voor opvolgers.

In principe is het bedrijf, is de onderneming geen opvoedkundige instantie — het heeft echter wel als iedere levenssituatie zekere (negatieve of positieve) opvoedkundige elementen in zich.

Sociaal-wetenschappelijk onderzoek en praktische ervaring leiden tot een beter inzicht in ook deze elementen van de arbeidssituatie. Eenmaal herkend, behoort het tot de verantwoordelijkheid van de medewerkers om deze vormings-elementen zo positief mogelijk te doen zijn.

Samenvatting en besluit

In het voorgaande hebben wij geprobeerd enkele hoofdlijnen te schetsen van de invloeden die de samenwerking in de arbeidssituatie in belangrijke mate bepalen.

De arbeid zelf draagt in toenemende mate het stempel van het toegepast natuur-wetenschappelijk onderzoek en haar toepassing in de techniek, gesymboliseerd in cijfer en formule. Naast, soms tegenover dit gegeven, staat een arbeidsethiek uit een nabij verleden, die de arbeid opvatte als bij uitstek noodzakelijk voor menselijke zelf-realisering.

Voorts is er een geheel nieuwe ontwikkeling, die tegenover de feitelijke ontwikkeling haar norm stelt van de verantwoordelijke mens.

Tussen de polen van „objectivering van de arbeid” enerzijds en „verantwoordelijke medewerkers” anderzijds, met o.a. maximale „mondigheid” of medezeggenschap van de medewerkers, zien wij op steeds meer plaatsen experimenten met het toekennen van groeps-verantwoordelijkheid en het werken met „taakstructurering”.

Voor een goede samenwerking in de arbeidssituatie kan men drie groepen van voorwaarden onderscheiden:

- het geheel van voorwaarden dat tot uitdrukking komt in de praktijk van het bedrijfsbeleid van top tot teen. Dit beleid zal duidelijk moeten zijn, duidelijk met name ook in de positie-keuze t.o.v. de beide polen „objectivering” en „mondigheid” (nogmaals: deze behoeven elkaar niet steeds en in alle bedrijfsonderdelen uit te sluiten);
- Het geheel van voorwaarden dat besloten ligt in de bedrijfsafdeling. Naast goede technische voorwaarden voor de arbeid — deze stelden wij bewust voorop — zijn er de voorwaarden gesteld vanuit groeps-psychologisch oogpunt, betrekking hebbend op communicatie en leiderschap;
- Tenslotte noemden wij een derde groep van voorwaarden, gelegen in de „volwassenheid” van de chef en zijn medewerkers.

Wij zijn in staat steeds beter de verbanden die het samenleven vorm geven en de processen die zich, al samenlevende afspelen, te onderzoeken en te bestuderen. Samenleven is niet langer een min of meer raadselachtig natuurprodukt, maar een zaak van menselijke verantwoordelijkheid. Die verantwoordelijkheid kan niet wetenschappelijk worden bepaald — het is een zaak van — in laatste aanleg — persoonlijke keuze, tot uitdrukking komend in daadwerkelijk gedrag.

Aan ons om een positie te kiezen in al die verbanden die te zamen ons leven omvatten: hier, onze positie te kiezen voor de goede samenwerking in de arbeidssituatie.

Drs. C. F. WIERINGA

¹⁾ Max Weber, „Wirtschaft und Gesellschaft”, 1925

Deze publikatie heeft een veelheid van reactie opgeroepen, teveel om in dit verband te vermelden.

²⁾ Dr. W. Albeda, „De Welvaartsstaat”, Evangelie en Maatschappij, 1964, blz. 65 e.v. Sociale Stroomversnellingen in Nederland, Amsterdam, 1963.

- 3) (Prof. Dr. R. C. Kant, „Een nieuwe benadering van de arbeidsproblematiek” - Intermediair, jan., 1965.
Een nieuwe aanpak bij Philips: werkstructurering - Gids voor het personeelsbeleid, nummer 12.
Drs. E. van der Wolk, „Werkgroepen met carte blanche” - Intermediair, nov. 1965.
Een sociaal experiment — over ontwikkelingen in de weverij De Ploeg N.V. in Bergeyk, Trouw, 1964.
- 4) Helmuth Schelsky, „Die Skeptische Generation”, Dusseldorf, 1958.
C. F. Wieringa, „Arbeid, Waarde of Voorwaarde, Evangelie en Maatschappij, 1964, blz. 129 e.v.
- 5) Prof. Dr. H. J. van Zuthem, De Integratie van de Onderneming als sociologisch vraagstuk, Assen, 1961.
Dr. J. A. C. van Haren, Personeelsbeleid en Ondernemingsstructuur, 1961.
De Bronsmotorenfabriek zoekt nieuwe wegen, in Het Metaalbedrijf, 2 april 1964
- 6) C. F. Wieringa, Functionele Omgang, Evangelie en Maatschappij, 1963, blz. 105 e.v.
- 7) Prof. Dr. H. R. Wijngaarden, Hoofdproblemen der Volwassenheid, Utrecht, 1955.

Aan dit nummer hebben meegewerkt:

P. TJEERDSMA, ing.

Secretaris van het Christelijk Nationaal Vakverbond in Nederland

Dr. W. ALBEDA,

Secretaris van het Christelijk Nationaal Vakverbond in Nederland

Drs. C. F. WIERINGA,

Directeur Universitair Instituut Vormingswerk Bedrijfsleven

Ethiek van het bouwen

Voldoen de woningen die men in deze tijd bouwt aan de eisen, die men vandaag vanuit de boodschap van de Bijbel aan een woning kan en mag stellen?

Of heeft de Bijbel geen boodschap voor de bouw?

Kunnen we met recht spreken over de ethiek van het bouwen?

Bouwen is in wezen dienst. Dienst aan de samenleving en dienst aan de enkeling. Daarom kan men niet zonder planning. Men moet aan de bouw uit stedenbouwkundig oogpunt eisen stellen, en men mag de recreatievragen niet uit het oog verliezen, maar bij dit alles gaat het toch vooral om het vraagstuk van de bewoning en de leefbaarheid.

Terecht wordt door Prof. Dr. Ir. H. G. van Beusekom de concrete vraag gesteld: „Zullen we woningen bouwen, niet alleen op het peil dat ons technisch kunnen op het ogenblik heeft bereikt, maar die ook de zekerheid geven, dat de komende generatie daarin de volle ontwikkelingsmogelijkheden zal vinden, waarop de mens als beelddrager Gods aanspraak mag maken”.

Het gaat om een menselijk milieu, waarin de mens in vrijheid als mens kan leven. En dat is een ethisch vraagstuk.

De invloed van de woning op de geestelijke volksgezondheid is zeer groot. De Franse criminoloog Stancia is tot de conclusie gekomen dat de misdadigheid niet het hoogst is in de oude ongesaneerde krottenbuurten, maar juist in de moderne woonwijken met hun hoge blokken van uiterst hygiënische woningen. Deze uitspraak geeft toch wel te denken!

In hun boek „Jeugd in het geding” schrijven Krantz en Vercruysse: „Uit het onderzoek bleek, dat ook jongens (jonge adolescenten) uit arbeiderskringen grote behoefte hebben aan een eigen kamer ter afzondering. Het is daarom betreurenswaardig, dat sinds 1945 de woningbouwpolitiek bij voorkeur gericht is op het bouwen van (te) kleine woningen” (pag. 150). Worden de woningzoekenden niet al te veel opgevangen in de troosteloze rechtlijnigheid van onze nieuwe wijken in de fletse fantasieloosheid van de snel vervaardigde serieflatjes? Zeker, in het begin zijn ze er nog maar wat blij mee, maar later zien ze de gebreken.

Is niet een onrustbarend groot deel van onze nieuwe woningen kwalitatief en esthetisch onder de maat? Laat staan, dat ze in het algemeen voldoende

flexibiliteit hebben om aan de eisen van de volgende generatie te kunnen beantwoorden. En we moeten toch voor deze generatie bouwen!

We bouwen vandaag voor morgen.

Mij dunkt, ethische vragen genoeg.

Maar is hierop nu vanuit de bijbelse boodschap van het Koninkrijk een antwoord te geven?

Uitgangspunt: De sjaloom

De boodschap van het Koninkrijk is de boodschap van de sjaloom.

De sjaloom is de vrede in de totale betekenis van het woord. D.i. de existentiële vrede. Geluk in de totaliteit van het zijn. Daar hoort alles bij. Het werk, de werksituatie, het huwelijk, het gezin, de recreatie, enz., en dus ook de woning, het wonen en het bouwen.

De opdracht van de Heer is: tekenen van de sjaloom op te richten. De mens moet als mede-arbeider van de Heer iets van de sjaloom in die totaliteit van het leven verwerkelijken.

De vraag is echter: Hoe is dit mogelijk? En op welke wijze moet dit op het gebied van de bouw worden gerealiseerd?

Bij de sjaloom gaat het om het recht doen aan de mens; om het inhoud geven aan het begrip: gerechtigheid.

Men zal dit begrip dus voor de bouw moeten vertalen. En dan wel zo, dat men niet slechts met het heden, maar ook met de toekomst rekening houdt. Hoe kan men nu aan de mens recht doen bij de bouw? Welke behoeften heeft de mens nu en welke zal hij in de toekomst hebben met betrekking tot de woning, het woongebied?

Men zal rekening hebben te houden met de behoeften niet slechts van de gemeenschap, maar ook van de enkeling, van het gezin en van de opgroeiende jeugd.

Mens-zijn betekent in relatie leven. Tot God, de mede-mens en de dingen. Men doet de mens recht als men hem de mogelijkheid geeft deze relaties in optimale zin te beleven.

Daarom zou ik het begrip gerechtigheid in verband met de bouw als volgt willen omschrijven: de mens zal *verwondering* moeten kennen; hij zal *ruimte* moeten hebben en *levensbeveiliging* moeten ontvangen.

Verwondering, die hem de verrassing geeft van het bekoorlijke en van de veelvormige rijkdom van de dingen. Dit zet hem immers voor zijn relatie tot de dingen en voor de dankbaarheid. Bij verrassing trilt ook iets van afhankelijkheid door de mens.

Ruimte om de bevrijding, die er toch in Christus is — niet alleen geestelijk — te beleven. Hij zal zichzelf moeten kunnen zijn en toch niet eenzaam.

Hij zal de privacy moeten kennen, maar ook in staat moeten zijn de sociale contacten te handhaven en zinvol te vullen.

Levensbeveiliging, zowel voor de man als de vrouw, voor het gezin als voor de kinderen. Het huis, de omgeving, het stadsdeel moeten leefbaar zijn. M.i. kan, als men zo het bijbelse begrip vertaalt, iets van de sjaloom worden gerealiseerd.

Daarom is de vraag nu: Welke gevolgen heeft deze visie voor de bouw?

Gevolgen en eisen

1. *Verwondering.*

De veelzijdigheid van de menselijke geest moet, wil zij niet verstarren en verschrompelen, geprikkeld worden door steeds nieuwe en verrassende aspecten.

Een huizenblok mag geen nare smaak in de mond geven. Men zal bij het passeren a.h.w. moeten stil blijven staan om te genieten van het mooie geheel, dat zowel een contrasterende als een harmoniserende werking heeft. Zo moet het inderdaad zijn, maar de werkelijkheid is jammer genoeg vaak zo heel anders. De grauwe monotonie viert hoogtij. Hoe weinig wordt b.v. ook de fantasie van de kinderen in de moderne woonwijken geprikkeld! Wat kan een kind op weg van school naar huis beleven? Vroeger, vertelt Prof. Dr. J. H. van der Berg in zijn „Metabletica”, was dat alles zo heel anders. Het kind passeerde: ontelbare ambachten, winkeltjes en bedrijvige mensen.

Op een congres van de Nederlandse Vereniging ter bescherming van Voetgangers in 1965 heeft men daarom de vraag aan de orde gesteld: Kan het kind zijn fantasie nog wel ontwikkelen in de saaie eentonige woonwijken? En hoe gaat het dan met het spel van het kind? Want fantasie en spel zijn één.

Dit wat betreft het exterieur.

De vraag is m.i. gewettigd, of men zich niet te veel door bouwsystemen en financiële regelingen laat leiden en te weinig door het levensbewustzijn en de levensbehoeften van de mens.

Dit geldt ook voor het interieur.

Natuurlijk is men gebonden aan standaardmaten, maar geeft het interieur, geeft de afgemeten ruimte inderdaad mogelijkheid tot experiment met meubelen, enz.? Een huis is toch meer dan een ongeïnspireerde voorziening in beschuttingsbehoefte. De bouw zal ook voor dit interne experiment ruimte moeten scheppen, opdat de verwondering en verrassing nooit ophouden. De architect¹⁾ zal daarom moeten aanvoelen wat nodig is. Hij zal de mens voor zover het van hem afhangt, moeten proberen te bewaren voor verveling. De mens heeft de gave van de creativiteit gekregen! Zou deze juist in de bouw niet optimaal kunnen worden benut?

Terecht heeft daarom Prof. Bakema in 1961 voor de Bond van Nederlandse Architecten verklaard: „Bezinning op meer gedifferentieerde bouwwijze is nodig. De huidige bouwwijze geeft geen vorm aan de verschillende leefwijzen”.

De opmerking van Guardini: „De nieuwe steden lijken steeds meer op elkaar, of ze nu in Europa of in China, in Noord-Amerika, Rusland of in Zuid-Amerika ontstaan”²⁾, mag wel te denken geven.

Waarom verzet men zich zo hardnekkig tegen gedwongen verhuizing naar een nieuwe voorstad? Is het niet omdat men de verveling vreest? En is de verveling niet mede de oorzaak van misdadigheid?³⁾

De mens heeft zoveel macht over de dingen gekregen, maar zou hij nu slachtoffer van die macht moeten worden? De uniformering en de monotonie blijken geweldige machten. Als men echter leeft vanuit de boodschap van het Koninkrijk⁴⁾, mag men weten dat deze machten overwonnen zijn. De verveling kan doorbroken worden.

Zeker, ik ben me ervan bewust, dat verveling niet alleen uit de wijze van bouwen voortkomt.

2. *Ruimte.*

Waarom heeft de mens van vandaag en hoogstwaarschijnlijk ook de mens van morgen, meer behoefte dan aan ruimte en vrijheid?

Hij wil uit de beklemming van de gebondenheid komen. Daarom verlangen de jongelui naar een eigen kamer, en willen ze, als deze mogelijkheid er thuis niet inzit, buitenshuis gaan wonen.

Een begrijpelijke reactie op alle gebondenheid. De vele rollen die men heeft te spelen, roepen om een bezinning op zichzelf. De afwezigheid van deze bezinning maakt de mens verantwoordingschuw. Hij heeft geen tijd en mogelijkheid op verantwoorde wijze op de uitdagingen te reageren.

Iets van de sjaloom verwerklijken is dan ook de mens in de ruimte en vrijheid plaatsen.

Daarom heeft de bouw deze ruimte te bewerken en moet zij mogelijkheid en gelegenheid tot vrijheidsbeleving scheppen.

Groot is de betekenis van de ruimtelijke werking van open stukken, die natuurlijk niet zo statisch aangelegd mogen zijn, dat men van tevoren weet wat er komt.

De vragen betreffende hoogbouw en laagbouw, groenstroken en speelruimte, zijn zeer relevant.

Kan de mens inderdaad vrij ademen?

In een artikel over de Bijlmermeer ⁵⁾ betoogt Prof. Van Beusekom in verband met het plan vooral hoogbouw toe te passen: „Deze hoogbouw is voor vele ontwerpers geen middel, maar doel, d.w.z. geen middel om op forse schaal bouwterrein te besparen, maar doel om tussen de woongebouwen zoveel groene ruimte te behouden, dat de nieuwe wijk „een stad in een park” wordt. In de kring van stedenbouwkundigen is dan ook ernstig gewaarschuwd tegen het voorlopige percentage voor de Bijlmermeer van 92 % woningen in hoge woongebouwen, en is aangedrongen op een veel groter aantal eengezinshuizen dan de schamele 8 %”.

Want geeft de hoogbouw inderdaad de ruimte die gewenst, en de vrijheid die nodig is? De bevrijding van de burens? De ruimte van een eigen bezit, eigen huis, eigen tuin, eigen kamer? De bevrijding uit de anonimiteit, die de mens toch een onaangenaam gevoel bezorgt?

Maakt een flat dan anoniem?

Ik dacht van wel. Juist de gebondenheid aan dezelfde deur en dezelfde trap en hetzelfde flat, doet de mens zich afsluiten van de ander. Men wil a.u.b. zijn eigen leven leven. Veel onbewuste remmingen spelen een belangrijke rol. De flatneurose ontstaat maar niet zo!

Maar men wil ook ruimte en vrijheid t.o.v. het *werk*.

Dat is nu mogelijk geworden. De mensen zijn mobiel geworden. Daarom is de afstand niet zo belangrijk meer. Vroeger was dat anders. De gewone man beschikte toen niet over een vervoermiddel of werd niet voor het werk door een vervoermiddel gehaald. Men liep naar het werk. Toch was dan ook geconcentreerd wonen noodzakelijk. Hoewel men toen ook geprobeerd heeft de „dorpse wijze” bewoning te handhaven. Rotterdam-Vreewijk is

hiervan een bekend voorbeeld. De arbeider kon daar voor een billijke prijs een eengezinswoning hebben; meestal voor dezelfde prijs als zijn collega een kilometer verderop voor een etage-woning moest betalen. Men verhuisde daarom niet zo gemakkelijk uit Vreewijk.

Hoezeer de arbeider de vrijheid t.o.v. het werk begeert, is mij gebleken bij hen die een bedrijfswoning in een bedrijfsblok hebben. Zij ervaren dit als een belemmering van hun vrijheid.

Men werkt bij het bedrijf, woont in een huis van het bedrijf, naast een collega uit het bedrijf. Waar is men nog zichzelf?

Ruimte ook voor de *kinderen*.⁶⁾

Is deze er bij de moderne bouw? Of loopt onze stedebouw, zoals Ir. J. D. Spaargaren op bovenvermeld congres opmerkte: „mijlen ver achter bij de ontwikkeling van het verkeer en de ontwikkeling van de vrijetijdsbesteding”?

De kinderen zijn vaak slachtoffer.

Een kind uit de hoogbouw gaat niet zo gemakkelijk naar beneden om te spelen. Daar verliest het immers alle contact met thuis.

Zij verliezen zo ook de verbinding met de natuur.

Kinderen uit hoogbouw zijn de grootste vernielers van het groen.

Een symptoom van hun nood is, dat ze straten gaan openbreken om aan rommel, stenen en zand te komen.

Hebben zij speelruimte; hebben zij vrijheid; en is de ruimte toch geen beklemming? Dat zijn vragen die vanuit de sjaloom aan de bouw moeten worden gesteld. De sjaloom heeft met de ruimte voor de kinderen te maken.

3. *Levensbeveiliging.*

De sjaloom spreekt ook van de geborgenheid, de levensbeveiliging. Zij berust immers op de barmhartigheid van de Heer. En barmhartigheid betekent: in de baarmoeder zijn; beschermd, beveiligd zijn.

Daarom zal deze barmhartigheid in de bouw gestalte moeten krijgen. Dat wil zeggen, dat er behoefte is aan huizen, waarin de mens zich thuis voelt. Waarin hij tot zichzelf kan komen en de rust kan vinden die hij nodig heeft om te ervaren dat het leven goed is.

Waar hij bescherming vindt tegen de ander die op alle mogelijke wijzen in zijn leven wil binnendringen. Tegen de machten die hem kunnen benauwen. Dit betekent concreet, dat er voor het gezin

a. *privacy moet zijn.*

Privacy t.o.v. de *buren*. Het is een aanklacht tegen ons woningbeleid, dat zoveel moderne woningen, wat het geluid betreft, zo lek zijn als een zeef. Hoe kan iemand die in de volcontinu werkt, overdag slapen, als hij de burens, hun radio's en misschien binnenkort hun T.V.'s als maar hoort? Men moet de kinderen rustig houden voor buurman die slaapt, of voor een ander die ziek is. Men mag maar tot zo laat piano of viool studeren. Men is bij de toenemende welvaart toch wel heel erg op dit gebied tekort

geschoten. Hoeveel spanningen zijn hierdoor niet ontstaan! In het gezin; met de burens? En heus niet opzettelijk.

Er is echter ook privacy van de *ouders t.o.v. hun kinderen* nodig. Waar moeten de kinderen blijven als de ouders bezoek ontvangen? De kinderen willen er niet altijd bij blijven — ze zijn dan meestal lastig ook — maar de ouders willen de kinderen er ook niet altijd bij hebben.

De kinderen willen T.V. kijken, wat dan? Levensgrote vragen.

Bovendien bemoeien ouders zich veel sneller met de ruzies van de kinderen, als die in hun nabijheid worden uitgevochten.

Ik dacht dat het van levensbelang was, dat de ouders persoonlijke contacten hebben. En deze zijn slechts in de intimiteit te leggen en te beleven. Voor een goed huwelijksleven, dat vandaag zo kwetsbaar is, omdat het gegrond is op een liefdesgemeenschap meer dan vroeger, is het meer dan gewenst, dat de ouders afstand tot de kinderen kennen. Het is van wezenlijk belang, dat de man thuis het gehoor vindt, dat hij op het werk misschien mist.

De waardering van thuis is belangrijk voor de werkingstelling en de werkprestatie. Als men geen tijd en geen plaats voor elkaar heeft, kan dit gemis frustrerend werken. Men mag niet alles op de woning schuiven, maar zij speelt wel een belangrijke rol!

Tenslotte is er ook een *privacy* met betrekking tot de *vrijtijdsbesteding*. De vrije tijd heeft het „doe-het-zelf” geaccentueerd. Zij geeft veel meer mogelijkheid tot het hebben van een hobby. Maar waar kan men deze in de moderne woning uitoefenen? Heeft men een hobby-kamer? Nu is er wel meer ruimte voor de ene hobby dan voor de andere nodig, maar elke vrijetijdsbesteding vraagt speciale voorzieningen. Dat hiermee wordt gerekend is m.i. een eis van de levensbeveiliging. Zeker als de hoeveelheid vrije tijd gaat toenemen. Men bouwt immers ook voor morgen!

b. *Levensbeveiliging en creativiteit.*

Leefbaarheid betekent, dat de mens in zijn woning moet kunnen experimenteren. Hij wil a.h.w. in gesprek kunnen komen met de inrichting en de ruimte. De mens is nu eenmaal dialectisch aangelegd. Dit is ook een kant van zijn verantwoordelijkheid.

Hier botsen nu vaak de ruimtelijke beperktheid en de persoonlijke smaak. De vrouw wil in haar woning steeds veranderen, tenzij ze ontdekt heeft, dat de ruimte te gering is. Voor de man is deze neiging om te veranderen misschien niet altijd te verstaan, maar laat hij dan maar eens aan zijn hobby denken. Ook de kinderen experimenteren, als zij de kans krijgen! Hoe kunnen ze in hun kamer bezig zijn! Nog al eens tot verdriet van de moeder. Dit beplakken en ophangen is niet slechts een uiting van diepe bewondering(?) voor hun idool, maar vooral een streven om de kamer iets eigens te geven.

Zij zijn er steeds mee bezig. Alleen, ze zullen dan een eigen kamer moeten hebben! Leefbaarheid betekent daarom ook: voldoende kamerruimte, voldoende kastruimte, voldoende sanitair⁷⁾ hebben. Ja, voldoende praktische voorzieningen, waar alleen de praktische huisvrouw kijkt op heeft.

c. *Levensbeveiliging en opgroeiende kinderen.*

Over de externe ruimte hebben wij al enkele opmerkingen gemaakt. Nu nog iets over de interne ruimte.

Door de kleine woningen is er vaak nog alleen maar plaats voor snel uitneembaar plastic speelgoed, dat zo weinig mogelijk burenhinder veroorzaakt. Voor „creatie” en „rommel” is geen plaats.

Een onderzoek onder leiding van Mej. Drs. W. J. Bladergroen heeft uitgewezen, dat er door veel jongelui vooral in bed wordt gelezen. Is dat misschien de enige plaats waar zij rust vinden om zich te concentreren? Wat biedt de moderne woning de opgroeiende jongelui? Wat moet ze hun bieden in verband met de behoeften die voortkomen uit hun groei naar een open volwassenheid?

Open-volwassenheid betekent ⁸⁾ in staat zijn steeds weer een eigen beslissing te nemen. Afstand tot de dingen en tot de ander te kennen. Daarom moet men zich op zichzelf kunnen terugtrekken. Daarom begeren ze een eigen „hok”. Een plaats waar ze alleen kunnen zijn of met hun kameraden. Waar ze hun plaatje kunnen draaien, of met de ander kunnen bomen. Niet omdat ze de band met het gezin willen doorsnijden, neen, juist om die band zelfstandig te kunnen ervaren. Dit vraagt volwassen worden in deze tijd. Ik meen, dat juist de mogelijkheid om zich terug te trekken, de band met het gezin versterkt. We moeten niet vergeten, dat de verhoudingen geheel anders zijn komen te liggen.

Zij verwachten van het gezin geborgenheid. Maar bij die geborgenheid hoort de zelfstandigheid. Hun levensbeveiliging vraagt deze eigen ruimte. Graag onderstreep ik daarom de opvatting van Dr. J. de Ruiter in zijn proefschrift „De evenwichtssituatie op de woningmarkt”, dat het aantal kamers ten minste gelijk moet zijn aan het aantal personen dat in de woning verblijft.

Zou de door Stancia geconstateerde criminaliteit nu ook niet met dit probleem samenhangen? Het gebrek aan eigen ruimte geeft verveling. Men gaat de straat op, als men geen mogelijkheid heeft tot recreatie in eigen vertrouwde omgeving. De verveling sluipt het leven binnen en de „creativiteit” vindt geen uitlaat, en neemt een criminologische vorm aan.

Daarom eist de sjaloom, dat bij de woningbouw met de eisen van de opgroeiende jeugd rekening wordt gehouden.

d. *Levensbeveiliging en sociale contacten.*

Minister Bogaers spreekt als maar over doorstroming. Vanuit zijn woningbouwpolitiek te verstaan, maar is ze in deze vorm te aanvaarden?

Kunnen we vanuit de sjaloom-gedachte deze aansporing ondersteunen of moeten we toch enkele vraagtekens zetten?

Ik ben geneigd tot het laatste en wel vanuit de levensbeveiliging en de sociale contacten.

De mobiliteit heeft aan de ene kant het leggen van contacten gemakkelijker gemaakt, maar aan de andere kant veel moeilijker.

Er zijn zoveel vluchtige contacten, die meestal anoniem, onpersoonlijk of segmentair, wil men, functioneel zijn. De mens heeft echter behoefte aan

enkele echt persoonlijke contacten. Hij moet daarom selectief te werk gaan. Er blijft eenzaamheid, omdat niet ieder mens in de gelegenheid is gemakkelijk diepe contacten te leggen. Maar men heeft er behoefte aan. En nu is het voor mij de vraag, of, bij alle selecteren en bij alle mobiliteit, die doorstroming niet funest werkt voor deze contacten.

Mijn ervaring is, dat veel gemeenteleden het verschrikkelijk vonden om te moeten gaan verhuizen, juist omdat ze tot goede persoonlijke contacten gekomen waren. Ze hadden de selectie toegepast en waren nu vol zorg, dat ze opnieuw moesten beginnen. Ze waren thuis in hun omgeving⁹⁾. Daarom is doorstroming uit economische en politieke overwegingen misschien aanbevelenswaardig, maar het tamelijk verplichte karakter, dat ze vandaag heeft¹⁰⁾, door de wijze van woningbouw of door de woningpolitiek, tast m.i. niet alleen de persoonlijke vrijheid aan, maar heeft ook nadelige kanten voor de sociale contacten.

Het is inderdaad de vraag of men daardoor de leefbaarheid groter maakt. De sjaloom vraagt, dat men bij de bouw en in de politiek met de eisen van de sociale contacten rekening houdt, dat men de mens ook daarin levensbeveiliging geeft en men zich wacht voor het verstoren van deze voor de mens noodzakelijke relaties.

Dr. E. DE VRIES.

AANTEKENINGEN

1) Le Corbusier heeft gezegd: „Un architecte ne peut être qu'un être infiniment sensible, puisque le but de son travail est de donner du bonheur aux hommes” (een architect moet een oneindig gevoelig iemand zijn, omdat het doel van zijn werk het geluk van de mens beoogt).

2) „De gestalte der toekomst”, Utrecht 1963; vgl. ook Dr. P. J. Bouman: „Vijfstromenland”. Assen 1958, pag. 47.

3) zie boven: opvatting Stancia, en ook Bouman a.w.

4) zie Col. 2 : 15; Gal. 4 : 1-11.

5) In „Trouw” van 25-8-'65.

6) Ook in Duitsland is dit probleem urgent: „Wo können die Kinder Molchtümpel finden, wo auf Bäume klettern, ohne von einem Parkwächter behelligt zu werden?” Het gevaar is niet denkbeeldig, dat de mens als een „gefangenes Luxustier” moet leven. Aldus op een conferentie over „Der Mensch in Raumordnung und Städtebau”. Voor verslag zie „Berichte Kommentare”, van de Evangelische Akademie Bad Boll, 3/1964.

7) In een pasgebouwde flat was geen wasbak in de W.C.; in de wasruimte wel een lavet, maar geen wasbak; in een diepe kast geen licht. En dat in nieuwbouw in '65.

8) Zie ook het rapport: „Persoonsvorming Bedrijfsjeugd”, 's-Gravenhage 1964, pg. 16v.

9) De kerk is echt niet zo'n integratie-instituut als men wel mocht wensen. Daarom is het zo gevaarlijk, dat de integratie die tot stand is gebracht, wordt verbroken.

10) De woningpolitiek in Amsterdam b.v. werkt volgens mij funest voor het instandhouden van een goede kerkelijke gemeente.

Vakbeweging en woningbouw

De woningbouw vertoont meerdere aspecten

Het is duidelijk dat de woningbouw en vooral in ruimere zin de volkshuisvesting een veelheid van aspecten vertoont, geestelijke, culturele, zedelijke, sociale, financiële, technische en economische. Het zal niet moeilijk zijn deze lijst uit te breiden en het zou de moeite waard zijn om elk facet afzonderlijk te bekijken, omdat niet te ontkennen valt dat de volkshuisvesting een zeer belangrijke plaats inneemt in de samenleving.

Een aantal van deze aspecten wordt behandeld door de andere schrijvers in dit speciale woningbouwnummer. Van belang is echter dat niet vergeten wordt dat de woningbouw deel uitmaakt van een groter geheel, namelijk van de bouwnijverheid in z'n totaliteit en dit schept belangrijke consequenties. Vooral komt deze samenhang tot uiting bij het onderzoek naar de economische aspecten van de woningbouw waaraan onderstaand eveneens aandacht zal worden besteed, naast het vraagstuk van de volkshuisvesting als zodanig.

De vakbeweging was er steeds bij betrokken

De mannen van „Patrimonium” en van de christelijke vakbeweging — trouwens ook o.a. de voormannen van katholieke huize — hebben de woningbouw voor de gewone man altijd als een voor de hand liggende taak gezien. In een groot aantal plaatsen in ons land kan men het resultaat van hun werk zien.

Onze onlangs overleden vriend Hagoort, de geschiedschrijver van „Patrimonium”, deelt mee dat op 11 januari 1886 — dat is dus 80 jaar geleden — in Kampen reeds een woningbouwvereniging werd opgericht, terwijl voorts het Sociaal Program van „Patrimonium” van 1894 reeds vraagt om afbraak van de slechte woning, die het arbeidersgezin lichamelijk en zedelijk schaadt, en in 1896 om uitbreiding vraagt van het ont-eigeningsrecht om de bouw van goede woningen mogelijk te maken.

Het sociaal-politiek program van het C.N.V. van 1918 wijdde een aparte paragraaf aan de volkshuisvesting, waarin op verbetering van de woningen wordt aangedrongen en tevens wettelijke maatregelen worden gevraagd bij

tekortschieten van het eigen initiatief. Het is niet alleen bij programma's gebleven; zeer vele bestuursleden van de christelijke vakbeweging hebben zich — vooral op plaatselijk niveau — ingespannen om daadwerkelijk de volkshuisvesting te bevorderen door stichting en leiding van woningbouwverenigingen en er is, mede als gevolg van deze arbeid, een periode geweest dat ons land ten voorbeeld gesteld werd aan andere landen.

Ook na de oorlog heeft de vakbeweging zich voor deze taak geïnteresseerd. Er was dan ook alle reden voor. Het ging immers nu niet alleen over verbetering van vaak erbarmelijke woontoestanden, maar zelfs om een dak boven het hoofd van hen die eenvoudig op straat stonden.

In dit teken van de ontstellende woningnood van die dagen stond het „Volkshuisvestingscongres” van het C.N.V., dat op 25 en 26 januari 1949 te Utrecht werd gehouden en waarbij men zich weer opnieuw bezon op de taak van de vakbeweging op het gebied van de volkshuisvesting. Aan het eind van zijn openingswoord stelde de toenmalige voorzitter Ruppert¹⁾: „Daarom interesseert haar, (de christelijke werknemersvakbeweging) moet haar interesseren: de *bouw* van arbeiderswoningen, de *huur* dier woningen en de *stijl* dier woningen”.

Een uiterst korte formulering die toch wel de hoofdzaken aangeeft en die het — dukt ons — vandaag nog doet. De formuleringen zijn wat anders geworden, maar toch vinden we deze kern ook in het laatste sociaal-politiek program van het C.N.V., waarvan een belangrijk onderdeel aan de volkshuisvesting is gewijd.

Het is ook onmogelijk voor de werknemersvakbeweging om aan een zo belangrijke zaak als de woning voor de werknemer is, achteloos voorbij te gaan. We kunnen constateren, dat de vakbeweging deze taak in het verleden niet heeft laten liggen; we kunnen ons afvragen welke taak zij nu heeft nu de grootste nood schijnbaar is opgeheven.

Ook vandaag heeft de vakbeweging een taak

Er zijn mensen die menen dat de vakbeweging zelf een stuk woningbouw ter hand zou moeten nemen. Er zijn er ook die zich tegen deze gedachtengang te vuur en te zwaard verzetten. Eerstbedoelden willen er mee bereiken, dat inzicht wordt verkregen in de kostenfactoren van het bouwen; beperking van winsten en speculatie en de verbetering van de volkshuisvesting als doel op zichzelf. De tegenstanders menen dat de vakbeweging zich dan beweegt op het gebied dat eigen is aan het vrije bedrijfsleven, aan het vrije ondernemerschap en dat zij zich dan buiten haar eigen functie beweegt. Hoewel de discussie over deze zaak de moeite waard zou zijn, zullen we hierop thans niet ingaan. Wel staat vast dat het inderdaad in hoge mate gewenst zou zijn om meer inzicht te verkrijgen in de factoren die de stichtingskosten van woningen bepalen, want dit inzicht is zeer beperkt.

Over de vraag of de vakbeweging een rechtstreekse taak heeft bij de woningbouw kan, gezien het bovenstaande, getwist worden. Een meer indirecte taak heeft ze in elk geval, waarbij we kunnen denken aan de stimulering van bestaande instellingen. Het zou zeker aanbeveling verdienen als — meer dan in de laatste jaren — aandacht geschonken zou worden

aan de woningbouwverenigingen, waarvan de taken gewijzigd zijn in verband met de nieuwe woningwet, want woningbouw is vooral een zaak, die weliswaar centrale begeleiding behoeft, maar toch plaatselijk tot stand moet komen.

Het ziet er naar uit dat de kwantitatieve woningnood rond 1970 tot het verleden zal behoren, althans nationaal gezien. Of dat ook in de grote steden het geval zal zijn? De tijd zal het leren. Wel kan geconstateerd worden dat het bouwbedrijf in staat bleek om de produktie van woningen enorm uit te breiden en dat een aantal van 125.000 woningen per jaar tot de mogelijkheden behoort. Opheffing van de kwantitatieve woningnood zegt echter nog niets over de kwalitatieve woningnood die onverminderd blijft bestaan en die waarschijnlijk niet minder ernstig is. Het aantal krotten dat verdwijnen moet is nauwelijks te schatten, doch loopt in de honderdduizenden ²⁾. Bovendien moeten we ons er als volk voor behoeden dat we geen nieuwe „krotten” gaan bouwen. Het begrip „krot” behoeft namelijk helemaal niet samen te gaan met ouderdom al is dat vaak wel het geval. Er zijn na de oorlog woningen gebouwd die na enkele jaren al krotten bleken te zijn. Opheffen van kwalitatieve woningnood zou dus moeten inhouden afbraak van krotten en voorkoming van „krottenbouw”. Kwaliteitsbouw is technisch gezien geen vraagstuk; het Nederlandse bouwbedrijf is in staat een hoogwaardig produkt te leveren. Een betere kwaliteit is goed mogelijk en zelfs met verhoudingsgewijs niet al te hoge kosten. Het Bouwcentrum te Rotterdam gaf enige tijd geleden een boekje uit waarin kostenberekeningen waren opgenomen van een aantal kwaliteitsverbeteringen, waaruit bleek dat de invloed op de huurprijs of de exploitatie relatief gering was en waardoor de kwaliteit van de woning toch aanmerkelijk steeg.

Kwaliteitsbouw is vooral ook een mentaliteitsvraagstuk. Als we een goede woning willen bewonen, dan moeten we daarvoor wat willen betalen. Zonder een norm te stellen voor de verhouding tussen salaris en huur moet het toch vaststaan dat een zo belangrijk consumptiegoed als een woning ons wat waard moet zijn. Het schijnt dat wij voor een dubbeltje op de eerste rang willen zitten en dat kan nu eenmaal niet. In zijn schets over „de prioriteit van het wonen”, zegt Prof. Pen ³⁾ het hier en daar wel wat cynisch misschien, maar toch heeft hij grotendeels gelijk als hij zegt dat wij liever auto's, de sherry en de voetbalpool hebben dan offers te brengen voor de opheffing van de woningnood. Het kan een taak zijn van de vakbeweging om hier opvoedend werkzaam te zijn.

Ondanks het streven naar kwaliteitsbouw dient toch gepoogd te worden een onnodige stijging van de stichtingskosten, de grondkosten, de bouwkosten en de bouwprijzen tegen te gaan. Controle van overheidswege op de kostenontwikkeling zal noodzakelijk blijven, waarbij wij ons afvragen of de gang van zaken bij de grond, een zo zeer noodzakelijk element bij de woningbouw, de toets van de kritiek wel kan doorstaan. We behoeven ons echter geen illusies te maken: kwaliteitsbouw zal tot hogere bouwkosten leiden. (Voor goed begrip zij nog even vermeld dat het verschil tussen *bouwkosten* en *bouwprijzen* is dat in het tweede begrip de winsten inbegrepen zijn).

Deze hogere bouwkosten moeten betaald worden doch kunnen niet door iedereen betaald worden. Om die reden zal er een subsidiesysteem moeten

zijn dat het ook de minst draagkrachtigen mogelijk maakt een woning te bewonen die aan bepaalde eisen voldoet. Een bijzonder kenmerk van een woning is dat het een consumptiegoed is doch tevens een investeringsgoed, afhankelijk van welke kant men het benadert. Een consumptiegoed met een lange levensduur; althans dat is de bedoeling. Dat heeft ten gevolge dat men voor de toekomst bouwt en dus in feite *vandaag* moet bouwen de kwaliteit die men *morgen* wenst, maar waarvan de lasten vandaag moeten worden opgebracht, zonder dat men daartoe vandaag reeds bij machte is. Een subsidiesysteem van de overheid zal aan dit verschijnsel voldoende aandacht moeten schenken en om die reden kan ook de gedachtegang van Minister Bogaers positieve waardering ondervinden. De vakbeweging dient een subsidiëring van de woningbouw door de Overheid na te streven, die het enerzijds mogelijk maakt om de minst draagkrachtigen een goede woning te verzekeren, maar ook beoogt om de gehele volkshuisvesting — dus ook van de enigszins meer draagkrachtigen — te verbeteren. Zo beschouwd kan het dus niet de bedoeling zijn om zo spoedig mogelijk elke woningbouwsubsidie, behalve dan die voor de arm-lastigen, af te schaffen. In het kader van de gehele volkshuisvesting zal de Overheid een taak blijven behouden, gezien de uitermate belangrijke kanten van het volkshuisvestingsvraagstuk; ook dus na de opheffing van de directe nood.

Een andere vraag is of het principe van de Nederlandse subsidieregeling wel juist is. In ons land wordt het object — de woning — gesubsidieerd. Dat heeft tot gevolg dat een groot aantal mensen subsidie ontvangt zonder dat men dit nodig heeft. Iedereen kent de gevallen dat hooggesalarieerden in woningwetwoningen wonen. Ook heeft dit subsidiesysteem ten gevolge dat een aantal minder gesitueerden een veel te hoge huur moet betalen ondanks het subsidie. In het ene geval een veel te lage, in het andere geval een veel te hoge huurquote. Men zou zich ook kunnen voorstellen dat niet het *object* maar het *subject* — de bewoner — een subsidie zou kunnen ontvangen in bepaalde omstandigheden en onder bepaalde voorwaarden. Men zou in dat geval de situatie van de bewoner in aanmerking kunnen nemen en slechts subsidie verlenen als dat nodig is.

In Duitsland bestaat een systeem van dat type, dat indertijd werd ingevoerd toen grote delen van de Duitse woningmarkt van de z.g. Zwangswirtschaft werd vrijgemaakt⁴). De bedoeling was om het voor elke inwoner mogelijk te maken een passende woning te bewonen, aan de hand van een aantal criteria, zoals oppervlakte per persoon, inkomen, huurquote, enz., doch het schijnt dat de administratieve regeling in de praktijk de Duitsers zo afschrikt, dat velen het hun toekomstige subsidie om die reden liever niet hebben aangevraagd.

Het Duitse „Wohnrecht” voorziet echter niet slechts in individuele huursubsidies, maar ook in een regeling van bescherming der huurders bij de vrijmaking van de woningmarkt. Men kan zich afvragen of we ons in ons land ook niet reeds moeten gaan bezinnen op de vraagstukken die op dat gebied ontstaan als er vrijere vormen van huurbeheersing tot stand zouden komen, waarover Minister Bogaers bij herhaling heeft gesproken⁵). Wat gaat er gebeuren als de huurbescherming krachtens de Huurwet eventueel zou verdwijnen?

Ondanks de verwachtingen over opheffing van de kwantitatieve woningnood doen we er goed aan te bedenken, dat de eigenlijke woningnood pas voorbij is als er evenwicht is bereikt en dat is er pas als ieder een passende woning kan vinden naar behoefte en draagkracht ⁶⁾, waarbij als bijzondere noot nog geldt dat behoefte en draagkracht dynamisch zijn, waardoor ook het te bereiken evenwicht een dynamisch karakter vertoont. In deze gedachtengang zal er dus nooit een volledig evenwicht bestaan en blijft regelmatige aanpassing noodzakelijk. Voortdurende waakzaamheid, ook van de vakbeweging, blijft dan geboden.

In de na-oorlogse jaren heeft de vakbeweging zich ook bezig gehouden — en ze doet dit thans in versterkte mate — met de stimulering van het eigen woningbezit bij de leden. De „Stichting Eigen Woningbezit”, waarbij de drie vakcentrales betrokken zijn, coördineert deze activiteiten en het is duidelijk dat men daarbij beoogt de bezitsvorming door de verwerving van een eigen woning te bevorderen. Natuurlijk moet men zich hier wachten voor overdrijving. Niet iedereen begeert deze vorm van bezit en zelfs is het niet voor iedereen doelmatig. Daar staat tegenover dat men de grote opvoedende waarde van het eigen woningbezit in handen van de werknemer niet mag onderschatten en het verdient stellig aanbeveling dit te stimuleren; ook hier zal men zich echter goed bewust moeten zijn van het feit dat een dergelijk waardevol goed betaald moet worden, en is een stimulerende premie zeker op zijn plaats. Trouwens zonder dergelijke faciliteiten is deze vorm van bezit nauwelijks of niet te verwerven, gezien de prijsontwikkelingen van de laatste tijd.

Woningbouw en werkgelegenheid

Hierboven werd er reeds de aandacht op gevestigd, dat de woningbouw een deel is van de bouwnijverheid in z'n geheel; we mogen beide grootheden derhalve niet geïsoleerd bezien, althans niet afzonderlijk behandelen. De bouwnijverheid is een investeringsindustrie bij uitstek en dat geldt met name ook voor de woningbouw, waarin jaarlijks een enorm bedrag wordt geïnvesteerd. In het verleden werd reeds uitvoerig in dit blad over deze problemen geschreven ⁷⁾. Het verband tussen investeringen en de werkgelegenheid is onmiskenbaar en het is duidelijk dat de werkgelegenheid in de bouw samenhangt met de algemene werkgelegenheid; door velen wordt de bouwnijverheid zelfs als een motor in de conjuncturele beweging beschouwd. Onlangs heeft Dr. Bredero een uitstekende studie over deze problematiek het licht doen zien ⁸⁾.

Het hoeft geen betoog dat de vakbeweging direct betrokken is en het grootste belang heeft bij een volledige werkgelegenheid, één van de doelstellingen van het beleid van alle na-oorlogse regeringen. De conjunctuurpolitiek is een der meest essentiële overheidsinstrumenten, waarbij de bouwnijverheid een functie heeft. In principe zijn hier twee mogelijkheden. De eerste is — en die werd tot heden steeds gebruikt — om de bouwnijverheid ondergeschikt te maken aan het algemene conjunctuurbeleid, zoals o.a. bij de beruchte bestedingsbeperking gebeurde, tot ernstige schade van de bouwnijverheid. De tweede mogelijkheid is die van een stabilisatie op hoog niveau, met inachtnaam van een harmonische en een regelmatige groei, van de bouwnijverheid, waardoor op deze wijze een

stabiliserend element in onze economie wordt aangebracht. Daarvoor is natuurlijk een planning op langere termijn vereist. Deze is echter niet alleen geboden uit een oogpunt van stabiele werkgelegenheid op langere termijn, maar ook in het kader van de woningvoorziening en de sanering van oude stadskernen.

Meerjarige planning van de bouwproductie vereist een goed inzicht in de behoeften, gedetailleerd naar samenstelling, gelet op de demografische ontwikkeling en de te verwachten wooncultuur. Eveneens is inzicht nodig in de bestaande voorraad naar aard, ouderdom, enz. Immers de krot-opruiming zal er een zeer belangrijke plaats bij innemen. Gelet op de uitermate tijdrovende eigendomsprocedures in de te saneren wijken is een langdurige voorbereiding nodig. We moeten er immers mee rekenen dat als de meest nijpende nood op de woningmarkt achter de rug is de dan weer urgente saneringsplannen gereed moeten zijn om ter hand te kunnen worden genomen.

Planning op langere termijn vraagt steeds meer de aandacht, ook buiten onze grenzen, o.a. in de Europese Economische Gemeenschap. Ook het aktieprogram van de Europese Organisatie van het I.C.V. getuigt ervan⁹⁾. Als men al over planning op langere termijn denkt, dan kan het niet anders of de bouwnijverheid en met name de woningbouw zal daarin een belangrijke plaats innemen, zoals reeds eerder door ons werd betoogd in dit kaderblad¹⁰⁾.

In dit alles kan de vakbeweging een grote rol spelen en zal ze dit ook moeten doen omdat de werkgelegenheid en de volkshuisvesting beide uitermate belangrijke aangelegenheden zijn. Doelmatige programmering van de bouwproductie, waaronder de woningbouw, zal de volkshuisvesting dienen en tevens een bijdrage kunnen leveren tot versterking en stabilisatie van de algemene conjunctuur, rekening houdend met een regelmatige groei; deze methode van conjunctuurbeïnvloeding zal beter kunnen werken dan die welke steeds zoekt naar aanpassing van de bouwproductie aan de algemene conjunctuur, waardoor dus de bouwnijverheid, met het er bij werkzame personeel, als spons fungeert met alle nare gevolgen daaraan verbonden, niet slechts voor de betrokkenen, maar voor het geheel.

Het is van het grootste belang dat de vakbeweging zich ook op dat laatste complexe probleem bezint, niet alleen en zelfs niet vooral in verband met de belangen voor de bouwnijverheid, maar zo dit ergens mocht gelden dan is hier de samenhang tussen de economische verschijnselen aan de orde en daarmee heeft ons gehele bedrijfsleven te maken.

D. H. GRASMAN.

---

1) „Vraagstukken der Volkshuisvesting”, uitgave van het C.N.V.-1949.

2) Gaarne verwijzen we hier naar de dissertatie van J. de Ruiter: „De evenwichts-situatie op de woningmarkt”.

3) Prof. Dr. J. Pen: „Het aardige van de economie”.

4) Dr. P. Walter: Wohnrecht für Mieter und Hausbesitzer „Das neue Wohngeld”.

5) Memorie van Antwoord herziening Huurwet 1 januari 1966.

6) J. de Ruiter, „De evenwichtssituatie op de woningmarkt”.

7) D. H. Grasman, „Economische groei en bouwcapaciteit”, „E. en M.”, okt. 1963.

8) Dr. R. H. Bredero, „Welvaart en Woningbouw”.

9) Aktieprogramma Europese Organisatie van het I.C.V. art. I, sub 7.

10) D. H. Grasman, „De E.E.G. en de woningbouw”, „E. en M.”, april 1965.

Het woningbouwvraagstuk

Met het „woningbouwvraagstuk” stelt de redactie van „Evangelie en Maatschappij” wel een veel besproken maar daarom niet minder klemmend onderwerp aan de orde. Ieder op zijn tijd en sommigen reeds vele jaren vragen zich immers af hoe het mogelijk is dat van een voortdurend woningtekort — en daardoor in veel gevallen van woningnood — sprake is in een samenleving, die zich hoog ontwikkeld noemt en waarin de mogelijkheden — ook voor de persoonlijke behoeftenbevrediging — steeds groter worden.

Het opsporen van de oorzaken van dit euvel is wel nodig, om de weg naar de oplossing te kunnen aanwijzen. Daarmee houden de deskundigen zich al meer dan twintig jaar bezig en dat maakt wel duidelijk dat wij met een ingewikkeld probleem te doen hebben. In dit artikel zal de aandacht gevraagd worden voor enkele van die kernproblemen, die er de oorzaak van zijn geworden dat ook in 1966 de woningnood voor velen nog een realiteit is. De vraag naar woonruimte is in zijn totaliteit groter dan het aanbod, de voorraad moet dus worden aangevuld en vandaar dat, wat in wezen een *woningvraagstuk* is, veelal reeds wordt aangeduid als een *woningbouwvraagstuk*. Daar ligt dan ook een van de belangrijkste sleutels, die toegang geven tot de oplossing.

OORZAKEN VAN HET TEKORT

Veel situaties laten zich pas begrijpen wanneer een stukje verleden in de beschouwing wordt betrokken en dat is bij ons onderwerp wel in bijzondere mate het geval. Reeds sinds 1945 kampen wij immers met dit vraagstuk. Gedurende de oorlogsjaren werd in ons land met steeds strengere hand de oorlogseconomie toegepast. Distributie en daarmee gepaard gaande prijsmaatregelen legden voortdurend meer beslag op het economisch leven, dat tenslotte geheel aan banden kwam te liggen. De steeds toenemende schaarste dwong daar ook wel toe, teneinde de nog beschikbare middelen zo rechtvaardig mogelijk te verdelen. In de eerste na-oorlogse jaren was het niet anders; langzaam vorderde het herstel van de aangerichte schade. Het was de „Marshall”-hulp van de Verenigde Staten, die onze productiecapaciteit een flinke uitbreiding gaf en maakte dat ons land weer meer op eigen benen kon staan. De grote schaarste nam af, distributiemaatregelen

konden achtereenvolgens worden opgeheven en het prijsmechanisme nam zijn plaats als sleutel tot de verdeling van de goederen en diensten weer in.

Hoe ging het in die tijd met huurvaststelling, bewoningsrechten e.d., kortom hoe waren de bepalingen, omtrent het woongenot in deze oorlogseconomie? Onmiddellijk nadat de bezetting een feit was geworden werden de huren „bevroren” op het toen geldende niveau. Daaraan gekoppeld werden reglementeringen omtrent het bewonen. Aan dit bezettingsrecht kunnen wij in dit verband verder wel voorbijgaan. Van belang is echter vast te stellen dat de woningvoorziening in 1945 aanmerkelijk achteruit was gegaan ten opzichte van 1940.

Uitbreiding van de woningvoorraad had immers niet plaatsgevonden, daarentegen waren wel veel woningen door oorlogsschade verloren gegaan. Bij een groeiende bevolking betekende dat in die omstandigheden een absoluut woningtekort. Het totaal aantal beschikbare woningen was geringer dan de totale vraag en de woningnood was voor Nederland een feit. Daarbij duurde het tot 1948 voordat de woningbouw weer enigszins op gang kwam:

<i>Jaar</i>	<i>Gebouwde woningen</i>
1945	389
1946	1.593
1947	9.243
1948	36.391

In die jaren werd de woningnood alleen maar groter. Er was dan ook geen sprake van dat de bepalingen omtrent huren en bewoning zouden kunnen worden losgelaten; dat zou betekenen dat de minst draagkrachtigen uit hun woning zouden worden verdrongen. De overheid rekende het — terecht — tot haar taak bij een zo primaire levensbehoefte als de woningvoorziening zulke regels te stellen, dat de verdeling zo rechtvaardig als mogelijk zou plaatsvinden.

In het na-oorlogse Nederland werden daartoe een aantal wettelijke maatregelen getroffen, die betrekking hadden op de prijs en verdeling van het woongenot.

Eerstbedoelde regels werden opgenomen in de *Huurwet*, waarin voor grote groepen woningen het huurniveau wordt vastgesteld en waardoor de huurder voorts het recht krijgt door de zgn. *huurbescherming* in het genot van het gehuurde te blijven, ook al is de overeengekomen huurtermijn verstreken. Ontruiming door de verhuurder kan slechts in bepaalde gevallen gevorderd worden. Zoals bij elk distributiestelsel is het ook hier: een prijsmaatregel komt nooit alleen maar vraagt als het ware om aanvullingen van andere aard, teneinde het prijsvoorschrift tot werkelijkheid te brengen.

Deze aanvulling is te vinden in de *Woonruimtetwet*. Door deze wet is het verboden zonder vergunning van Burgemeester en Wethouders woongelegenheden in gebruik te geven of te nemen. Voorts kunnen B. en W. woonruimte vorderen na advies van de woonruimte-adviescommissie.

Het is wel duidelijk dat de *Huurwet* en de *Woonruimtetwet* wel een zo rechtvaardig mogelijke verdeling van het tekort kunnen beogen, maar dat de werkelijke oorzaak hiermee niet weggenomen wordt. Alleen een grotere woning-productie zou het tekort kunnen inhalen.

DE BOUWPRODUCTIE

Nu vertoonde ook de bouwnijverheid typische na-oorlogse verschijnselen. De vraag naar bouwprodukten overtrof de beschikbare capaciteit vele malen.

Een geheel vrije economie zou hier geleid hebben tot het uitsluitend aanbod-komen van de meest koopkrachtige vragers en tot die categorie behoorden niet het merendeel der woningzoekenden, evenmin als schoolbesturen, gemeenten, commissies van beheer, e.d. De extreme schaarste aan bouwprodukten gaf dan ook aanleiding tot de *Wederopbouwwet*, waarbij het een ieder verboden werd zonder schriftelijke goedkeuring als opdrachtgever of aannemer bij het uitvoeren van bouwwerken betrokken te zijn. Daarmee was (en is) het in feite de Minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, die bepaalt welke bouwwerken tot stand mogen worden gebracht en welke niet. Het uitgeven van deze vergunningen gaat aan de hand van het Bouwprogramma, een jaarlijkse leidraad waarin de verschillende categorieën gebouwen zoals woningen, nijverheidsgebouwen, kerken, scholen en overheidsgebouwen afzonderlijk worden genoemd, met een aanduiding van de bedragen welke in een bepaalde sector verwerkt kunnen worden. Ook door dit distributiestelsel wordt het werkelijke tekort niet weggenomen, maar de schaarste komt niet in de prijzen tot uitdrukking daar van-boven-af getracht wordt de vraag aan het aanbod aan te passen.

Bij menigeen zal de vraag opkomen, hoe er, ook in 1966 nog sprake kan zijn van een woningtekort bij zoveel ingrijpende overheidsmaatregelen. Met een zo gedetailleerde produktieplanning over een lengte van jaren heeft verder geen bedrijfstak te maken. Wij leven in een maatschappij, gebaseerd op de ondernemingsgewijze produktie, die de vrijheid van produktie en consumptie erkent. Is het soms de bouwnijverheid die het er bij heeft laten zitten en haar taak niet heeft verstaan? Wij menen van niet. De bouwprogramma's zijn n.l. in het algemeen verwerkt en dikwijls nog overschreden.

De overheid beschikte evenwel over onvoldoende kennis van deze bedrijfstak en onvoldoende kennis in het woningtekort om tot een werkelijk verantwoorde planning te komen en het distributiesysteem verantwoord te hanteren.

Waardoor wordt immers de produktiecapaciteit van een bedrijfstak bepaald? Door aantal en kwaliteiten van de ondernemers en werknemers, de materiaalvoorziening en de financieringsmogelijkheden. En daarmee zijn wij enkele belangrijke knelpunten op het spoor.

In het begin van de vijftiger jaren was niet bekend of het aantal bouwvakarbeiders nu 100.000 of 300.000 bedroeg. Een spoedige oplossing van het woningtekort werd in het vooruitzicht gesteld en daarmee de mogelijkheid als bouwvakker werkloos te worden (de dertiger jaren lagen nog wat

verser in het geheugen!). Een vrij omvangrijke werkloosheid ontstond onder meer omstreeks 1958 toen de overheid bezweek voor de verleiding het bouwbeleid te hanteren als conjunctuurpolitiek instrument, waarmee zij te minder moeite had omdat de overheid — zeker voor bepaalde sectoren — welhaast de belangrijkste opdrachtgever is. Het één haalt het andere uit. Ondanks het tekort aan bouwwerken een belangrijke werkloosheid en daardoor minder verwerkte materialen. De voorraden bij de baksteenfabrikanten werden zo groot, dat deze ondernemers niet dachten aan uitbreiding van hun produktiecapaciteit.

Integendeel, ondanks de tekorten had het gevoerde beleid het vertrouwen in de toekomst een geduchte knauw gegeven. Is het een wonder, dat, toen de bouwnijverheid in 1960 weer op volle toeren kwam, een tekort aan metselbaksteen dreigende vormen aan ging nemen en op haar beurt de beperkende factor voor de bouwproduktie werd? Gebrek aan inzicht omtrent alle samenhangen en gebrek aan vertrouwen, zij werkten averechts op het inhalen van het tekort. Dat de financiering bij dit alles haar eigen invloed doet gelden is duidelijk.

HET WONINGTEKORT

Gebrek aan inzicht omtrent de mogelijkheden van de bouwnijverheid konden op zichzelf al ernstige gevolgen hebben gehad, de ontwikkeling is bovendien vertraagd omdat beslist onvoldoende inzicht bestond in de omvang en aard van het woningtekort. Prof. Dr. A. Hendriks, directeur van het Economisch Instituut voor de Bouwnijverheid (E.I.B.) signaleert dat de Commissie Krotopruijing en Sanering in 1957 een jaarlijkse woningproduktie van 75.000 woningen per jaar tot 1970 voldoende achtte om aan de behoefte tegemoet te komen. Daarbij werd aangenomen, dat het woningtekort in 1966 zou zijn opgeheven.

Het E.I.B. berekende in zijn Bouwnota '62 evenwel dat de gewenste woningproduktie zou moeten liggen tussen de 750.000 en 900.000 tot 1970, teneinde binnen afzienbare tijd het tekort op te heffen. Twee jaar later (oktober 1964) kwam de Minister van Volkshuisvesting en Bouwnijverheid tot een soortgelijke conclusie: van 1964 tot 1970 zouden ruim 800.000 woningen moeten worden gebouwd of anders gezegd, het produktieniveau zou tot 125.000 woningen per jaar moeten worden opgevoerd. Dit was een zeer belangrijke erkenning want het aantal gebouwde woningen per jaar lag veel lager:

<i>Jaar</i>	<i>Gebouwde woningen</i>	<i>Jaar</i>	<i>Gebouwde woningen</i>
1950	47.300	1958	89.037
1951	58.666	1959	83.632
1952	54.601	1960	83.815
1953	59.597	1961	82.687
1954	68.487	1962	78.375
1955	60.819	1963	79.523
1956	68.284	1964	100.978
1957	88.397	1965	115.027

Tussen de jaren 1957 en 1963 is aan de woningproductie geen enkele uitbreiding gegeven, hetgeen betekende dat in die jaren het woningtekort nauwelijks werd ingelopen. Thans blijkt een verhoging van de taakstelling en de daarmee gepaard gaande maatregelen (het „pluriform en expansief bouwbeleid” van Minister Bogaers) de bouwnijverheid mogelijkheden te bieden deze grotere produktie inderdaad te realiseren.

De toeneming van de behoefte wordt thans geschat op bijna 70.000 woningen per jaar. Daarnaast zijn ongeveer 15.000 woningen nodig voor de meest urgente vervangingen, zodat bij een produktieniveau van 125.000 woningen het tekort met ongeveer 40.000 eenheden per jaar kan worden ingelopen. Dit zal betekenen, dat in 1970 aan het *kwantitatieve* woningtekort een einde is gekomen. Daarna zal de sanering van de oude woningvoorraad op grote schaal ter hand moeten worden genomen. De voorbereidingen hiertoe dienen thans reeds te beginnen.

Nu is het woningtekort niet geleidelijk over het land verspreid. Ook verhoudingsgewijs doen zich de grootste tekorten voor de bevolkingscentra in en rondom de grote steden. Hierbij valt vooral aan Amsterdam, Rotterdam en Den Haag te denken. Hier zal ook na 1970 nog van een tekort sprake zijn, zodat deze gebieden extra de aandacht blijven vragen.

Daarentegen zal in vele andere streken buiten de Randstad het tekort eerder zijn opgeheven. In dit licht gezien is het leegstaan van 40.000 woningen per 1 november 1965 (C.B.S.-onderzoek) in het geheel niet opzienbarend. Voor het goed functioneren van de woonruimtemarkt is een zekere leegstand ten behoeve van overloop bij verhuizingen, enige keuzemogelijkheid voor de woningzoekenden e.d. noodzakelijk. Op een woningvoorraad van meer dan 3 miljoen gaat het dus thans om ruim 1 %, een percentage dat door deskundigen als te laag wordt gekenmerkt. Voorts gaat het hier om een aantal dat ongeschikt is voor bewoning en in wezen dus niet mee zou moeten tellen. Wel geeft de toename van het aantal leegstaande woningen een aanduiding dat het tekort inderdaad wordt ingelopen.

GEVOLGEN

Met de opheffing van het tekort komt de grond aan een aantal overheidsmaatregelen te ontvallen. Zoals hierboven is aangetoond berusten regelingen als de Huurwet en de Woonruimtetwet immers op de overweging dat de overheid de burgers dient te beschermen voor de onaanvaardbare gevolgen van een absoluut woningtekort bij vrije marktverhoudingen. De Minister heeft in de Tweede Kamer dan ook verklaard het voornemen te hebben in dit voorjaar met de Colleges van Gedeputeerde Staten van een aantal provincies in overleg te treden ter voorbereiding van de liberalisering van bedoelde maatregelen.

Deze liberalisering zal als resultaat dienen te hebben, dat de prijs van het woongenot (de huur) in overeenstemming zal komen met dat genot. De thans bestaande huurverschillen, die *niet* gebaseerd zijn op kwaliteitsverschillen geven daar ook alle aanleiding toe. De bestaande wanverhoudingen zijn een rechtstreeks gevolg van het jarenlange — op zichzelf noodzakelijke doch verkeerd gevoerde — huurbeleid. Nu blijkt dat een huurprijsbeheersing niet straffeloos gedurende meer dan 25 jaar gehanteerd kan

worden. In de eerste plaats was de basis waarvan is uitgegaan (mei 1940) betrekkelijk willekeurig. Voorts moesten de algemene huurverhogingen die in de loop der jaren tot stand kwamen wel een algemeen karakter dragen. Met individuele verschillen in kwaliteit werd maar zeer ten dele rekening gehouden. Voorts verging het de Overheid hier zoals reeds eerder opgemerkt: een eenmaal verkregen bevoegdheid werd gehanteerd voor andere doeleinden dan waarvoor zij was ingesteld. Zo is de huurprijsbeheersing in de eerste na-oorlogse jaren een instrument geweest om de loonontwikkeling te beperken en ons land een betere positie op de buitenlandse markt te bezorgen. Ook nadien ondervond elke voorgenomen huurronde veel weerstand met als resultaat te lage huren ten opzichte van de algemene prijsontwikkeling. De huren van de nieuwbouwwoningen moesten (behoudens de subsidies) uiteraard wel aan het algemene prijspeil worden aangepast. Vandaar de uiteenlopende huren, waarbij de vooroorlogse huurwoningen als te goedkoop moeten worden aangemerkt.

De huurverhoging per 1 januari 1966 en de nog in het vooruitzichtgestelde huurverhoging zijn er dan ook met name op gericht deze huurverschillen op te heffen. Met het opheffen van deze verschillen zal aan een van de voorwaarden voldaan zijn, die vervuld moesten worden om een geleidelijke overgang naar meerdere vrijheid mogelijk te maken.

Opheffing van het kwantitatieve woningtekort betekent nog niet dat ook de kwaliteit in orde is. Woningen hebben een lange levensduur van zeker vijftig tot honderd jaar. Nederland beschikt dus over veel oude woningen, die niet aan de eisen van modern comfort voldoen. Deze eisen worden evenwel steeds hoger door de thans voortdurend stijgende welvaart. De *woningbouw*, die de totale woningvoorraad met slechts 4 % per jaar kan aanvullen, dient dan ook gericht te zijn op woningen van hoge kwaliteit. Zij zullen immers ook in de 21ste eeuw hun diensten nog ruimschoots moeten bewijzen. Daarom verdienen naast de harmonisatie van de verschillende huurniveaus vooral de „doorstromingsmaatregelen” de volle aandacht. Niet alleen wordt ook hiermee een stuk woningtekort opgeheven (bij evenwichtiger huurverhoudingen zal een te grote — maar tot nu toe goedkope vooroorlogse — woning eerder worden ontruimd) maar een betere verdeling van de woonruimte in verhouding tot de prijs zal ook de vraag naar kwaliteitswoningen stimuleren.

Dat dit laatste thans niet vanzelf gaat, daartoe is kennelijk ook door de huidige Minister geconcludeerd, getuige het feit dat kort geleden de zgn. Woningwet-B woning is geïntroduceerd. Tot goed begrip daarvan dient echter eerst iets te worden medegedeeld over de woningbouwsubsidie in het algemeen.

BETERE KWALITEIT NOODZAKELIJK

Sinds 1901 houdt de overheid zich actief met de woningbouw bezig. Belangrijkste overweging was daarbij dat door het particulier bedrijfsleven niet in voldoende mate werd voorzien — en kon worden voorzien — in de woningbehoefte van de minstdraagkrachtigen, die de noodzakelijke huur,

verbonden aan een woning niet volledig konden opbrengen. Toen is gekozen voor het systeem van zgn. woningwetwoningen, te exploiteren door de gemeenten en woningbouwverenigingen.

Door bepaalde subsidies kan de huur van deze woningen lager worden gesteld dan uit kostenopzigt noodzakelijk zou zijn en daarmee is het beoogde doel bereikt.

Na de tweede wereldoorlog is de Overheid niet ontkomen aan de voortdurende drang het aantal woningwetwoningen te vergroten. Deze drang was gezien het gevoerde huurbeleid wel begrijpelijk, maar een rechtvaardiging van ruim 650.000 na-oorlogse woningwetwoningen op een produktie van 1.300.000 woningen lag daarin allermint. Deze aantallen deden zelfs de gedachten aan de minst-draagkrachtigen verdwijnen en het werd een normale zaak dat een grote bevolkingsgroep — ongeacht het inkomen — een van overheidswege gesubsidieerde woning bewoont.

Ook aan een — overigens veel minder vergaande — subsidiëring van de woningbouw in opdracht van particulieren viel toen niet te ontkomen. Een grote verscheidenheid van premiereregelingen voor huurwoningen en eigen woningen hebben in de loop der jaren het licht gezien; de laatsten dateren van 30 december 1965.

Thans keren wij terug tot de introductie van de woningwet B-sector. Deze woningen zullen van een betere kwaliteit zijn dan de „normale” woningwetwoningen en aan deze woningen zal een — aflopende — extra subsidie verbonden zijn, een „gewenningsbijdrage” om de bewoners met het hogere huurniveau vertrouwd te maken. Uiteraard rijst de vraag waarom ook deze woningen — bedoeld voor de „voorhoede der arbeiders”, aldus de Minister — geëxploiteerd moeten worden binnen de overheidssfeer. Zoals hiervoor is uiteengezet zal het particuliere bouwbedrijf zich zeker richten op de woningen van betere kwaliteit en ook daar is zonedig de „gewenningsbijdrage” mogelijk. Weliswaar heeft de Minister verklaard het aantal woningwet-B-woningen voorshands te zullen beperken en te bestemmen voor hen die een goedkope woning ontruimen, dit neemt niet weg, dat zonder dat is aangetoond, dat het particuliere bouwbedrijf tekort schiet de overheid ook op dit terrein „zaken” gaat doen. Voorts zullen deze woningen (evenals de normale woningwetwoningen) door tal van onzichtbare subsidies als lagere rentevoet, lagere grondkosten, e.d., een lagere huur behoeven op te brengen dan op basis van de werkelijke kostprijs, nodig zou zijn. Daarmee wordt de particuliere woningbouw ook voor de middengroepen in een ongunstige concurrentiepositie gebracht en dat zonder sociale noodzaak.

Te lang is het woningbouwvraagstuk een *vraagstuk* geweest. De oplossing van de acute nood ligt nu in het verschieft. Vrijere vormen van huur- en woonruimtebepalingen zijn in het vooruitzicht gesteld. Daarmee komt ook méér ruimte voor een rechtvaardiger verdeling van lasten en lusten. Overheid en bedrijfsleven moeten op die rechtvaardigheid bedacht zijn en er naar blijven streven, met de onrechtvaardigheid van het verleden voor ogen.

Drs. A. J. DREWES.

De financiering van de woningbouw

Wie over het vraagstuk van de financiering van de woningbouw denkt, spreekt, schrijft, doet er naar mijn mening goed aan, de omvang van dit vraagstuk althans enigermate aan te geven.

Maar al te veel Nederlanders weten daarvan helaas weinig of niets.

Aan een uiteenzetting van het eigenlijke vraagstuk moge daarom een enkel cijfer over de omvang van de vaderlandse woningbouw vooraf gaan.

Omvang van de woningbouw

In de bijna drie-maal-zeven jaar, die sedert het einde van de Tweede Wereldoorlog verstreken zijn, bouwde Nederland rond 1.3 miljoen nieuwe woningen. Ongeveer 700.000 daarvan werden gebouwd door gemeenten en woningcorporaties, de overige 600.000 door anderen, variërend van de spaarder die — al dan niet met financiële hulp van derden — een eigen woning liet bouwen, tót de exploitatie-maatschappij die — om daarmee zo mogelijk winst te behalen — complexen huurwoningen liet bouwen.

Van de totale woningvoorraad van ongeveer $3\frac{1}{4}$ miljoen woningen — die, als we ze vandaag nog moesten bouwen, ons meer dan 100 miljard gulden zouden kosten! — vormt deze na-oorlogse nieuwbouw derhalve ongeveer veertig procent!

Vorig jaar kwamen in ons land meer dan 100.000 nieuwe woningen klaar. Alleen met de bouw ervan was ongeveer $2\frac{3}{4}$ miljard gulden gemoeid. Rekent men ook de bedragen, gemoeid met de aankoop en het gereedmaken van de benodigde bouwterreinen erbij, dan komt men zelfs op een bedrag van meer dan 3 miljard gulden. Twee-derde van deze woningproductie, tezamen een stad vormend groter dan Utrecht, kwam beschikbaar als huurwoning, één-derde als eigen woning voor de eerste bewoner. Van die huurwoningen kwam dan weer twee-derde beschikbaar als „woningwetwoning”, en één-derde als particuliere huurwoning.

In de loop van dit jaar zullen, volgens het door de Minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening aan de Tweede Kamer overgelegde „Bouwprogramma-1966”, rond 125.000 woningen in aanbouw worden gebracht, waarvan 60.000 als „woningwetwoning”, 40.000 als door de overheid gesubsidieerde eigen- of huurwoning, en 25.000 als niet door de overheid op enigerlei wijze gesubsidieerd. Met de realisering van dit ambitieuze bouwprogramma zal een bedrag gemoeid zijn van ruim f 3 miljard, indien men de kosten van het verwerven en bouwrijp maken van de genodigde terreinen niét, en van meer dan f 4 miljard, indien men deze wél meerekent.

Het moge duidelijk zijn, dat het vraagstuk van de financiering van de woningbouw van een ontzagwekkende omvang is, en beslag legt op een niet onaanzienlijk deel van onze gezamenlijke nationale inspanning. Of het een voldoende groot deel is, blijve hier onbesproken.

Overheidsbemoeiing met de woningbouw

Terloops kwam in het bovenstaande de financiële steun van de overheid voor de woningbouw ter sprake.

Alvorens nader op het vraagstuk van de financiering van de woningbouw in te gaan, lijkt een korte uiteenzetting over de mogelijkheden van geldelijke steun van de overheid daarbij op zijn plaats. Zónder deze steun immers zou de financiering van de woningbouw — en daarmee de woningbouw zelf — gegeven de bestaande constellatie op de kapitaalmarkt, de structuur en het kostenpeil van de vaderlandse bouwnijverheid, en het door de overheid gevoerde huurbeleid, op dit moment een vrij uitzichtloze zaak zijn.

Overheidsbemoeiing met de bouw van woningen is in ons land een zaak van zeer oude datum. Reeds de middeleeuwen kende haar. In haar huidige, moderne vorm gaat zij terug tot het jaar 1901. In dat jaar kwam een WONINGWET tot stand, die, in de loop der jaren op tal van punten verruimd en uitgebreid, gemeentelijke-, provinciale-, en rijksoverheden vèrgaande bevoegdheden op het terrein der volkshuisvesting verschaft. Het was deze Woningwet, die de mogelijkheid opende van onteigening en onbewoonbaarverklaring, van bouwverordening en bouwtoezicht, van rooilijn en bouwverbod, van uitbreidingsplan en streekplan, en die voor omvang en niveau van de woningbouw in ons land van niet licht te overschatten betekenis is geweest.

Het was deze Woningwet, die ook de weg baande voor geldelijke steun, door rijk en gemeente, aan woningcorporaties-zonder-winstoogmerk, aanvankelijk uitsluitend ten behoeve van de bouw van woningen voor minder-draagkrachtigen, later ten behoeve van de verbetering van de volkshuisvesting in het algemeen.

Na de Tweede Wereldoorlog onderging de geldelijke steun van overheidswege ten behoeve van de woningbouw een aanzienlijke uitbreiding, doordat ook de als gevolg van sterk gestegen bouwkosten en „bevrozen” huren niet-meer-rendabele „particuliere bouw” door bijdragen-ineens in de stichtingskosten en/of jaarlijkse bijdragen in de exploitatie-opzet op gang gehouden moest worden.

Een derde financiële impuls van de overheid ter bevordering van de woningbouw tenslotte was de afkondiging, in 1956, van het „Besluit Bevordering Eigen Woningbezit”, dat — de naam zegt het al — de mogelijkheid opende tot het verstrekken van een extra-bijdrage in de stichtingskosten van de woning in die gevallen, waarin de te bouwen woning bestemd was voor bewoning door de eerste eigenaar.

Overheidssteun aan de woningbouw

De intussen ietwat onoverzichtelijk geworden veelheid van decreten betreffende de overheidsbemoeiing met de woningbouw werd in 1962 samengevat in een nieuwe WONINGWET, welke vorig jaar in werking trad. Het is het vijfde hoofdstuk van deze wet, handelend over de „Voorziening in de Woningbehoefte”, waarin de gehele materie van de financiële bemoeiingen van de overheid met de bouw van woningen opnieuw, systematisch is geregeld.

In het kort komt deze regeling op het volgende neer.

De rijksoverheid kan „verenigingen, vennootschappen en stichtingen, die uitsluitend (of mede) in het belang van de volkshuisvesting werkzaam zijn”, als zodanig „toelaten”.

Krachtens deze erkenning door Den Haag komen deze instellingen in aanmerking voor geldelijke steun van gemeentewege „ter tegemoetkoming in door hen in het belang van de volkshuisvesting te maken kosten”. Als zodanige kosten worden o.m. beschouwd alle uitgaven die verband houden met het verwerven en bouwrijp maken van terreinen, het bouwen van woningen, het treffen van voorzieningen daaraan, en de exploitatie daarvan. Deze steun kan worden verleend in de vorm van het verstrekken, door de gemeente, van leningen dan wel het garanderen van rente en aflossing van door anderen verstrekte leningen, het verstrekken van bijdragen-ineens en/of het verstrekken van jaarlijkse bijdragen.

Soortgelijke financiële hulp kan door de gemeente krachtens deze wet worden verleend „ten behoeve van het verkrijgen in eigendom van een door de begunstigde te bewonen nieuwe woning”.

Tenslotte kan deze geldelijke steun door de gemeente, in bij algemene maatregel van bestuur aan te wijzen gevallen, ook nog aan anderen worden toegekend.

Indien de gemeente terzake, naar het oordeel van de rijksoverheid, tekort schiet, kan de laatste eerdergenoemde taken zelf ter hand nemen.

Gemeenten die deze taak wel ter hand nemen, kunnen in aanmerking komen voor geldelijke steun daarbij ten laste van 's rijks kas.

Een en ander is eind 1965 nader uitgewerkt in het „Besluit Geldelijke Steun Volkshuisvesting” en in een drietal gebaseerde beschikkingen van minister Bogaers, te weten een „Beschikking Geldelijke Steun Toegelaten Instellingen”, een „Beschikking Geldelijke Steun Particuliere Huurwoningen” en een „Beschikking Geldelijke Steun Eigen Woningen”.

De globale inhoud van deze beschikkingen mag in het kader van dit artikel als bekend worden verondersteld.

Financiering van de woningbouw

Terug naar het probleem van de financiering zelf.

Elke beschouwing over het vraagstuk van de financiering van de woningbouw in Nederland, dus ook de onderhavige, valt in twee delen uiteen, te weten één betreffende de financiering van de zg. „woningwetbouw”, en één betreffende de financiering van de zg. „particuliere bouw”. Laatstgenoemd deel valt op zijn beurt dan weer uiteen in twee onderdelen, waarvan er één handelt over de financiering van de bouw van — particuliere — huurwoningen, en één over de financiering van het eigen-woningbezit. Wanneer in het nu volgende gehandeld wordt over financiering van de woningbouw, wordt daarbij — het zij ten overvloede opgemerkt — uitsluitend bedoeld op de uiteindelijk financiering van de gereedgekomen woning. Het vraagstuk van de zg. vóór-financiering van de bouw door aannemer en/of bouwer, al dan niet met behulp van banken of andere financiers, blijft daarbij dus buiten beschouwing.

Financieren in de hier bedoelde zin is het ter beschikking stellen van middelen voor een lange reeks van jaren. Die middelen dienen dus beschikbaar te zijn in de vorm van duurzame besparingen.

Bij een nationaal inkomen van bijna 55 miljard gulden werd in Nederland in 1964, op allerlei manier, voor meer dan 10 miljard gulden gespaard. Bijna een derde daarvan werd gespaard door het bedrijfsleven in de vorm van afschrijvingen en winsten, een bijna even groot deel door de overheid, een bedrag van rond f 2.320 miljoen door pensioenfondsen en verzekeringsmaatschappijen, en een bedrag van $1\frac{1}{3}$ miljard gulden door traditionele spaarinstellingen als de Rijkspostspaarbank, de algemene spaarbanken, de boerenleenbanken en dergelijke.

Dat zelfde jaar 1964 was een jaar waarin, voor de eerste maal in de historie van ons land, meer dan 100.000 nieuwe woningen klaar kwamen, een investering waarmee — de aankoop en het gereedmaken van de bouwterreinen inbegrepen — een bedrag gemoeid was van meer dan 2 miljard gulden, d.w.z. meer dan 20 % van de in dat jaar voor investering beschikbare middelen.

Toegelaten instellingen

De financiering van de bouw van woningen door „toegelaten instellingen” in de wandeling nog steeds „woningwetbouw” genoemd, vindt volledig plaats door middel van leningen aan deze instellingen door of vanwege het rijk.

Deze leningen, „voorschotten” genoemd, worden verantwoord op de zg. „buitengewone dienst” van hoofdstuk XL van de rijksbegroting (departement van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening). Indien en voorzover de rijksbegroting sluitend is, vindt de financiering van dit deel van de woningbouw derhalve plaats uit „besparingen” van de overheid, indien en voorzover zij niet sluitend is, uit besparingen van derden.

Mét de omvang van de „woningwetbouw” en de stijging van de daarmee per woning genoemde bedragen, is ook de omvang van deze begrotingspost gestegen. Was op de begroting-1963 daarvoor nog „slechts” een bedrag uitgetrokken van f 750 miljoen, op die voor het jaar 1966 prijkte deze post met een bedrag van niet minder dan f 1.721 miljoen. Aangezien de laatste jaren de werkelijke uitgaven (ook) op dit punt de ramingen met vele tientallen miljoenen guldens hebben overtroffen, moet voor dit jaar met een werkelijke uitgave van tenminste f 1.800 miljoen en wellicht zelfs meer dan f 2.000 miljoen worden gerekend.

De op deze leningen door het rijk in rekening gebrachte rente bedraagt sedert jaren, ongeacht de rentevoet op de kapitaalmarkt, 4 %. Indien en voorzover, ondanks de zeer aanzienlijk *verkapte* subsidie voor deze verkenrente — marktrente bedraagt thans bijna 7 %! — geen sluitende exploitatie kon worden verkregen, genieten de toegelaten instellingen een *openlijke* subsidie in de vorm van een jaarlijkse bijdrage krachtens de eerste gememoreerde „Beschikking Geldelijke Steun Toegelaten Instellingen”.

Het totaal aan verkapte subsidies — dat nergens op de rijksbegroting wordt verantwoord — laat zich alleen maar raden. De jaarlijkse bijdragen zijn, blijkens de rijksbegroting voor 1966, thans ongeveer f 170 miljoen per jaar.

Particuliere huurwoningen

Andere huurwoningen dan de zg. „woningwetwoningen” worden in aanbouw gebracht door een grote verscheidenheid van opdrachtgevers. Onder hen treft men pensioenfondsen, spaarbanken, vastgoed-fondsen, woning-exploitatiemaatschappijen, en, zij het in sterk afgenomen omvang, ook nog een enkele „huisjes-melker”.

Zou het aandeel van de bouw van woningen voor eigen-woningbezitters zich ook in 1966 op ongeveer 30 à 35 % weten te handhaven, dan zouden, om het „Bouwprogramma-1966” te kunnen realiseren, naast de 60.000 woningwethuurwoningen, nog ongeveer 25.000 particuliere huurwoningen moeten worden gebouwd, waarvan ruim 16.000 mét, en ongeveer 9.000 zónder geldelijke steun van de overheid. Voor de bouw van deze woningen zal een bedrag van naar schatting f 1 miljard nodig zijn. Dit bedrag zal gefourneerd moeten worden door eerdergenoemde opdrachtgevers, hetzij uit voor dat doel beschikbare eigen middelen, hetzij uit daarvoor al dan niet onder hypothecair verband bij anderen aangetrokken gelden.

Ondanks een de laatste jaren duidelijk toegenomen belangstelling bij institutionele beleggers voor rechtstreekse belegging in onroerend goed en meer speciaal in woningen, doet men er goed aan de omvang daarvan vooralsnog niet te overschatten. In 1964 beliepen de investeringen in nieuwe woningen bij een toch niet onbelangrijke groep van deze beleggers als de levensverzekeringsmaatschappijen nog geen f 40 miljoen, bij de niet minder belangrijke groep pensioen- en spaarfondsen niet veel meer, en bij de gezamenlijke bij de Nederlandse Spaarbank Bond aangesloten instellingen nog geen f 3 miljoen.

Grote rijksfondsen als het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds en de Rijkspostspaarbank voegden in dat jaar voor resp. f 14 miljoen en f 10 miljoen nieuwe woningen aan hun bezit toe.

Het grootste deel van de financiering van particuliere huurwoningen wordt nog steeds verzorgd, en zal ook in 1966 moeten worden verzorgd door de beroepsmatige woning-exploitant, al dan niet met behulp van meest-hypothecaire-leningen van derden, onder welke vooral institutionele beleggers en hypotheekbanken een belangrijke plaats innemen.

Zo voegden de gezamenlijke algemene spaarbanken in 1964 voor een bedrag van meer dan f 160 miljoen aan nieuwe hypotheekleningen aan hun beleggingsportefeuille toe. Bij de gezamenlijke levensverzekeringsmaatschappijen was dit een bedrag van rond f 80 miljoen, bij de gezamenlijke pensioen- en spaarfondsen vermoedelijk een bedrag van ruim f 50 miljoen. Bedacht dient echter, dat van de door deze instellingen beschikbaar gestelde middelen een niet onbelangrijk deel zijn bestemming vond in de financiering van de eigen woning. Sommige levensverzekeringsmaatschappijen passen graag de combinatie hypotheek-levensverzekering toe, spaarbanken vinden hun hypothecaire debiteuren overwegend in de kring der eigen spaarders.

Belangrijke rijksfondsen als het Algemeen Burgerlijk Pensioenfonds en de Rijkspostspaarbank onthielden zich vrijwel geheel van het zelf verstrekken van hypotheekleningen.

In hoeverre door deze en andere institutionele beleggers ook via onderhandse leningen aan anderen dan hypotheekbanken, de bouw van woningen (mede) wordt gefinancierd, doet zich slechts moeilijk becijferen.

Het bedrag dat door hypotheekbanken aan nieuwe hypotheekleningen werd verstrekt — de zg. „oversluitingen” waren daaronder echter begrepen — beliep in 1964 in totaal meer dan f 700 miljoen, waarvan ongeveer drievierde werd gefourneerd door de Friesch-Groningsche-, de Westlandse- en de Utrechtse Hypotheekbank. Juist de cijfers van deze grote concerns over 1965 wijzen echter uit, dat voor dat jaar en waarschijnlijk ook voor 1966, met een niet onbelangrijke teruggang van deze bron rekening moet worden gehouden.

Bedacht dient ook, dat met name de hypotheekbanken niet alleen de bouw van woningen financieren, maar ook die van winkels, kantoren en zelfs fabrieken, benevens de aankoop van bestaande panden. Daarnaast dient bedacht, dat ook van de door hen beschikbaar gestelde financieringsmiddelen een — onbekend, maar stellig niet te verwaarlozen — deel bestemd is voor de financiering van de bouw van eigen woningen.

De prijs, die voor de financiering van de bouw van — particuliere — huurwoningen moet worden betaald, is — uiteraard — in sterke mate afhankelijk van de rente, welke op dat moment op de markt voor — onderhandse — leningen geldt. Deze is gedurende de jaren 1964 en 1965 aanzienlijk gestegen en bedraagt thans bijna 7%! Dat alleen reeds uit dien hoofde de „concurrentie” met de huurwoningen der „toegelaten instellingen”, voor welke financiering immers door het rijk slechts een vergoeding van 4% wordt gevraagd, steeds zwaarder wordt, spreekt vanzelf. Door een jaarlijkse bijdrage krachtens de eerder gememoreerde „Beschikking Geldelijke Steun Particuliere Huurwoningen” tracht de overheid tenminste een deel van de hier gapende kloof te overbruggen. Helaas moet

ernstig worden gevreesd, dat de op deze wijze geboden hulp onder de huidige omstandigheden op de kapitaalmarkt onvoldoende zal blijken te zijn.

Eigen woningen

Naar het „Bouwprogramma-1966” veronderstelt, zullen in de loop van dit jaar bijna 24.000 eigen woningen met geldelijke steun van de overheid (de zg. „bezitsvormingsbijdrage”) worden gebouwd, terwijl daarnaast een niet onaanzienlijk deel van de in dit programma voorziene, niet door de overheid gesubsidieerde woningbouw eveneens als „eigen woning” zal worden gerealiseerd. Zou men het aandeel van de eigen woning ook voor 1966 op 30 à 35 % van het bouwprogramma stellen, dan gaat het in totaal om ongeveer 40.000 eigen woningen.

Voor de bouw van deze woningen — samen een stad als Groningen vormend! — zal een bedrag van ten minste f 1.500 miljoen nodig zijn.

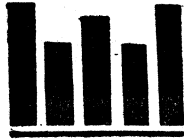
Dit bedrag zal bijeen moeten worden gebracht door de adspirant-eigenaarsbewoners van deze woningen — het z.g. „eigen geld” —, en door verstrekken van meest hypothecaire-leningen door de reeds eerder genoemde institutionele beleggers, hypotheekbanken, bouwkasen en bouwfondsen en particulieren. Een instelling als de N.V. Bouwfonds Nederlandse Gemeenten bijvoorbeeld, die in 1964 de bouw van meer dan 5.000 woningen voor zijn rekening nam, verstreekte in dat jaar, uitsluitend ten behoeve van de bouw van nieuwe woningen, voor bijna f 90 miljoen aan hypotheek!

De reeds bij de bespreking van de financiering van de bouw van particuliere huurwoningen gememoreerde, enerzijds uit de moeilijke situatie op de kapitaalmarkt voortvloeiende, anderzijds door de discriminatie van overheidswege tussen „woningwetbouw” en „particuliere bouw” veroorzaakte moeilijkheden, geven aanleiding tot ernstige bezorgdheid ook met betrekking tot de mogelijkheid van verwerkelijking van het voorgenomen bouwprogramma op het stuk van de eigen woning.

Deze moeilijkheden worden vergroot, doordat de „Beschikking Geldelijke Steun Eigen Woningen” slechts de mogelijkheid van een bijdrage-ineens, en niet die van een jaarlijkse bijdrage in de exploitatie kent. In een adres, dat commissarissen en directie van eerdergenoemd Bouwfonds in januari van dit jaar tot Minister Bogaers richtten, becijferden zij het verschil in door de bewoner te brengen offers tussen de huur van een nieuwe woningwetwoning en de lasten aan rente, aflossing en onderhoud van een eigen woning van dezelfde prijs en kwaliteit reeds op meer dan 100 gulden per maand. Dat er — zoals in dit adres gesteld — dringend behoefte bestaat aan een nieuwe landelijke regeling ter bevordering van het eigen-woningbezit, bij voorkeur aansluitend bij de geldende regeling voor de particuliere huurwoningen — d.w.z., in de vorm van een jaarlijkse bijdrage —, en zodanig van structuur, dat zij een billijke compensatie biedt voor het verschil tussen de hoogte van de hypotheekrente en de rentevoet die bij de woningbouw geldt, lijkt nauwelijks voor bestrijding vatbaar.

Tenzij men het vraagstuk van de financiering van deze en andere vormen van particuliere bouw zou willen oplossen, door ze in feite onmogelijk te maken.

Dr. G. J. STAPELKAMP.

van onze bibliothekaris

De bibliotheek van het C.N.V. is uitgebreid met o.m. de hieronder genoemde werken, die voor uitlening beschikbaar zijn. Aanvragen te richten tot de bibliotheek van het C.N.V., Maliebaan 8-8a, Utrecht. Telefoon 030-20141.

ROSCAM ABBING, P. J. *Beroepsethiek*. Utrecht, Spectrum 1965, 364 blz. Studie over de vraag hoe de christen zijn dagelijks werk behoort te zien; hierbij komen o.a. ter sprake: het motief van en de visie op de arbeid, de wijze van contact met anderen in onze arbeid en het ideaal dat wij in dit opzicht nastreven.

Vissen bij verlopend getij; over de christelijke dienst aan de publieke zaak. Franeker, Wever (1965), 128 blz. In dit boekje zijn vier antwoorden op een prijsvraag van het Chr. Sociaal Verbond Patrimonium opgenomen, waarin een analyse wordt gegeven van het verontrustende verschijnsel van de steeds geringer wordende belangstelling voor de christelijke dienst aan de publieke zaak.

BUNNINGH, C. A. *De toekomst van de Nederlandse ondernemingsstructuur*. Alphen a/d Rijn, Samson, 1965, 109 blz. Samenvatting van de historische en momenteel gangbare opvattingen omtrent de democratie en de democratisering van de onderneming en een indicatie t.a.v. de in de toekomst te verwachten ontwikkelingen.

GROGAN, W. *John Riffe*; Amsterdam, Ten Have (1966), 236 blz. Het leven van een vakverenigingsbestuurder in Amerika, die, na een harde jeugd in de kolenmijnen, waarin hij de werkgevers als zijn natuurlijke vijanden had leren zien, mede onder invloed van de morele herbewapening, een voorstander is geworden van overleg en samenwerking.

FRIEDL, G. A. *Die Gewerkschaften als Unternehmer*. Stuttgart, Seewald Verlag, 1964, 191 blz. Schrijver geeft in dit boek een zeer interessant overzicht van de volgens hem dubbele rol die de vakbeweging in West-Duitsland speelt, door aan de ene zijde als socialistische organisatie, afwijzend te staan tegenover Erhard's economische opvattingen en anderzijds een spectaculaire rol te spelen als eigenaars van grote bedrijven op het gebied van de woningbouw, het bankwezen, enz.

MYRDAL, G. *Uitdaging aan de welvaart*. Rotterdam, Univ. Pers 1965, 176 blz. Schrijver vraagt zich in dit boek af of de welvaart van de westerse wereld en in het bijzonder van Amerika, kan blijven voortduren, indien er nog zoveel armoede blijft bestaan. In dit verband wordt allereerst nagegaan waardoor de economische stagnatie in Amerika is ontstaan en welke de internationale economische gevolgen van deze stagnatie zijn.

TINBERGEN, J. H. RIJKERS VAN OLST, F., e.a. *Naar een nieuwe wereld-economie*; voorstellen voor een nieuwe wereldeconomie. Rotterdam. Univ. Pers. 1965, 350 blz. In dit werk wordt onderzocht wat de Westerse staten zouden kunnen doen om in onderlinge economische samenwerking nieuwe betrekkingen uit te werken met de economisch minder ontwikkelde delen van de wereld. In deel 1 wordt daartoe een overzicht gegeven van de huidige spanningen, deel 2 bevat voorstellen voor de te voeren politiek in de wereldeconomie van morgen, terwijl in deel 3 een overzicht wordt gegeven van de economische ontwikkeling en samenwerking in een aantal minder ontwikkelde gebieden.

HARTOG, F. *Overheid en economisch leven*. Alphen a/d Rijn, Samsom. 1965, 140 blz. Schrijver behandelt het overheidsoptreden op economisch gebied. Hij gaat daartoe eerst na het ontstaan van de huidige overheidsfuncties en geeft daarna een systematisch overzicht van deze functies.

HOOGH, B de. *Rondleiding in het arbeidsrecht*. Den Haag, N.I.V.E. 1965, 82 blz. Schetsmatige behandeling van diverse onderwerpen, die samenhangen met het arbeidsrecht, zoals: de vakbeweging, de S.E.R., de Stichting van de Arbeid, c.a.o.'s, ondernemingsraden, de tariefcommissie, de individuele arbeidsovereenkomst, arbeidsbeschermende wetten, sociale verzekering en de rechtspositie van de buitenlandse werknemers.

BEMMELEN, J. M. VAN, H. DRION, P. BORST e.a. *Stakingsrecht*. Deventer, Kluwer. 1965, 86 blz. Verzameling van de voordrachten, gehouden op het Landelijk Juridisch Studentencongres 1965, gewijd aan het stakingsrecht. O.a. komen aan de orde: de betekenis van het Panhonlibco-arrest; staking, arbitrage, dwangsom; vakbeweging en stakingsrecht; de overheid als wetgever; de economische consequenties van het staken; het Europees Sociaal Handvest en de Nederlandse opvattingen.

cijfers *en* feiten

De „Frankfurter Allgemeine Zeitung” van 28 maart j.l. gaf onderstaande cijfers betreffende de ontwikkeling van de koopkracht:

	1951-1965			1960-1965		
	Stijg.kosten van lev.ond.	Stijging nomin. lonen	Stijging reële lonen	Stijg.kosten van lev.ond.	Stijging nominale lonen	Stijging reële lonen
Verenigde Staten	20	68	40	7	16	8
Canada	23	83	49	9	22	12
België	24	119	77	16	51	30
West-Duitsland	26	187	128	16	57	33
Zwitserland	28	60	25	20	31	9
Oostenrijk	43	163	84	24	54	24
Nederland	44	167	85	22	59	30
Engeland	58	91	21	20	22	2
Zweden	59	169	64	22	48	21
Italië	59	138	50	25	56	25
Frankrijk	64	217	94	19	50	26
Japan	75	208	76	34	68	25

Aan dit nummer hebben meegewerkt:

Dr. E. DE VRIES,

predikant te 's-Gravenhage.

D. H. GRASMAN,

bestuurder van de Nederlandse Christelijke Bond van Werknemers in de Hout- en Bouwnijverheid en secretaris van de Internationale Federatie van Christelijke Bouwvakarbeiders- en Houtbewerkerbonden.

Drs. A. J. DREWES,

secretaris van de Nederlandse Christelijke Aannemers- en Bouwvakpatroonsbond.

Dr. G. J. STAPELKAMP,

lid van de Directie van de N.V. Bouwfonds Nederlandse Gemeenten.

Emancipatie

van man en vrouw

In november 1965 publiceerden vierendertig vrouwenorganisaties, merendeels aangesloten bij het Nederlands Vrouwen Comité, met tezamen ongeveer 500.000 leden, in hun verenigingsbladen een discussienota over „Arbeid van de vrouw buiten het eigen gezin”, hierna te noemen: discussienota N.V.C.

Begin januari 1966 gaf de Sociaal Economische Raad een „interim-advies” uit „over de arbeid van vrouwen in Nederland in het kader van de situatie op de arbeidsmarkt en het te voeren arbeidsmarktbeleid”, hierna te noemen: S.E.R.-advies. Bij dit advies was gevoegd een minderheidsnota van Professor W. C. L. van der Grinten, hoogleraar burgerlijk recht aan de Universiteit van Nijmegen, hierna te noemen: nota v. d. Gr.

De discussienota N.V.C. bestrijkt het breedste terrein, zij houdt zich bezig met alle vrouwen die gezinsverplichtingen hebben, gehuwd en niet-gehuwd; daarnaast gaat het haar „niet alleen om betaalde arbeid in de industrie, de dienstverlenende en de verzorgende beroepen en om de medewerking in het bedrijf van de echtgenoot, maar ook om alle wel of niet gehonoreerde functies in het maatschappelijke, het culturele, het politieke en het kerkelijk leven, én om haar belangeloze hulp op velerlei gebied”. Het S.E.R.-advies gaat niet verder dan de deelname van gehuwde en niet-gehuwde vrouwen aan het arbeidsproces. De nota-V.d.Gr. beperkt zich nog meer, n.l. tot de beroepsarbeid van gehuwde vrouwen. Die vormen trouwens ook letterlijk en figuurlijk het grootste probleem.

Een duik in de historie

Het buitenshuis werken van gehuwde vrouwen was, is en blijft voorlopig een controversieel onderwerp. Wij dienen in het oog te houden dat er vanuit de 19e eeuw twee emancipatielijnen lopen naar de huidige problematiek. De arbeiders streden tegen overbelasting van hun vrouwen, de vrouwen uit de „hogere standen” streden tegen de ledigheid. Voor de zich emanciperende vrouwen was de openstelling van ieder beroep dus telkens een overwinning, voor de zich emanciperende arbeiders was het een triomf als hun vrouwen thuis konden blijven. Bij beide bewegingen ging het minder om het geld dan om de vrijheid. Het is begrijpelijk dat

nog steeds vrouwen die een academische studie of hogere beroepsopleiding voltooid hebben, genieten van het daaruit voortvloeiende werk, het is ook begrijpelijk dat de vakverenigingsleden er weinig voor voelen hun veelal ongeschoolde vrouwen weer naar fabriek of bedrijf te laten gaan. In protestants-christelijke kring waren velen die beide emancipatiebewegingen afkeurden.

Tegen „De Vrijheid van de Arbeidende Stand”¹⁾ (1902) de bekende brochure van Ds. A. S. Talma, hebben b.v. verscheidene gereformeerde dominees geprotesteerd.

En wat de positie der vrouw betreft, Abraham Kuyper wist het precies. In het gezin zag hij een afspiegeling van de staat: de vader koning, de moeder een goede en getrouwe staten-generaal, de kinderen vaders onderdanen, tegen eventueel machtsmisbruik door moeder beschermd²⁾. Op z'n oude dag bestond er voor Kuyper nog steeds slechts één soort volwassen vrouw: de moeder, eerzaam getrouwd uiteraard. De dochters worden voor huwelijk en moederschap opgeleid, het ongetrouwd blijven van sommige meisjes is gewoon een misstand. 't Is weliswaar niet plezierig voor 30 à 35-jarige vrouwen om zodoende afhankelijk van hun ouders te blijven, maar „dit beduidt niet dat men als jonge vrouw van die jaren niet meer zijn ouders zou kunnen gehoorzamen. In alle leeftijd en in elke conditie heeft èn de vrouw èn evenzo de man te gehoorzamen aan hem of haar van wiens loon men leeft”³⁾. Blijven ze nog langer ongetrouwd, dan is het begrijpelijk, dat ze een beroep willen hebben. Toen Kuyper dit schreef, liep de jongste van zijn drie ongehuwd gebleven dochters al tegen de veertig; hij meende het dus echt. De „Eerepositie der Vrouw” (1914) heeft zijn auteur jaren overleefd, nog in 1940 werd het door Colijn⁴⁾ en Dr. J. C. Rullman⁵⁾ geprezen. Pas na de oorlog is de ban gebroken. In 1954 schrijft Prof. R. Schippers onder verwijzing naar de aartsvader Abraham, niet naar Abraham Kuyper: „Minder ver achter ons ligt de tijd waarin bijna ieder gezin een arbeids- en produktiegemeenschap was. Dan is de vader geen koning, maar ondernemer, en het gezin is geen staat, maar een bedrijf”⁶⁾. De moderne techniek maakte ook daar weer een eind aan. „De heer des huizes wordt een wielje in het raderwerk van een groot bedrijf. Zijn invloed thuis neemt af. Zijn gezin wordt zijn home, waar hij graag uitrust, bediend en verzorgd wordt en probeert weer fit te worden voor zijn werk van morgen. Hij imponeert wat minder”⁷⁾.

De buitenshuis werkende huisvrouw was in Kuyper's visie onbestaanbaar; zijn volgelingen waren er dan ook vierkant tegen. Schippers heeft ook dat verleden afgeschud: „Of een gehuwde vrouw buiten haar gezin zal gaan werken, is een zeer belangrijke vraag, maar zij gaat haar man en kinderen aan, en voorlopig niemand anders”⁸⁾.

Inmiddels zijn wij twaalf jaar verder, en mede dank zij de vrije zaterdag en de mechanisering van de huishouding tekent zich een nog nieuwer gezinspatroon af, de samenwerkingsgemeenschap van de doe-het-zelvers die met elkaar de huishoudelijke karweitjes opknappen, in de auto erop uittrekken, kamperen, improviseren, en weer terug in huis die speelse orde voortzetten. Drie 20-eeuwse gezinstypen dus, die in allerelei variaties en vloeiende overgangen naast elkaar voorkomen. In veel gezinnen is b.v. het zondagse feestmaal vervangen door de informele „soep-en-pudding”.

Maar wie zal zeggen hoever de 19e-eeuwse patriarchale, autoritaire ideeën nog doorwerken?

Ik denk nu niet alleen aan gereformeerden, bij katholieken ziet men hetzelfde. In de brochure van Dr. A. A. A. Terruwe: „De Vrouw en haar Arbeid” (Roermond 1954) staat op blz. 15, dat de vrouw lief hoort te zijn. „Lief zijn is haar eer, lief zijn is haar trots, lief zijn is haar geluk, omdat ze in het diepst van haar gemoed weet en voelt, dan te bezitten, wat haar als vrouw het meeste siert. Dit lief zijn nu wordt aangetast als de vrouw zakelijk gaat worden. Dan komt er in haar leven een element, dat met de liefde strijdt; dan komt de nuttigheid naar voren, de nuttigheid die op zich zelf gericht doet zijn, die niet naar anderen uitvloeit, maar rechtstreeks het eigen welzijn beoogt. In dezelfde mate dan, waarin die zakelijkheid gaat domineren, wijkt de liefde terug” . . . enzovoorts, bladzijden lang.

En Dr. J. M. L. Kunze, een andere r.k. vrouwelijke psychiater levert in „De volwassen vrouw” (Haarlem 1966) van hetzelfde laken een zelfde pak: invloed van de vrouw tegenover leiding van de man, onderdanigheid en overgave als overwegend vrouwelijke eigenschappen, de citaten van Goethe, De Génestet en Ibsen, het zijn ideeën uit de 19e eeuw, een beetje gemoderniseerd maar even statisch.

Een geheel andere geest ademt het boek „Storm na de Stille” (Utrecht 1964) van Drs. Tine Govaart-Halkes, ook r.k., die met liefde en begrip de beweeglijkheid van huwelijk en gezin in onze tijd beschrijft. Over de echtgenote en moeder: „Er wordt altijd weer een besef van betrekkelijkheid van haar gevraagd, omdat de situaties in een gezin zich telkens wijzigen en ze daarmee rekening heeft te houden. Overigens zou ik eraan toe willen voegen: dit geldt niet van haar alleen, maar het hele samenspel moet anders worden. Pas dan gaat het goed en kan de vrouw dit ook psychisch aan, als de man haar niet alleen steunt, en het „goed vindt”, maar als hij het ook echt wil, als hij geboeid is door haar totale menselijkheid en ruimte wil geven die zich te ontwikkelen” (blz. 61/62) ⁹).

De moderne huishouding: arbeidsbesparing en arbeidsverzwaring

Het is langzamerhand een gemeenplaats dat de techniek onze samenleving grondig gewijzigd heeft. Toch is het noodzakelijk dit nog eens ten aanzien van de gezinshuishouding te beklemtonen. De mechanisatie is daar al aan het begin van de 20e eeuw begonnen, toen gas en elektriciteit de huizen binnenkwamen, maar pas na de tweede wereldoorlog, eigenlijk pas omstreeks 1955 heeft zij een wijde vlucht genomen, toen de rijkdom van weinigen verscholen raakte achter de welvaart voor velen. Kostbare apparaten begonnen hun zegetocht, kostbaar huishoudelijk personeel ging op zijn retour. Voor de huishouding hebben deze beide ontwikkelingen een merkwaardig resultaat: bedrijfsleider en corveeër zijn in één persoon verenigd. Enerzijds: de ideale keuken wordt tot een miniatuur-laboratorium, dat de huisvrouw maar in werking hoeft te zetten en dat voor haar werkt, desgewenst als ze slaapt of afwezig is. De koelkast, de volautomatische wasmachine, de verwarming met thermostaat, de oven met tijd klok, het zijn apparaten die ook indirect haar werk vereenvoudigen.

Kolen mogen leefwarmte geven, ze geven ook stof en as. Daar komt nog bij dat veel werkzaamheden, inclusief het tijdrovende voorbereiden van de maaltijden door levensmiddelenzaken en fabrieken worden overgenomen: soepen in zakjes, diepvries voedsel, schoongemaakte verse groenten, no-iron kleding, nylon stoffering, plastic gebruiksvoorwerpen, alles is erop gericht het huishouden te vergemakkelijken¹⁰). Anderzijds: veel huishoudelijk werk kan niet gemechaniseerd worden. Stof afnemen, bedden opmaken, tafel dekken, wastafels reinigen, dweilen, ramen lappen, enz., iemand moet er voor klaar staan en die iemand is meestal de huisvrouw zonder personeel en zonder „thuiszittende dochters”. Wie voor haar huwelijk een niet-huishoudelijke baan gehad heeft, zal de moderne huishouding in haar eigen praktijk moeten leren, wie eenmaal de routine onder de knie heeft, merkt dat efficiëntie belangrijker is dan onbeperkte toewijding. Een moderne huisvrouw moet zakelijkheid met liefde combineren. De telkens terugkerende bezigheden hoeven niet tot een sleur of een obsessie te worden: als zij zich traint tijdens de eenvoudige routinewerkzaamheden aan andere dingen te denken, kan dat zonder dat de boel verslonst. Met die denktraining kan een vrouw al beginnen in de jaren dat ze door niet al te kleine kinderen aan huis gebonden is. Wie pas begint aan andere dingen te denken, als haar jongste kind de deur uit is, dus na 20 à 30 huwelijksjaren, is TE LAAT. Maar haar man moet meedenken en meewerken.

Kortom, een gehuwde vrouw is niet vanaf haar trouwdag tot haar A.O.W. aan huis en haard gebonden. Een deel van haar tijd kan zij besteden aan de maatschappij. Het gaat er maar om te leren weten waar je grenzen liggen, en je nergens al te vast te binden. „Een besef van betrekkelijkheid”, zoals mevrouw Govaart het noemt. Een bijkomend geluk is dat in de gemechaniseerde keuken een man zich niet beweegt als een jan-hen, maar als een technicus.

De discussienota N.V.C.

Tegen deze achtergrond heeft het zin aan de discussienota aandacht te schenken, ook buiten de kring van de betrokken vrouwenorganisaties. De commissie die haar heeft opgesteld, bestond uit de volgende dames: Mevr. M. C. E. Klooster-Fortgens (voorzitster), Mej. Dr. A. de Waal, Mej. P. van der Meulen, Mej. Mr. A. P. Schilthuis, Mej. K. L. Munk, Mevr. Mr. L. G. A. Bremmer-Lindeboom, Mevr. A. van Wegen-Mulder, Mevr. Mr. A. Zeydner-Rempt (secretaresse).

De nota is verdeeld in vijf hoofdstukjes, waarvan ik het derde het belangrijkste vind. Dit laat ik onverkort volgen:

III. INVENTARISATIE

A. *Om welke vrouwen gaat het?*

- de gehuwde vrouw met man, zonder of met kind(eren);
- de weduwe, de gescheiden vrouw, de verlaten vrouw, allen met kind(eren);
- de ongehuwde moeder met kind(eren) aan haar zorgen toevertrouwd;

de vrouw, die om welke redenen dan ook gezinsverplichtingen heeft. Uit deze opsomming blijkt, dat het niet uitsluitend gaat om gehuwde vrouwen met man en eventuele kinderen.

B. Welke motieven kunnen een rol spelen?

- a. van de *vrouw* uit bekeken:
- kostwinning of ruimere financiën voor het gezin, haarzelf inbegrepen;
  - ontplooiing van de eigen persoonlijkheid en grotere zelfstandigheid, die ook het gezin ten goede kunnen komen;
  - belangstelling voor beroep of bedrijf van de echtgenoot;
  - interesse voor het eigen beroep;
  - verlangen naar meer menselijke contacten dan het gezin alleen biedt, waardoor ook háár inbreng in het gezin kan worden verrijkt;
  - verantwoordelijkheidsgevoel voor medemens en maatschappij, waarbij het niet alleen gaat om haar arbeidskracht, maar ook om haar eigen wijze van benaderen van de problemen in de samenleving.
- b. van *man en kinderen* uit bekeken:
- dezelfde motieven, als van de vrouw uit bekeken en het besef, dat hun vrouw en moeder iets te geven heeft, ook buiten haar gezin, en voldoening om haar bereidheid dit ook te doen.
- c. van de *maatschappij* uit bekeken:
- het verkrijgen van vrouwelijke arbeidskrachten voor álle sectoren van het sociaal-economisch leven, waaraan de behoefte nog steeds toeneemt, terwijl het aantal ongehuwde vrouwelijke arbeidskrachten verhoudingsgewijs afneemt door:
1. het toenemend vrouwentekort in het algemeen;
  2. de verlaging van de huwelijksleeftijd;
  3. de verlenging van de leerplicht en toeneming van het percentage leerplichtvrije meisjes, dat nog een dagopleiding volgt;
  4. het arbeidsverbod tot 15 jaar.

het groeiend besef, dat het van belang is voor de maatschappij wanneer ook de vrouw haar aandeel levert in de oplossing van sociale, politieke, culturele en kerkelijke problemen, in het groot zowel als in het klein;

het rijpend inzicht in wat een tot volle menselijke ontplooiing komende vrouw en moeder betekent, niet alleen persoonlijk, maar ook in en door haar gezin, voor de geestelijke gezondheid van een volk.

C. Om welke structureel bepaalde uitbreiding van de mogelijkheden en vergroting van de behoeften gaat het?

- a. van de *vrouw* uit bekeken:
- verlenging van de gemiddelde levensduur;

verlaging van de gemiddelde leeftijd van de vrouw t.a.v. het tijdstip, waarop het laatste kind het ouderlijk huis verlaat;
vermindering van de gemiddelde gezinsgrootte;
de moderne hulpmiddelen voor het huishoudelijk werk, waardoor de huishouding meer het karakter kan aannemen van een klein, goed geleid bedrijf, zodat arbeidstijdverkorting mogelijk wordt;
functieverandering (geen functieverlies) van het gezin, waardoor de vrouw zich meer vanzelfsprekend met mens en maatschappij buiten haar gezin bezighoudt;
de toeneming van het aantal vrouwen met beroepsopleiding.

b. van *man en kinderen* uit bekeken :

het langzaam groeiend besef, dat zij medeverantwoordelijk zijn voor de gang van zaken in het gezin;
het groeiend begrip van de man en de kinderen voor de arbeid buitenshuis van zijn vrouw en hun moeder;
de verkorting van de arbeidstijd in het algemeen.

c. van de *maatschappij* uit bekeken :

een grote verschuiving van de lichamelijk zware beroepen naar lichamelijk lichtere werkzaamheden tengevolge van mechanisatie;
uitbreiding van de fijn-mechanische industrie;
een sterke uitbreiding van de beroepsopleiding voor meisjes;
een verhoudingsgewijs grote toeneming van de dienstverlenende en de verzorgende beroepen;
een geleidelijk aan meer accepteren van de (gehuwde) vrouw op alle terreinen van de samenleving;
en verder de onder B.c. genoemde punten.

D. *Om welke bezwaren gaat het?*

w e r k e l i j k e bezwaren en moeilijkheden, waarvoor naar blijvende oplossingen moet worden gezocht. Deze liggen voor een betaalde werkkring in sommige opzichten anders dan bij de niet betaalde arbeid.
Voor *beide* situaties gelden :

zorg voor de kinderen tijdens de arbeidstijden van de vrouw;
ziekte in het gezin,;
afstemmen van de werktijden van de vrouw op die van de man en kinderen, o.m. schoolvakanties, de vrije zaterdag;
school en overheidsdiensten gaan er nog te vanzelfsprekend van uit, dat er altijd „iemand thuis is”;
ook al is er nog niet van overbelasting sprake, toch geeft de zgn. „dubbele rol” van de vrouw te vaak aanleiding tot een tekort aan werkelijke vrije tijd;
de eerlijk gemeente overtuiging, dat de eigenlijke en enige taak van de gehuwde vrouw bestaat in het zijn van echtgenote, moeder en huisvrouw.

Meer speciaal voor betaalde arbeid gelden:
vaak moeilijk goede part-time jobs te vinden;
voor het bedrijfsleven is de vrouw met gezinsverplichtingen nog te vaak een „vreemde eend in de bijt“;
moeilijk om op oudere leeftijd weer terug te keren in het vroeger uitgeoefende beroep; men is „er uit“;
na jaren huwelijk betekent terugkeer in het oude beroep op *het oude niveau* vaak een status-verlaging;
geringe mogelijkheid tot her-, om- en bijscholing op oudere leeftijd;
beroepskeuze en beroepsopleiding van het meisje zijn nog te zeer afgestemd op de gedachte, dat de beroepsarbeid bij het huwelijk een einde neemt;
fiscale bezwaren.

emotionele bezwaren, die samenhangen met het (veranderend) levensbesef en waarbij mentaliteitsbeïnvloeding een belangrijke rol kan spelen. Ieder zal in eigen kring hiervan voorbeelden kunnen aanvoeren.

In hoofdstuk IV zijn acht discussiepunten bijeengebracht, waarvan ik de vier belangrijkste overneem:

1. bij wie ligt de beslissing of de gehuwde vrouw al of niet zal gaan werken buiten haar gezin?
- 2a. moet de richting waarin het werk (betaald of onbetaald) het best kan worden gezocht, door voorlichting worden beïnvloed?
  - b. moet het feit, dat een grotere deelneming van de vrouw aan het economisch leven een verhoging van de materiële welvaart meebrengt, hierbij een rol spelen?
- 6b. is mentaliteitsbeïnvloeding van het meisje nodig, zodat haar aandacht bij haar vorming al gericht wordt op beroepen, die zij bij een eventueel huwelijk ook zou kunnen blijven uitoefenen, eventueel als part-time job?
7. zijn mentaliteitsbeïnvloeding van de man en opvoeding van de jongens in deze richting nodig of gewenst?

Opgemerkt dient nog te worden dat in hoofdstuk V „Hoe kan een en ander verwezenlijkt worden?“ even gezinspeeld wordt op de overheid als werkgever en wetgever.

Deze nota wordt nu in de vrouwenorganisaties door de leden besproken, de conclusies worden verzameld en geordend en t.z.t. door het N.V.C. gepubliceerd.

Hoewel ik deze discussienota niet onbepert bewonder, — de formulering is hier en daar onduidelijk —, vind ik haar belangrijk en actueel, en te goed om alleen in vrouwenorganisaties besproken te worden. Het gevaar bestaat n.l. dat daar te eenzijdige conclusies getrokken zullen worden. De meeste gehuwde vrouwen, werkende in betaalde arbeid, die voor zich zelf de oplossing van haar problematiek gevonden hebben, hebben geen tijd, geen behoefte en geen lust zich bij een vrouwenorganisatie aan te

sluiten. En juist zij kunnen een waardevolle bijdrage aan de discussie leveren. Met spanning wachten wij de conclusies af.

Evenals het S.E.R.-advies betreft de nota alle vrouwen met gezinsverantwoordelijkheid in de discussie; voor een goed inzicht is het nodig te weten om hoeveel het gaat. Ter illustratie het volgende overzicht: ¹¹⁾.

15-64-jarige vrouwen in Nederland (1964)
× duizend

Ongehuwd	Gehuwd	Weduwen	Gescheiden
15-24 jaar 800 {	2500	141	46
25-64 jaar 315 }			

De 15-24 jarige ongehuwden heb ik apart gezet, omdat zij in een overgangsfase leven; of ze nog onderwijs volgen, dan wel al werken, de meesten van hen trouwen voordat ze 25 jaar zijn. Verder heeft het S.E.R.-advies aangetoond dat de categorie niet werkende niet-gehuwde vrouwen (dat zijn de ongehuwden, de weduwen en de gescheiden vrouwen tezamen) onder de 50 jaar afneemt, alleen op het platteland bevindt zich nog een noemenswaardige arbeidsreserve ongehuwden. Dat de vrouwenorganisaties aandacht schenken aan de $(315 + 141 + 46) \times 1000 =$ ruim 500.000 niet-gehuwden met hun onderling ongelijksoortige problemen, is een goed ding, al was het alleen maar om de bezwaren tegen het buitenshuis werken van gehuwden met kinderen te relativeren. Maar het eigenlijke probleem vormen de $2\frac{1}{2}$ miljoen getrouwde vrouwen, omdat hun $2\frac{1}{2}$ miljoen mannen ook een stem in het kapittel hebben. Vroeg of laat ziet elk echtpaar zich voor de vraag geplaatst of de traditionele werkverdeling: de man buitenshuis en de vrouw binnen, nog wel bevredigend functioneert. Man en vrouw moeten dan samen andere mogelijkheden onder ogen zien; het is funest als de man daarvoor zijn ogen sluit; zie noot 9.

De discussienota heeft het ook over de keuzemogelijkheid van de niet-beroepsmatige arbeid in verenigingen, charitatieve instellingen, kerk en politiek. Zolang dit niet al te veel tijd vergt, is het inderdaad gemakkelijker met de gezinsverantwoordelijkheid te combineren, dan betaald werk, en het kan evenveel voldoening schenken. Er valt evenwel te verwachten dat met een toename van part-time jobs, de belangstelling voor onbezoldigd werk zal afnemen. Hier werken twee stroomversnellende tendenzen. Enerzijds hoort men steeds meer „sociaal werk is niet meer nodig, de beroepskrachten hebben het overgenomen, vroeger was het nuttig, nu is 't een beetje gek”. Anderzijds vergt het onbezoldigde werk steeds meer inspanning, wie er zich aan geeft, moet evengoed op geregelde tijden de huisdeur achter zich dichttrekken, moet bereid zijn in een gareel te lopen, moet zich aan training of vorming onderwerpen, moet door lectuur en studie trachten bij te blijven. En ook hier spreekt de echtgenoot een woordje mee.

Man en vrouw, twee werkkringen

En dit brengt mij op een heel moeilijke vraag, die wij tot nu toe behoedzaam ontliepen.

Wat betekent de druk van de maatschappij om de gehuwde vrouw in het arbeidsproces te doen treden voor het huwelijk, de intiemste relatie tussen man en vrouw? Deze vraag valt in tweeën uiteen.

a. Wat verandert er in een huwelijk als een man niet meer alleen het geld verdient?

b. Wat verandert er in een huwelijk als de vrouw een arbeidsovereenkomst met derden aangaat?

ad a. Wij weten tegenwoordig aardig wat over de industriële samenleving en de invloed daarvan op het gezinsleven, over de verschuiving van produktieve naar consumptieve gezinnen, over routine-uitgaven en beslissingsuitgaven. Wij horen echter weinig over de spanningen die het inkomende en uitgaande geld binnen een huwelijk oproepen. Prof. Pen heeft er in 1961 op gezinspeeld in een causerie: „De welvaartsstijging leidt hier en daar tot spanningen, binnen de gezinnen en ook binnen het individu. De toegenomen keuzemogelijkheden confronteren ons dagelijks met de opgeofferde alternatieven: de dingen die we niet doen. Sommige mensen worden daar zenuwachtig van. Zij rennen van het een naar het ander zonder ooit te komen tot de „behoeftebevrediging” waarover de economie zo formeel en eigenlijk zo lichtvaardig spreekt.”¹²⁾

Wij nemen gemakshalve maar aan dat ieder echtpaar met die spanningen zelf klaar komt, zo niet, dan is er wel een maatschappelijk werkster of een bureau voor huwelijks- en gezinsmoeilijkheden om ze te helpen. We houden het op individuele moeilijkheden die een individuele oplossing krijgen. Maar als het nu eens om collectieve moeilijkheden gaat, als de welvaartseconomie gewoon iets is waar alle echtparen mee zitten? Dan moeten wij onze schroom om over geld te praten overwinnen, zoals we ook met de geboorteregeling gedaan hebben, die zien we ook niet meer alleen als iets waar de huwelijkspartners zich maar mee moeten redden. Welke rol speelt het geld in het moderne huwelijk? Ontleent de man nog steeds gezag aan het feit dat hij het alleen inbrengt? Blijft hij staan op het standpunt „wie verdient, wordt gediend”? Voelt hij zich in zijn superioriteit gekrenkt, als zijn vrouw door werk een deel van het gezinsinkomen inbrengt? Is er misschien ergens een gevarenzone in die zin, dat hij een kleine bijdrage van zijn vrouw wel apprecieert, maar een grote niet? Heeft de opheffing van de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw de man neergedrukt, of juist van een druk bevrijd? Vragen als deze raken man/vrouw verhouding zo diep dat een buitenstaander slechts met de grootste kiesheid op zoek mag gaan naar bevredigende antwoorden.

Hoe het zij, steeds meer vrouwen wagen de stap hun man tot een hulpe te zijn in het geld verdienen. En veel gezinnen doorstaan deze verandering van gedragspatroon, zonder dat de heer des huizes zijn troost in de drank of op de walletjes zoekt, en zonder dat de kinderen tot misdrijven of erger vervallen.

ad b. Op grond van de schaarse gegevens, die enkele onderzoeken hebben opgeleverd, kan wel als vaststaand worden aangenomen, dat veel mannen een tegenzin koesteren tegen een arbeidsovereenkomst van hun vrouwen met derden. Dit is begrijpelijk als het gaat om vrouwen zonder diploma's, zij komen terecht in afhankelijke, ondergeschikte posities, die

hun status verlagen. De geschoolde arbeiders, de employé's, en de mannen die hogere beroepen uitoefenen, willen hun vrouwen tegen die ondergeschiktheid en afhankelijkheid beschermen. Dit klemt vooral bij de oudere vrouwen. Zoals bekend ontving in 1938 60 % van de meisjes na de lagere school geen onderwijs; in de jaren daarvoor lag het percentage nog hoger. Een deel van hen heeft zich door zelfstudie en beroepstraining gevormd, maar men mag veilig aannemen dat van de gehuwde vrouwen boven de veertig jaar de helft geen enkel diploma bezit. Hiermee is echter niet alles verklaard. Het S.E.R.-advies meent dat, als vrouwen bereid zijn buitenshuis te werken, de bezwaren van de echtgenoten overkomelijk zijn. Ten aanzien van de helft der veertigjarigen en ouderen lijkt mij dit ongefundeerd optimistisch. Wij weten te weinig van de diepste overwegingen. Naarmate een vrouw op grond van diploma's een hoger beroep kan kiezen, vermindert blijkbaar de weerstand van haar man. Duidelijk ziet men dit bij het v.h.m.o., waar het aantal gehuwde leraressen jaar op jaar toeneemt ¹³⁾

	Leraren v.h.m.o. totaal	Waarvan vrouwen	Waarvan gehuwd
1954	7356	1594	283
1956	8569	1855	370
1958	10135	2188	544
1960	11725	2565	714
1962	12720	2740	805
1964	13852	2939	960

Bij het l.o. ziet men een lichtere stijging: het aantal gehuwde onderwijzeressen steeg van 4009 in 1960 tot 4727 in 1964, in percentages op het totaal der onderwijzers van 9,6 tot 10,9 een respectabel aantal als men bedenkt dat onderwijzeressen een full-time job hebben. Een op de vier onderwijzeressen is gehuwd. ¹⁴⁾

Het S.E.R.-advies

Blijft over de vraag of de overheid een taak heeft en zo ja, welke. Mag de overheid het buitenshuis werken van vrouwen aanmoedigen?

Het S.E.R.-advies meent van wel. Ter voorkoming van misverstand is enige kennis van de achtergrond noodzakelijk. De staatssecretaris van Sociale Zaken en Volksgezondheid, Dr. J. F. G. M. de Meijer, heeft bij brief d.d. 17 aug. 1964 aan de Sociaal Economische Raad gevraagd na te gaan in hoeverre het arbeidsmarktbeleid nog meer dan tot heden kan worden afgestemd op de bevordering van een optimale economische groei. Dit interimadvies is dus een gedeeltelijk antwoord op een vraag van de overheid. Dit verband moet men bij de beoordeling vasthouden.

Op grond van de opdracht en de interpretatie daarvan heeft de Raad gemeend dat een onderzoek naar de arbeid van vrouwen noodzakelijk is. Dit onderzoek heeft een werkgroep onder leiding van Mevrouw Dr. H. Verwey-Jonker zeer grondig verricht en, geadstrueerd met veel tabellen en cijfermateriaal, gepubliceerd in het onderhavige advies. Op grond van

de resultaten komt de werkgroep met voorstellen om de arbeid van niet-huwde en gehuwde vrouwen te bevorderen door overheidsmaatregelen. Deze voorstellen komen, wat de gehuwde vrouwen betreft, kort samengevat op het volgende neer:

1. mogelijkheden scheppen voor part-time arbeid;
2. de belasting op inkomens-uit-arbeid van gehuwde vrouwen verlichten;
3. meer mogelijkheden openen voor kinderen om op scholen voor de lunches over te blijven;
4. bevorderen dat aan de gehuwde vrouwen de eerste maand na het huwelijk onbetaald verlof verleend wordt;
5. regelingen scheppen om oudere vrouwen tegen geringe kosten (her)scholingscursussen te laten volgen;
6. de sluitingstijden van winkels aanpassen.

Wereldschokkend zijn de voorgestelde maatregelen allerminst, en of ze veel uit zullen halen?

Punt 1 wordt al op diverse manieren toegepast, aanmoediging van overheidswege betekent dus alleen uitbreiding van het bestaande.

Punt 2 is evenmin iets nieuws, misschien kan de belasting voor gehuwde vrouwen nog wat verlaagd worden, maar dan nadert men steeds dichterbij de grens waar ongehuwden zich tekortgedaan voelen.

Punt 3 zal onderwijzers en leraren extra belasten, uiterekend de mensen die in ons leergierig landje van arbeidstijdverkorting niets merken (scholieren trouwens ook niet). Maar afgezien daarvan, kinderen zullen deze maatregel hoogst onaangenaam vinden.

Punt 4 geldt alleen voor reeds werkende meisjes die gaan trouwen en bereid zijn door te werken; op z'n minst moeten ze de keus hebben tussen een maand onbetaald verlof, of gewoon doorgaan, of overstappen op een part-time job.

Punt 5 is heel belangrijk en de moeite van zorgvuldig opgezette experimenten stellig waard. Het ligt in de lijn van wat Mevrouw Dr. F. T. Diemer-Lindeboom al heeft voorgesteld in 1952 op de Christelijk Sociale Conferentie; zij wilde gehuwde oudere vrouwen uit goede arbeidersgezinnen een scholing geven om de leiding van fabrieksmeisjes op zich te kunnen nemen. De inconveniënten die dit meebrengt zouden naar haar mening „ruimschoots worden vergoed door een verbetering in de sfeer en de persoonlijke houding der meisjes, die nu mogen werken onder een door het leven gerijpte vrouw, in wier leiding de warmte doorstraalt van een gezonde, moederlijke zorgende levensinstelling”¹⁵). Dit is echter slechts een beperkt doel, het S.E.R.-advies zal veel meer op het oog hebben. Ook jongere vrouwen zouden voor de in dit punt genoemde scholing of herscholing in aanmerking moeten komen. Ik denk nu aan degenen die nog aan huis gebonden zijn, maar over een paar jaar best iets willen. Misschien kunnen er t.v.-cursussen voor hen worden opgezet? Onder de duizenden die nu zoete radioprogramma's krijgen voorgeschoteld, zijn vast wel enige honderden die plezier beleven aan pittige televisielessen.

Punt 6 is weinig urgent als punt 1 in ruime mate in praktijk gebracht wordt.

Dit alles dan nog „mits aan bepaalde voorwaarden is voldaan. Deze voorwaarden zijn o.a.: het gezin is klein, zodat extra lasten, veroorzaakt door het werken buitenshuis gemakkelijk te dragen zijn; het werk is nabij en de werktijden zijn in overeenstemming te brengen met de gezinssituatie; voor kind of kinderen kan op verantwoorde wijze worden zorg gedragen”.

Het interim-advies is verontrustend, waar het gaat over de huidige en toekomstige tekorten aan vrouwelijke arbeidskrachten, maar de aanbevolen middelen tot verbetering zijn, afgezien van punt 3 dat verwerpelijk is, nogal tam. Eerlijk gezegd begrijp ik niet waarom ze zoveel beroering gewekt hebben.

De nota Van der Grinten

Niettemin vond Prof. Van der Grinten er aanleiding in om bij het interimadvies een minderheidsnota te voegen, en hebben vertegenwoordigers van de vakcentrales het advies zodanig geamendeerd, dat Mevrouw Verwey het beter vond de hele zaak maar op te schorten.

Het is een komische coincidentie dat een paar invloedrijke mannen paniekerig zich opwerpen als paladijnen van huwelijk, huishouding en gezin door de huisvrouw binnen te houden, terwijl een paar honderdduizend huisvrouwen voorzichtig overwegen of ze soms buitenshuis aan de slag moeten.

Prof. Van der Grinten meent dat er pas een verantwoord oordeel te geven valt over de wenselijkheid van beroepsarbeid van de gehuwde vrouw, als de volgende vragen beantwoord zijn:

- a. Heeft de beroepsarbeid van de gehuwde vrouw in het algemeen gunstige of ongunstige gevolgen voor de huwelijksrelatie van man en vrouw.
Leidt de beroepsarbeid tot verwaarlozing van huishoudelijke taken en tot veronachtzaming van het huiselijk milieu.
- b. Welke psychologische gevolgen heeft de beroepsarbeid van de gehuwde vrouw op de echtelieden. Is deze arbeid voor het levensgeluk van de echtgenoten bevorderlijk of veeleer schadelijk.
- c. Is de arbeid van de pas getrouwde vrouw bevorderlijk of schadelijk voor een harmonische ontplooiing van de levensgemeenschap die het huwelijk beoogt te zijn.
- d. Is het voor de vorming en de opvoeding van de kinderen bevorderlijk of schadelijk, dat de moeder een taak buitenshuis heeft.

Dit zijn stokoude vragen en Prof. Van der Grinten voegt eraan toe, dat de S.E.R. niet het aangewezen lichaam is om ze te onderzoeken. Ze blijven dus in de lucht hangen. Dat is niet nodig. Een antwoord kan alleen maar gegeven worden en is al gegeven door echtelieden die ervaring hebben met beroepsarbeid van de vrouw, de pioniers laten we maar zeggen. Er zijn in binnen- en buitenland al resultaten van onderzoeken bekend¹⁶). De disussienota N.V.C. is daar mede een uitvloeisel van.

Ook meent Prof Van der Grinten dat „bij een welvaartspeil als thans in brede kringen van ons volk bereikt is, er in het algemeen geen noodzaak

voor de gehuwde vrouw is om buitenshuis te werken". Ik zou willen opmerken dat dit slechts de halve waarheid is: werk maakt welvaart, maar welvaart maakt ook werk. Prof. Zahn wijst in het laatste hoofdstuk van zijn boek „Leven met de Welvaart" op een kernprobleem van de welvaart, waarin de radicale democratisering van de maatschappij wellicht het merkbaarst tot uiting komt: op de kwestie van het onophoudelijk duurder worden van elk soort persoonlijke dienstverlening. Persoonlijke dienstverleningen zijn de typische luxe van de tegenwoordige tijd. Wij leven in een welvaart zonder bedienden, wij zijn althans op weg naar een dergelijke situatie. De behoefte aan diensten duurt echter onverminderd voort, ondanks vele geslaagde aanpassingen aan het principe van de zelfbediening op alle gebieden." 17) Het S.E.R.-advies wijst er niet voor niets op dat men onder alle omstandigheden moet „rekenen op een blijvende vraag naar vrouwelijke arbeidskrachten voor specifiek vrouwelijke beroepen zoals die in de verzorgende beroepen en de huiselijke diensten." We beschouwen het langzamerhand als een zegen dat nog veel gehuwde vrouwen (een volstrekt onbekend aantal) bereid zijn min of meer clandestien voor werkster te spelen (daar heeft iedereen altijd het zwijgen toegedaan), maar zelfs die bieden onvoldoende soelaas.

Conclusie

Wij zijn door de welvaart overrompeld, en de problemen die zij meebrengt, o.a. loonarbeid voor gehuwde vrouwen, lossen wij niet op met kreten als materialisme, weeldezucht, verwaarlozing e.d. In alle kalmte zullen wij met elkaar erover moeten praten, en S.E.R.-advies, Discussienota N.V.C. en Nota v. d. Gr. kunnen ons daarbij als handleiding dienen, zij vullen elkaar aan.

Het is jammer dat de staatssecretaris indertijd in zijn brief aan de S.E.R. alleen de bevordering van een optimale economische groei als doel gesteld heeft. Dat is een oorzaak van de misverstanden die rond het interim-advies zijn ontstaan. Het advies zou moeten worden uitgebreid met argumenten die de naar *Sociaal* Economische Raad meer eer aandoen. Het gaat n.l. om veel meer dan economische groei, het gaat ook om sociaal welbevinden. Vrouwen die iets buitenshuis willen gaan doen, denken niet aan zoveel gulden welvaartsvermeerdering per hoofd van de bevolking¹⁸⁾. Werken alleen om geld is òf bittere noodzaak voor een vrouw, òf het wekt schuldgevoelens, vooral bij de gedachte aan medemensen die in diepe armoede leven, en aan wie de televisie ons geregeld herinnert.

Andere overwegingen spelen voor de vrouw een rol: het besef iets nuttigs te doen, het plezier van verantwoordelijkheid te kunnen en te mogen dragen, het samen denken en samen werken ten bate van anderen, de mogelijkheid tot ontplooiing van door God gegeven talenten.

Een vrouw hoeft niet haar hele huwelijksleven „drie-dimensionaal" (huwelijk, gezin, huishouding) te zijn. Zij heeft de mogelijkheid van een vierde dimensie (samenleving). Van beslissende betekenis is de hulp van haar man als hij zich met haar verantwoordelijkheid weet voor de vier dimensies; dat kan als hij van starre vooroordelen bevrijd is, de ware emancipatie. De Belgische Stichting-Lodewijk de Raet, vergelijkbaar met onze volks-

hogescholen en vormingscentra, heeft onlangs voor de derde maal een studieweek gewijd aan het onderwerp „Emancipatie van Man en Vrouw?” Het wordt tijd dat Nederlandse mannen en vrouwen zich ook eens tezamen gaan bezighouden met dit onderwerp, maar dan zonder vraagteken. De twee lijnen van arbeidersemancipatie en vrouwenemancipatie ontmoeten elkaar in de tegenwoordige tijd, en lopen samen door in de toekomst. Man en vrouw zullen elkaar tot een hulp zijn in vrijheid en in wederzijds dienstbetoon, als schepselen Gods, beiden geschapen naar Zijn beeld en gelijkenis.

D. BUITENDIJK-MULDER.

---

1) *De Vrijheid van de Arbeidende Stand*, 5e druk (Hoorn 1948). Met een inleidend woord door M. Ruppert en enkele aantekeningen door R. Hagoort.

2) *Antirevolutionair ook in uw Huisgezin*, bijlage bij *Ons Program* vanaf de tweede druk (Amsterdam 1880). Blz. 421, 451-454.

3) *De Eerepositie der Vrouw*, 2e druk (Kampen 1932), blz. 27/28.

4) *Saevis tranquillius in Undis*, 2e druk (Amsterdam 1940) blz. 241.

5) *Kuyper-Bibliografie*, deel III (Kampen 1940), blz. 411: „Ook onder de veranderde omstandigheden boeit het nog in hoge mate door de schoone tekening van de positie der vrouw naar de ordinantie Gods.”

6) *De Gereformeerde Zede* (Kampen 1954), blz. 55.

7) Id. blz. 56.

8) Id. blz. 63.

9) Zie ook Dr. C. J. B. J. Trimbos in *De Niet-aanwezige huisvrouw* (Hilversum/Antwerpen 1962): „Het traditionele beeld van de gehuwde vrouw — en met dat beeld zijn we grondig vertrouwd — is toch nog altijd omgeven met de romantische moederlijkheid, gezelligheid en huiselijkheid die passen bij haar primaire taak... In wezen is dat de uiterste dienstbaarheid aan man en kinderen, uitgevoerd met bescheidenheid, liefdadigheid en voortdurende zelfverloochening. Hoe patriarchaal-egoïstisch dit ideaalbeeld is, zijn vele mannen zich nauwelijks bewust. Noch hoezeer hun opvattingen bepaald worden door een geprivilegeerde positie uit het verleden. De verdienende, efficiënte en ook buiten haar gezin belangen kennende huisvrouw past niet in dit beeld”, blz. 14/15.

10) Zie hierover uitgebreid: Ernest Zahn *Leven met de Welvaart* (Amsterdam 1962), inzonderheid de paragrafen: Gezinshuishoudingen: expansie firma's met delicate investeringsproblemen, blz. 62; Het dagelijks brood: een taak van organisatie en planning, blz. 92; Veranderingen in de kook- en eetgewoonten en hun gevolgen, blz. 95.

11) Ontleend aan *Statistisch Zakboek* 1965, tabel 10.

12) Prof. Dr. J. Pen, Prof. Dr. E. Zahn, Prof. Dr. H. Baudet, Gerhard Isbary: *Wij en de Welvaart* (Utrecht/Antwerpen 1964), blz. 14.

13) Ontleend aan *Statistiek van het voorbereidend hoger en middelbaar onderwijs 1964/1965* (Hilversum 1966) blz. 22.

14) Ontleend aan *Statistiek*.

15) *Procesverbaal Christelijk Sociale Conferentie 1952* (Utrecht z.j.) blz. 238.

16) Zie o.m. *Evangelie en Maatschappij*, juni 1962, J. van der Zouwen: De buitenshuis werkende gehuwde vrouw in de literatuur. Ook de bibliografie in *De Niet-aanwezige Huisvrouw*.

17) *Leven met de Welvaart*, blz. 173.

18) Zie Dr. K. A. M. Bogaert. Het te verwachten welvaartseffect bij de tewerkstelling van een groter aantal gehuwde vrouwen in de toekomst. *De Niet-aanwezige Huisvrouw*, hoofdstuk V.

De Gestalte der Verantwoordelijke Maatschappij

Enkele weken geleden verdedigde Dr. H. M. de Lange aan de Economische Hogeschool zijn proefschrift „De Gestalte van een Verantwoordelijke Maatschappij”.

Het komt weinig voor dat een econoom de stof voor zijn dissertatie zó kiest, dat de promotor zich genoodzaakt voelt om de assistentie van een theoloog te vragen. Dit was nu begrijpelijkerwijs wél het geval. Begrijpelijkerwijs, want dr. De Lange heeft het zich niet gemakkelijk gemaakt.

Terecht is hij er immers vanuit gegaan, dat hij ook de uitwerking van het begrip „verantwoordelijke maatschappij” door de Oecumenische Raad van Kerken moest nagaan. Het boek opent dan ook met een boeiend verslag van de ontwikkeling van het denken over sociaal-economische vragen in de oecumene. Ik heb voor deze hoofdstukken de grootste waardering.

Het is goed, dat juist een econoom zich werpt op deze vraagstukken.

Er is de laatste decennia een verblijdend opleven van christelijk denken over economische vragen in de oecumene. De Lange geeft hiervan een boeiend verslag.

De schrijver wil uitgaan van een christelijke mensbeschouwing.

Deze mensbeschouwing wil De Lange zien als optimistisch en vol verwachting. Met een citaat van Berdjajew omschrijft hij ze als volgt: „God verwacht van de mens een vrij antwoord op zijn tegevoetkomende liefde en op zijn scheppende medewerking bij de overwinning der duisternis van het niet-zijn . . . Deze scheppende kracht, die in staat is aan Gods eis te voldoen, wordt definitief en volledig door de verlossing in het geslacht van de nieuwe Adam in Christus hersteld”.

De schrijver verzet zich tegen een zo sterk benadrukken van de zondigheid van de mens, dat men geen verwachting meer zou kunnen hebben van zijn mogelijkheden.

„De mens moge zondig zijn, maar hij heeft mogelijkheden, omdat God veel van hem verwacht”.

Vanuit deze visie komt hij tot het karakteriseren van het mens-zijn in de gemeenschap. Het verantwoordelijk-zijn tegenover God en de naaste staat daarbij centraal: „de maatschappij mag niemand beletten persoon te zijn, persoon te worden, evenmin te groeien tot de plaats waar een volwaardig antwoord aan God en medemens kan worden gegeven. Of positief gezegd: een samenleving moet zo worden ingericht, dat alle mensen in de gelegenheid worden gesteld het antwoord aan God en de medemens te geven, dat geheel aansluit bij hun diepste wezen en bestemming.

En zo komt hij dan tot zijn kernonderwerp: „de verantwoordelijke maatschappij”. Dit is geen beginsel, geen ordening en geen blauwdruk, maar een criterium dat door alle maatschappijvormen ter beoordeling kan worden aangelegd. Een christelijk maatschappijstelsel, zegt De Lange (en ik val hem graag bij) bestaat er niet. Slechts wil hij, door hantering van het begrip verantwoordelijke maatschappij op het spoor komen van het antwoord op de vraag of het er in een bepaalde samenleving menselijk — naar de bijbelse zin van het woord — toe gaat.

Gaat hij dan met dit begrip de hedendaagse samenleving verkennen, dan wordt duidelijk, hoe moeilijk het de mens wordt gemaakt om zijn wezenlijke functie — het antwoorden aan God en medemens — te volbrengen. Het is immers moeilijk om christen te zijn in een samenleving waar enkele van de grondregels tegen de geest van het christendom ingaan.

Hij noemt als voorbeeld drie facetten van het motievencomplex van de westerse samenleving:

1. De prikkel van het eigen belang, in sommige opzichten verbreed tot dat van het georganiseerde groepsbelang;
2. Het stimuleren van het bezitten en hebben van goederen; daarbij het accent op het verdienen.
3. De aanvaarding van de economische ongelijkheid.

Hiermede liggen de grondlijnen van 's schrijvers opvattingen vast, en kan hij enkele lijnen gaan trekken naar de werkelijkheid van het maatschappelijk leven in Nederland.

In deze beschouwing mis ik een element. Een element, dat in de Nederlandse verhoudingen niet had mogen ontbreken.

In Nederland werd immers door christenen reeds lang over deze vragen gedacht in de christelijke maatschappelijke organisaties en de christelijke politieke partijen. De Lange maakt zich daar in enkele alinea's vanaf. Alles wat in deze kring vóór en ná de oorlog gedacht is, wordt afgedaan met de kwalificatie „traditioneel” en „verstard”.

In een dissertatie, waarin toch ook een stuk christelijke bezinning schuilt, acht ik dit een ernstig gebrek. Ik acht deze kwalificatie immers generaliserend en onjuist. Niemand zal De Lange het recht ontzeggen om er anders over te denken. Maar dan had hij dat moeten aantonen. Juist omdat De Lange in het overige deel van het boek de resultaten van zijn onderzoek van het oecumenisch denken op het wereldvlak wil gebruiken om de na-oorlogse Neder-

landse sociaal-economische politiek daaraan te toetsen, had een analyse van het Nederlandse christelijk sociaal denken niet in dit boek mogen ontbreken.

In wezen mist de schrijver hier een kans, die hij niet had mogen missen. De kans namelijk, om zijn eigen christelijk denken te confronteren met dat van zovelen van zijn mede-christenen in Nederland.

In wezen verlaat hij nergens de geharnaste veste van zijn eigen emotioneel geëngageerd standpunt, dat het standpunt is van de christen in de P.v.d.A.

Daardoor is een interessante en goed leesbare studie ontstaan, die echter alleen hen zal overtuigen, die het van te voren met de schrijver eens waren. Een gesprek tussen christenen aan beide kanten van de politieke scheidslijn brengt hij zodoende slechts in zoverre, dat wij beter kennis maken met zijn eigen denken. Hij verdedigt dat eigen denken op hartverwarmende wijze, maar maakt van zijn tegenstanders eigenlijk een karikatuur.

Zeer duidelijk komt dit naar voren in zijn hoofdstuk over de Nederlandse loonpolitiek. Des schrijvers standpunt is duidelijk. Hij verlangt terug naar de geleide loonpolitiek van vóór 1959. Als hij de vraag moet beantwoorden, waaraan „die goede loonpolitiek” is bezweken, dan is zijn antwoord niet voor tweeërlei uitlegging vatbaar. Het was een „ideologisch” vooroordeel van de tegenstanders der centraal geleide loonpolitiek, die vooral in de kring van de confessionele partijen en de confessionele vakbeweging te vinden waren.

De omstandigheid, dat de scheidslijn tussen vóór- en tegenstanders van de centraal geleide loonpoli-

tiek niet parallel liep met die tussen (gemakshalve) socialisten en niet-socialisten, merkt hij wel op, maar hij trekt er niet de voor de hand liggende conclusie uit, dat er méér was dan een ideologisch geschil.

Bovendien maakt hij het zich zelf gemakkelijk, door de tegenstanders van de geleide loonpolitiek eenvoudig een ongefundeerde afkeer van staatsoptreden in de schoenen te schuiven. Laat mij dan hierbij duidelijk stellen, dat deze afkeer noch bij een man als Ruppert, noch bij mij de doorslaggevende reden kan zijn voor afwijzing der centrale leiding in de loonpolitiek.

Hier wreekt zich het feit, dat de schrijver niet in voldoende mate gepoogd heeft om een ogenblik zijn eigen standpunt en zijn eigen uitkijkpost (het Centraal Planbureau) te verlaten, om eens te zien naar het standpunt en de uitkijkpost van anderen. Met name heeft hij in onvoldoende mate gezien, welke konsekventies de centrale loonpolitiek had voor de maatschappelijke organisaties. In wezen komt zijn tekort schieten hierin tot uiting, dat hij wél de economie, maar niet de sociologie of de sociale sociologie of de sociale psychologie van de centraal geleide loonpolitiek heeft gezien.

En juist op dat vlak ligt het falen van de geleide loonpolitiek.

De Lange heeft geen oog voor de spanningen binnen de maatschappelijke organisaties ten gevolge van de groeiende afstand tussen papier en werkelijkheid. Hij bagatelliseert de gehele problematiek der zwarte lonen en overschat ten enen male de mogelijkheid voor overheid en centrale organisaties om op de plaatselijke en regionale

arbeidsmarkt het loonpeil in de hand te houden.

Maar bovenal rijst de vraag: wat betekent eigenlijk de term verantwoordelijke maatschappij? Terecht zegt hij: dat er een gezamenlijk te dragen verantwoordelijkheid is van maatschappelijke organisaties en de staat. Terecht zegt hij, dat het de overheid is die het algemeen belang behartigt, en dat voor de maatschappelijke organisaties het algemeen belang de grens moet zijn voor hun handelen en niet het richtsnoer.

Maar wat betekent dat? Betekent het, dat de maatschappelijke organisaties helpen bij het formuleren van de doelstellingen en de inhoud van deeringsloonpolitiek en verder de loonpolitiek van de regering uitvoeren?

Of betekent het een wezenlijk samenspel van maatschappelijke organisaties en overheid, waarbij ieder de eigen verantwoordelijkheid beleeft en waarmaakt? Juist dit samenspel is in Nederland door economische en sociaal-psychologische oorzaken mislukt.

Ondanks zijn verzekering van het tegendeel krijgt men in sterke mate de indruk, dat de schrijver niet zozeer aan samenspel denkt, waarin maatschappelijke organisaties hun eigen doelstellingen en identiteit bewaren, als aan een onderschikking van de maatschappelijke organisaties door de — het algemeen belang representerende — overheid. Hiermede dreigt de zelfstandigheid van de maatschappelijke organisaties en daarmee het pluralistisch karakter van onze maatschappij ondergraven te worden. Ik neem aan dat de schrijver dit laatste niet wil, maar begrijpt hij, welk gevaar hij loopt?

In wezen zou men dezelfde bezwa-

ren naar voren kunnen brengen tegen het hoofdstuk over de publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie.

Het is mij persoonlijk een raadsel hoe men het centralistisch voorontwerp-Vos op grond van de conceptie der verantwoordelijke maatschappij kan verdedigen. Hij spreekt ergens over het te optimistisch mensbeeld van onze katholieke mede-christenen, maar ik sluit mij graag aan bij de vraag, die Prof. de Graaf stelde tijdens de promotie-plechtigheid, of De Lange niet geneigd is te optimistisch te oordelen over de staat. Als men uit mijn kritische bemerkingen de indruk zou krijgen, dat ik geen waardering kan opbrengen voor de veelomvattende studie van dr. De Lange, dan is die indruk onjuist.

Ik waardeer deze studie als een stuk christelijke bezinning en als een waardevolle studie van een econoom.

Voor de eerste hoofdstukken zijn een nadere studie waard.

Het hoofdstuk over de noodzaak van een groot stuk scholing en vorming als begeleiding van het beleid van maatschappelijke organisaties, politieke partijen en de staat heb ik met grote instemming gelezen.

Maar juist daarom meende ik er goed aan te doen om de vragen weer te geven die het boek bij mij oproepen. Vragen die, dacht ik, juist dr. De Lange, de voorzitter van de Sociale Commissie van de Oecumenische Raad van Kerken zou kunnen waarderen. Christelijk denken kan immers nooit anders zijn dan oecumenisch denken. Denken dus, dat volledig openstaan voor de ander, hoe diens keuze dan ook uitvalt.

DR. W. ALBEDA.

Plaats en toekomst van het overleg in Nederland ¹⁾

„Organen van overleg, samenwerking en toezicht zijn op zichzelf volkomen zinloos, indien er geen waarborgen zijn, dat de innerlijke bereidheid tot overleg, samenwerking en toezicht aanwezig is”.

Dit citaat uit het jaarverslag van uw Verbond is niet bedoeld als een tekst, waarover nu een preek, al of niet met toepassing, volgt. Toch leek het mij wel nuttig en wenselijk om dit citaat uit uw jaarverslag weer te geven. Ook al omdat ik het volledig kan onderschrijven.

Achtergrond

Het aan de orde stellen van dit onderwerp in deze vergadering heeft, als ik het goed begrijp, een bepaalde achtergrond. Zij, die deze vergadering moesten voorbereiden, geven daarmee, althans naar mijn gevoelen, te kennen:

- a. dat zij voorstanders zijn van overleg;
- b. dat zij zorgen hebben over de situatie, waarin we ons, voor wat het overleg betreft, thans bevinden.

Indien ik dit juist heb gevoeld, dan kan ik zeggen, dat ik deze opvatting deel. Reeds tussen de beide wereldoorlogen is er in ons land een zekere toenadering ontstaan tussen de organisaties van werkgevers en werknemers. Als regel beperkte zich dit tot het niveau van de bedrijfstak. Ook was het niet permanent. De ontmoetingen vonden veelal plaats ter gelegenheid van de onderhandelingen over een af te sluiten collectieve arbeidsovereenkomst.

Diverse pogingen, ook wettelijke, zijn aangewend om het overleg tussen deze organisaties een meer permanent karakter te geven. Ze zijn niet allen erg geslaagd, gunstige uitzonderingen daargelaten.

---

¹⁾ Causerie, uitgesproken ter jaarvergadering van het Verbond van Protestants-Christelijke Werkgevers in Nederland op 3 mei 1966, in het Kurhaus te Scheveningen.

Er was echter nog geen vorm gevonden voor een meer regelmatige ontmoeting, laat staan permanent overleg tussen de centrale organisaties van werkgevers- en werknemers-vakcentralen.

Een nieuw tijdperk?

Tijdens de oorlog heeft de gedachte om te komen tot overleg op centraal niveau mede vorm gekregen. Direct na de oorlog zijn we gestart met de Stichting van de Arbeid. We waren erg trots daarop. Een nieuw tijdperk was aangebroken. Er zou nu echt vanuit de maatschappelijke organisaties leiding worden gegeven aan de ontwikkeling van ons sociaal-economisch leven. Of was dat toch niet de intentie van allen, die er aan deelnamen? Hebben we te hoog gegrepen? Boven onze eigen innerlijke macht uit? Immers we moeten nu, helaas, constateren, dat er van een echt overleg op centraal niveau nauwelijks nog kan worden gesproken.

Moet er in onze huidige maatschappelijke verhoudingen een overleg zijn op centraal niveau? In en direct na de oorlog hebben we dat toch bewust gewild. Ik weet wel, daar is later naast de Stichting van de Arbeid de S.E.R. ontstaan, die een stuk arbeid van het eerstgenoemde orgaan heeft weggenomen. Toen dat gebeurde bleven we niettemin van mening, dat er plaats bleef voor een privaatrechtelijk overlegorgaan als de Stichting van de Arbeid.

We moeten thans trouwens vaststellen, dat het overleg vandaag niet alleen in de Stichting van de Arbeid, maar eveneens in de S.E.R. aan betekenis en waarde heeft ingeboet.

Er kan toch geen verschil van mening bestaan over de noodzaak van het geven van leiding aan de ontwikkeling van ons maatschappelijk leven. Daar de noodzaak van deze leiding aanwezig is, blijft de vraag door wie deze zal worden gegeven. Het ontbreken van een eigen zelfstandig orgaan van de maatschappelijke organisaties, dan wel een tot onmacht gedoemd orgaan, zal de leiding van de Overheid versterken. We hebben daarvan de laatste tijd de voorbeelden voor ogen. En het is goed, dat de Overheid het doet. Men moet er niet aan denken, wat er zou gebeuren, indien ook de Overheid alles op zijn beloop zou laten.

Willen we dus niet vervallen in een stringent door de Overheid geleide maatschappelijke ontwikkeling, dan wel in een aan ongeleide maatschappelijke machten overgeleverde ontwikkeling, dan zullen we een goed functionerend centraal overleg moeten hebben.

Een gegeven noodzaak

Het is derhalve geen vraag of er plaats is voor overleg; het is veeleer een gegeven noodzaak. Dat geldt niet alleen voor nu, maar, zie ik het goed, in nog sterkere mate voor de toekomst.

We stellen dat nu vast, nu we in de praktijk met het overleg wat in de knoei zitten. Vandaar, dat de vraag veeleer is, hoe we het overleg weer op gang kunnen brengen, en een reële inhoud geven.

Het gaat mij er niet om, dat de centrale organisaties van werkgevers en werknemers, regelmatig in vertegenwoordigingen met elkaar praten.

Alleen met elkaar spreken, al is het over zeer belangrijke onderwerpen, heeft nog niet veel van doen met wat ik onder overleg wens te verstaan. Er is onderling tegenwoordig een grote mate van vriendelijkheid. Ook al zijn de verhoudingen tussen de organisaties soms gespannen, we blijven vriendelijk; de persoonlijke verhoudingen lijden er niet onder (zo lees ik dan in diverse bladen): we hebben veel begrip voor elkaar en al deze dingen meer.

Tegelijkertijd moeten we echter constateren, dat er van het overleg niets terecht komt. Dat we *samen* geen enkele bijdrage leveren tot de oplossing van direct voor de hand liggende en soms zeer acute vraagstukken.

We betreuren het, dat de Overheid er weer aan te pas moet komen en intussen accepteren we dat en kunnen de verantwoordelijkheid ontvluchten, wat we dan ook doen.

Werkelijk overleg veronderstelt, dat allen een zinvolle inbreng hebben en dat we bereid zijn deze inbreng serieus te nemen. Allereerst is nodig, dat we naar elkaar willen luisteren en open staan voor de argumenten van de ander.

Dat ontbreekt veelal. En daar waar het ontbreekt komt het niet tot werkelijk overleg, dat tot doel heeft een oplossing tot stand te brengen over het desbetreffende vraagstuk.

Hier doen zich uiteraard allerlei moeilijkheden voor, die wellicht mede hun oorzaak vinden in het karakter van de organisaties. Deelnemen aan overleg betekent, dat men met de ander samen tot een verantwoorde oplossing van bepaalde zaken *moet* komen. Wanneer men, vooral op centraal niveau, het overleg geheel het karakter geeft van „onderhandelingen” als vervolg op „strijd” tussen de organisaties, dan zal men niet tot het gewenste resultaat kunnen komen.

Met behoud van de specifieke verantwoordelijkheid voor de belangen van de groep, die men vertegenwoordigd, zal elke organisatie, die aan het overleg deelneemt, zich bewust moeten zijn ook een bepaalde verantwoordelijkheid te aanvaarden voor de totaliteit.

Ik spreek hier expresselijk niet van het algemeen belang, wat de inhoud van dat begrip dan ook moge zijn. Elk overleg in het bedrijfsleven op welk niveau ook zal rekening moeten houden met het algemeen belang. Het is echter niet een specifieke verantwoordelijkheid van deze organisaties om het algemeen belang te behartigen. Het lijkt me het verstandigst, dat over te laten aan de Overheid.

Maar als werkgevers- en werknemersorganisaties op centraal niveau overleg plegen over allerhande zaken het gehele sociaal-economische leven betreffende, dan is een zich terugtrekken op het eigen groepsbelang schadelijk voor dat overleg. Elke groepering, die aan dat overleg deelneemt zal moeten aanvaarden, dat hij mede verantwoordelijk is voor de gang van zaken van het gehele bedrijfsleven. Wil of kan men dat niet, dan schakelt men het echte centrale overleg uit. Men verlegt de beslissingen naar de regering en op zijn mooist mag elke groepering in een gezamenlijk advies aan de regering zijn opvatting kenbaar maken. Van enige beslissende invloed op de gang van zaken is dan nauwelijks meer sprake.

Hiervoor sprak ik van het hebben van een reële inbreng in het overleg en van het elkaar serieus nemen door in elk geval naar elkaar te luisteren.

Gemeenschappelijk uitgangspunt nodig

Een dergelijke vorm van overleg kan slechts goed functioneren, indien we òf een gemeenschappelijk uitgangspunt òf een gemeenschappelijk doel òf beide hebben. Wanneer ik dit neerschrijf ben ik er mij van bewust, dat ik het praktisch onmogelijke vraag en toch houd ik dit staande, als ideaal voor een goed overleg. Het overleg zelve is geen doel. Slechts een middel om tot iets te komen. Uitlatingen van werkgeverszijde maken op mij wel eens de indruk, dat men het praten met werknemersvertegenwoordigers over diverse zaken al een vergaande concessie is. Het uitgangspunt schijnt daarbij dan te zijn, dat al deze zaken in feite aangelegenheden van de ondernemer zijn. Om de lieven vredes wille en als offer aan de tijdgeest zijn we wel bereid over een aantal zaken met vertegenwoordigers van werknemers te praten. Indien enigszins mogelijk, dan in elk geval beperken tot zgn. sociale zaken.

Dit laatste heeft steeds nadruk gehad. Zelfs in onze beste tijd, n.l. de oprichting van de Stichting van de Arbeid. Nadrukkelijk diende de activiteit van dit orgaan zich te beperken tot sociale aangelegenheden. Is daarin reeds een oorzaak gelegen van het min of meer vastlopen van het overleg, omdat deze beperking eenvoudig praktisch onmogelijk is vol te houden? Ik vraag slechts.

Het is best mogelijk, dat de „eisen” van werknemerszijde ook niet altijd even reëel zijn geweest en op de werkgevers remmend hebben gewerkt. Ik zie in het recente verleden enkele oorzaken, die er toe hebben geleid, dat er van werkgeverszijde een grote mate van terughoudendheid is ontstaan in het overleg.

In de eerste plaats een snelle opeenvolging van aan de orde stellen van zeer fundamentele vraagstukken van werknemerszijde o.a. rechtsvorm van de onderneming en vermogensaanwasdeling.

In de tweede plaats een zeer grote activiteit van de zijde van de Overheid met betrekking tot het sociaal-economisch leven.

Men kan het niet meer bijhouden, noch de ontwikkeling in het denken in de werknemersvakbeweging, noch die voortvarendheid bij de Overheid. Waarom dan daardoor die terughoudendheid?

Naar mijn mening terug te voeren tot het ontbreken van de echte bereidheid bij de organisaties om over deze fundamentele vragen tot een werkelijk overleg te komen. Eigen zaken bespreekt men zo weinig mogelijk met anderen. Het is een „nu welletjes-mentaliteit”. Duidelijker gezegd. We moeten nu eens een poosje rust hebben. Alsof het mogelijk zou zijn een aan de gang zijnde ontwikkeling te stoppen. Dat is uitgesloten.

Evenmin als het de taak is van de werknemersvakbeweging om stroomversnellingen te veroorzaken, is het de taak van de werkgeversorganisaties om als remmer op te treden.

Uitgaande van beider verantwoordelijkheid voor de totaliteit is het beider taak om aan de ontwikkeling leiding te geven.

In het centraal overleg dient men geen enkel, al is het nog zo'n fundamenteel probleem, uit de weg te gaan. Ik heb er daarbij begrip voor, dat de werkgevers niet degenen zullen zijn, dat alles uitsluitend van werknemerszijde moet komen. Wanneer we een eigen zelfstandig functionerende

vorm van overleg wensen, waarvoor naar mijn mening een taak is op centraal niveau, dan zullen we moeten beginnen met een inventarisering van de onderwerpen, die we binnen afzienbare tijd zullen moeten bespreken om tot een standpuntbepaling daarover te komen. Doen we dat niet, dan zie ik weinig toekomst voor dit eigen overleg.

Dan zal in sterke mate gebeuren, wat nu reeds volop aan de gang is, n.l. de Overheid bepaalt wat er aan de orde is en de S.E.R. mag adviseren. Bij het opstellen van een dergelijk advies trekt ieder zich terug op eigen stelling en elk advies wordt een prikkartaart. De regering is het die prikt en het georganiseerde bedrijfsleven mort en komt steeds verder af te staan van het beleven van een eigen stuk verantwoordelijkheid voor het maatschappelijk gebeuren.

Stichting of S.E.R.?

Wellicht zullen enkele uwer nu vragen in welk orgaan ik dit overleg op nationaal niveau wil doen plaatsvinden, de Stichting van de Arbeid of de S.E.R. Mijn antwoord is beide.

Ik heb er nog steeds behoefte aan, dat er een privaatrechtelijk orgaan van overleg tussen de centrale organisaties blijft. In eerste aanleg zullen daar de vraagstukken ter sprake moeten komen.

In dat orgaan zal men tot uitwisseling van gedachten moeten komen. Het heeft nog iets van het vrijblijvende, al moet dat niet betekenen: „we praten er maar wat over, maar verder ho maar”. Neen, het moet tot een beslissing komen. In dat stadium aangekomen kan de zaak naar de S.E.R.

Waarom laten we steeds de regering om advies vragen? Waarom hebben we als S.E.R. niet een eigen inbreng door gebruik te maken van de bevoegdheid om ongevraagd advies uit te brengen, danwel een rapport te publiceren?

Het privaatrechtelijk overlegorgaan kan dat heel goed stimuleren. Alleen op die wijze komt er iets terecht van het eigen standpunt van het georganiseerde bedrijfsleven naast dat van de politieke en staatkundige organen. Wellicht moeten we daarover eerst eens met elkaar overleg plegen. Hetgeen echter slechts zinvol is, als er de duidelijke bereidheid is tot een open, reëel, constructief overleg over alle aangelegenheden.

Als die bereidheid er is en we ons beste beentje voorzetten om er nu echt wat van te maken, dan zijn we er nog niet. Een mens, ook een organisatie, leeft in bepaalde structuren. Derhalve moeten we de vraag stellen of een dergelijk, laten we zeggen vernieuwde, aanpak, mogelijk is en inderdaad effect kan sorteren.

Leiding van een orgaan waarin op centraal niveau overleg wordt gevoerd moet worden aanvaard naar beneden. Heel concreet gezegd: indien de organisaties, die tezamen de centrale organisaties van werkgevers en werknemers vormen in de praktijk het resultaat van het centraal overleg niet aanvaarden is het in feite nutteloos. Hier kan een tweede oorzaak liggen voor het feit, dat als het overleg stagneert, er toch leiding moet zijn en deze dan door de Overheid wordt overgenomen.

Centraal overleg leidt dan dus tot effectiviteit, indien er voldoende discipline is, binnen de centrale organisaties. In elke centrale organisatie zal

men dus tot een doorspreken van dit facet van ons probleem moeten komen. En dat niet alleen, maar men zal tot een oplossing moeten komen, intern. Komt men daartoe niet, dan zal het centraal overleg tot mislukking zijn gedoemd en in elk geval niet dat gezag verkrijgen wat nodig is om leiding te geven aan de ontwikkeling van ons sociaal-economisch leven.

Dit laatste geldt zowel voor de centrale werkgevers- als werknemersorganisaties. Toch is er wel enig verschil. De werknemersvakcentrals als partner, in het overleg, vertegenwoordigen de totaliteit van de werknemers in het bedrijfsleven, ongeacht of het betreft landbouw, midden- en kleinbedrijf of industrie. Deze organisaties spreken zowel over zgn. sociale als over zgn. economische zaken.

Aan werkgeverszijde treffen we in het overleg onderscheiden partners aan. Aan die kant derhalve niet een éénheid voor de totaliteit, maar sterker gericht op groepsbelang binnen het overleg op centraal niveau. Voor een nieuw en goed functioneren in de toekomst kan dat niet onbesproken blijven. Bij een bepaalde modaliteit van werkgeversorganisaties treffen we dan nog de onderscheiding aan van een sociale en een economische organisatie.

Ik ben voor vrijheid van organisatie, daar wens ik niet aan te tornen. Wanneer we echter hier moeten spreken over de toekomst van het centraal overleg in ons land, dan moeten al deze aspecten van ons organisatie-
wezen onder 't oog worden gezien. Dat mag ik vragen, als we alleen innerlijk bereid zijn om te streven naar een constructief overleg op centraal niveau.

Het overleg in ons land heeft zich veel sterker ontwikkeld op het niveau van de bedrijfstak, dan op het nationale niveau. Derhalve moet daaraan ook de nodige aandacht worden besteed. Ik ben zelfs van mening dat het functioneren van het overleg op dit niveau grote invloed uitoefent op hetgeen er op nationaal niveau mogelijk is.

De centrale organisaties van werkgevers en werknemers worden immers gevormd door de organisaties die op het bedrijfsniveau opereren. Hoe kan de leiding van een centrale organisatie vertrouwen vragen in zijn partner op het nationale niveau, indien de leden-organisaties daarmee in strijd zijnde ervaringen hebben op bedrijfstakniveau?

Dat is ten enenmale onmogelijk. Het een is afhankelijk van het andere. Als we willen praten over verbetering en vernieuwing van het overleg in ons land, opdat daarvoor nog een toekomst zal zijn, dan moeten we dat over de gehele linie aanpakken.

Zeker er komen c.a.o.'s tot stand in gemeen overleg. Er zijn ook sluitingen van ondernemingen en fusies van ondernemingen, waarmee de overleg-partner op een door de werkgevers bepaald tijdstip in kennis wordt gesteld. Met andere woorden, met name in de bedrijfstakken beperkt zich het overleg tot sociale aangelegenheden. Over economische zaken overleg plegen geschiedt alleen als er direkt en duidelijk werknemersbelangen mede gemoeid zijn.

Deze redenering treffen we herhaaldelijk aan. Ook hier weer hetzelfde. Werknemersorganisaties mogen meepraten over hun eigen belangen. Niet de totaliteit van de bedrijfstak als geheel met alle daarbij behorende

aspecten komt aan de orde. Daar zijn enkele gunstige uitzonderingen, met name de landbouw.

Niet van de grond gekomen

Dat brengt mij bij de p.b.o. Ik wil daarover niet veel zeggen.

We zijn er niet mee van de grond gekomen, ook niet in die bedrijfstakken waar als het ware de problematieken van de gehele bedrijfstak liggen opgestapeld. De werkgevers hebben het afgehouden, omdat men toch in feite innerlijk niet bereid was tot een overleg op gelijk niveau met de werknemersorganisaties. Daarmede wil ik niet zeggen, dat er aan die zijde al het mogelijke is gedaan om tot een verdergaande ontwikkeling te komen. De soms duidelijk aanwezige terughoudendheid aan deze zijde als het gaat om meer economische vraagstukken kan twee oorzaken hebben.

1e. nog te veel willen zijn behartigster van direkte zgn. sociale belangen van de werknemer met te weinig belangstelling voor meer technische, economische en andere vraagstukken;

2e. het kan een reactie zijn op het gedrag van de andere partner.

Het totaal overziende, moeten we constateren, dat het echte constructieve overleg nu niet bepaald floreert. In elk geval heeft het naast het samen doen in de uitvoering van wetten nog heel weinig vorm gekregen.

Overleg op ondernemingsniveau?

Is misschien de bedrijfstak niet het geëigende niveau voor het goed doen functioneren van het overleg? Moeten we wellicht, mede door de ontwikkeling naar grotere productie-eenheden, naar meer ondernemingsgewijze overleg?

Deze vragen stellen, is ze voor een deel ook beantwoorden.

Er zal ook op het niveau van de onderneming meer inhoud moeten worden gegeven aan het overleg tussen de ondernemer en de vakorganisaties. Het is niet mijn bedoeling om het werk van de ondernemingsraden daarmede uit te hollen. Naar mijn mening moet het mogelijk zijn om tot een goede onderscheiding van taken te komen. Dat zal des te beter kunnen naar mate, zowel werkgevers- als werknemersorganisaties er beiden van overtuigd raken, dat het overleg in de onderneming slechts goed kan functioneren, indien aan werknemerszijde voldoende bekwaamheid aanwezig is.

Deze zo nodige scholing en vorming van het daartoe benodigde kader is niet alleen een aangelegenheid van de vakorganisaties, ook niet financieel. Evenmin als het alleen een aangelegenheid van de werkgevers is om scholing en vorming aan leidinggevenden in de onderneming ter hand te nemen.

Ook op dit terrein ligt een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid en taak. De beleving en vervulling daarvan kan zeker bijdragen tot een verbetering van de overlegsituatie. Ik ben mij bewust, dat ik daarmede het overleg heb verlaten en meer ben gekomen in de sfeer van de samenwerking.

Het is dan ook mijn vaste overtuiging, dat goed overleg moet uitgroeien tot een vorm van samenwerking in diverse sectoren ten behoeve van het gehele bedrijfsleven. Op zichzelf zal dat het overleg stimuleren en inhoud geven.

Nu ik aan het eind ben gekomen, zou ik dit niet graag een referaat willen noemen. Veeleer een zo openhartig mogelijke causerie over een zeer belangrijk vraagstuk. Ik hoop, dat het ook een bijdrage mag zijn tot nadere bezinning over de plaats en de toekomst van het overleg in ons Nederlandse maatschappelijk bestel.

Willen onze organisatorische verbonden een wezenlijke bijdrage kunnen leveren tot een gezonde samenleving, willen zij leiding kunnen geven aan de in deze samenleving onontkoombare ontwikkelingen, dan zal dat overleg er moeten blijven en telkens nieuwe vormen moeten aannemen. De intentie zal echter steeds dezelfde moeten blijven, n.l. de wil om samen met de ander tot een overeenstemming te komen, aanvaardende, dat ook de ander zich van zijn verantwoordelijkheid bewust is. Men kan niet meer verantwoordelijkheid dragen dan de een bereid is de ander toe te vertrouwen.

In het aanvaarden van en het toekennen van verantwoordelijkheid is de mogelijkheid gelegen om in de toekomst een overleg te hebben, dat een reële plaats heeft in ons bestel.

C. J. VAN MASTRIGT

Boekbespreking

John. Riffe: Het leven van een vakverenigingsbestuurder in Amerika door W. Grogan. Uitgave W. ten Have N.V., Amsterdam, 236 pag. Prijs f 7,90.

John Riffe was één der leidende figuren uit het Congress of Industrial Organisations, het Amerikaanse vakverbond, dat in de dertiger jaren werd opgericht om ruimte te scheppen voor een meer aan de industriële werkelijkheid aangepaste vorm van vakbeweging.

Dit boek geeft zijn levensgeschiedenis, zoals van veel vakbondsleiders van een vroegere generatie.

Een harde jeugd, de leerschool van de praktijk. Het bijzondere van John Riffe was, dat hij in aanraking kwam met de Morele Herbewapening van Frank Buchman.

Zijn kijk op het leven en zijn houding tegenover zijn werk veranderde hierdoor volkomen, zegt de schrijver.

Hij werd een kracht ten goede in de harde Amerikaanse verhoudingen.

Hoewel men onder de indruk komt van een sterke figuur, blijft het voor mij een vraag of de boodschap van dit boek,

de oplossing voor alle wereldproblemen zou kunnen zijn, zoals de schrijver dat denkt. A.

Wat bezielt ons? Notities over arbeid, bedrijf, kerk en vorming door Dr. J. C. C. Rupp, 159 pag. f 15,—. Uitg: N.V. Boekencentrum, Den Haag.

De schrijver, die directeur is van het Universitair Instituut Vormingswerk en Bedrijfsleven, verdiept zich in de problematiek van de arbeid in het moderne bedrijfsleven. Daarbij is hij vooral geïnteresseerd in de wijze, waarop bedrijfsleven en kerk elkaar kunnen ontmoeten. Hij laat zien hoe in de moderne literatuur over de sociologie van arbeid en bedrijf de vraag naar de mens centraal komt te staan. Dan geeft hij voorbeelden van kerken en kerkelijke ambtsdragers die nieuwe wegen insloegen om tot een zinvol gesprek met de mens van vandaag te komen.

Het is jammer, dat de schrijver nogal wat Engelse citaten onvertaald heeft gelaten (w.o. één van 10 blz.) waardoor het boek voor niet Engelssprekenden weinig toegankelijk is geworden. A.

In de
Carillon-paperbackreeks
verscheen

JOHN RIFFE

(het leven van een
vakverenigingsbestuurder
in Amerika)
door W. Grogan

John Riffe, een vakverenigingsbestuurder in Amerika, heeft alle akkoorden van het leven aangeslagen en de schrille dissonant werd daarin niet gemist. Het verhaal over hem is er één van grote armoede en belangrijke posities, van verbitterde strijd en verzoening, van gebonden mensen en van mensen die de vrijheid vonden.

In zijn jongensjaren moest John Riffe de kolenmijn in om de kost te verdienen. De armoede en de onmenselijkheid die hij daar zag en de strijd ertegen, kweekte in zijn hart zo'n verbittering dat hij als mijnwerker en als vakverenigingsman nog jaren daarna de werkgevers is blijven zien als de doodsvijanden van de arbeider.

- Dit boek wijst werkgevers en werknemers ook een weg naar een geïnspireerde in inspirerende samenwerking voor nieuwe doelstellingen!

Prijs f 7,90. Bij afname van 20 ex. f 7,25; van 50 ex. f 6,75 en vanaf 100 ex. f 6,25

Verkrijgbaar bij de boekhandel.

UITGEVERIJ W. TEN HAVE N.V. - AMSTERDAM

Aan dit nummer hebben meegewerkt:

MEVR. D. BUITENDIJK-MULDER te Doorn,

lid van het dagelijks bestuur van de Stichting Raad voor Geref. Soc. Arbeid,

*secretaresse van de Dr. J. C. de Moorstichting, Prov. samenwerkings-
orgaan van de Sociale Dienstverlening op Geref. Grondslag te Utrecht.*

Dr. W. ALBEDA en C. J. VAN MASTRIGT,

beiden secretaris van het Chr. Nationaal Vakverbond in Nederland.

De functie van de woningbouwvereniging in de samenleving

Het is steeds van belang dat we ons afvragen welke functie een vereniging in de samenleving heeft. In een bepaalde tijd kan een vereniging een zinvolle plaats innemen. Door de ontwikkelingen in de samenleving kan de vraag opkomen of het nu en voor de toekomst zin heeft om een bepaalde soort verenigingen te laten voortbestaan.

Voor de christelijke woningbouwcorporaties geldt daarom ook steeds de vraag naar haar bestaansrecht. Deze vraag is te meer zinvol nu zich een aantal ingrijpende wijzigingen hebben voorgedaan en voordoen, die ondermeer samenhangen met de inwerkingtreding van een nieuwe woningwet.

We hebben gesteld, dat het in dit artikel gaat om de functie van de woningbouwvereniging. Onder *het begrip functie* verstaan we de bijdrage die een deel, in dit geval een woningbouwvereniging, levert tot het functioneren — in stand houden — van het geheel, de samenleving. Daarbij moet niet aan iets statisch, vaststaand, gedacht worden, maar aan beweging, werking in de samenleving.

Een samenleving veronderstelt mensen die samen-leven. Over de samenleving spreken wil zeggen over de mens spreken. Over welke mens spreken wij, met andere woorden, welk mensbeeld hanteren wij?

In het kader van het onderwerp van dit artikel gaan wij op een drietal vraagpunten nader in:

1. Welke visie hebben wij op de mens?
2. Hoe zien wij de samenleving?
3. Wat is het doel van een woningbouwvereniging?

De visie op de mens

De visie op de mens is niet een uitsluitend filosofische aangelegenheid. In het dagelijks leven wordt inderdaad vaak de indruk gewekt dat men zich niet met een visie op de mens, een mensbeeld, bezig houdt. Het beeld dat de ene mens van de andere heeft, loopt nogal uiteen. Het is

van belang even stil te staan bij het „mensbeeld” dat men kan hebben. Achter alle handelingen en beslissingen, waarbij mensen betrokken zijn, worden veronderstellingen geuit over het gedrag van de mens. Deze veronderstellingen bepalen, hoe men met elkaar omgaat, leiding geeft of leiding ontvangt in een bedrijf en ook in een bouwcorporatie. Met andere woorden: wij hebben allemaal, bewust of onbewust, een beeld van de mens.

Sommige mensen zeggen dat ze alleen maar rekening houden met de praktijk. „Met theoretisch gepraat kom je niet ver”, is een veel voorkomende opmerking. De Amerikaanse hoogleraar, Mc. Gregor¹⁾, stelt, dat al het leidinggevend handelen uitgaat van veronderstellingen, generalisaties (alle arbeiders zijn lui) en hypothesen (werknemers werken alleen voor geld), dat wil zeggen: men gaat uit van een theorie. Onze veronderstellingen blijven vaak onuitgesproken, meestal zelfs onbewust en ze zijn nogal eens in strijd met elkaar.

Niettemin zijn deze veronderstellingen bepalend voor onze voorspelling, dat als we a doen, zal b gebeuren. Theorie en praktijk kunnen niet van elkaar worden gescheiden.

Wij kunnen ook in de kring van de bouwcorporaties deze opmerkingen van Mc. Gregor plaatsen. Ook daar heeft men een beeld van de huurders (ze verwaarlozen hun woningen, ze zijn nooit zorgvuldig met het schilderwerk enz.). Het bestuur en de bestuursleden individueel hebben een beeld van hun technische en administratieve medewerkers en medewerksters en omgekeerd. Het bestuur kan de indruk hebben niet voldoende geïnformeerd te zijn en de medewerkers kunnen denken dat het bestuur zich toch niet druk maakt over wat er door hen gedaan wordt.

Als een nieuw bouwproject wordt opgezet moet men ook een beeld hebben van de mens die straks in de woningen komt te wonen. Hierbij komt de vraag aan de orde of men denkt met mensen te maken te zullen krijgen die wel of niet verantwoordelijkheid willen dragen voor hun woning en woonwijk. De leefbaarheid van de stad(swijk) is een belangrijke maatstaf.

Van belang is nu, na te gaan wat de beweegreden — activering — voor een geopenbaarde houding of een bepaald gedrag van de mens is. Over de motivering stelt Mc. Gregor, en vele beoefenaren van de sociale wetenschappen met hem, dat de mens een wezen is met begeerten of behoeften; zodra er één bevredigd is, treedt een ander er voor in de plaats.

De menselijke behoeften zijn georganiseerd in een reeks niveaus, geordend naar belangrijkheid.

- a. Op het laagste niveau bevinden zich de *fysiologische behoeften*, dit zijn: voedsel, drank, rust, beweging, schuilplaats en kleding;
- b. Een verzadigde behoefte is geen beweegreden voor het gedrag. Als de fysiologische behoeften in redelijke mate zijn bevredigd, beginnen behoeften van een hoger niveau het menselijk gedrag te beheersen. Dit zijn de *sociale behoeften*, b.v. de behoefte erbij te horen, aanvaarding door de mensen met wie men omgaat, het geven en ontvangen van liefde en vriendschap;
- c. Boven de sociale behoeften bevinden zich de behoeften, die voor de

mens zelf van grote betekenis zijn, de *ego-behoeften*- (ego = ik).
Mc. Gregor onderscheidt deze behoeften in:

1. die welke verband houden met de waardering, die een mens voor zich zelf heeft: behoeften aan zelfrespect en zelfvertrouwen, aan prestaties, aan bekwaamheid, aan kennis;
  2. die welke verband houden met iemands reputatie: behoeften aan status, aan erkenning, aan waardering, aan de verdiende achting van degenen met wie men omgaat.
- d. Tenslotte zijn er de *behoeften aan zelfverwezenlijking*.
Dit zijn de behoeften om de eigen mogelijkheden te realiseren, de behoefte aan voortzetting van eigen ontwikkeling, aan creativiteit in de ruimste zin des woords.

Kennis van dit behoeftenschema is nuttig, want het geeft ons aanwijzingen omtrent het gedrag van de mens. Veel mensen gaan niet verder dan de opsomming van de behoeften, zij bouwen hierop een compleet mensbeeld. Eisen voor het door bouwcorporaties, de overheid of aannemers te voeren volkshuisvestingsbeleid en de uitvoering daarvan zijn vaak op dit behoeftenschema gegrondvest.

De vraag is of hiermee volstaan kan worden. De vraag stellen is haar beantwoorden. Ook voor de christen is dit behoeftenschema realiteit. Dit behoeft niet, zoals sommigen doen, ontkend te worden. De menselijke behoeften zijn met de schepping gegeven. Dit behoeftenschema is evenwel maar een halve waarheid als er over de mens gesproken wordt. *Het gevaar zit in de verabsolutering van deze halve waarheid als zijnde hét uitgangspunt voor het totale handelen van de mens.* Het is opmerkelijk dat deze gegevens van de sociale wetenschappen (o.a. psychologie en sociologie) voor sommige groepen mensen tot een ideologie zijn geworden. De christen dient hiervoor te waken; gezocht moet worden naar een christelijke mensbeschouwing. Hiertoe heeft Prof. Dr. H. Berkhof een goede poging gedaan in zijn boek „De mens onderweg”.²⁾ De vraag naar de mens is ook in vroegere tijden gesteld, maar de vraag hoe de mens in deze tijd zichzelf wordt en zijn bestemming vindt, hoe hij gered wordt, is zó nog nooit eerder gesteld. De mens is geen star en statisch gegeven, maar hij is onderweg, hij is dynamisch. Het wezen van ons mens-zijn is volgens Prof. Berkhof niet zozeer gelegen in datgene wat wij aan structuren, vermogens en eigenschappen bezitten, maar in het feit dat wij geroepen zijn om in bepaalde *relaties te treden*.

Het mens-zijn bestaat uit een drievoudige relatie:

- Mens-zijn is: a. op God gericht zijn;
b. op de naaste gericht zijn;
c. de natuur beheersen.

Mens-zijn is naar wezen een zijn-in-relaties, in de drievoudige relatie tot God, de medemens en de natuur.

De mens is dat wat hij behoort te zijn, als *kind van God*, als *naaste* van de *medemens* en als *heer* van de *natuur*.

Hiermee hebben we niet alle vragen omtrent het mens-zijn opgelost.

Het gaat erom, dat we onderkennen, dat de totale mens niet enkel uit behoeften bestaat, maar dat hij met zijn behoeften treedt in relaties. Hierbij is ook het beleid van bouwcorporaties betrokken, want het gaat toch om de mens in woon- en leefsituatie. Het wonen heeft met het mens-zijn alles te maken. Hierop heeft Dr. de Vries in zijn artikel „Ethiek van het bouwen” gewezen.³⁾

De mens in de samenleving

De mens treedt in relaties. Hoe die relaties zullen zijn wordt mede bepaald door de mogelijkheden van het wonen. Wonen en leven hangen nauw met elkaar samen. De mens leeft en woont in een samenleving. Onder *samenleving* verstaan wij een totaliteit van de vele tussen-menselijke verhoudingen, die tot uiting komen in een grote verscheidenheid van groepen.⁴⁾ De mens leeft in — is deel van — de samenleving. De samenleving is niet een éénvormig geheel, maar een bont vlechtwerk van verhoudingen en relaties, die door ontelbare onderlinge betrekkingen met elkaar verbonden zijn.

De samenleving is evenwel niet slechts een ingewikkeld samenstel van statische verhoudingen; maar is ook samen leven en samen leven betekend: samen doen, samen handelen. Samen-leven, samenleving is ook en vooral een *samenlevingsproces*. Niet alleen de individuele mens is onderweg, ook de anderen zijn op reis. Het gaat dus in de samenleving (ook) om beweging, proces, dynamiek.

De relaties en betrekkingen in de samenleving worden gekenmerkt door een levensstijl, die we *cultuur* noemen. Deze levensstijl vinden we in de geschiedenis terug in de architectuur, maar ook in de wijze van wonen in gemeenschappen.⁵⁾ De woonstijl heeft te maken met de inrichting van een woning. Het is voor de mens belangrijk dat hij iets eigens kan uitdrukken in zijn woning. Daarom is vorming op dit gebied niet een stuk recreatie zonder meer, maar een stuk verwezenlijking van de individuele vermogens die in het onderlinge gezinsverband een positieve werking kunnen hebben.

De mens ondergaat niet alleen, maar beleeft bijvoorbeeld de woon- en leefgewoonten van zijn omgeving. Hij geeft daaraan een zin, hij aanvaardt ze, verwerpt ze, of tracht ze om te buigen. Er is een onlosmakelijk verband tussen de mens, zijn cultuur en zijn samenleving. De mens past daar in als een vis in het water.

In de samenleving kennen we dus een grote verscheidenheid van groepen.

Toegespitst op het onderwerp van dit artikel kennen wij de bouwvereniging als een groep. Deze groep treedt op samen met verscheidene andere groepen in de maatschappij. Men kan tevens binnen deze vereniging weer verschillende (sub-)groepen onderscheiden, b.v. het bestuur, de leden, het personeel, de huurders. Elk van deze permanente groepen kent een netwerk van sociale betrekkingen en sociale verhoudingen; men noemt dit de *sociale structuur*.

Het samenlevingsproces ontwikkelt zich niet zo maar uit zich zelf, anders zou er een chaos kunnen ontstaan. In dit proces moet orde en regelmaat

zijn. Er zijn — al of niet geformuleerde — regels, voorschriften voor het handelen. Wij noemen dit normen. Een *norm* geeft een concrete richtlijn voor het gedrag. In een bouwvereniging vindt men dit o.a. terug in de statuten, richtlijnen voor de huurders, functie-omschrijving voor medewerkers en medewerkers.

Normen zijn gebaseerd op *waarden*, centrale maatstaven, met behulp waarvan men eigen (groeps-)gedrag en dat van anderen beoordeelt.

Voor het christelijk belijden vinden deze waarden hun oorsprong in de Bijbelse Boodschap. De christen mag belijden: „Niet tot een chaos heeft God de aarde geschapen, maar ter bewoning heeft Hij haar geformeerd”. (Jesaja 45.)

In dit licht mag, ja moet ook het werken van de christelijke woningbouwverenigingen gezien worden. Het gaat om een verantwoordelijke maatschappij. De eerste vergadering van de Wereldraad van Kerken te Amsterdam verstond onder de *verantwoordelijke maatschappij* (responsible society) een maatschappij „waarin vrijheid de vrijheid is van mensen, die erkennen verantwoordelijk te zijn ten aanzien van gerechtigheid en openbare orde en waarin degenen, die politiek gezag dragen of economische macht hebben, verantwoordelijk zijn voor de wijze waarop zij deze uitoefenen, aan God en aan het volk, welks welzijn erbij betrokken is”.⁶) Een bouwvereniging is een sociaal-economische macht en derhalve is ze verantwoordelijk voor de wijze waarop zij deze uitoefent.

Het doel van een woningbouwvereniging

We hebben tot dit ogenblik samen gedacht over de visie op de mens en over de samenleving waarin de mens leeft. We hebben gezien dat ons mensbeeld een belangrijke rol speelt in ons handelen, waarbij we vastgesteld hebben dat een mens meer is dan een optelsom van geestelijk-lichamelijke (psychosomatische) behoeften. Verder hebben we getracht zicht te krijgen op het wezen van de samenleving en de cultuur. De samenleving en de cultuur geven voor een belangrijk deel inhoud aan het woon- en leefklimaat van ons mensen. Welk woon- en leefklimaat schept de mens en scheppen de organen (o.a. woningbouwverenigingen)? Welke invloed kan een mens op die organen uitoefenen? Het antwoord op deze vraag hangt ondermeer af van datgene wat we als doel van de activiteiten van een bouwvereniging zien.

Het doel van een bouwvereniging is: *mede te werken* aan het scheppen en bevorderen van een *menselijk woon- en leefklimaat* in de huidige en toekomstige *samenleving*.

De inhoud van deze doelstelling kan voor een christen alleen maar beleefd worden indien deze inhoud voor hem geladen is met bijbelse noties. Hierin speelt het mensbeeld een dominerende rol, maar ook het begrip „verantwoordelijke maatschappij”. De christen zal zijn fundering van de waarden trachten te vinden in de Bijbel.

De Bijbel is evenwel geen naslagwerk, waaruit zomaar een te voeren beleid kan worden afgelezen. Eberhard Müller zegt terecht, dat het Woord Gods niet eenvoudig als bakstenen door de rijen der generaties

verder gegeven kan worden. Elke eeuw moet opnieuw nadenken over Gods opdracht die haar gegeven is, en mag niet gewoon doorgaan met de woorden en methoden der vaderen, hoe probaat en beproefd zij in vroegere tijden ook geweest mogen zijn. 7)

We hebben gezien dat de samenleving in beweging is. Een bouwvereniging als deel van de samenleving is ook in beweging. De doelomschrijving is daarom meer gegeven als een kompas waarop men vaart, dan een vesting van waaruit een beleid gevoerd wordt. De Bijbelse Boodschap past ook meer bij het beeld van het kompas, want het wil een licht op onze weg zijn.

Uit de geformuleerde doelstelling van een woningbouwvereniging vloeien de taken voort.

Eerst moet evenwel een opmerking over de structuur van een bouwcorporatie worden gemaakt.

Vele bouwverenigingen bouwen uitsluitend voor hun leden. Het gevaar dat hierin kan schuilen is, dat men zich opsluit binnen de club van leden en geen verantwoordelijkheid meent te zien voor het menselijk woon- en leefklimaat van de plaatselijke samenleving in zijn geheel en van bepaalde groepen mensen in het bijzonder, b.v. de groep bejaarden.

Aan de andere kant kunnen er moeilijkheden ontstaan indien een bouwcorporatie ongelimiteerd voor andere groepen mensen in de samenleving bouwt. Het draagvlak van de vereniging kan dan blijken niet voldoende te zijn om de verantwoordelijkheid voor deze taken te aanvaarden.

Evenwel voor een woningbouwvereniging die zich christelijk noemt moet de verantwoordelijkheid voor de hele samenleving worden aanvaard ten aanzien van de volkshuisvesting. Dit houdt in dat grote aandacht geschonken moet worden aan de vorming en scholing van leden en het bezoldigde en onbezoldigde kader van de vereniging, opdat de verantwoordelijkheid gedragen kan worden.

Voor een verdere gedachtenwisseling geven wij in een summier opsomming de volgende taken voor een woningbouwvereniging.

- a. Het (doen) bouwen en het exploiteren van woningen van een zodanige verscheidenheid in exploitatievormen als overeenkomt met de behoeften en de mogelijkheden van de woningbehoefende.
- b. Het scheppen en bevorderen van een menselijk woon- en leefklimaat in de wijk, zodat de wijk inderdaad leefbaar is voor alle groepen bewoners (sociale wijkopbouw). Dit houdt ook in, dat de bouwcorporatie betrokken wordt bij stedenbouwkundige en planologische ontwikkelingen.
- c. De bouwcorporatie bouwt niet uitsluitend voor leden. Zij is een dienstverlenend maatschappelijk orgaan, ten behoeve van de plaatselijke en regionale samenleving. Hierbij dient gewaakt te worden tegen gettovorming van bepaalde groepen, in b.v. een Patrimoniumdorp.
- d. Het scheppen van een interne organisatiestructuur, opdat de leden/huurders inspraak hebben in de zaken die voor hen van belang zijn. De structuur moet zodanig zijn, dat de leden hun verantwoordelijkheid ten aanzien van het doel van de vereniging kunnen waar maken. De introductie en begeleiding van nieuwe leden/huurders, dient systematisch en regelmatig te geschieden.

- e. Mogelijkheden scheppen voor de bewoners zich te recreëren (volks-
tuinen, recreatieplaatsen) en zich te oriënteren omtrent het woon- en
leefklimaat, waarbij het kennis nemen van een bewuste en gedifferentie-
eerde wooncultuur wordt bevorderd.
- f. Een duidelijk positief sociaal beleid voeren ten aanzien van de be-
zoldigde medewerkers en medewerksters van de bouwcorporatie. Aan-
dacht schenken aan introductie van nieuwelingen, het arbeidsklimaat
en de vorming en scholing (b.v. leerlingstelsel).
- g. Contacten met onderwijsinstellingen. Beïnvloeding van het vak maat-
schappijleer door de (school)leerlingen kennis te doen maken met het
werk van de bouwcorporatie.

Voor een goede uitvoering van deze taken zal in een aantal gevallen samenwerking met andere woningbouwcorporaties vereist zijn. De landelijke federatie kan hierbij een belangrijke rol spelen. Het rapport van de commissie-De Roos heeft over de taken van de woningbouwcorporaties veel praktische suggesties gedaan.⁸⁾

Het voert te ver om op al deze taken verder in te gaan in dit artikel. Wij hebben getracht de functie van de woningbouwvereniging in de samenleving te doen zien. Ons bezig-zijn in en voor de volkshuisvesting in Nederland binnen het kader van een woningbouwcorporatie is afhankelijk van het wel of niet hebben van een visie.

- Een visie op de mens die zijn verantwoordelijkheid kan waar maken in de wereld waarin hij woont.
- Een visie op de „verantwoordelijke maatschappij” en als bouwcorporatie de mens ruimte te geven zijn mens-zijn te verwezenlijken.

Deze visie kan alleen verlossend zijn indien wij bereid zijn het Woord Gods niet als bakstenen verder te geven in deze wereld, maar om samen te worstelen aan dit Woord die gestalte te geven — ook in de volkshuisvesting — dat de mens in deze vaak verwarrende wereld iets ontdekt van de liefde van de ere God voor ons allen.

TJ. PEL

1) Douglas Mc. Gregor — „De menselijke kant van het ondernemen”, blz. 28 e.v.

2) Prof. Dr. H. Berkhof — „De mens onderweg”. In dit boekje wordt op boeiende wijze een poging gedaan een christelijke mensbeschouwing te geven.

3) Dr. E. de Vries — „Ethiek van het bouwen” in het kaderblad van het C.N.V. *Evangelie en Maatschappij*, april 1966.

4) Bij de samenstelling van dit deel van het artikel is gebruik gemaakt van hoofdstuk I van het boek „Gestalten en getijden in de sociale werkelijkheid”, onder redactie van Prof. Dr. R. van Dijk en Prof. Dr. G. Kuiper Hzn. Bij het hanteren van de definities hebben we benut de Aula-pocket „Moderne Sociologie” van J. A. A. van Doorn en C. J. Lammers.

5) F. Ph. A. Tellegen — „Wonen als levensvraag”.

6) „Het sociale denken in de oecumene”, blz. 68; studierapporten over sociale vraagstukken.

7) Eberhard Müller — „De wereld is anders geworden”, blz. 43.

8) „De positie van de woningbouwcorporaties” — Rapport van de Commissie van Advies voor versterking van de zelfstandigheid van de woningbouwcorporaties.

Beroepsethiek

„Daarom meen ik dat het normaal is, om in principe te streven naar die beroepsarbeid, waarin de hoogste waarden worden gerealiseerd. In feite komt dit neer op een voorkeur voor het marturaat (getuigenis) boven het pastoraat, en dat samen weer boven het diaconaat. Wil dat nu zeggen dat ieder christen eigenlijk zendeling of predikant of priester zou moeten willen worden? Inderdaad!”

Aldus Prof. Dr. P. J. Roscam Abbing in zijn boek „Beroepsethiek” (Utrecht, 1965.)

Een treffende uitspraak, die nogal wat weerstanden oproept. Trouwens, dat doet heel dit boek.

Allereerst willen we een kort overzicht van de inhoud ervan geven en daarna een beoordeling.

Bedoeling

Wat wil de schrijver met dit boek? Een antwoord geven op de vraag: Is er verband tussen iemands beroepsuitoefening en zijn christen-zijn mogelijk; en zo ja, wat is de aard van dit verband? (11)

Met opzet stelt hij de vraag zo, want hij had ook kunnen vragen naar het verband tussen beroepsarbeid en menselijkheid, maar hij wil er niet bij voorbaat van uitgaan, dat kerstening en humanisering hetzelfde zijn. (12)

Het gaat hem ook niet zozeer om een beschrijving van de werkelijkheid, als wel om een arbeidsethiek voor ieder die wil weten wat het christelijk arbeidsethos inhoudt. (167) Daarom heeft hij een macro-ethiek gegeven. (343) Dus niet voor ieder beroep afzon-

derlijk, maar voor het beroep in zijn algemeenheid. Op deze studie moeten eigenlijk verschillende andere volgen, die de beroepen afzonderlijk vanuit deze visie doorlichten en er *richtlijnen* voor geven.

Het gaat de schrijver in eerste instantie om de individuele werker in de samenleving en niet om de structuren van het maatschappelijke stelsel waarin hij werkt. (17)

Uitgangspunten

Welke zijn nu de uitgangspunten van de schrijver?

Hij wil als *christen* bezig zijn; dus vanuit de boodschap van de Bijbel.

Het gaat om het verband tussen het christen-zijn en de beroepsuitoefening.

In eerste instantie let hij „op de mens die zich christen noemt, die dus een *verband ziet tussen zijn als-christen-geloven en zijn als-mens-leven*”. (12) De relaties tussen geloof en arbeid moeten derhalve aan de orde komen. Maar daar de christen nooit los te denken is van de gemeente, wil hij de beroepsarbeid ook bezien vanuit het kerkewerk. Hij gaat van

de stelling uit, dat een christen in alles gemeentelid is en als zodanig leeft en handelt; dat hij geen andere roeping heeft te vervullen dan de roeping die de gemeente in deze wereld heeft te helpen realiseren en dat al zijn werk in wezen gemeentearbeid is, in principe kerkewerk. (323)

Beroepsarbeid is kerkewerk, en zal dan ook moeten omvatten: verkondigen, vermanen en helpen. Als laatste uitgangspunt noem ik het *liefdegebod*. De liefde moet het uiteindelijke motief van de arbeid zijn. (71)

Indeling

Op welke wijze heeft de schrijver zijn boek opgebouwd?

Hij begint met een *analyse* (I) van de situatie van de mens in zijn arbeid: wat is het motief, de structuur en de beleving van de arbeid? (141)

Bij deze analyse gaat hij niet onbevooroordeeld te werk. Dat kan een ethicus niet, omdat de ethiek uiteindelijk niet beschrijvend maar normstellend is. Vandaar dat de analyse verricht is vanuit een ethische belangstelling en met ethische oordeelvellingen. (141)

In het tweede deel geeft hij vanuit het evangelie een *belichting* (II) van de arbeid. De analyse vraagt immers om een thetische voortgang. (141) Hierbij komen aan de orde: het doel, de aard en het subject van de arbeid. In het laatste deel wordt van het een en het ander een meer praktische uitwerking gegeven in de *toepassing*. (III) Hierin wordt aandacht besteed aan het arbeidsmilieu, de werkomstandigheden en enkele praktische erbij-komende factoren. (315)

I. ANALYSE

1. Motief van de arbeid

Waarom en waartoe werkt men? Deze vragen hangen samen. Anders geformuleerd kan men vragen: Welk belang wil de mens met zijn arbeid dienen?

Als mogelijkheden worden genoemd: *eigenbelang*, *groepsbelang* en *gemeenschapsbelang*.

Bij het *eigenbelang* wordt vooral aandacht besteed aan het loonvraagstuk. Men werkt immers om loon. Werken voor de kost is oermenselijk.

Dit is in zekere zin een primair motief. Met het loon zijn echter allerlei ethische vragen gemoeid. Werkt men om loon terwille van zichzelf of ook van anderen? Werkt men om loon om te leven; en zo ja, hoe ziet men dat leven? Als plicht, als roeping, als noodlot?

Wie zich immers geroepen weet om te leven, weet zich ook geroepen om te arbeiden voor eigen levensonderhoud. (30) De mens moet werken om het gebod van God de naaste lief te hebben te volbrengen. (30)

Ook de hoogte van het loon is in het geding. Voor de bepaling van het loon ziet de schrijver 3 ethische spelregels: meestal is de mens niet direct verantwoordelijk voor de wijze waarop in onze maatschappij de hoogte van zijn loon berekend wordt, maar wel verantwoordelijk voor wat hij met dat loon doet; de strijd voor het loon moet op eerlijke wijze worden gevoerd en het is ieders taak te streven naar wat rechtvaardig is.

Maar wat is een rechtvaardig loon?

Moet het loon naar macht, loon naar behoefte, of loon naar prestatie zijn? De ethische vraag is of men niet aan iedereen dezelfde beloning moet geven, hoewel de talenten onderling variëren. (40) Het loonvraagstuk ligt volgens de schrijver daar het gemakkelijkst waar de machtsfactor afwezig is en de prestatie geen rol speelt, in zoverre ieder geacht kan worden met dezelfde toewijding en inspanning te werken en dus alleen de behoefte-factor overblijft. (40)

Dan wijst hij op de communauten waar volgens hem deze situatie wordt gevonden. Deze situatie is het meest nastrevenswaard. (41) Alleen, nu aarzelt hij, want hij wil niet zeggen, dat de regels van de communiteit tot die regels van de samenleving moeten worden. (41) Toch heeft hij grote waardering voor deze gedachte.

Helaas, zegt hij, niet het ideaal maar het verlangen naar veel geld drijft de mens van nature tot zijn arbeid. (41)

Ik wil hier reeds protest tegen deze uitspraak aantekenen. Later hierover meer.

Het motief voor de arbeid kan vervolgens ook het *groepsbelang* zijn. Dit wordt nu verder geanalyseerd. Nooit zal natuurlijk één motief geheel afwezig zijn.

Voor welk gemeenschappelijk belang kan men werken?

Tot welke samenwerking is men verplicht?

Allereerst die van werkgever en werknemer, want bij alle touwtrekkerij is er ook verbondenheid. Men heeft elkaar nodig; is van elkaar afhankelijk. (46) Zelfs de strijd om de winstdeling is volgens de schrijver niet los te ma-

ken van de vraag naar het gemeenschappelijk belang. (46)

Maar er is ook een relatie tussen de werkers onderling. Men kan ook hier niet zonder elkaar. De werknemers vormen een belangengemeenschap tegenover die van de werkgevers. Intussen blijft echter in het kader van deze samenwerking toch tussen de werknemers onderling de strijd om de prettige banen en hoge lonen. (47)

Tenslotte is er de relatie tussen de werkers in een onderneming zowel tot de concurrenten als de consumenten. (48)

Voor welke ethische problemen en vragen staat men nu in deze relaties?

De vragen: Hoe men samenwerkt? Hoe men dit gemeenschappelijk belang ziet?

Werkt men uit noodzaak of uit solidariteit? Verstaat men zijn plicht en is de sociale instelling dat men zijn plicht doet, voldoende voor een juiste vervulling van zijn arbeidsopdracht? Neen, zegt de schrijver, want sociaal plichtsbesef is iets tussen egoïsme en altruïsme. Daarom vormt de drang tot werken voor het gemeenschappelijk belang wel een belangrijk motief, maar van ieder zal meer verwacht mogen worden. (52)

Daarom als laatste motief: het *naastenbelang*.

Bij naastenbelang hoort naastenliefde en dus het gebod van God de naaste lief te hebben als zichzelf.

Is dit wezensvreemd? Neen, want de natuurlijke arbeidsinstelling is die van de liefde. (76) Dit motief is het enig goede. (79)

Maar ligt het in het ene beroep

nu niet totaal anders dan in het andere?

Moet er niet een principieel verschil worden gemaakt tussen beroepen die *wel* en die *niet* om liefde vragen? (54)

Neen, „wij zijn ervan overtuigd dat alle eerlijke beroepsarbeid vanuit naastenliefde kan, mag en moet worden volbracht”. (54)

Liefde is persoonlijk, schenkend, offerbereid, tracht het geluk van de ander te bevorderen, heeft speciale spankracht voor die situaties waar in nood geholpen moet worden, wil barmhartigheid, schuwt tegenstrijdigheid.

De vraag is echter: kan deze liefde in de arbeid gestalte krijgen?

Er zijn immers maatschappijstructuren en machten die maken dat de liefde zich wel moet compromiteren en men al werkend zedelijk vuile handen krijgt. (64)

Allerlei tegenkrachten maken dat de liefde zich niet volledig kan openbaren. (71) Met deze realiteit zal men terdege rekening hebben te houden, maar dit betekent nog niet, dat men niet alle nadruk op de naastenliefde mag en moet leggen. De ethiek mag niet te spoedig wijken voor allerlei vormen en maten van realismen. (75)

Men zal moeten streven naar een radicale verandering van de samenleving in de richting van een gemeenschap. (75)

2. *Vorm van de arbeid*

Bij de vorm wordt niet gedacht aan de uiterlijke vorm, maar aan de context waarin de arbeid wordt verricht, aan de relaties die ermee gegeven zijn. (81) En dan vooral aan de verticale relaties.

Het gaat dus over: de *gehoor-*

zaamheid, de *verantwoordelijkheid*, en het *creatieve* in het arbeiden.

Gehoorzaamheid

Gehoorzaamheid veronderstelt een gezagsrelatie. Kan deze nu door liefde worden bepaald? Werkt de knecht ook uit liefde voor de baas en de baas uit liefde voor de knecht? (82) De liefde kan, als ze er al zou zijn, in alle geval schuil gaan. Allerlei maatregelen van de ondernemer kunnen bedoeld zijn om de arbeider aan het bedrijf te binden of de arbeidsprestatie op te voeren. (83) Juridische regelingen kunnen de liefde a.h.w. overbodig maken. Wat blijft er dan van het veel geprezen motief over?

Hier brengt nu de schrijver de positie van de slaaf in Paulus' dagen ter sprake en vraagt naar de boodschap van de verkondiging van toen voor nu.

Deze boodschap is, dat we het gezagselement terug zien treden en de broederrelatie naar voren zien komen. En juist naarmate de gemeenteverhoudingen waarin de broederrelatie primair is, doorwerken in de natuurlijke en maatschappelijke verhoudingen, heeft een democratisering plaats, die als vrucht van het evangelie is toe te juichen. (91)

Het gezag is functioneler geworden, meer beperkt en ten dienste van een gemeenschappelijk doel. (91) De gehoorzaamheid heeft hierdoor een ander karakter gekregen.

Tenslotte bespreekt hij de gehoorzaamheid vanuit de motivatie voor de arbeid. Werkt men alleen uit eigenbelang, dan is de gehoorzaamheid slechts zakelijk bepaald. Men gehoorzaamt uit

plicht. De ander blijft een vreemde. Werkt men terwille van het gemeenschappelijk belang van de groep waartoe men behoort, dan kent men een gehoorzaamheid die niet uitsluitend zakelijk maar ook moreel bepaald is. (92) Werkt men voor andermans belang, dan gehoorzaamt men de roepstem die er van de nood van de naaste uitgaat. (92)

„Als hij christen is gehoorzaamt hij dusdoende bovenal God, Die hem gebiedt op die manier te reageren op zijn naaste, dus zijn naaste lief te hebben”. (92)

Verantwoordelijkheid

Ieder die een beroep uitoefent, is verantwoordelijk voor het feit dat en voor de wijze waarop hij dat doet.

Tot de arbeidsethos behoort het zo verantwoordelijk mogelijk werken. (94) Maar is dat mogelijk? Ja, aldus de schrijver, zelfs bij de mens die nagenoeg machinaal werk doet, is er verantwoordelijkheid, al is ze misschien gering. Hij heeft een opdracht en is verantwoordelijk voor het volbrengen daarvan. (94)

De verantwoordelijkheid is nu niet gelegen in het zelf moeten zoeken van een weg die tot resultaat leidt, maar in het een ander schaden als men geen goed werk levert. (96)

Men kan ook zelf de weg moeten zoeken; kan verantwoordelijk voor het beleid zijn. De mogelijkheid bestaat, dat men liefde voor zijn werk (100) moet kunnen opbrengen. Hier komt weer het uitgangspunt van de schrijver naar voren, dat nl. de kwaliteit van het werk mede bepaald wordt door de liefde voor het werk. On-

getwijfeld zal het ethisch ideaal om met de arbeid de naaste te dienen, de fundamentele en alomvattende bezieling tot de arbeid moeten zijn. (101) Vandaar dat hij 't beroepswerk waarin men liefde aan de naaste moet schenken, van groter belang acht en dus verantwoordelijker vindt dan dat waarin men nagenoeg machinaal werk heeft te verrichten. En dan vooral het beroepswerk waarin men liefde tot God moet praktiseren. (103). Hier is bedoeld dat van full-time ambtsdrager. Ik heb ernstige bezwaren tegen deze stelling, maar hierover later.

Creativiteit

Wat wordt hiermee bedoeld?

De mens is creatief als hij iets maakt, als hij orde in een chaos schept, als hij met zijn geest doordringt in het onbekende. Bijzonder creatief is hij, als hij zijn medemens liefheeft. En op unieke wijze is hij creatief, als hij God liefheeft. (107)

Hoe dat allemaal precies moet worden gerealiseerd in de werksituatie, wordt niet gezegd, maar wel, dat ieder mens geroepen is op deze laatste manier creatief te zijn. (107) En weer komt het bijzondere ambt om de hoek kijken, want „enkelen uit hen, met name de full-time kerkelijke ambtsdragers, verrichten een beroepsarbeid waarbij deze liefde tot God nadrukkelijk als essentieel en fundamenteel is verondersteld”. (107)

3. Beleving

Dit betreft de emotionele kant van de arbeid. We hebben immers de ethische plicht te onderzoeken, welk leed bij de arbeid te voor-

komen of te verhelpen is, hoe wij elkaar in leed en verzoeking kunnen bijstaan, welke pijn te zwaar kan zijn voor de mens. (109)

Door de zonde kan de arbeid allerlei onlustelementen bevatten: de ontzegging, de vermoeienis, het geestdodende en de tegenzin. (116) De arbeidsomstandigheden kunnen minder prettig zijn. De vraag is: hoe deze dingen te waarderen en te reguleren? Voor een antwoord is het van het allergrootst belang, welk doel men nastreeft. Als men niet vanuit zichzelf maar vanuit de ander lijdt, ontstijgt men het particulier onlustgevoel. (116)

Kan de arbeid ook een speciale bekoring hebben, of zelfs een diepe vreugde geven? (119)

Dat hangt van de passie af. Passie is emotioneel en dynamisch reagerende liefde voor een ander, met primaire aandacht voor die ander en niet voor zichzelf of eigen gevoelens. (130) Wie uit deze passie werkt, ervaart de vreugde als een geschenk. Want wie werkt uit liefde tot de naaste, is niet bedacht op het genieten van vreugden en is des te meer verrast, dat hij al doende de diepste vreugden vindt. (132)

II. BELICHTING

1. *Doel van de arbeid volgens de evangelische boodschap*

De ethiek kan niet ongefundeerd en ongevoeld blijven. De analyse vraagt om ethische duiding. Vandaar dit tweede hoofddeel: de belichting van de vragen rondom de arbeid vanuit de boodschap van het evangelie.

In aansluiting aan deel I dus nu eerst: het *doel*.

Als *het* motief voor de arbeid is in deel I genoemd het in naastenliefde nagestreefde naastenbelang. Dit ethische uitgangspunt zal dus nu bijbels moeten worden gefundeerd.

Het gaat dus om het belang van de mens. Maar moet de arbeid zich dan niet op God richten? Moet ze niet verricht worden *tot eer van God*? Moet het niet gaan om die eer?

De schrijver wil het zo niet stellen. Het is inderdaad mogelijk de liefde tot God een eigen uitingsvorm en daadkarakter te geven (144), maar we mogen niet vergeten, dat men pas helemaal zichzelf wordt, als men leeft in relatie tot God; ja, dat men de naaste pas goed ziet zoals hij is, als men hem in relatie tot God ziet. Dan pas komt de naastenliefde tot haar recht. (145) Daarom is het in geen geval fout om te zeggen, dat alle beroepsarbeid gericht moet zijn op het belang van de naaste.

De religieuze dimensie fundeert juist dit karakter van de beroepsarbeid.

Men kan zo spreken van een gelijktijdige gerichtheid op God. (145)

Ook de Bijbel spreekt zo, want volgens Genesis 1 en 2 wil Gods gebod de mens niet brengen tot beroepsarbeid die direct op Hem gericht is, maar tot die arbeid die op deze aarde is gericht. (146) Is het doel dan niet te arbeiden *tegen de boze*?

Inderdaad, maar dat geschiedt ook in het belang van de mens en behoeft daarom niet als speciaal doel van de arbeid te worden genoemd.

En hoe staat het met de cultuurtaak? Moet de mens niet arbeid-

den terwille van die taak? Komt hij juist niet in die cultuurschepende arbeid tot zijn grootste ontplooiing? Geeft hij zodoende geen gehoor aan een essentiële roeping? De schrijver ziet hier het gevaar van een vergoddelijking van de mens. Hij zegt dat de Bijbel geen cultuurgebod kent naast het gebod God en de naaste lief te hebben.

De cultuuroopdracht moet vanuit dit gebod worden gezien. Het is daarom beter te spreken van een culturele weg die de mens in zijn arbeid voor de mens gaat.

Het gaat dus om de mens, maar wat heeft deze mens dan nodig? Aan welke behoeften mag en moet volgens het evangelie worden voldaan?

Met kernwoorden aangeduid: brood, genot, groei en de Bijbel. (155)

Alleen deze kernwoorden zullen een diepere inhoud moeten krijgen; men zal ze vanuit het evangelie moeten vullen.

En dit kan slechts, als men ook de zin van het leven ter sprake brengt, want de zin van de arbeid blijft duister als de zin van het leven van onszelf en de anderen duister blijft. (155)

Dus: welke zin heeft het leven? De één zegt dat het leven zinvol is, als het geleefd wordt volgens de natuur. De ander, als men van het leven weet te genieten.

Een derde, als men maar nuttig is geweest. Een vierde, als men zich heeft voorbereid op het leven na dit leven. Een vijfde, als men tot eer van God heeft geleefd. De schrijver: alleen als de levenszin wordt gezien in het „Soli Deo Gloria”. (157) Dus met betrekking tot de arbeid: als deze de naaste meegeholpen heeft

de zin van zijn leven na te komen. (158)

Of met dogmatische begrippen aangeduid: de arbeid, als het goed is, moet uiteindelijk dienst zijn aan de rechtvaardiging, heiliging en verheerlijking van de mens. (159)

Ze heeft te maken met de vrede met God (rechtvaardiging), de bestrijding van de zonde (heiliging), en de bevordering van de vreugdevolle mogelijkheden (verheerlijking).

Wie is echter die mens die men arbeidend wil dienen?

De naaste! Maar in de Bijbel heeft het woord naaste een speciale betekenis. Hij is nl. degene die op ons pad komt, die wij ontmoeten en die een ontmoeting met ons heeft. (160)

Liefde tot de naaste is, volgens de schrijver, wat anders dan broederliefde.

Daarom onderscheidt hij 3 wijzen van liefhebben: mensenliefde, deze geldt alle mensen zonder onderscheid; naastenliefde, deze betreft mensen die op ons pad komen; en broederliefde: deze is er tussen hen die één zijn in het geloof. Als men nu vanuit deze drieërlei liefde de arbeid bekijkt, dan ziet men dat verreweg het grootste gedeelte van de beroepsarbeid in het teken van de zakelijk afgestemde mensenliefde staat. (164) Alle arbeid moet echter in het teken van de broederliefde staan. Alle arbeid moet voor de christen als laatste intentie hebben het vinden van de broeder. (165)

Het *uiteindelijk doel* van de arbeid is daarom: *de toeleiding tot de gemeente*. (165)

2. *Weg*

Langs welke weg moet dit doel worden bereikt? Hoe moet een christen werken?

Als het uiteindelijke doel is de toeleiding tot de gemeente, zal men vanuit de gemeente het werk als kerkewerk moeten zien. Dit doet de schrijver dan ook consequent. Voor de gemeentelieden is al hun beroepswerk gemeentewerk, kerkewerk. De mens immers die de zin van zijn beroep volgt, staat in zijn beroepswerk steeds in de stroom die van God in Christus door zijn gemeente de wereld in wil vloeien. Hij gaat die weg namens en als gemeente. (225)

De arbeid zal daarom ook de trekken van het kerkewerk moeten vertonen, nl. het verkondigen, het vermanen en het helpen.

De gemeente is geroepen tot apostolaat, pastoraat en diaconaat, tot verkondigen, vermanen en helpen, tot dienst aan de rechtvaardiging (geen schuld), de heiliging (geen zonde) en de verheerlijking (geen leed). (173)

Als gemeentelid bezit men het ambt aller gelovigen, en dit ambt draagt de gelovige voortdurend. (174)

De vraag is alleen: Hoe is dit in de praktijk te realiseren?

Hoe kan b.v. een bankwerker verkondigen, vermanen en helpen? Dat hij diaken incognito is (180), is nog wel te verstaan; het verkondigen is al wat moeilijker; maar het vermanen, is dat geen onbegonnen werk? De schrijver doet allerlei pogingen zijn visie praktisch te duiden. Ik zie het allemaal nog niet zo gebeuren. Het ligt bij het ene beroep veel gemakkelijker dan bij het andere! De vraag is, of dit alles bijbels verantwoord is.

Is het echt waar, dat een onderwijzer in een christelijke school b.v. ambtelijk dichter bij de ouderling staat dan zijn collega in de openbare school of dan een personeelchef? (201)

3. *Vorm*

In dit onderdeel geeft de schrijver een belichting van wat hij bij de analyse over de vorm van de arbeid vond, nl. de gehoorzaamheid, de verantwoordelijkheid en de creativiteit.

Welke gehoorzaamheid wordt bij het werk van de gelovige verwacht?

Het gaat dus om het gebod en de vrijheid.

Men mag niet vergeten dat evangelie en wet, genade en gebod op elkaar betrokken zijn. Tussen geloven in het evangelie en gehoorzamen aan Gods gebod, bestaat geen wezenlijk verschil. (228)

Vandaar dat men in verband met de gehoorzaamheid moet spreken over roeping.

Dit woord suggereert iets duidelijker dan het woord gebod dat het gaat om een persoonlijk gericht appel en niet om een algemeen leefrecept. (229)

De schrijver verwerpt de onderscheiding in drieërlei roeping, nl. door het evangelie tot geloof, door God tot een ambt en de roeping die ieder heeft krachtens welke hij zijn beroep uitoefent. (230)

Als iemand de roepstem van het evangelie hoort en tot geloof komt, is hij ook geroepen zichzelf als gemeentelid te zien en de roeping van de gemeente te volbrengen.

Vanuit deze roeping heeft men ook zijn beroepskeuze te doen. De mens zal zich bij deze keus allereerst hebben af te vragen hoe

hij God en de naaste in het algemeen het best, het meest doeltreffend, in het meest nodige zal kunnen dienen. (231)

Er is een waardeschaal; een verschil tussen hogere en lagere waarden. (232) Het contact met God vertegenwoordigt de hoogste waarde, schoolse kennisvermeerdering, een lagere en goed bereikbare straten een nog lagere. (231) Vandaar zijn voorkeur voor het ambt van zendeling enz. (Zie citaat bij aanhef.) Men verkeert natuurlijk in een ongunstige positie, als men maar weinig vermogens heeft en daardoor die bijzondere roeping tot full-time ambtsdrager niet kan volgen!

Want hoe zit dat nu met die *verantwoordelijkheid*?

Welke verantwoordelijkheid heeft de gelovige voor en in zijn arbeid?

Hij heeft zijn werk te zien in relatie tot Gods scheppings- en heilswerk. En deze relatie heeft hij steeds te beleven. Op zijn wijze heeft hij God na te doen. (245) Hij is mede-arbeider van de Heer. Hij moet getuigen van Gods liefde. (249) Een illustratie in woord en daad van die liefde zijn. Allerlei wegen zal hij hiervoor moeten zoeken.

Hierin zal hij dan ook zijn *creativiteit* moeten tonen.

De arbeid zal immers ook gericht moeten zijn op het betreden van nieuwe paden, op de exploratie van de natuur, opdat de leefbaarheid van het bestaan voor steeds meer mensen wordt verhoogd (258) en op het steeds beter verstaan van het leven. Op heel bijzondere wijze mag hij creatief zijn doordat hij betrokken mag zijn bij de voorbereiding van het futurum van het heil dat een cre-

atief plus vertoont vergeleken bij alles wat was. (260)

4. *Beleving*

Bij de beleving gaat het om het emotionele. Hoe heeft de gelovige zijn arbeid te beleven? Hoe de lust- en onlustgevoelens te waarderen?

Hij moet zijn werk beleven als een feest (268), want waar naastenliefde zelf uiting is van de liefde tot God, kan de arbeidsvreugde van hem die in zijn arbeid God dient, de wijze zijn waarop hij het feest van de liefde viert. (268)

Daarom heeft ook het lijden, volgens de schrijver een zekere sacramentele functie; in het lijden oefenen we gemeenschap met de Heer. (268)

De onlust wordt dan ook met de laconieke opmerking afgedaan: de samenleving vraagt nu eenmaal — structureel onvermijdelijk voor zover wij kunnen zien — om veel zakelijke en eentonige arbeid en daarom moet ook die arbeid niet versmaad, maar terwille van de naaste aanvaard en volbracht worden. (270)

De arbeid heeft zo voor de christen 3 aspecten: hij beleeft haar vanuit zijn eigenlijk christen-zijn als genade, vanuit zijn mens-zijn als gewoon en vanuit zijn zondaar-zijn als verbonden met straf. (294)

De arbeid moet daarom als een vorm van leven worden beschouwd en zo ook worden beleefd. Al arbeidend leeft de mens op zeer eigenlijke existentiële wijze. Vooral als hij in de arbeid de naaste en God dient. Hoe meer naastenliefde hij kan realiseren, hoe meer hij zijn arbeiden als echt leven kan beleven. (311)

III. TOEPASSING

In dit laatste deel besteedt de schrijver in het kort aandacht aan het arbeidsmilieu, aan bepaalde werkomstandigheden en aan enkele praktisch-erbij-komende factoren. (315)

Allereerst de vraag: Hoe kan iemands *christen-zijn praktisch van invloed* zijn op het geheel van zijn werk?

Dit christen-zijn moet blijken uit zijn instelling tegenover het werk, uit de kwaliteit van zijn werk, uit zijn omgang met zijn collega's, uit zijn ethisch beleid in zijn werk. (316v.)

De gemeente zal de leden zeker moeten helpen, omdat zij alleen niet opgewassen zijn tegen de moeilijkheden van ethisch bepaalde beslissingen. Men zal met hen moeten meedenken! (318)

De gelovige zal steeds weer moeten leren de nood van de ander te zien en te ontdekken. Hij zal zo mogelijk een vertrouwensrelatie moeten scheppen, zodat ruimte kan ontstaan voor evangelisch geladen gesprekken. (322)

De volgende vraag is: Welke *organisatievorm* is voor de arbeid van de gelovigen het meest geschikt?

Is het gewenst dat het verband van de gemeente van Jezus Christus, waarin de christenen als gemeenteleden staan, organisatorisch zichtbaar blijft? (323)

De schrijver maakt geen principieel onderscheid tussen wat wel en wat niet als kerkewerk wordt georganiseerd. (324) De overgang van wat wel en wat niet als kerkewerk is georganiseerd, moet praktisch worden bepaald.

Hij schrijft: Naarmate het evangelisch karakter expliciet is, kan er meer aanleiding of noodzaak

zijn, het werk als kerkewerk te organiseren; naarmate het evangelische in die arbeid incognito gaat, kan er minder aanleiding zijn zichtbaar te maken dat het in wezen kerkewerk is. (327)

Voor ons is van belang hoe de schrijver over de vakorganisatie denkt. Alle voor- en nadelen van een christelijke of een algemene organisatie worden afgewogen, maar een beslissing wordt in wezen niet genomen. (332)

Wel wil hij de gemeenteleden kerkelijk inleiden in hun werk in de arbeidswereld! (328) Hoort dit niet bij hun bevestiging in het ambt aller gelovigen? Natuurlijk zijn er praktische bezwaren, maar dit neemt niet weg dat kerkelijke bevestiging in de beroepsarbeid principieel juist en praktisch van veel belang zou zijn. (331)

Tenslotte de vraag: welke *ruimte* biedt de huidige maatschappij voor het volgen van de voorgedragen ethiek; welke weerstanden en mogelijkheden zijn er?

Aan de hand van een analyse toont de schrijver aan wat reeds is bereikt, maar we moeten nooit vergeten, dat een gezonde, rechtvaardige, gekerstende arbeidssituatie niet alleen van bovenaf ontstaat, maar ook van onderop, door het individuele gedrag. (359)

En hij besluit: „Het is een voorrecht en roeping nu en hier als christen zijn beroep te mogen uitoefenen”. (359)

Beoordeling

1. Het is een vermoeiend boek. Niet, omdat het niet overzichtelijk genoeg is, misschien juist omdat het te systematisch is. Al die verdelingen en onderverdelingen maken dat men op de duur de lijnen niet meer ziet.

2. Wat die lijnen betreft: mag er verschil in waardering tussen de beroepen bestaan? Dat wordt hier toch gesuggereerd, als het ene beroep hoger getaxeerd wordt dan het andere.

Dit is m.i. in strijd met de evangelische boodschap. Heft de broederliefde niet alle onderscheid op, in die zin, dat er geen verschil in waardering mag voorkomen? (Zie b.v. Gal. 3 : 28).

3. De liefde tot God is geen categorie, geen wijze van liefhebben naast de andere wijzen van liefhebben!

De liefde tot God bepaalt de andere liefde; geeft er grond en kleur aan.

De Here Jezus zegt dit in Matth. 25. In elk beroep zal daarom deze liefde tot de Heer in praktijk moeten worden gebracht. En dan ligt dat voor een bankwerker misschien heel wat moeilijker dan voor een full-time ambtsdrager. Misschien, want in wezen is dit niet te bepalen!

4. De schrijver ontleedt te veel en ziet te weinig de totaliteit. Graag had ik de mens meer behandeld gezien als een totaliteit en geplaatst in de situatie. Ik ben ervan overtuigd, dat de schrijver dan niet zou hebben gezegd, dat, als iemand slechts om loon werkt en in die zakelijke overeenkomst belooft te gehoorzamen, hierin geen religieus aspect zit (92).

Het is echt niet zo, dat het verlangen naar veel geld de mens tot zijn arbeid drijft (41). Gelukkig niet. Ik mag her verwijzen naar het artikel in „E. en M.” (dec. '65) over: „Beloning: systeem en beleving”.

5. Ik betwijfel of de schrijver de realiteit wel echt heeft gezien. Steeds heb ik me bij het lezen

zitten afvragen: wat doe ik hiermee in mijn gespreksgroep, hoe kan ik het de mensen verkopen? Kent hij de nood van de huidige situatie? Die zit niet in het loon!

Tot mijn verwondering heb ik ook geen omschrijving van beroep aangetroffen. Had de schrijver deze gegeven, dan had hij het onderscheid tussen beroep en vak moeten laten zien en dan was zeker de echte context beter uit de verf gekomen.

6. En tenslotte: „Alle beroepswerk is kerkewerk”; en „het uiteindelijk doel is de toeleiding tot de gemeente”.

Zeer romantisch, maar de kerkgedachte is hier toch wel zeer sterk overtrokken. De kerk is het vehiculum van het Koninkrijk; het middel, de bedding waardoor het Koninkrijk zich wil realiseren. Daarom is arbeiden, is het doel van de arbeid: dienstbaar zijn aan het Koninkrijk; oprichten van tekenen van het Rijk, meewerken aan de realisering van de sjaloom, dienst aan de naaste opdat deze kan delen in de vruchten van de opstanding van Christus.

Deze visie doet ons zeer kritisch tegenover de huidige arbeidssituatie staan. Vanuit de boodschap van het Koninkrijk moet geijverd worden voor juiste werkstructurering, juiste arbeidsomstandigheden en een juiste instelling tegenover het werk.

Leven uit het Koninkrijk is leven uit de Heilige Geest. Dat is reformerend, keihard kritisch en tegelijk liefdevol bezig zijn met alle uitdagingen die op ons afkomen, ook vanuit het beroep. Juist een opdracht voor de christelijke vakbeweging!

Dr. E. DE VRIES

Medezeggenschap in ontwikkeling *)

De vrijheid van de mens, anno 1966, is groter dan ooit voordien het geval is geweest. Hij kan vliegen; hij dringt steeds verder door in de aardkorst, steeds verder door in de diepten van de zee, steeds verder door in de diepten van het heelal — hij verplaatst zich door de ruimten. Van oorsprong tropische gewassen kweekt hij in gematigde en koude streken, bloemen die in het voorjaar of de zomer bloeien, weet hij in herfst en winter te laten uitkomen. Zijn kleding en zijn voedsel verzamelt hij niet alleen in naaste omgeving, maar van over de gehele wereld. In vele gevallen weet hij ziekten, zelfs epidemieën tot staan te brengen, soms zelfs „uit te roeien”; chirurgisch ingrijpen is mogelijk tot in het meest centrale orgaan van het menselijk lichaam: het hart. Gods opdracht, zoals beschreven in Genesis 1: „vervult de aarde en onderwerpt haar” ligt meer binnen het bereik van de mens, dan men ooit voor mogelijk heeft gehouden.

Verantwoordelijkheid en vrijheid hangen nauw samen. Zonder vrijheid bestaat geen verantwoordelijkheid. Is de vrijheid groot, dan is de verantwoordelijkheid dit ook. Naarmate meer natuur door de

mens onder zijn controle wordt gebracht, is zijn verantwoordelijkheid voor die controle zwaarder. Wij kunnen vaststellen „*de verantwoordelijkheid van de mens anno 1966 is groter dan ooit voordien het geval is geweest*”.

Hoewel de sociale wetenschappen nog zeker niet tot volle ontwikkeling zijn gekomen, en de inzichten vanuit deze hoek verkregen nog beperkte geldigheid hebben, staat wel vast, dat ook de *menselijke samenleving geen „natuurprodukt” is*, evenmin zonder meer, een door God gewilde orde: ook voor zijn samenleven is de mens verantwoordelijk of, omkerenderwijze, al samenlevende beschikt hij over steeds grotere mogelijkheden zijn vermogen tot vrijheid te ontplooiën.

Niet elk deel van de samenleving beschikt over even grote mogelijkheden om met en in vrijheid te experimenteren. De staatkundige orde behoeft zekere rust en geleidelijkheid van ontwikkeling, juist om zijn functie goed te kunnen vervullen. Kerk en onderwijs zijn naar hun aard in eigen tradities gebonden. Het zullen zeer felle uitdagingen moeten zijn, die deze instituten in beweging en diepgaande verandering brengen.

*) Vervolg van Drs. C. F. Wieringa: *Arbeidssituatie en arbeidsethiek*, „Evangelië en Maatschappij”, maart 1966.

Ondernemen een ernstig spel

Het bedrijfsleven behoort tot de — relatief — meest wendbare instituten van onze samenleving. Er is vrijheid van produktie, er is vrijheid van consumptie — er is vrijheid van ondernemen. „Ondernemen is een merkwaardige bezigheid. *Ondernemen* is van huis uit *een ernstig spel*, in zich mooi, men kan het niet laten. Juist daarom fascinerend omdat het uiteindelijk datgene is, dat poogt het schijnbaar onmogelijke nog juist mogelijk te maken. Het is onzeker. Het is niet aantoonbaar wat nog wel, wat net niet meer zal kunnen. Ondernemen is het spel met de factoren arbeid-management-kapitaal. Daarom ook „het spel — ongecontroleerd — met de *vitale belangen van andere mensen*”.

In dit laatste wordt dan ook op slag een bijzonder belangrijk aspekt van de verantwoordelijkheid van het ondernemen gesteld: de verantwoordelijkheid voor mensen, medewerkers in de ondernemingssituatie. Hier komt bij dat vele *ondernemingen* de fase van het pioniersbedrijf met zoveel succes hebben doorlopen, dat zij geworden zijn tot *instituten in de samenleving*. Niet langer zijn zij het spel van de entrepreneur met zijn volgelingen, die met — soms — hoogst eenzijdig gericht fanatisme de zaak lanceren, maar staan onder beheer van een vergelede management, met uitgebreide staf-afdelingen, vaak honderden medewerkers. Het spel wordt dan „geinstitutioniliseerd”, ingebouwd als vast gegeven in de samenleving, waaraan welvaart en welzijn van zovelen gekoppeld zijn, dat de vraag naar de *con-*

troles op het spel gesteld wordt; regels gaan de ernst van het spel accentueren; de vraag naar de verantwoordelijkheid in het ondernemen gesteld moet worden. Met name spitst de vraag zich toe op de plaats waar de verantwoordelijkheid gelokaliseerd moet worden en door wie gecontroleerd worden. Zal dit zijn in de onderneming zelf en — mede — door de werknemers, of zullen de werknemers een effectieve oppositie van buiten-af gaan vormen, tegenover de bedrijfsleiding? ¹⁾ Hierin zijn de vragen van medezeggenschap, principieel gesteld.

ONTWIKKELING VAN DE MEDEZEGGENSCHAP

De behoefte aan vormen van overleg bestaat al vanuit de beginperiode van onze industriële revolutie: in 1878 sticht *Van Marken* zijn „*kern*”, in 1883 volgt *Stork*. Geleidelijk aan vindt de visie van mannen als Van Marken en Stork ingang bij andere ondernemingen. De kern is dan een commissie waarin vertegenwoordigers van directie en van de uitvoerende arbeiders elkaar ontmoeten.

In 1950 — inmiddels zeventig jaar later, zeventig jaar van steeds snellere en ingrijpender industrialisatie, van politieke- en van onderwijsontwikkeling, van ontwikkeling van arbeidersvakbeweging en van sociale ontwikkeling, van geleide stijging van welvaart — volgt dan de wet op de ondernemingsraden. Raden, die in principe een samenstelling hebben, waarin elke laag uit de bedrijfs hiërarchie zijn vertegenwoordigers heeft.

In deze periode — wij duiden

het reeds aan — is het „gezicht” van de factor kapitaal, zowel als die van de faktor arbeid, een andere geworden.

De pionier-entrepreneur

Deze heeft zijn bedrijf in handen van een volgende generatie achtergelaten, mogelijk heeft de familie de leiding van het bedrijf in handen gelegd van deskundige management, in wier handen zij familiebezit veiliger achtten dan in handen van eigen bloedverwanten.

Uitbreiding van het bedrijf heeft steeds groter investeringen nodig gemaakt, investeringen die niet uit het familiekapitaal gedaan konden worden, waartoe dus beroep op de kapitaalmarkt nodig werd. Zo zijn steeds groter delen van het bedrijf bezit geworden van derden, soms anoniem en zeer verspreid, soms geconcentreerd in enkele — binnenlandse of buitenlandse — handen. Al naar de situatie komt management vrijer te staan tegenover de kapitaalverschaffers, verkrijgt een belang tussen werknemers en kapitaalverschaffers in: wordt tot een macht op zichzelf, geneigd — in vele gevallen — tot streven naar zelf-financiering van de onderneming. In dit alles is de institutionalisering een feit geworden.

De medewerkers

Ook de werknemer is van „arme” geworden tot „arbeider”, tot „medewerker”. Zijn opleiding is zeer veel beter geworden, nog maar enkele jaren en niemand die daartoe in staat is, zal volstaan met alleen lager onderwijs. Zijn inkomsten tekenen hem bepaald niet maar als „de arme”,

maken hem tot de welkome consument; hij heeft geld te besteden, hij heeft tijd ter beschikking: een lang weekend, een steeds langere vakantie, bij steeds kortere werkdagen. Al sinds vijftig jaar maakt hij gebruik van zijn algemeen stemrecht in politici. Via pers, radio en televisie wordt hij geïnformeerd over de zaken die leven en samenleven ten nauwste raken. Hij heeft een oordeel over politiek en beleid, 40 % is georganiseerd in vakbonden, in C.N.V., N.K.V. en N.V.V.

Het is goed hier te wijzen op het „gestroomlijnde” van het gegeven beeld van management en medewerkers. Ons land kent nog tal van pionier-entrepreneur-bedrijven, tal van familiebedrijven, waarvan verschillende niet aan institutionalisering toe zijn. Ons land kent nog 30.000 werknemers die in aanmerking komen voor de f 120,— minimumloon. In het geheel van overwegingen betrokken, betekent dit al bij voorbaat, dat *ondernemingsgewijze genuanceerd gedacht en gehandeld zal moeten worden*. Na deze verwijzing naar het „grijs” dat als een tamelijk breed veld ligt tussen het „wit” en „zwart” van generaliserende gedachtengangen, moeten wij nog kort verwijzen, ook weer gestroomlijnd, naar de arbeids-situatie.

De arbeissituatie 2)

In de geschetste periode hebben zich in de arbeidssituatie ingrijpende wijzigingen voltrokken. Het mechanische deel van de productie is sterk uitgebouwd, bovendien staat — globaal gesproken — niet meer de machine in een keten van mensen, maar worden ketens van

machines aan elkaar geschakeld door een enkele man. De groep ongeschoolden is in verschillende, grote bedrijven, reeds zeer beperkt; de *bedrijfs hiërarchie* zowel op basis van de ontwikkeling van de techniek, alsook door nieuwe organisatie-overwegingen en sociaal-wetenschappelijke inzichten, ingekort. Was tot voor de oorlog het beeld van de organisatie dat van een *pyramide* met brede basis en smalle top, nu wordt het beeld steeds meer dat van de *ellips*. De afstand tussen „top en teen” wordt korter.

Samenvattend: Het gezicht van de ondernemer, dat van de arbeider en dat van de arbeidssituatie heeft in de afgelopen periode grote veranderingen te zien gegeven. De ondernemer is onderweg beheerder te zijn van een voor de samenleving van vitaal belang zijnd instituut. Evenals zijn werknemers is bij georganiseerd De werknemer wordt meer en meer in allerlei vormen van overleg betrokken — opvallend in de Sociaal-Economische Raad, evenzeer duidelijk in het werk van bedrijfstakken —, hij is georganiseerd en zijn organisaties beïnvloeden met name extern, de gang van zaken in de onderneming. Kortom, *er is een steeds duidelijker wederzijdse afhankelijkheid tussen werkgever, werknemer en samenleving.*

PROBLEEM VAN PARTICIPATIE

De vraag waarmee wij ons, levend in deze samenleving, gesteld zien wordt nu: *de plaatsbepaling van de onderneming in de democratische samenleving.*

Naar zijn aard en herkomst is de onderneming geen democratisch instituut. *Mr. J. Meynen*, heeft met nadruk gewezen op het *strijd-karakter van de onderneming*. „Voor haar voortbestaan is de de onderneming afhankelijk van gunsten en grillen van het publiek en de concurrenten. Dit strijd-karakter houdt in, dat we in de onderneming te maken hebben met een aantal noodzakelijke tactische facetten als snel optreden en geheimhouding. Of men het nu aantrekkelijk vindt of niet, deze noodzakelijke tactiek en strategie geven aan het markt-optreden van de ondernemer een onvermijdelijk autokratisch karakter —. Het behoeft geen betoog, dat dit autokratisch handelen niet beperkt kan blijven tot markten. Het heeft duidelijke consequenties voor de relatie tot belanghebbenden, zoals werknemers en aandeelhouders³⁾.

Interne spanningen, conflict tussen autokratie en mondigheid, is een van de belangrijkste sociale kenmerken van de moderne onderneming.

In het probleem van de medezeggenschap gaat het dus om de plaats van het gezag — c.q. de macht — in de onderneming; daarnaast — c.q. daar tegenover — om de aanvaardbaarheid van de ondernemingsgewijze productie in de samenleving, met name voor wat betreft de positie van de medewerkers-werknemers in de onderneming.

Tot dusverre is de positie van de werknemers verzekerd door de organisatie van vakorganisaties, door het bewerkstelligen van wettelijke regelingen — kortom, voor-

namelijk door als het ware „van buiten af” de onderneming te beïnvloeden, te conditioneren.

Een zeer complex geheel van ontwikkelingen echter leidt ertoe dat ook „van binnen uit” de onderneming een sociaal beleid noodzakelijk wordt, en wel geïntegreerd in het totaal bedrijfsbeleid. Sommige, met name de grote industrieën in den lande, hebben „van binnen uit” meer gedaan voor de ontwikkeling van een geïntegreerd sociaal beleid dan ooit van buiten af bewerkstelligd had kunnen worden.

Samenvattend: Gegeven deze ontwikkelingen gaat het dus zowel om het probleem van de participatie van de verschillende groepen in de onderneming in het (totaal van het) bedrijfsgebeuren, als ook om het punt of voorzien zal moeten (en kunnen) worden in garanties van buiten af, waarbij de particuliere ondernemingsgewijze produktie als gegeven wordt aanvaard en in stand gehouden.

Onderneming en vakbeweging

De particuliere ondernemingsgewijze produktie is een vooronderstelling voor de moderne vakbeweging. Werkgevers hebben bij herhaling gesteld dat voor hen, omgekeerd, de moderne vakbeweging een vooronderstelling is.

Tenslotte vormen de beide genoemde partijen voor de overheid voorwaarde om een sociaal-economisch beleid te kunnen voeren.

Er is dus een erkenning van wederzijdse afhankelijkheid. *In discussie is de „rol” van elk der partijen, omdat een elk er naar streeft juist gegeven de er-*

kende afhankelijkheid, zich een zo groot mogelijke vrijheid van handelen voor te behouden, ter waarborging van eigen en/of algemeen belang. Naarmate over- en weer de „rollen” duidelijker zijn kan het samenspel aan handelbaarheid winnen. Echter, gegeven de geschetste ontwikkelingen, is *rol-stabiliteit* één ding, *rol-ontwikkeling* een ander. Daarbij bestaan grote verschillen binnen „het” bedrijfsleven, en ook grote verschillen tussen (de belangen van) „de” vakbeweging en zijn bonden.

De onderneming heeft tot voor kort de vakbeweging als een extern instituut gezien, met wie externe onderhandelingen werden gevoerd. Deze onderhandelingen zijn weliswaar soms zeer scherp geweest, aan de duidelijkheid van het externe karakter ervan, behoefde geen twijfel te bestaan. In zekere zin droegen de onderhandelingen dan ook een „relatief” karakter t.o.v. het functioneren van de onderneming: de zelfstandige functie van de ondernemer was niet in het geding.

Ondernemingsraad

De ondernemingsraad, voorzover aanwezig en funktionerend, kon overwegend worden gezien als een orgaan van de onderneming, al tenderde met name de N.V.V.-bonden naar de stelling dat de „O.R.” althans tevens zou kunnen worden gezien als een verlengde van de vakbeweging in het bedrijf, hetgeen dan ook in het doen en laten van de namens haar afgevaardigde „O.R.”-leden tot uitdrukking kon komen.

Ten opzichte van de rol van de ondernemingsraadsleden heeft zich

dus wel een duidelijke „rol-problematiek” voorgedaan, te meer omdat de „O.R.” het totale bedrijfsbelang op de voorgrond heeft te stellen en te dienen.

Typeren wij deze rol-problematiek kort: Het „O.R.”-lid is in vele gevallen: 1. medewerker van de onderneming; 2. gekozen door een bepaalde groep; 3. lid van een vakorganisatie.

Als medewerker van de onderneming maakt hij deel uit van de hiërarchie, met alle consequenties van dien (en dit geldt zowel voor de voorzitter van de „O.R.” als de andere leden); als gekozen door, c.q. vertegenwoordigend een bepaalde (hiërarchisch bepaalde) groep verwacht deze groep van hem een loyale houding; als lid van een werkgevers- of werknemersorganisatie wordt loyaliteit t.o.v. deze organisatie verwacht

Kan dit het lid, *voorzitter-werkgever*, reeds in ernstige moeilijkheden brengen, niet minder doet het dit de *leden-werknemers*.

Zoals Drs. Van der Does de Willebois ⁴⁾ reeds heeft betoogd, vormt de dubbelrol in de organisatie een probleem onder het gezichtspunt van macht en afhankelijkheid, terwijl het algemeen schort op agendering, documentatie, beleidsvoorbereiding en gesprekstechnische training en vorming. Deze laatste zaken hebben er dan ook mede toe bijgedragen het verlangen te wekken bij de werknemers-leden om zich te kunnen doen bijstaan door *deskundigen* — zoals het werkgeverslid dit kan doen. Tevens heeft het aanleiding gegeven tot een steeds omvangrijker scholings- en vormingsactiviteit van de werknemersbonden. Naast, vaak tegen-

over deze laatste activiteit, plaatste het bedrijf dan weer een eigen scholings- en vormingsprogramma voor „O.R.”-leden, waarin de vakbonden dan niet of slechts zijdelings werden betrokken.

Nieuwe uitdaging voor de vakbeweging

Deze lijn van vakbondsactiviteit vond mede zijn aanleiding vanuit de onderneming en haar internhandelen. Extern kreeg een ontwikkeling zijn beslag, die niet de minste reden voor het ontstaan en de ontwikkeling van de vakbonden is geweest: Het stelsel van wettelijke bepalingen dat rechtszekerheid moest verlenen aan de werknemer, vond in belangrijke mate zijn voltooiing: een aanvaardbaar geheel van arbeidswetgeving en sociale voorzieningen is tot stand gekomen. Echter, gegeven de ingrijpende veranderingen in de arbeidssituatie, zoals reeds aangegeven, stelde een *geheel nieuwe uitdaging aan de vakbeweging*: de aandacht te gaan richten op de *kwaliteit van de arbeid en de arbeidsverhoudingen* in de onderneming.

De noodzaak hiertoe kan voor een deel teruggespoord worden in het manco dat in deze vaak blijkt te bestaan, voor een deel ook in het feit dat, gegeven het „nieuwe gezicht” van de werknemer, hij ook t.o.v. de „persoonlijke service” duidelijke verwachtingen heeft, hoger eisen gaat stellen en kritischer toeziet wat de bond in deze presteert.

Bedrijven-medewerker ⁵⁾

De Algemene Nederlandse Metaal Bedrijfsbond heeft hieruit de

conclusie getrokken en *de nieuwe functie van bedrijven-medewerker* in het leven geroepen. Een specialisatie op het terrein van menselijke (groeps-)verhoudingen, die ondernemings- c.q. bedrijfspijns zijn arbeidsveld vindt en die tot taak heeft gerichte voorlichting en scholing te geven aan de leden van zijn bond, met name het kader, in de onderneming, de bedrijfscommissie te ondersteunen, en die zijn deskundigheid mede kan stellen in dienst van die leden van de bond die zitting hebben in de ondernemingsraad.

Komt de onderneming onder druk van interne en externe krachten tot de formulering en uitvoering van een geïntegreerd (sociaal) bedrijfsbeleid; de vakbeweging, eveneens onder druk van interne en externe krachten komt tot een zich richten op het bedrijf. Beide partijen hebben de neiging om bij de ander het zwaarste gewicht toe te kennen aan de externe krachten en *innig wantrouwend* te staan tegenover intern-integere overwegingen om zich bezig te gaan houden met de kwaliteit van de menselijke verhoudingen, de structuur waarbinnen zij functioneren.

MEDEZEGGENSCHAP IN DE ONDERNEMING

Landelijk is de medezeggenschap in de Sociaal-Economische Raad een feit, zoals het ook in de bedrijfstakken een gegeven is. In de onderneming is deze er nauwelijks, zoals deze er ook nauwelijks is in de plaatselijke — voorzover geografisch bepaalde — vakbondsafdeling. Misschien in het laatste geval formeel wel, mate-

riël komt hiervan weinig terecht. De gewijzigde opbouw van de mannelijke beroepsbevolking, met nog slechts een twintig à vijftwintig procent ongeschoolden en die nog voornamelijk in de oudere leeftijdsgroepen, de schaarste op de arbeidsmarkt, de hoge eisen die het moderne machinepark stelt, de merkwaardige groei in de hiërarchie naar korter en breder, het zijn evenzoveel factoren die groter „mondigheid” noodzakelijk maken ⁶⁾.

Medezeggenschap in de werksituatie heeft feitelijk reeds lang bestaan, medezeggenschap op het stuk van de sociale verhoudingen in het bedrijf kan via de ondernemingsraden bewerkstelligd worden, is in verschillende bedrijven reeds een feit (en dan door beide partijen, werkgever-werknemer, gewaardeerd).

Sociale verhoudingen als bij-product

De sociale verhoudingen in de onderneming echter, zijn geen doel in zichzelf, maar in belangrijke mate gevolg en „produkt” van de financieel-economisch-technisch, het bedrijf bepalende, krachten.

Anders gesteld, *de sociale verhoudingen zijn bij-product van deze processen. Medezeggenschap in sociale verhoudingen is — zo geredeneerd — medezeggenschap op een afgeleid gebied, een gebied waar de afhankelijkheid van de zeggenschap van de andere factoren steeds zonneklaar is*, waar medezeggenschap juist hierdoor een zeer beperkte is: in zichzelf is deze medezeggenschap geen enkele garantie voor een werkelijk en op langere termijn mede-bepalen van de zaak die

deze medezeggenschap betreft, n.l. de sociale verhoudingen. Vanuit de genoemde financieel-economische sectoren kan in principe op elk moment het sociaal beleid worden doorbroken, zelfs gestopt (zoals recente bedrijfssluitingen van Nederlandse en buitenlandse ondernemingen in Nederland zichtbaar hebben gemaakt). Zolang dit laatste mogelijk is, wordt dan gesteld, is van werkelijke medezeggenschap eigenlijk toch geen sprake. Het zal nodig zijn om intern en/of extern zekerheden te scheppen dat de sociale bedrijfsvoering werkelijk kan worden gegarandeerd. Men kan, gegeven deze eis, twee kanten op gaan.

Strukturherziening en/of arbeidsgemeenschap

Enerzijds zien wij een streven om de *structuur van de onderneming* te wijzigen langs de weg van *wetgeving*, bepalingen op te nemen t.a.v. de benoeming van commissarissen algemeen belang en/of arbeiderscommissarissen. Anderzijds zien wij experimenten om *het bedrijf intern* om te bouwen tot een *arbeidsgemeenschap* (Brons Motoren/Appingedam). De leiding aanvaardt zijn verantwoordelijkheid om bij kader en geleiden een maximaal begrip te ontwikkelen voor het samenleven in het bedrijf; niet reële, d.i. hier niet redelijke zaken, dienen nauwkeurig te worden onderzocht, gewijzigd, gefunctionaliseerd. Voor Brons betekende dit herziening van de salarisschaal tot evenredige opbouw tussen minimum- en directeurs-salaris, als polen; het betekende afschaffing van de onderscheiding arbeiders-beambten; afschaffen van boeten op te laat ko-

men en afschaffing van de prik-klok. Het betekende een wel-voorbereide en open bespreking van alle hoofdstukken van het jaarverslag. Dit alles in het besef dat dergelijke ontwikkelingen „step-by-step” gestuurd dienen te worden, een proces van tientallen jaren vergen dan nog bepaald niet leiden tot een arbeidsgemeenschap waarin de mensen „vleugeltjes” hebben.

SAMENWERKING TUSSEN WERKNEMERS-ORGANISATIES

De ontwikkeling van wederzijdse afhankelijkheid in onze samenleving heeft voor de verschillende partijen als eerste consequentie interne samenwerking.

De werkgeversorganisaties hebben een duidelijke vorm van interen samenwerking. De werknemersorganisaties kennen een intensief overleg, dat echter nog niet die hechtheid kent, die de werkgeversorganisaties hebben bereikt.

De verschillen tussen de drie vakcentrales zijn aanvankelijk groot geweest. De confessionele vakbeweging heeft lang het verwijt gehoord „kapitalisten-knechten, onderkruipers en meelopers” te zijn geweest. De socialistische vakbeweging heeft tot 1920 een min of meer duidelijk atheïstisch karakter gehad. Tot 1920 stond alleen de confessionele vakbeweging voor overleg en samenwerking.

Over en weer hebben de drie vakcentrales elkaar beïnvloed, geleidelijk-aan groeit men naar elkaar toe. De socialistische vakbeweging heeft haar atheïsme laten varen, zich open gesteld voor gedachten van samenwerking en overleg. De confessionele

vakbeweging raakte — met name na de tweede wereldoorlog — doordrongen van het feit dat de waarheid die zij erkent, niet een voor altijd en eeuwig „bezit” is, geen constant gegeven. Zij ziet haar taak in de vertaling van Gods universele opdracht aan de mens, voor mensen in de hoog ontwikkelde landen anno 1966.

BESLUIT EN SAMENVATTING

Het was onze bedoeling een overzicht te geven van de ontwikkeling van de medezeggenschap in de onderneming, i.v.m. de maatschappelijke ontwikkelingen en de wijzigingen in de arbeidssituatie. Ons uitgangspunt is hierbij dat naarmate de mens wint aan inzicht in de natuur en de samenleving, en meer mogelijkheden krijgt in te grijpen in de natuur, zowel als in de samenleving, zijn vrijheid toeneemt, zijn verantwoordelijkheid echter, in gelijke mate.

Het bedrijfsleven, zo stelden wij, is een van de meest wendbare instituten in onze samenleving, de winst aan vrijheid wordt daar het eerst gepraktiseerd, de vraag naar de verantwoordelijkheid doet zich daar bij uitstek gelden. Moge voor de ondernemer het ondernemen soms het karakter van een „ernstig spel” hebben, voor zijn werknemers is het werken in de onderneming een zeer centrale zaak, waarmede hun bestaan in hoge mate gemeoid is.

Wij hebben geprobeerd de relatie werkgever-werknemer met betrekking tot de zeggenschap in de onderneming te overzien in verband met een reeks van factoren, die zich zowel in als buiten de onderneming doen gelden. Op grond

van het aangevoerde materiaal kwamen wij tot de *conclusie, dat medezeggenschap op verschillende gronden wenselijk en noodzakelijk is*. Deze gronden zijn met name gelegen in de ontwikkeling van het productieproces (en verwerking van deze gegevens in de in de administraties) en in de algemene maatschappelijke ontwikkelingen die zich in meer of minder nauwe relatie met het productieproces aftekenen.

Drs. C. F. WIERINGA

LITERATUUR

1) Dr. W. Albeda, Kroniek in Wending, januari 1966.

2) Drs. C. F. Wieringa, Arbeidsituatie en Arbeidsethiek, „Evangelië en Maatschappij”, 19de jrg., no. 3, maart 1966,

Dr. E. de Vries, Ethiek van Arbeid en Rust, „Evangelië en Maatschappij”, 19de jaargang, no. 2, febr. 1966.

Dr. W. Albeda, De Arbeid in deze tijd, „Evangelië en Maatschappij”, 19de jaargang, nr. 2, februari 1966.

3) Mr. J. Meijnen, Het Gezag in de Onderneming, Intermediair, oktober 1965.

4) Drs. J. van der Does de Willebois, rede gehouden voor de Orde van Organisatie-adviseurs, 1965.

5) A.N.M.B., rapport „Vakbeweging en Onderneming”, 2de herziene druk, Den Haag, z.j.

6) Mr. C. E. J. Maitland, „Deze arbeider/middenstander — die buiten het bedrijf mentaal een hele piet is, individualist, zelfbewust, die in zijn steeds ruimere vrije tijd allerlei activiteiten in grote zelfstandigheid ter hand neemt, die met zijn familie in een auto naar Italië of de Costa Brava gaat — deze arbeider/middenstander zal in uw bedrijf slechts kunnen en willen werken, als hij naar de mate van zijn steeds stijgende ontwikkelingsniveau het voorhanden werk mee mag bedisselen, mee mag overzien. En hij neemt er géén genoegen mee dag in dag uit enkelvoudig werk te verrichten (geciteerd in Th. Coppes, over Personeelsbeleid, werksituatie en medezeggenschap, Mens en Onderneming, maart 1966, blz. 79).

cijfers en feiten

S.E.R.-ADVIES INZAKE WETGEVING JAARREKENINGEN

Overgenomen uit *De Werkgever*
van 23 juni 1966.

De Sociaal-Economische Raad heeft in zijn op 20 mei gehouden vergadering een afzonderlijk advies aan de Minister van Justitie vastgesteld over de voorstellen in het rapport van de Staatscommissie-Verdam inzake de jaarverslaggeving.

Dit advies werd voorbereid door de Commissie Vennootschapsrecht, waarvan Prof. Mr. A. D. Belinfante voorzitter was. Over de andere groepen voorstellen, vervat in het rapport Verdam over de herziening van het ondernemingsrecht, zal de Raad nog nader adviseren, als hij deze, mede in onderling verband beschouwd, op hun mérites heeft onderzocht.

De Commissie-Verdam constateerde in haar rapport dat geleidelijk in brede kring de overtuiging is ontstaan, dat de jaarrekeningen van ondernemingen niet steeds beantwoorden aan de minimumnormen, die redelijkerwijs gesteld mogen worden en dat daarom, gezien de grote betekenis voor de personen wier belangen rechtstreeks bij bepaalde ondernemingen zijn betrokken, gewenst is deze normen zo concreet mogelijk bij wet vast te leggen. Deze normen dienen er vooral toe te strekken meer openheid in de verslaggeving te waarborgen; de jaarstukken behoren ten behoeve van alle belanghebbenden, die er inzage van kunnen nemen, een betrouwbaar beeld te geven van de financiële positie van de ondernemingen aan het eind van de periode waarop zij betrekking hebben. De Raad betuigt zijn instemming met de voorkeur van de Commissie-Verdam voor een regeling bij de wet en niet, zoals het nieuwe Burgerlijk Wetboek voorschrijft, bij algemene maatregel van bestuur. De Raad onderschrijft de opzet van de Commissie-Verdam om die wettelijke regeling te beperken tot een aantal vrij algemeen

geformuleerde bepalingen, die zich niet in verstarrende detaillering verliezen en geen bepaald rekeningsstelsel voorschrijven en die dus speelruimte laten voor aanpassing aan omstandigheden van elke bedrijfstak en van elke onderneming.

De Raad is van mening dat het door de Commissie-Verdam ontworpen wetsvoorstel, over het geheel genomen, op zeer bevredigende wijze codificeert aan welke eisen de jaarstukken ten minste moeten voldoen om aan hun doel te beantwoorden. Voor enkele artikelen adviseert de Raad een enigszins andere regeling te treffen.

De Raad betuigt eveneens zijn instemming met de keuze, die de Commissie-Verdam heeft gedaan ter zake van de sanctionering van de nakoming der voorschriften, t.w. een strafsanctie slechts op het niet-nakomen van door de (burgerlijke) Ondernemingskamer van het Gerechtshof te Amsterdam in geval van gebleken niet-naleven van de wettelijke voorschriften bij rechterlijk bevel te geven concrete aanwijzingen omtrent de inrichting van jaarstukken, dus niet een sanctie op het niet-naleven van de in de wet zelf neergelegde voorschriften.

Het doel en de inhoud van de jaarstukken.

De Raad hecht grote betekenis aan de beide kernartikelen 2 en 3 van het ontwerp-wet. Artikel 2 vermeldt aan welk doel de jaarrekening moet beantwoorden, terwijl artikel 3 in algemene termen aangeeft, wat ter verwezenlijking van dit doel de jaarstukken getrouw en stelselmatig moeten weergeven.

Deze beide artikelen vinden een nadere uitwerking in de hoofdstukken II en III van het wetsontwerp, die in het algemeen het karakter dragen van minimumvoorschriften. Met deze opzet van het ontwerp-wet kan de Raad volledig instemmen. De Raad betwijfelt evenwel of de tekst van het ontwerp op voldoende duidelijke wijze deze opzet tot uiting brengt en hij geeft de

minister in overweging in het te zijner tijd bij het parlement in te dienen wetsontwerp, een verduidelijking aan te brengen.

De Raad waarschuwt ervoor, dat aan de letterlijke tekst van artikel 2 (de jaarrekening moet een zodanig inzicht geven dat „een verantwoord oordeel” kan worden gevormd omtrent het vermogen en de rentabiliteit van de onderneming, alsmede omtrent haar solvabiliteit en liquiditeit) een zo ruime betekenis kan worden gehecht, dat dit artikel aanleiding zou kunnen geven tot een te vergaande interpretatie. De Raad stelt een tekst van beperkter strekking voor.

De Ondernemingskamer

De in hoofdstuk IV geïntroduceerde Ondernemingskamer zal bevoegd zijn om op verzoek van „belanghebbenden” jaarrekeningen te toetsen niet alleen aan de hoofdstukken II en III, maar juist ook aan de artikelen 2 en 3. Deze toetsing kan ertoe leiden, dat zich een concretiserende en richtinggevende jurisprudentie ontwikkelt.

Het begrip „belanghebbende” zou niet zodanig moeten worden geïnterpreteerd, dat daaronder alleen zouden kunnen worden begrepen degenen (natuurlijke of rechtspersonen) wier persoonlijke belangen rechtstreeks bij een bepaalde onderneming zijn betrokken. Organisaties van belanghebbenden-inge-zin, zoals b.v. vakverenigingen van werknemers, verenigingen van aandeelhouders, van effectenbezitters e.d., zouden in beginsel eveneens als belanghebbenden moeten kunnen worden aangemerkt.

Met het oog op de vorming van jurisprudentie is het van belang, dat de uitspraken van de Ondernemingskamer niet alleen gemotiveerd maar ook openbaar zijn en dus in de vakpers kunnen worden opgenomen.

Wat evenwel betreft de aard van de procedure voor de Ondernemingskamer meent de Raad, dat het de voorkeur verdient niet de dagvaardingsprocedure in te voeren, die steeds openbaar is, hetgeen de Raad een groot bezwaar acht.

Een onderneming, tegen wier jaarrekening bij de Ondernemingskamer bezwaren worden ingebracht, kan er een gerechtvaardigd belang bij hebben dat de rechterlijke behandeling der be-

zwaren niet in het openbaar geschiedt. De Raad meent dat de (een) request-procedure beter zal voldoen; deze procedure is minder formeel en behoeft niet met open deuren te worden gevoerd.

De bezoldiging van commissarissen.

De Raad staat afwijzend tegenover een voorschrift tot een nominatieve opgave van de afzonderlijke commissarissenbezoldigingen, zoals is voorgesteld in artikel 7 van het voorgestelde ontwerp van wet. De Raad zou artikel 7 willen vervangen door het voorschrift, dat van de commissarissen als groep hun gezamenlijke bezoldiging wordt vermeld, uitgesplitst in de samenstellende bestanddelen, zoals de vaste beloning naar tijdsduur, vaste toeslagen, tantièmes, voor rekening van de onderneming komende commissarisbelasting, alles uitgedrukt in totaalbedragen, zulks onder opgave van het totaal aantal commissarissen dat geen honorering ontvangt.

De Raad heeft daarbij overwogen dat financiële overwaardering van de functie van commissaris ongewenst is. Hij meent echter, dat in het bedrijfsleven reeds een tendens tot matiging van commissarisbeloningen kan worden waargenomen. Daarnaast is er in de Raad op gewezen, dat het voorschrijven van een volledige openheid in de berichtgeving inzake de commissarisbezoldigingen geenszins tot gevolg zou hebben dat altijd een juiste indruk wordt verkregen: of een hoge beloning werkelijk te hoog is, kan slechts door weinigen goed worden beoordeeld.

Meerderheids- en minderheidsdeelnemingen.

Artikel 12 van het ontwerp-wet van de Commissie-Verdam bepaalt welke gegevens omtrent „deelnemingen” op de balans moeten worden vermeld. Blijkens lid 3 moeten omtrent meerderheidsdeelnemingen meer gegevens worden verstrekt dan omtrent de andere deelnemingen. De Raad stemt in met de bepaling in lid 1, dat het houden van aandelen van een onderneming tot een nominale waarde van ten minste een kwart gedeelte van haar geplaatst kapitaal, altijd „deelneming”

oplevert. Een minderheid van de Raad, bestaande uit een groot aantal leden, acht dit onjuist. Het criterium, dat het wetsontwerp voorstelt, heeft volgens deze minderheid een veel te grove werking en zal tot gevolg hebben dat het dikwijls tot deelnemingen zal stempelen aandelenbezittingen, die in de gebruikelijke terminologie geen deelnemingen, maar beleggingen zijn. De Raad is het met de Commissie-Verdam eens dat ter zake van *minderheidsdeelnemingen* een verplichte opgave van de namen stuk voor stuk van de ondernemingen, in welker kapitaal wordt deelgenomen, niet op haar plaats is. Een nominatieve opgave van de ondernemingen is niet nodig en zelfs ongewenst, omdat zij kan leiden tot onjuiste conclusies, wanneer de opgave geschiedt zonder verdere toelichting. Ook in Engeland, Duitsland en de Verenigde Staten b.v. bestaat geen voorschrift tot het vermelden van de namen van ondernemingen in de jaarrekening.

Een minderheid van de Raad, bestaande uit een groot aantal leden, acht het van groot belang, dat de onderlinge verwevenheid van ondernemingen naar buiten blijkt. Hieruit vloeit volgens de minderheid voor de noodzaak in de jaarrekening de namen te vermelden van de ondernemingen waarin wordt deelgenomen, alsmede van de waarde van elke deelneming afzonderlijk.

De Raad is de mening toegedaan, dat er ter zake van *meerderheidsdeelnemingen* (zeggenschap over meer dan de helft van het geplaatste kapitaal van andere ondernemingen) goede gronden zijn om de ondernemingen te verplichten hun deelnemingen in de jaarverslaggeving nominatief te vermelden. Indien gewichtige ondernemingsbelangen zich tegen een nominatieve vermelding verzetten — het betreffende artikel 12 zou op dit punt dan moeten worden aangevuld — zou zulk een vermelding achterwege mogen blijven op voorwaarde, dat van dit niet-vermelden en van de motivering daarvan, vooraf kennis wordt gegeven aan de procureur-generaal bij het Gerechtshof te Amsterdam. Indien de procureur-generaal meent dat uit de motivering niet blijkt van voldoende gewichtige ondernemingsbelangen, kan hij ambtshalve de Ondernemingskamer verzoeken om, de directie der on-

derneming gehoord, zulk een correctie te gelasten. Noch de behandeling van dit verzoek, noch de beslissing der Kamer, zouden openbaar mogen zijn. Verder dringt de Raad aan op enkele verduidelijkingen in de tekst van artikel 12.

Al of niet publikatie namen prioriteitsaandeelhouders

Artikel 17 van het wetsontwerp van de Commissie-Verdam bepaalt, dat in het jaarverslag van een onderneming mededeling wordt gedaan van de namen van de houders van aandelen, waarvan het bezit buitengewone bevoegdheden verschaft. De Raad verwerpt dit verstrekkende voorschrift en onderschrijft de argumenten die de „enkele leden” van de Commissie-Verdam er reeds tegen hebben gemaakt: „Nationale en vooral internationale concurrentieverhoudingen kunnen door een zodanige informatie diepgaand worden beïnvloed tot schade van de vennootschap en haar aandeelhouders. Deze leden zouden de bepaling beperkt willen zien tot vennootschappen die *niet* tot publikatie verplicht zijn.

De Raad neemt dit laatste voorstel van de bedoelde „enkele leden” over; in de jaarrekeningen van de ondernemingen die wèl tot publikatie verplicht zijn, zou moeten kunnen en mogen volstaan met de enkele mededeling dat er „bevoorrechte” aandeelhouders zijn, eventueel onder vermelding van hun voorrechten. Een minderheid van de Raad, bestaande uit een groot aantal leden, is met de (meerderheid van de) Commissie-Verdam van oordeel, dat de kapitaalverschaffers er een groot belang bij hebben precies te weten welke personen, ondernemingen en instellingen etc., door hun aandelenbezit een bijzondere machtspositie innemen. Deze leden achten derhalve het opstellen van de verplichting tot het bij name vermelden van b.v. de houders van prioriteitsaandelen, passend in het algemene streven naar meer openheid in de berichtgeving over ondernemingen.

De inhoud van de winst- en verliesrekening.

De Raad is van oordeel, dat de in het wetsontwerp van de Commissie-Verdam gegeven voorschriften over de inhoud van de winst- en verliesrekening

te summier zijn. De Raad stelt voor in art. 25 van het wetsontwerp het grondpatroon der rekeningen te bepalen: de diverse posten zouden moeten worden gegroepeerd in een bepaalde volgorde, namelijk bedrijfsresultaten, de overige baten, de overige lasten, de belastbare winst, de voorzieningen voor de belastingen over de winst en, tenslotte, de nettowinst. De Raad verwacht dat het voorschrijven van dit patroon, waaraan alle rekeningen zullen moeten beantwoorden, ertoe zal leiden dat het analyseren en vergelijken van rekeningen en het trekken van houvastgevende conclusies, daaruit zal worden vergemakkelijkt. De lijst van posten, welke volgens artikel 26 de jaarrekening ten minste moet bevatten, ware volgens de Raad uit te breiden met enige posten, o.m. „lonen en sociale lasten”. In de toelichting op de balans zou, om de betekenis van deze laatste post te doen uitkomen, het aantal personeelsleden kunnen worden vermeld, indien de onderneming dat dienstig oordeelt.

Ook voor grotere besloten n.v.'s openbaarmaking van jaarrekeningen.

De Raad acht het, nu de door de Commissie-Verdam in eerste instantie voorbereide, algemene herziening van het ondernemingsrecht juist is gericht op verhoging van de bescherming van de belangen van àl degenen, die belangen hebben bij ondernemingen, — dus niet alleen aandeelhouders, maar ook, en vooral, de werknemers en de andere belanghebbenden —, voor de hand liggend dat in het nieuwe vennootschapsrecht ook de grotere n.v.'s tot het openbaar maken van hun jaarrekeningen worden verplicht, namelijk de n.v.'s met een geplaatst kapitaal van ten minste f 500.000,—, zoals reeds werd voorgesteld door „enkele leden” van de Commissie-Verdam. Een minderheid van de Raad, bestaande uit een groot aantal leden, is van mening, dat er geen reden is thans de

publikatieplicht tot grotere besloten naamloze vennootschappen uit te breiden en deelt daarmede de opvatting van de meerderheid van de Commissie-Verdam op dit punt. Publikatie van de jaarstukken van dergelijke naamloze vennootschappen komt naar de mening van deze minderheid in wezen neer op het openbaar maken van privé-vermogensverhoudingen.

Ten aanzien van de belangen van werknemers zou een doelmatige oplossing mogelijk zijn in het kader van de ondernemingsraad bij het kennisnemen en bespreken van gegevens omtrent de onderneming. Krediteuren zullen behoefte hebben aan meer recente informatie dan de jaarrekening vermag te geven.

De Raad is eenstemmig van oordeel dat de publikatieplicht, voorzover zij betreft n.v.'s waarvan toonderaandelen of toondercertificaten van aandelen in omloop zijn, alleen moet rusten op grotere zodanige n.v.'s.

Het criterium evenwel, dat de Commissie-Verdam heeft gekozen ter bepaling van de kring van grotere n.v.'s waarvoor de publikatieplicht zou moeten gelden — nl. f 250.000 geplaatst kapitaal wat de open n.v.'s betreft, waarbij zich in de opvatting van een minderheid van de Commissie-Verdam voor besloten n.v.'s het criterium van f 500.000 geplaatst kapitaal zou aansluiten — acht de Raad evenzeer als het bestaande criterium onbevredigend. De belangrijkheid van een door een n.v. gedreven onderneming is niet alleen af te leiden uit het bedrag van het geplaatste kapitaal, maar evenzeer uit andere indices zoals de grootte van de jaaromzet, het balanstotaal, de omvang van het personeel. De Raad stelt voor de tekst van het betreffende wetsartikel in deze geest aan te passen. Enkele leden van de Raad merken daartegenover op, dat het wèl goede zin heeft om — zoals de Commissie-Verdam voorstelt — de publikatieplicht te koppelen aan enkel het bedrag van uitstaande toonderaandelen.

van onze bibliothekaris

De bibliotheek van het C.N.V. is uitgebreid met o.m. de hieronder genoemde werken, die voor uitlening beschikbaar zijn. Aanvragen te richten tot de bibliotheek van het C.N.V., Maliebaan 8-8a, Utrecht. Telefoon 030 - 20141.

ROSSENSTOCK-HUESSY, E. *De onbetaalbare mens*. Rotterdam, 1966, 195 blz. Schrijver belicht de problemen van de arbeidsmarkt, de loonvorming en de arbeidsverdeling en trekt hieruit de conclusie, dat een meer menselijke opvatting van de plaats van de mens in het bedrijfsleven kan leiden tot een betere ontplooiing van diens mogelijkheden en uiteindelijk het bedrijfsleven ten goede komt.

ELIAS, T. *Van mammoet tot wet*. 's-Gravenhage, Pax, 1963, 276 blz. Beschrijving van de hoofdlijnen van de Mammoetwet, waarin al het onderwijs tussen de lagere school en de universiteit is ondergebracht.

DELLEN, P. VAN, e.a. *De vrijheid van de ondernemer in verleden, heden en toekomst*. Haarlem, Nederl. Mij. voor Nijverheid en Handel (1966) 114 preadviezen voor de 183ste algemene vergadering te Groningen op 9 juni 1966.

Eigentumsbildung in sozialer Verantwortung. Hamburg, Furche Verlag, 1963, 123 blz. Verhandeling van de Raad der Evangelische Kerk in Duitsland over de vermogensvorming, waarin enige richtlijnen gegeven worden, teneinde voor de hierbij ontstane problemen een oplossing te vinden.

THIERRY, H. *Organisatie en leiding*. Leiden, Stenfert Kroese, 1965, 186 blz. Inleidende studie met betrekking tot een aantal vraagstukken van organisatie en leiding, zoals o.a. de menselijke verhoudingen, de communicatie, de participatie en de spelregels van organisatie en leiding.

PRAAG, PH. VAN. *Bevolkingsgroei en welvaartsmeting*. Deventer, Kluwer, 1966, 204 blz. Studie over het bevolkingsvraagstuk, waarin de verschillende problemen op allerlei terrein, die hierbij naar voren komen, worden besproken.

HELLEMANS, J. e.a. *Water en lucht in industrialiserend Nederland*. Haarlem, Nederl. Mij. voor Nijverheid en Handel, 1965, 113 blz. Preadviezen voor de 182ste algemene vergadering te 's-Gravenhage op 10 juni 1965.

STIKKER, D. U. *Memoires*. Rotterdam, Nijgh en Van Ditmar, 1966, 360 blz. Autobiografie van Mr. D. U. Stikker, waarin o.a. wordt weergegeven hoe de samenwerking in werkgeversverband en de Stichting van de Arbeid tot stand kwam.

Aan dit nummer hebben meegewerkt:

Tj. PEL,
secretaris van de vereniging „J. R. Slotemaker de Bruïne Instituut”.

Dr. E. DE VRIES,
predikant te Den Haag.

Drs. C. F. WIERINGA,
directeur Universitair Instituut Vormingswerk Bedrijfsleven.

Terugblik en vooruitzicht*

Wanneer wij ter opening van deze algemene vergadering enkele opmerkingen mogen maken, dan is het voor een ieder duidelijk, dat wij maar een greep kunnen doen uit de overweldigende veelheid van stof die voorhanden is.

Het is het bij deze uitgebrachte verslag dat — hoezeer overigens ook gestreefd is naar een beknopte weergave — duidelijk getuigt van velerlei arbeid op velerlei terrein. Wij willen ons — als vertegenwoordigers van onze beweging — vandaag en morgen bezighouden met het gevoerde beleid, en van daaruit trachten enige lijnen te trekken naar de toekomst. Hopelijk kan ook dit openingswoord enige bouwstenen aandragen voor de discussie.

I. Vakbeweging en overleg

De periode welke wij achter de rug hebben is in ons verslag aangeduid als een bewogen periode. Dat is juist, maar wij weten allen dat de vakbeweging in haar verleden méér bewogen perioden heeft doorgemaakt.

Ik denk aan de dertiger jaren met hun massale werkloosheid, en genoemd kan worden óók de periode van de gelijkschakeling van de vakbeweging. Op 25 juli a.s. — over enkele weken dus — is het 25 jaar geleden dat de mannen van de christelijke vakbeweging weigerden hun medewerking te verlenen aan de pogingen om het vakverbond te doen opgaan in een door nazi's beheerde zogenaamde eenheidsvakcentrale. Dát was — naar ik meen — de meest bewogen periode in het leven van de christelijke vakbeweging.

Als we dus ook nu het woord „bewogen” gebruiken, dan plaatsen we dit binnen de proporties van de afgelopen drie jaren.

Er was in deze periode nogal wat kritiek op de vakbeweging.

Wij zullen daaraan niet zonder meer mogen voorbijgaan. En daarbij willen we ons bezinnen over de vraag, wat onze beweging nu eigenlijk is. Er wordt nogal eens beweerd, dat de vakbeweging, voor wat doeleinden en opstelling betreft, sterk van karakter gewijzigd is. Wij hopen hierná aan te tonen, dat zulks, voor wat de doelstelling betreft, beslist onjuist is. Vanzelfsprekend is het *wel* juist, dat de vakbeweging in de aanvang van haar bestaan haar aandacht *met name* moest richten op zaken het naakte

*) Openingsrede algemene vergadering Christelijk Nationaal Vakverbond in Nederland (C.N.V.) dinsdag 28 juni 1966.

bestaan betreffende. Maar daarin, en dus ook toen al, lag het accent van onze actie bijna volledig op de strijd voor erkenning van de vakbeweging zelf, op de strijd tegen de rechteloosheid van de werknemer, en op het komen tot een verantwoorde maatschappij. De plaats en de positie van de mens, met name de mens in zijn arbeidsverhouding, stond bij dit alles dus centraal.

Zelfs reeds in de eerste jaren van het bestaan van het Nederlands Werkliedenverbond „Patrimonium” was duidelijk gebleken dat het ging om méér dan materiële dingen alleen. Nadien, tijdens het eerste Christelijk-Sociaal Congres van 1891, en later ook bij allerlei andere gelegenheden, liet de christelijk-sociale beweging er geen twijfel over bestaan hoe noodzakelijk zij het vond dat de maatschappijvormen vernieuwd zouden worden. Alleen dáárdoor zou de werknemer erkenning kunnen vinden als volwaardig lid van de maatschappij, zowel in de bedrijven zelf als in allerlei organen van overleg en samenwerking.

Op beide terreinen is veel bereikt. In materieel opzicht werden verbeteringen bereikt, die zestig jaar geleden voor onmogelijk zouden zijn gehouden. In tal van overlegorganen speelt de vakbeweging nu volwaardig mee. En daarbij moeten méér belangen worden behartigd dan alleen die van de eigen groep. Maar bovendien: ook wanneer het wél om werknemersbelangen gaat, hebben wij geleerd mede rekening te houden met de belangen van anderen. Dat is een kwestie van rechtvaardigheid —, het is bovendien in ons *aller* belang.

Wij wijzen dan ook af de kritiek, die met name de laatste tijd nogal sterk klinkt, namelijk, dat de vakbeweging slechts zou zijn een sterke pressiegroep, die haar eisen afdwingt met voorbijzien van essentiële belangen van anderen.

Nu zijn er — ook binnen de vakbeweging — mensen die beweren dat de vakbeweging te veel let op en verstrengeld is met het algemeen belang en dat zij daardoor haar strijdpositie heeft prijs gegeven.

Wij moeten ook zúlke beweringen zonder meer van de hand wijzen. Na 1945 is een periode van intensief loonoverleg begonnen, maar daarin hebben wij meermalen standpunten ingenomen die ingingen tegen de opvattingen van de regering en/of de werkgevers. Strijd was er dikwijls volop.

Anderzijds heeft de vakbeweging zich in tal van gevallen ook achter maatregelen gesteld, waarvan iedereen wist dat deze door een groot deel van haar aanhang niet zouden worden gewaardeerd.

Door de mede-verantwoordelijkheid van de vakbeweging op velerlei terrein zijn we terechtgekomen in het „spanningsveld” van de verantwoordelijkheden.

Hierover bestaan veel misverstanden. Het is naar onze overtuiging pertinent onjuist om de vakbeweging — omdat zij meespreekt in allerlei zaken van algemeen belang — nu ook maar verantwoordelijk te stellen voor *het* algemeen belang. Alleen de overheid is hoedster van het algemeen belang — de vakbeweging kan dat niet zijn; het zou in strijd zijn met haar aard.

Van de vakbeweging kan alleen worden geveerd dat zij, bij haar pogingen om haar doelstellingen te verwezenlijken, dit niet doet met veronachtzaming van het algemeen belang. Dat aanvaarden wij. De grote moeilijkheid is echter, dat bij het afwegen van eigen doelstellingen tegenover het algemeen belang telkens weer een grens moet worden vastgesteld. Natuurlijk kan men dan een uiteenlopend oordeel hebben over de *juistheid* van die grens, maar een aanleiding tot verwijten als hiervóór werd aangeduid, kan dat toch beslist niet zijn.

Spanningen zijn er en zullen er altijd blijven. Botsing van meningen zal daarbij dikwijls niet te voorkomen zijn. Beide vloeien voort uit de verscheidenheid van positie en verantwoordelijkheid.

Maar dit kan voor de christelijke vakbeweging nooit een reden zijn om de strijd *zonder meer* als regel te aanvaarden. In een samenleving is men op elkaar aangewezen. De gedachte van samenwerking en overleg is voor de christelijke vakbeweging van het begin af één der belangrijkste uitgangspunten geweest en de realisering daarvan zag en ziet zij als ook háár opdracht —, een opdracht die voortvloeit uit de eis van het Evangelie voor de verhouding tussen mensen en groepen. Dat is geen overidealisme, zoals ons weleens is verweten. Wél zijn we ons ervan bewust, dat we hoog grijpen met ons ideaal. Daar staat tegenover dat met name de christelijke vakbeweging zich er altijd óók van bewust moet zijn, dat we leven in *deze* wereld en te doen hebben met mensen, die altijd worstelen met hun eigen ik, met hun eigen belang en met hun groepsbelang. We moeten dit reëel zien. Dat kan. Ook als we volledig staande houden dat al het mogelijke — ook van onze kant — moet worden gedaan om conflicten te voorkomen, zullen wij er rekening mee moeten houden, dat het streven naar een situatie waarin conflicten voor eens en altijd zijn uitgebannen, een onwezenlijke wensdroom is. Daar komt bij, dat wanneer men in samenwerking met anderen tot bepaalde beleidslijnen wil komen — vaak: *moet* komen — men gehouden is te zoeken naar het verantwoorde compromis.

Zonder samenwerking zouden immers allerlei maatregelen, die voor de gehele samenleving van groot belang zijn, niet eens tot stand kunnen komen. Daarom blijven wij pleiten voor een goed overleg en voor een samenspel, dat werkelijk inhoud heeft.

Wie voor samenwerking kiest, moet bereid zijn een eigen inbreng te leveren. De vraag is, van welke stelling men daarbij uitgaat. Nog onlangs is opgemerkt, dat de vakbeweging een macht is en ook een macht moet zijn, teneinde een evenwichtssituatie te bewerkstelligen tegenover de ondernemers en het kapitaal.

Daar zit een groot stuk waarheid in. Goed overleg vereist gelijkwaardige partners. Maar macht kan men op verschillende manieren gebruiken. Wanneer bepaalde resultaten worden bereikt als gevolg van *machtsoverwicht* zonder meer, dan is dat iets anders dan wanneer het beoogde doel wordt bereikt in een overleg en een sfeer, die beheerst worden door overtuiging, door de ernstige wil om elkaar te vinden en door het besef van een gezamenlijke verantwoordelijkheid.

Die gezamenlijke verantwoordelijkheid is voor ons het kernpunt. Daarin immers ligt de erkenning van de werknemer als iemand, die het recht heeft mee te praten over alle zaken die ook hem onmiddellijk aangaan. Dat recht bestaat — daar zijn wij van overtuigd — al is het nog lang niet overal erkend, laat staan ingewilligd.

Om dat *recht* gaat het ons en waarlijk niet om een versterking van de machtspositie van de vakbeweging alleen, zoals ons wel in de schoenen wordt geschoven. Dit verschijnsel ontmoet men herhaaldelijk in de discussie over medezeggenschap. Een voorbeeld. Een ons toch echt niet vijandig gezind hoogleraar schreef onlangs: „Ik kan wel begrijpen, dat de arbeidersvakbewegingen in deze tijd gaarne met de aandacht trekkende voorstellen komen, want zij hebben het niet gemakkelijk. Het zou zeker van belang zijn indien de bonafide vakbeweging meer reliëf kreeg, mits op een wijze die de zaak niet scheef trekt”.

Hier moet toch op zijn minst sprake zijn van een groot misverstand. De vakbeweging — en zij trouwens beslist niet alleen — worstelt inderdaad met problemen. Maar wij moeten toch protesteren tegen een voorstelling van zaken, die erop neerkomt dat de vakbeweging *thans* met gedachten als die van de medezeggenschap in de onderneming komt, teneinde weer meer aantrekkingskracht te krijgen. Wie het zo voorstelt, miskent de geschiedenis van de vakbeweging ten enenmale.

Hiervóór hebben wij daarop reeds gewezen. In dit verband moge er aan herinnerd worden, dat bijvoorbeeld in 1922 nu wijlen de heer Amelink zijn boekje schreef over „De vakverenigingsactie en de medezeggenschap der arbeiders in de bedrijven”.

Ons pleiten voor medezeggenschap is dan ook echt niet ingegeven door de wens om daarmee de vakbeweging *vandaag* wat meer reliëf te geven. Overigens mogen wij erop wijzen, dat de duidelijke keuze voor het overleg heus niet de gemakkelijkste weg is. Het zou eenvoudiger zijn en menige werknemer vermoedelijk meer aanspreken voortdurend de gevechtshouding aan te nemen.

Deelneming in een samenwerkingsverband betekent immers altijd dat men een stukje van eigen opvatting en van eigen persoonlijk belang prijs moet geven.

Wat wij bepleiten vraagt een juiste opstelling van de vakbeweging, maar het vraagt *evenzeer* een grote openheid van de werkgevers.

Te veel wordt de vakbeweging nog ervaren als een instituut dat het gemunt heeft op ondernemer en gezag. Er is zelfs gesproken van een „inbraakpoging”.

Vóórop staat dit: er is geen onderneming denkbaar zonder gezag.

In Nederland is de ondernemingsgewijze produktie door de overgrote meerderheid aanvaard. Dit punt is *niet* aan de orde.

Wél aan de orde is de vraag of de leiding slechts tegenover een bepaalde groep verantwoordingsplicht behoort te hebben. En *evenzeer* aan de orde is de vraag of degenen, die toezicht uitoefenen op en advies geven aan de leiding, dit alleen maar dienen te blijven doen namens de geldgevers. Hier gaat het beslist niet om het indringen van de werknemers in de rechten van anderen. Het gaat hier om het recht van de werknemers zélf,

om op de een of andere manier mee te spreken als het gaat om zaken, waarmee ook hun belang ten nauwste is gemoeid en waarin zij tot nu toe onmondig zijn. Niemand kan ontkennen, dat het hierbij om zeer grote belangen voor de werknemers kan gaan. Ook ervaringen van de laatste tijd, waar het betreft bedrijfssluitingen en fusies, tonen dat duidelijk aan. Hiermee wil niet gezegd zijn dat commissarissen, gekozen door aandeelhouders, nooit oog zouden hebben voor het werknemersbelang. Wél stellen wij, dat de werknemer zelf in zulke belangrijke zaken tot nu toe onmondig is.

Daarom is het zo kwalijk, dat telkens weer de valse voorstelling wordt gewekt, dat het er de vakbeweging om begonnen is ook in de bestuursorganen van de ondernemingen strijd te gaan voeren voor het eenzijdige werknemersbelang. Wie het zo stelt, doet ons onrecht aan. Wij willen alleen meer zekerheid dan er nu is, dat bij beslissingen over zaken van groot gemeenschappelijk bedrijfsbelang, ook inderdaad met de belangen van *alle* betrokkenen rekening wordt gehouden. En wij willen over deze belangen — in het kader van het geheel — kunnen meespreken.

Dit betekent allerm minst dat de „sociale strijd” binnen de bestuursorganen van de bedrijven wordt gehaald en daardoor zal leiden tot toenemende strijd. Waar dat wél zo zou zijn, zou men moeten twifelen aan een juiste afweging van de belangen. Maar de strijd voor het pure eigenbelang zal vermoedelijk veeleer toenemen, wanneer de — volkomen gerechtvaardigde — wensen van de werknemers om mee te praten, voortdurend worden afgewezen. Want worden de werknemers niet toegelaten tot het gemeenschappelijk beraad, dan rest hun tenslotte niet anders dan buiten dat beraad om te vechten voor de eigen belangen.

Niet de werknemers kiezen dan de strijd, maar degenen die hen ten onrechte buiten de deur houden en als het ware tot strijd dwingen.

Lang, veel te lang al is op dit gebied de boot afgehouden. Dit kan niet blijven doorgaan. We komen langzamerhand in de fase, waarin beslissingen moeten vallen. De komende jaren zullen moeten leren welke weg het Nederlandse bedrijfsleven zal opgaan: die van samenwerking en overleg, of die van de opgedrongen strijd.

Het is duidelijk dat de christelijke vakbeweging kiest voor het eerste. Zij stelt daarbij twee voorwaarden, namelijk het behoud van eigen zelfstandigheid en het recht tot het doen horen van een eigen geluid. Bij respecting daarvan is er grote ruimte voor samenwerking, voor overleg en voor samen doen.

II. Materiële resultaten

Met de schrijver van ons verslag zijn wij het — zoals gezegd — volkomen eens, dat de jaren 1963—1965 een bewogen periode vormen in de geschiedenis van de vakbeweging. Dit slaat niet in de laatste plaats op alles wat zich in en om de Stichting van de Arbeid heeft afgespeeld.

Het beeld dat wij krijgen van het overleg, de laatste jaren daar gevoerd, is op zijn zachtst gezegd, niet onverdeeld verheffend. En dit is des te meer verwonderlijk, omdat de moeilijkheden voor een groot deel hun

oorsprong vonden in een op zichzelf gezien groot goed, in het verheugende feit namelijk van de (meer dan) volledige werkgelegenheid.

Maar dat een dergelijke zegenrijke toestand zijn eigen spanningen in niet geringe mate met zich brengt, behoeven wij u vanaf deze plaats niet te schilderen —, het is u voldoende bekend.

Het moeizame overleg concentreerde zich in sterke mate op de loonpolitiek, waarvoor de verantwoordelijkheid in de achter ons liggende verslagperiode in overwegende mate bij het georganiseerde bedrijfsleven lag. Het halfjaarlijkse S.E.R.-advies, alsmede de gegevens van het Centraal Planbureau, hebben daarbij als barometer gefungeerd. Wat dit laatste betreft: voor zover we het niet reeds wisten, heeft de ervaring van de laatste drie jaar ons overduidelijk geleerd, dat prognoses en cijfers, hoeverantwoord ook opgesteld, niet zonder meer maatgevend zijn voor het te voeren beleid.

Nog altijd is er het grote verschil tussen de rekenaar aan zijn bureau alsook het overleg in de raadszaal en het dagelijks leven.

Daarmee wil niet gezegd zijn, dat rekenaars en zij die het beraad plegen, zouden voorbijgaan aan de werkelijkheid. Wat *wel* mag en moet worden vastgesteld is, dat wij telkens voor andere situaties geplaatst werden dan was voorzien.

Zo was volgens de prognose van het C.P.B. voor 1963 een mogelijkheid tot contractverbetering aanwezig van 1,2 %. Mede geleid door beleidsoverwegingen kwam de S.E.R. tot 2,7 %. In de loop van 1963 bleek dit cijfer echter niet houdbaar.

Toen het jaar enigszins te overzien was, bleek de contractverbetering ongeveer 3,6 % te bedragen. De totale loonkosten per werknemer stegen voor de bedrijven, mede door overloop en incidentele loonvorming, in 1963 echter met ± 10 %.

Voor 1964 deden we het anders. Geleerd door de gang van zaken in 1963 en lettende op de bereidwilligheid van vele werkgevers om verder te gaan dan centraal was afgesproken, kwam het georganiseerde bedrijfsleven in overleg met de regering overeen, de mogelijkheid te openen tot een loonsverhoging van tweemaal 5 %, met een vakantieverlenging van twee dagen.

Hiermede werd tevens beoogd enige aanpassing te bereiken aan het Europese loon- en prijspeil. Voor wat 1964 betreft wezen de cijfers later uit, dat een stijging van de lonen met gemiddeld ongeveer 13 % was goedgekeurd, terwijl de loonkosten per werknemer in 1964 met 15 % stegen.

In 1965 ging het weinig anders.

Uiteindelijk is over de jaren 1963—1965 de totale gemiddelde loonsomstijging per werknemer uitgekomen op ruim 40 %. Dat liegt er niet om. Maar met deze constatering zijn we er natuurlijk niet. De vraag is immers, wat deze stijging reëel betekent; met andere woorden: hoe heeft het prijspeil zich ontwikkeld? Welnu, het gemiddelde prijspeil blijkt in die zelfde jaren met ongeveer 16 % te zijn gestegen. Bruto resulteert derhalve een reële stijging, uitgedrukt in de loonsom per werknemer, van gemiddeld 24 %.

Natuurlijk zijn onder die 24 % ook de verbeteringen in de sfeer van de

sociale verzekeringen begrepen, d.w.z. de stijging van de sociale kosten. Het zou onjuist zijn, de materiële welvaartsverbetering slechts te bezien vanuit de vooruitgang van het nettoloon, en de hogere premieheffing, als gevolg van verbeterde sociale voorzieningen, te beschouwen als lasten, los van de vraag overigens, of er sprake is geweest van z.g. compensatie voor die hogere lasten. Het is immers geenszins zo, dat er niets tegenover die hogere premielast staat. Integendeel, zij leidt tot vaak zeer aanzienlijke verbeteringen voor hen, die van de sociale voorzieningen gebruik moeten maken. Dit blijkt overduidelijk uit de gegevens, die hierin inzicht geven en waarvan wij er een aantal willen opsommen.

Per 1966 bedragen de jaarlijkse uitkeringen in het kader van de sociale verzekering f 8.783.600.000,—. Ten opzichte van 1960 is dit een toename van f 5.387.000.000,— of wel rond 158 %; ten opzichte van 1963 een toename van f 3.550.200.000,— of wel 68 %.

Over de gehele linie is een stijging van de uitgaven waar te nemen, maar het meest indrukwekkend is de toeneming van de uitkeringen ten behoeve van de bejaarden en de invaliden:

bejaarden: van f 1.095.300.000,— (1960) naar f 3.222.000.000,— (1966), of wel een stijging van f 2.126.700.000,—, dat is niet minder dan rond 194 %;

invaliden: van f 145.600.000,— (1960) naar f 709.000.000,— (1966), of wel een stijging van f 563.400.000,—, hetgeen een toename betekent van maar liefst rond 387 %.

We willen in dit verband ook even letten op de ontwikkeling van de overheidsbijdrage.

De overheidsbijdrage in de financiering van de sociale verzekering nam in zes jaar toe van f 203.400.000,— tot f 474.400.000,—, of wel met f 271.000.000,—, hetgeen een toename is van rond 133 %.

Deze stijging is derhalve 25 % minder dan de stijging van de uitgaven (158 %). Op het totaal van de uitgaven — 1966 — bedraagt de overheidsbijdrage slechts 8,8 %.

Wij menen, dat hier inderdaad sprake is van indrukwekkende cijfers. Dat indrukwekkende vindt overigens niet zijn oorzaak in de stijging van de overheidsbijdrage. Dit laatste zullen we ons goed voor ogen moeten houden bij de verdere discussies die hierover ongetwijfeld nog zullen volgen. Volledig staande houdend dat de voorbije periode een zeer moeilijke was, zou het toch van kortzichtigheid getuigen en wat *meer* zegt: van ondankbaarheid tegenover God, wanneer we niet getuigden van dank voor verbeterde posities op allerlei terrein bereikt en dit in een omvang als welhaast nooit te voren. Wij menen, dat dit overeind gehouden moet worden, ook al zien wij nog duidelijk tekortkomingen. Tot die tekortkomingen zou kunnen behoren dat de vakbeweging er blijkbaar niet altijd in slaagt de resultaten van haar activiteiten op de juiste en tot dankbaarheid stemmende wijze door te geven naar hen, wier belangen zij verdedigt. Vanwaar anders de allerwege geconstateerde ontevredenheid? Bij dit alles geldt echter wel een belangrijk „maar” en daarmee komen wij aan de economische situatie.

III. Economische situatie

Als we pogen de economische toestand te overzien — en ik heb u daarvan zostraks al wat cijfers gegeven — is het begrijpelijk, dat er vele vragen op veler lippen komen.

Is het wel waar, wat die cijfers ons zeggen? Zijn zij inderdaad een maatstaf voor een rechtvaardige welvaartsverdeling?

Anderzijds: Kan dat nu allemaal zo wel doorgaan? En als dat niet zo is, hoe moet het dan anders en wie moet daar voor zorgen?

Allemaal vragen, waaruit enerzijds een stuk wantrouwen blijkt, en anderzijds een stuk vrees voor de komende ontwikkeling.

Nu is het niet eenvoudig, precies vast te stellen hoe de ingewikkelde economische machinerie in bepaalde situaties precies werkt. De laatste tijd hebben vele economen geprobeerd, daarop een afdoend antwoord te geven. De antwoorden zijn evenwel niet gelijklopend, zij het dan, dat er in het algemeen overeenstemming over bestaat, dat de ontwikkeling van de laatste tijd zorgen baart. Dat wijzen de cijfers ook wel uit. En dan mogen deze cijfers, die wij ook in ons werk in de vakbeweging gebruiken, niet volmaakt zijn, zónder die cijfers zou ook ons werk niet denkbaar zijn en zouden wij volmaakt in het duister tasten.

In elk geval leren de gegevens ons, dat er in de westerse wereld al jarenlang een grote bedrijvigheid heerst, waardoor ook in ons land door ieder die wil werkgelegenheid kan worden gevonden.

Ja, het is zelfs zo ver gekomen, dat het grote sociale goed van de volledige werkgelegenheid vandaag aan de dag ons in economisch opzicht voor zeer grote problemen plaatst, problemen die wij kennelijk niet volledig het hoofd weten te bieden. Wij hebben daar in het voorafgaande al eerder op gezinspeeld.

Ontegenzegglijk heeft de grote bedrijvigheid ook geleid tot een toenemende produktie per werknemer; en daardoor tot een versterking van de economische groei. De cijfers wijzen uit, dat deze groei bepaald bevredigend kan worden genoemd. En een groot deel van die groei, van die welvaartstoename, is terechtgekomen bij de werknemers. Natuurlijk bij de één wat meer, bij de ander wat minder. Maar ook de laagstbetaalden hebben er een deel aan gehad via het minimuminkomen. En ook de gepensioneerden hebben een deel gekregen via de A.O.W. Maar daar staat tegenover, en dit spijt ons meer dan gezegd kan worden, dat een grote portie van de totale welvaartsstijging op niet meer dan schijn berust. En hiermee komen wij op het kernprobleem van deze tijd: de onrustbarende inflatoire ontwikkeling.

Wij bedoelen daarmee de zorgwekkende stijging van het algemeen prijspeil van de laatste jaren, welke er oorzaak van is, dat ook van de loonstijging een groot stuk wordt afgeroomd, zoals aan de hand van enkele gegevens al werd aangetoond. En juist op dit terrein vliegen de beschuldigingen over en weer. De één zegt, dat de vakbeweging de grote schuldlige is —, de ander richt zijn scherpste verwijten aan het adres van de regering —, een derde zegt, dat het buitenland ons deze narigheid bezorgt. Kortom, de lijst van zondebokken is niet klein. Maar ieder is het

er over eens, dat het zo niet kan blijven doorgaan: in dit tempo doorgaand is de gulden in 15 jaar in waarde gehalveerd. Allerlei verschijnselen doen ook wel zien dat er steeds meer knelpunten komen. Het geld wordt schaars en daardoor duur. Leningen zijn haast niet meer te betalen. De woningbouw loopt nu reeds gevaar. Bovendien blijkt, dat wij meer in het buitenland kopen dan het buitenland bij ons, hetgeen betekent, dat er een tekort zal ontstaan op de betalingsbalans over 1966. Al met al staan wij dan nu, ondanks een onmiskenbare, langdurige periode van voorspoedige ontwikkeling, voor een niet gering aantal problemen. In dat „wij staan voor een niet gering aantal problemen”, is ook de vakbeweging begrepen. Het kan haar niet onverschillig blijven, hoe het met de economische ontwikkeling zal gaan, en voorzover zij daarop haar invloed ten goede kan uitoefenen, brengt haar verantwoordelijkheid mee, dat zij die invloed ook werkelijk aanwendt. Het gaat hier niet om zaken van de overheid alleen, hoe belangrijk haar aandeel in de bestrijding van ongewenst sociaal-economische verschijnselen ook zal moeten zijn.

Op voorhand moeten wij echter zeggen, dat de mogelijkheden voor de vakbeweging in dit opzicht betrekkelijk beperkt zijn. Immers één van de oorzaken van de huidige spanningen vloeit voort uit het voortdurende tekort aan arbeidskrachten. Dit houdt in, dat de kans betrekkelijk gering moet worden geacht, via loonpolitieke maatregelen de inflatie in ons land effectief te bestrijden, ook indien wij dit gezamenlijk zouden willen. Desniettemin zullen wij bereid moeten zijn, zoveel als in ons vermogen ligt, te voorkomen dat de loonsverhogingen blijvend in zeer aanzienlijke mate de produktiviteitsstijging te boven gaan.

Hierbij zij — dit ter voorkoming van misverstand — erop gewezen, dat niet *alleen* de produktiviteitsstijging maatgevend is of kan zijn voor de loonsverhogingen. Ook wijziging van de ruilvoet bijvoorbeeld of overwegingen van wenselijke herverdeling van het inkomen, kunnen mee een rol spelen.

Hoe en in welke mate eventueel te nemen maatregelen in 1967 hun beslag kunnen of moeten krijgen, wagen we op dit moment nog niet te voorspellen.

Het is reeds bekend geworden, dat een discussie gaande is over de mogelijkheden van een spaarloon naast een stuk loonsverhoging in de contante sfeer. Indien in deze richting gekoerst kan worden, dan zouden wij daarmee tevens een bijdrage kunnen leveren om mee te voorzien in het tekort aan kapitaal ten behoeve van investeringen door overheid en particulieren.

Duidelijk willen we echter stellen, dat over een zodanige oplossing in onze kring beslist nog niet eenstemmig wordt gedacht.

Overigens: als men inderdaad tot het invoeren van spaarloon zou komen, dan is één van de vragen waarvoor men komt te staan of deze methode ook voor de laagste inkomens moet gelden, en indien neen, waar men dan de grens denkt te leggen.

Een andere vraag is, of men een zodanig systeem wel kan toepassen op een breed vlak. Hoe ligt dit bijvoorbeeld in de overheidssector?

Overigens is zeer belangrijk het antwoord op de vraag, welke de bijdrage zal zijn van de niet loon- en salaristrekkenden. Voor wat dit laatste betreft: we zijn er ons van bewust, dat soms demagogie bedreven wordt als het gaat om bijvoorbeeld de hogere inkomens. Men zal er echter begrip voor moeten hebben, dat de man in de straat er maar weinig van begrijpt, als bijvoorbeeld de rente alsmäär stijgt, de grondprijs immer hoger wordt en er voor de niet c.a.o.-ers kennelijk geen grenzen zijn.

Overigens is het echt niet de man in de straat *alleen*, die hier met vragen zit.

Zeer noodzakelijk zal het zijn dat het beleid voor de komende periode een duidelijk beleid is. Duidelijkheid met name ter zake van een rechtvaardige spreiding van lasten.

De christelijke vakbeweging stelt zich positief op en is bereid met anderen in dezen haar verantwoordelijkheid te dragen. Niet omdat het algemeen belang eenzijdig uitgangspunt van ons doen en laten is, maar wel, omdat het binnen de grenzen van dat algemeen belang óók gaat om de belangen van de werknemers op langere termijn alsmede om de belangen van andere financieel zwakke groepen in ons volk.

Met name zullen we de ogen niet mogen sluiten voor het oud-liberale gevaar, dat ook ons als vakbeweging kan bedreigen, namelijk dat alleen de wet van vraag en aanbod weer het richtsnoer wordt, in het bijzonder ten aanzien van de ontwikkeling van het loonpeil. Het volgen van die wet van vraag en aanbod mag op dit moment, nu de vraag naar personeel het aanbod — om de lelijke vaktaal hier maar eens te gebruiken — verre overtreft aantrekkelijk lijken —, maar op sociaal-ethische gronden zouden wij dit, na alles wat sinds 1945 is opgebouwd, een jammerlijke stap achteruit vinden. Want dan moet men ook de consequenties trekken en komende bedrijfssluitingen zonder meer aanvaarden, de werkgelegenheid zijn gang laten gaan, de prijsontwikkeling rustig afwachten, kortom volledig op zien komen spelen.

Daarom willen we er geen misverstand over laten bestaan, dat ook de christelijke vakbeweging bereid moet zijn om te doen wat mogelijk is, teneinde zich duidelijk aftekenende gevaren te bezweren en door middel van een actieve economische politiek hetgeen wij tot dusver hebben verworven, zo mogelijk te bewaren.

En dan weten we natuurlijk ook, dat zelfs de beste plannen en voornemens schipbreuk kunnen lijden, omdat er nu eenmaal bepaalde economische spanningen zijn —, omdat nu eenmaal de bereidwilligheid tot matiging er niet overal is —, én omdat er ook in eigen kring soms is een overwaardering voor het *tijdelijk* succes, dat in vele gevallen weinig meer is dan schijnsucces. Daarom menen we, dat de christelijke vakbeweging constructief mee moet doen aan de discussie over mogelijkheden om in 1967 naast een constante loonsverhoging ook tot andere oplossingen te komen, bijvoorbeeld in de zin waarvan zoëven sprake was.

Verder zou de vraag overwogen kunnen worden of in de sfeer van de sociale verzekeringen mogelijkheden aanwezig zijn om tot enige afkoeling van de oververhitte economie te geraken. Zo ware te overwegen of

temporiseren van nog in te voeren sociale maatregelen wellicht verantwoord zou zijn.

Natuurlijk verwachten wij ook van de werkgevers de nodige medewerking, met name als het gaat om een zeer sterke beperking op het punt van de loondoorberekening.

Een belangrijk aandeel in de sanerende maatregelen zal de regering voor haar rekening moeten nemen. In 1967 zal niet alleen in het loonbeleid en in de prijspolitiek, maar met name ook in het uitgavenbeleid van de overheid een bijdrage geleverd moeten worden in wat zoëven genoemd werd de afkoeling van de oververhitte economie.

Hoe urgent een groot deel van de uitgaven in de sfeer van de overheid ook is, juist met het oog op de toekomstige welvaart in ruime zin kunnen er omstandigheden zijn, die ertoe dwingen het tempo iets te matigen. Wij willen daarom ook in dit verband enkele mogelijkheden noemen, in willekeurige volgorde.

Te denken valt aan enig uitstel van de huurverhoging, waartoe reeds is besloten, bijvoorbeeld van 1 januari naar 1 juli 1967.

De sociale verzekering hebben we zo pas reeds genoemd.

De tweede moot van de belastingverlaging moet om verschillende redenen doorgaan, onder meer uit een oogpunt van billijkheid en rechtvaardigheid met name tegenover de middengroepen. Desniettemin zouden regering en parlement bereid moeten zijn, alsnog enig uitstel, al zou het maar zijn met een aantal maanden, te overwegen.

Zou er onverhoopt dan nog een verzwaren van lasten in de indirecte sfeer noodzakelijk zijn, mede gelet op de ontwikkeling in de E.E.G., dan zou het voor de vakbeweging een onverteerbare zaak zijn indien dit in overwegende mate met die artikelen zou gebeuren, die van betekenis zijn voor het primaire levensonderhoud. De keuze zou derhalve zoveel mogelijk moeten vallen op die goederen, welke dat karakter niet specifiek dragen.

Tenslotte zou de stijging der uitgaven dusdanig moeten worden beperkt, dat financiering daarvan op reële wijze, dus niet inflatoir, ook bij de heersende krapte aan kapitaal, verzekerd zal zijn.

Voorwaar, geen geringe opgave. En ook voor de vakbeweging geen aantrekkelijke zaak om aan mee te doen. Maar onze verantwoordelijkheid brengt mee, dat wij verder kijken dan vandaag, en de belangen die er ook voor onze mensen nú zijn, afwegen tegen die van straks.

IV. De toekomst

Wij willen nu nog een poging doen een blik vooruit te werpen, al zijn we ons ervan bewust, dat dit een hachelijke onderneming is.

Wij zagen hiervóór reeds, dat er niet zoveel voor nodig is om verwachtingen de bodem in te slaan en prognoses omver te werpen. De moderne techniek en wetenschap vermogen veel. Zéér veel. Toch is er maar weinig nodig, of de mens staat met de brokken van zijn werk in zijn handen. Met name een christenmens heeft dan ook bij de dag te leven. Maar dan toch een dag die uit Gods hand ontvangen wordt en dat betekent — *moet* betekenen — dat men er wat mee doet. Zó bezien mogen we plan-

nen maken ook voor de wat verdere toekomst en dit doen in het geloof dat we hebben te arbeiden tot Jezus' wederkomst.

Als we pogen vooruit te zien, dan zullen we daarbij de lessen van het verleden niet mogen vergeten. Hiervóór, toen we spraken over het reële resultaat van ons werk over de achterliggende periode, mochten wij erop wijzen dat het een resultaat was, dat er niet om liegt.

Toch plaatsten we een „maar”.

Achteraf bezien immers hebben we moeten vaststellen, dat we met het verkregen resultaat te hoog gegrepen hebben. Immers, onmiskenbaar blijkt dat we met de bestedingen — óók in de consumptieve sfeer — te ver zijn gegaan, en we moeten — zoals zoëven gesteld is — de pas wat inhouden.

Dit laatste is geen prettige bezigheid, maar het is toch beter in wat rustiger tempo vooruit te gaan, dan het ene moment te hollen om na enige tijd weer tot stilstand te moeten komen. Dat vraagt veel wijs beleid en wel van alle partijen. Met name ook van de werkgevers. Al te veel is gedaan aan breedte-investering, té weinig aan diepte-investering. Het nog steeds zeer sterke tekort aan arbeidskrachten demonstreert dat duidelijk. Het aantrekken van vreemde arbeiders zal dit vraagstuk o.i. niet tot oplossing kunnen brengen. Het is overigens zeer de vraag, of het naar hier halen, voor langere tijd, van vreemde arbeiders op den duur wel zedelijk en sociaal verantwoord is. We zeggen dat we ze helpen, en ten dele kan dat waar zijn, maar we zouden ze pas werkelijk helpen als we hen in hun plaats van herkomst werk en daardoor brood zouden bezorgen.

Wat zou het overigens een goede zaak kunnen zijn indien we als vakbeweging of als georganiseerd bedrijfsleven in de vorenbedoelde zin konden komen tot daadwerkelijke hulp aan de ontwikkelingslanden. Het lijkt ons een zaak om ernstig te overdenken. De heren Bosma en Kloos, voorzitters van de Stichting van de Arbeid, gaan thans na wat de juiste werkmethode en de te bespreken punten voor de Stichting van de Arbeid zouden kunnen zijn. Wij stellen voor, dat zij ook dit punt in hun overwegingen betrekken.

Er zijn overigens nog wel enkele andere zaken waaraan we moeten denken indien we pogen een blik vooruit te werpen. We noemen bij wijze van voorbeeld:

- a. een snelle ontwikkeling, vooral in technologische zin;
- b. voortgaande economische groei en stijgende welvaart;
- c. aanhoudende groei van de bevolking tot naar verwachting 20 miljoen in het jaar 2000;
- d. daaruit voortvloeiende grotere en nieuwe behoeften die zullen dringen tot nieuwe mogelijkheden voor bevrediging van die behoeften;
- e. tal van collectieve voorzieningen, die onmisbaar zijn voor de „leefbaarheid”, zowel ten bate van het gehele volk als van de individuele burger;

- f. de onontkoombare noodzaak van een nieuw antwoord op de vraag naar de inrichting van onze maatschappij, waarbij het ook zal gaan om de plaats van de overheid, van de vakbeweging en van de werknemer in het geheel.

Over *enkele* punten willen wij iets zeggen.

De snelle technologische ontwikkeling zal vooral merkbaar worden in toenemende automatisering. Deze zal ingrijpende gevolgen kunnen hebben voor de omvang en de aard van de werkgelegenheid. In verband met die te verwachten ontwikkeling is het dan ook beslist noodzakelijk, dat wij op zo kort mogelijke termijn meer inzicht krijgen in de toekomstige behoeften aan aantallen en soorten van werknemers.

Vóór alles is daartoe nodig, dat er per bedrijf of bedrijfstak prognoses worden opgesteld van de te verwachten ontwikkeling.

Dit dient in gemeenschappelijk overleg te gebeuren, want ook voor de werknemers gaat het om ontzaglijk grote belangen. Wij zouden de suggestie willen doen, hierbij zoveel mogelijk de publiekrechtelijke bedrijfsorganen in te schakelen.

Het opstellen van deze prognoses is beslist noodzakelijk om het bedrijfsleven in staat te stellen de uitvoering van de plannen tijdig voor te bereiden en zonder ongelukken door te voeren. De voorbereidingen vergen immers in vele gevallen geruime tijd.

Bij de beroepsopleiding moet met dit alles al in een zeer vroeg stadium rekening worden gehouden, en ook voor de omscholing van oudere werknemers behoren vooraf de mogelijkheden te worden geschapen.

Deze geluiden zijn al niet helemaal nieuw meer. Al eerder hebben wij aandacht gevraagd voor het spoedeisend karakter van deze zaak. Maar onze grote zorg is, dat het bedrijfsleven dit nog te weinig inziet. De S.E.R. heeft een commissie „Arbeidsmarktbeleid” ingesteld, die nu al bijna twee jaar draait, maar tot nu toe is er niet veel uitgekomen. Wel ontwikkelt het Ministerie van Sociale Zaken en Volksgezondheid intussen grote activiteiten. Arbeidsmarktbeleid is echter geen zaak, die eenzijdig door de overheid kan worden geregeld. Het bedrijfsleven zelf — werkgevers én werknemers — dient daarbij van het begin af te worden betrokken. Maar het is met name dat bedrijfsleven dat er tegen dient te waken, dat het in dit opzicht verstek zou laten gaan.

Aparte aandacht vereisen ook de collectieve voorzieningen, die in toenemende mate noodzakelijk zullen zijn. Wij zullen die noodzaak moeten erkennen, ook als het gaat om de financiering daarvan. Ook wij zelf vragen immers om die voorzieningen. Zo vragen wij in ons Sociaal-Politiek Program ruimte voor goed onderwijs voor iedereen. Maar dan moeten er scholen zijn en die scholen moeten worden betaald. Hetzelfde geldt voor de woningbouw en voor andere punten van overheidszorg, ten aanzien waarvan wij verbeteringen vragen.

En zelfs onze persoonlijke bestedingen kunnen collectieve voorzieningen nodig maken.

Zelf vragen wij dus om allerlei maatregelen. Maar het zal ons dan ook

van het begin af aan duidelijk moeten zijn, dat zulke maatregelen veel geld kosten en dat dit geld uiteindelijk door het hele volk — ook door de werknemers — moet worden opgebracht.

Ook op dit terrein zullen wij, als groepering die constructief wil meewerken aan allerlei maatregelen tot verbetering van de inrichting van onze maatschappij, ons niet kunnen isoleren in een eigen bastion. Wij zullen bereid moeten zijn een inbreng te leveren. En „een inbreng leveren” kan nooit betekenen alleen maar vragen. Het betekent wel dat we, samen met anderen, moeten zoeken naar de meest juiste en meest rechtvaardige oplossingen.

Hiervóór hebben we al enkele opmerkingen gemaakt over onze visie op de maatschappijstructuur. We willen daaraan, voor wat de nabije toekomst betreft, nog enkele opmerkingen toevoegen.

Zoals reeds eerder werd gezegd is de ondernemingswijze produktie voor ons geen strijdpunt. Dat wil echter niet zeggen, dat wij de bestaande orde zonder meer zouden willen handhaven. Integendeel. Veranderingen zijn dringend nodig. In de bestaande orde ligt nog veel te veel het accent op het kapitaal en veel te weinig op de werkende mens.

Nu kan worden erkend, dat vrij veel werknemers hier nog wat onverschillig onder zijn. Maar dat is geen maatstaf. In het verleden hebben wij wel vaker verbeteringen bepleit zonder dat elke werknemer er popelend van ongeduld op zat te wachten. Maar laat niemand vandaag nog proberen hun die verbeteringen te ontnemen, want iedereen zou het zien als de aantasting van een onvervreemdbaar en zeer gewaardeerd recht.

Daarom is het voor de leiding van onze beweging zaak, juist op dit terrein inderdaad *leiding* te geven. Daarom zullen wij in de naaste toekomst groot gewicht moeten hechten aan zaken als medezeggenschap en vermogensaanwasdeling. Niet allereerst om de materiële voordelen, maar vooral om der wille van de erkenning van de gelijkberechtiging van leiding, kapitaal en arbeid als fundamenten van ons ondernemingsbestel. In dit licht gezien is het rapport van de Commissie-Verdam voor ons van zeer groot belang. Het is duidelijk, dat wij ons volledig plaatsen achter het standpunt van de meerderheid van deze commissie. Wij hopen dan ook, dat S.E.R., regering en parlement dit standpunt zullen overnemen. Weliswaar behoort naar ons oordeel een groter aantal commissarissen door de werknemers te worden benoemd dan de meerderheid van de commissie voorstelt, maar voorshands gaat het ons om het principe.

Juist dit principe echter wordt aangevochten. De werkgevers in het algemeen gaan niet verder dan de erkenning dat commissarissen — willen zij hun taak goed vervullen — ook kennis moeten hebben van de sociale problematiek. Want — aldus dit standpunt — commissarissen moeten waken voor de belangen van zowel de geldgevers als de werknemers. Wij zijn het daar op zichzelf genomen van harte mee eens. Maar hoe ter wereld kan men volhouden, dat dit waken voor de belangen alleen goed zou kunnen gebeuren door commissarissen, die door de geldgevers worden gekozen? Waarom zouden zij wél in staat zijn de belangen van meer dan

één groep harmonisch te dienen en een zogenaamde werknemerscommissaris niet? Elke logica is hieraan vreemd. Het zou weleens kunnen zijn, dat een commissaris die door werknemers is gekozen bij belangrijke beslissingen over het voortbestaan van de onderneming meer geïnteresseerd was in een goede gang van zaken in de onderneming dan welke aandeelhouder ook.

Commissarissen, gekozen door werknemers, zullen er „van nature” op uit zijn het voortbestaan van de onderneming zoveel mogelijk te bevorderen. Dat is echt niet een belang van de geldgevers alleen. Integendeel. Het is juist ook voor de werknemers van het allergrootste belang. En welke ernstige risico's zij lopen bij sluiting of ingrijpende veranderingen van bedrijven, is in de afgelopen maanden meer dan eens op een betreurenswaardige wijze aan het licht gekomen.

Overigens gaat het bij medezeggenschap om veel meer dan om de benoeming van commissarissen door werknemers. Het hoofdpunt moet naar ons oordeel liggen in de bevoegdheden van de ondernemingsraad. Ons standpunt daarover is voldoende bekend. Eén opmerking slechts: ons wordt dikwijls tegengeworpen dat de werknemers eerst maar eens moeten tonen bereid te zijn verantwoordelijkheid te dragen. Mijn weerwoord is: zolang de deur daartoe hermetisch dicht blijft, is dat een onmogelijkheid. Wanneer men werkelijk graag overtuigd wil worden, waarom begint men er dan niet mee, desnoods bij wijze van proef?

Een belangrijke punt van actie in de naaste toekomst kan het zogenaamde bedrijvenwerk zijn. Jaren achtereen heeft de vakbeweging zich zeer sterk moeten bezighouden met vraagstukken op centraal en bedrijfstaks-niveau. Dat was juist en noodzakelijk. Daarnaast werd altijd veel aandacht en tijd besteed aan de belangenbehartiging van het individuele lid. Maar steeds meer gaat nu de noodzaak dringen, ons ernstig bezig te houden met de werknemer binnen het bedrijf waar hij werkt: zijn arbeidssituatie, de werksfeer, zijn plaats in het geheel van de onderneming en wat dies meer zij.

Incidenteel is daaraan natuurlijk wel telkens aandacht besteed, maar van een systematische begeleiding was geen sprake en juist daaraan blijkt een toenemende behoefte te bestaan.

Intussen is ook tegen dit bedrijvenwerk alweer verzet gerezen.

Men verwijt ons, in onderneming te willen penetreren en men vindt dat blijkbaar een gruwelijke gedachte.

Ook hier weer schijnt men maar moeilijk te kunnen begrijpen, dat het er ons als christelijke vakbeweging vooral om begonnen is de werknemer op de plaats waar hij werkt te laten meedenken en meespreken, teneinde samen met de bedrijfsleiding een zo goed mogelijke oplossing te zoeken voor problemen die zich voordoen.

Daarom zou ook aan werkgeverskant een positieve opstelling ten opzichte van het bedrijvenwerk verwacht mogen worden, want zulk een positieve opstelling kan gunstig werken en voor de onderneming en voor de mens die daarin werkt.

In nauw verband met dit alles staat de kwestie van de vermogensaanwasdeling. We menen deze zaak te mogen bepleiten op grond van het deelgenoot zijn van de werknemer in het geheel van de onderneming.

Nu worden wij op dit punt fel bestreden en tevens op principiële gronden bekritiseerd.

De Bijbel — zo stelt men — zou hieromtrent zeer duidelijk zijn. Met name dit laatste, heeft een christenmens ernstig te nemen.

Wij hebben gepoogd die duidelijkheid van de Bijbel ter zake te ontdekken. Wij zijn daarin niet geslaagd, óók niet tijdens onze tweedaagse studieconferentie die over het vraagstuk is gehouden, en waarin de kwestie van het bijbels begrip over de eigendom mede centraal werd gesteld. In dit verband mag herinnerd worden aan de visie van Prof. Mr. P. J. Verdam, die hij verwerkte in een rede, welke hij vorig jaar op een bijeenkomst van het Protestants Christelijk Werkgeversverbond uitsprak. Het zou zeer interessant zijn, deze rede hier weer te geven. Dat kan nu eenmaal niet en daarom volstaan we met een weergave van de conclusies waartoe hij kwam.

Ten aanzien van de stelling, dat de eigendom volgens Mozaïsch recht bijzonder benadrukt 's mensen beschikkingsmacht, concludeert Prof. Verdam, dat hij dat niet heeft kunnen vinden in het Oude Testament. Ook blijkt dat het begrip eigendom, zoals we dat in de Bijbel aantreffen, een veel bredere strekking heeft dan het exacte begrip dat wij er veelal aan toekennen.

In het betoog van Prof. Verdam wordt met name ten aanzien van de N.V. afgerekend met het absolute eigendomsrecht, dat verloren gaat in de verzelfstandiging van de onderneming. Hij wijst erop, dat de aandeelhouder — zelfs de enig aandeelhouder-directeur — slechts voor zijn financiële deelname en dus beperkt aansprakelijk is. En aangezien aansprakelijkheid een essentiële eigenschap van eigendom vormt, is er geen trefzekerder schot in het hart van het absolute eigendomsrecht, dan de beperking van aansprakelijkheid in het N.V.-verband. Wanneer bij de omzetting van een onderneming in een N.V. een vreemde 51 % van de aandelen in handen krijgt, dan wordt de oude ondernemer uitgeteld. En wat baat hem dan de in zijn handen blijvende 49 % geheiligde eigendom? Niets, aldus Prof. Verdam, want in de verhoudingen der naamloze vennootschap werkt niet meer het eigendomsrecht, maar het vennootschapsrecht met de meerderheidsmacht.

Maar is dan de eigendom niet in een bepaald rechtsbestel geplaatst? Ook daaraan gaat Prof. Verdam niet voorbij. Hij stelt, dat de eigendom de grondslag is van het stelsel van de ondernemingsgewijze produktie. Die eigendom is en blijft één der privileges van onze samenleving. Maar — zo gaat hij verder — op die pijler rust niet meer dán er op rust. Het recht vraagt om een evenredige verdeling en het is onzinnig te doen alsof eigendom alles is en alsof elk ander recht niets is.

Tot zover de visie van Prof. Verdam.

Nu gepleit wordt voor wijziging van het vennootschapsrecht komt de vraag: hoe ver men kan en hoe ver mag men gaan?

Wij willen als C.N.V. datgene wat men als de eigendom ziet, niet aan-

tasten. De aandeelhouder blijft aandeelhouder. Hij blijft zijn recht houden op het rendement van de onderneming.

Wat wij bepleiten is, dat de werknemers hun deel bekomen van de ingehouden winst. Dit primair, omdat wij menen dat zij deel hebben aan het geheel van de onderneming. Mee door hun toedoen komt men tot de resultaten, die ook een interne financiering mogelijk maken. Voorts bepleiten wij de vermogenswasaandeling omdat zij een doelmatig middel is voor een o.i. verantwoorde bezitsspreiding.

Ons wordt hierbij voorts tegengeworpen, dat op deze wijze de werknemer — aandeelhouder zijnde — de gehele gang van zaken in de onderneming zou kunnen frustreren; immers de werknemer zou, als aandeelhouder, de leiding ter verantwoording kunnen roepen.

Wij willen op dit punt duidelijk zijn. Nimmer hebben we bedoeld via vermogensaanwasdeling tot medezeggenschap in de onderneming te komen. Gevaren die men hier vreest, behoeven er geenszins te zijn.

Wij spreken de hoop uit, dat allen die bij de zaak van de vermogensaanwasdeling betrokken zijn, hierover in de nabije toekomst samen tot een vruchtdragend gesprek zullen komen.

Een zeer moeilijk probleem is ook de kwestie van de *loonpolitiek*. Het schijnt een onmogelijke opgave te zijn daarvoor een enigermate sluitend systeem te vinden.

We menen, dat we moeten blijven streven naar een zo groot mogelijke vrijheid voor het georganiseerde bedrijfsleven. Dat immers is de eerst verantwoordelijke en behoort dat in de werkelijkheid van het leven ook te zijn.

Hierbij moet overigens opgemerkt worden, dat werknemersvertegenwoordigers deze verantwoordelijkheid pas dán op de juiste wijze kunnen beleven wanneer hun méér inzicht in de werkelijke gang van zaken in de onderneming of de bedrijfstak gegeven wordt dan tot nu toe te vaak het geval is. Al te veel moet gevoelsmatig te werk worden gegaan. Het is van het grootste belang, dat een sterker vertrouwensbasis ontstaat tussen degenen die hier de eerst verantwoordelijken zijn. En niemand mag de illussie hebben dat die vertrouwensbasis gevormd kan worden door het bijeengaren van een aantal macro-economische gegevens, hoe belangrijk die gegevens op zichzelf genomen ook mogen zijn.

De vraag is, of bij de gewenste vrijheid de mogelijkheid aanwezig blijft om situaties, als waarin wij thans verkeren, te voorkomen.

Het is dit punt, dat in de nabije toekomst onze volle belangstelling moet hebben.

Een enkel woord nog over de sociale verzekering.

Ten aanzien van deze zaak zijn we toe aan het inbouwen van de laatste hoekstenen. Als dat werk voltooid is, hebben we een sociaal verzekeringsbestel verkregen dat de vergelijking met het buitenland goed kan doorstaan. Maar dat vraagt dan ook grote bereidwilligheid om de daartoe nodige offers te brengen.

We mogen het rustig offers noemen, want de bijdragen voor de sociale verzekering zijn niet gering. Dat legt de plicht op te streven naar de

grootst mogelijke efficiëncy. We menen dat gesteld moet worden, dat we in Nederland ter zake van de uitvoering en van de toe te kennen rechten, wel wat erg perfectionistisch zijn.

Nu wij aan de afronding van ons verzekeringsbestel toe zijn, lijkt het ons daarom niet overbodig het gehele tableau nogeens nauwkeurig te overzien op het punt van de doelmatigheid. Wij menen dat er reden is te veronderstellen, dat er in dat opzicht — met behoud van de essentialia — nog wel wat te bereiken zou zijn.

Nu wij toch hierover spreken, mogen we op nog een punt attenderen. We kennen premiebedragen en premiegrenzen. Sommige premies zijn vrij van belasting, andere weer niet, en het is duidelijk dat zowel premie als belasting heel sterk de hoogte van het netto-inkomen beïnvloeden. Het lijkt ons in dit verband wenselijk dat een nadere studie gemaakt wordt over de verdeling van de druk van premie en belasting, in samenhang met elkaar, op de verschillende bevolkingsgroepen.

Wij mochten constateren, dat in de achterliggende periode — hoe moeilijk die ook geweest is — belangrijke verbeteringen zijn bereikt voor alle groeperingen. Op het terrein van de sociale voorzieningen zijn we toegekomen aan de fase van de afrondingen.

Ten aanzien van de verdeling van het nationale inkomen maakten we weer een schrede voorwaarts ten gunste van de loon- en salaristrekken-den. Ondanks alle strubbelingen en meningsverschillen werd op loonpolitiek terrein belangrijke vooruitgang geboekt, waarin gelukkig de mensen met de laagste inkomens in redelijke mate deelden.

Natuurlijk zullen deze directe materiële voorzieningen ook in de naaste toekomst nog heel veel zorg en activiteit vergen. Want ondanks alles kunnen wij beslist niet van mening zijn, dat de werknemers thans in weelde leven. Integendeel, met name voor de lagere inkomensgroepen is er nog zeer veel te doen.

Toch lijkt de tijd gekomen dat we ons kunnen veroorloven om geleidelijk de nadruk meer naar andere terreinen te verleggen.

Mogen wij het zo stellen: van het begin af aan heeft de christelijke vakbeweging gewerkt en gevochten voor wat „de verheffing van de arbeider” werd genoemd.

Het stoffelijke kreeg daarbij vaak voorrang —, moest dat ook wel hebben, want in menig gezin werd nood geleden. Overigens kwam ook hierin tot uiting het dienen van de gerechtigheid. Maar we menen nu te mogen vaststellen, dat zowel de werknemers als de zieken, de invaliden, de bejaarden, de weduwen en de wezen in redelijke mate in de welvaart delen en vermoedelijk ook zullen blijven delen —, meer dan tot nu toe sommige andere groepen, waarbij ik speciaal aan de zogenaamde kleine zelfstandigen denk.

De werknemer is geleidelijk op een niveau gekomen waarop hij in staat is — zowel collectief als persoonlijk — meer aandacht te besteden aan andere facetten van zijn positie in de maatschappij.

Daarbij denken wij in de eerste plaats aan allerlei vormen van medezeggenschap, maar evenzeer aan zaken als vermogensaanwasdeling en een betere spreiding van het bezit.

Want deze zaken zijn niet alleen materieel van aard. Ook hierin zit het element van „verheffing” en erkenning van de werknemer.

In de komende jaren zullen we waar moeten maken, dat dit niet zomaar loze kreten zijn, die alleen gebruikt worden om een ideëel tintje te geven aan pogingen om langs deze weg de werknemer meer geld in handen te spelen.

Dat zal ons misschien wel worden aangewreven, maar zo mag het beslist niet zijn.

Wij zijn ons er terdege van bewust, dat het groeiende aandeel van de werknemers in het nationale inkomen tot veranderingen zal moeten leiden in de bestedingsgewoonten en daarmee in de mentaliteit van de werknemers. Want naarmate ook de werknemer een groter inkomen krijgt en enig bezit kan vormen, zal ook op hem een beroep moeten worden gedaan om geld bijeen te brengen voor de investeringen, die voor allerlei onmisbare voorzieningen, ook in onderneming en bedrijf, absoluut noodzakelijk zijn.

Het beste kan dit gebeuren door de werknemer veel meer dan tot nu toe te betrekken bij de gang van zaken in het bedrijfsleven en hem daarover grondig in te lichten. Naarmate hij meer begrijpt van wat er omgaat en daarop ook zelf invloed kan gaan uitoefenen, zal hij zich meer verantwoordelijk gaan voelen voor zijn eigen rol in het hele bestel van bedrijf en maatschappij.

Men zou dit hele proces misschien kunnen aanduiden als een geestelijke emancipatie, die mede met behulp van materiële middelen tot stand moet worden gebracht. Maar daarmee alleen zal het niet lukken. Er zal nog een ontzaglijk stuk vorming en scholing nodig zijn om zover te komen. Hier ligt allereerst een taak voor de vakbeweging zelve. Overweging verdient echter de vorming van een instituut, ten aanzien waarvan het zeer aantrekkelijk zou zijn als het Convent van Christelijk-Sociale Organisaties tot een initiatief zou kunnen komen.

Met vraagstukken als deze zullen we ons veel meer moeten gaan bezighouden dan tot nu toe is gebeurd. Niet alleen in eigen kring, maar ook in samenwerkingsverbanden als het Overlegorgaan van de vakcentralen, het Convent en de Stichting van de Arbeid.

Het zou met name goed zijn als de Stichting van de Arbeid zich wat meer beperkte in haar geharrewar over de loonpolitiek, en zich wat meer bezighield met andere zaken, die haar reeds nu door actuele ontwikkelingen worden opgedrongen of die zich in de nabije of wat verder liggende toekomst naar voren zullen dringen. Om enkele punten te noemen: de op gang zijnde herstructurering van het bedrijfsleven, zowel nationaal als in E.E.G.-verband; de arbeidsmarktpolitiek; de opleiding van werknemers, mede in verband met de automatisering; de structuur van de onderneming, etc.

Het lijkt erop, dat in de Stichting de bereidwilligheid aanwezig is ernstig na te gaan of in deze zin het werk van de Stichting meer zinvol kan worden gemaakt. We spreken de wens uit, in de volgende algemene vergadering van ons verbond te kunnen vaststellen, dat dit dan inderdaad en met vrucht zal zijn gebeurd.

Vergadering, we moeten eindigen.

Uit het voorgaande is, dachten we, opnieuw duidelijk gebleken dat de vakbeweging zich nog steeds voor grote taken geplaatst ziet. Deze beweging zich op een breed terrein en moeten verricht in een periode welke een stormachtige ontwikkeling doet zien. Veel wordt van ons en van ons kader verlangd. Wij hebben grotere welvaart verkregen, een welvaart ten aanzien waarvan we in bepaalde opzichten nog leren moeten haar te beleven.

Het zou in deze samenhang van belang zijn, indien wij er tezamen toe zouden komen onze verdere verlangens in rangorde van prioriteit te plaatsen, opdat het in verband daarmee te voeren beleid een goed, een geordend en een verantwoord beleid zal kunnen zijn.

In het begin van deze openingsrede herinnerden we eraan, dat het bijna 25 jaar geleden is dat onze beweging ten onder ging.

Het zij ons vergund twee aspecten naar voren te halen, die in het toenmalig gebeuren van de grootste betekenis waren. Wij doelen op de trouw aan het gekozen uitgangspunt en op de eenheid van optreden.

Moge de trouw aan uitgangspunt en doelstelling, alsmede de eenheid van optreden, het kenmerk zijn van de christelijke vakbeweging, ook in de jaren die vóór ons liggen.

J. VAN EIBERGEN

Industrieel leiderschap*

Afgezien van de zich steeds verder ontwikkelende discussie over de structuur van de onderneming en vormen van medezeggenschap, heeft zich in de afgelopen tien jaar de structuur van de onderneming zeer ingrijpend gewijzigd.

De bezetting van de onderste lagen is smaller aan het worden, de middenlaag heeft in verschillende bedrijven een grote uitbreiding te zien gegeven, en de top raakt steeds meer omgeven door een groep van deskundigen. Globaal kan men zeggen, dat het beeld van de pyramide heeft plaats gemaakt voor dat van de ellips.

De consequenties van deze veranderingen willen wij hieronder nader bezien, met name voor de groep hoger leidinggevend kader of „middle management”. Het behoeft uiteraard nauwelijks toelichting dat de geschetste ontwikkeling zich al naar de aard van het bedrijf soms duidelijk, soms minder duidelijk voordoet. Een viertal consequenties zullen met name onze aandacht hebben: de problemen rond de stijl van het leiderschap van middle management; de noodzaak om een op geheel het personeel gericht personeelsbeleid te ontwikkelen; de centrale betekenis van middle

management voor verschillende vormen van medezeggenschap; het belang van het juiste, niet alleen op de produktie afgestemde, taakstelling voor middle management om tenslotte stil te staan bij een enkel aspect van de relatie vakbeweging - middle management.

Ingrijpende maatschappelijke ontwikkelingen

Het bedrijfsleven ondergaat de invloed van een viertal maatschappelijke ontwikkelingen die — omgekeerd — deels weer door het bedrijfsleven in hun werking worden gestimuleerd. Wij denken hierbij aan demografische ontwikkelingen, commerciële ontwikkelingen, technologische en sociaal-politieke ontwikkelingen.

Ontwikkelingen van demografische aard

In ons land is (nog steeds) sprake van een intensieve groei van de bevolking. Deze groei brengt met zich dat een relatief „smalle” middenlaag een vrij grote groep jongeren enerzijds, bejaarden anderzijds moet onderhouden. De studieduur wordt steeds

---

*) Zie de beide voorgaande artikelen: Drs. C. F. Wieringa: Arbeidssituatie en arbeidsethiek, „E. en M.”, 19e jaargang, no. 3, 1966. Medezeggenschap en ontwikkeling, „E. en M.”, 19e jaargang, no. 6/7, 1966.

langer, deels verplicht, deels op basis van vrijwilligheid. De groep „indirect-produktieven” neemt toe, zowel in het overheidsapparaat als in de groep leidinggevend in het bedrijfsleven.

Voor 1947 wordt wel als verhoudingsgetal tussen beambten en arbeiders genoemd 42 op 100; omstreeks 1960 heeft zich een wijziging hierin voltrokken en wel van ca. 60 op 100.

Commerciële ontwikkelingen

In het algemeen gesproken is het na de oorlog mogelijk gebleken om de voorziening in de eerste, de primaire, levensbehoeften te dekken. Bij stijgende welvaart doen zich dan behoeften gelden die meer uiteen gaan lopen. De markt wordt onoverzichtelijker. Bovendien breidt deze markt zich uit, voornamelijk binnen de kaders van Europa en E.E.G., maar ook daarbuiten. Dit verhoogt nog de onoverzichtelijkheid. Marktvergroting dus en veranderde koopgewoonten.

Technologische ontwikkelingen

De afgelopen wereldoorlog, internationale spanningen sedertdien en hiermede gepaard gaande verhoogde inspanning op het terrein van toegepast wetenschappelijk onderzoek, hebben onvoorzienbare mogelijkheden voor verdere ontwikkeling van het productieproces met zich gebracht. De vorderingen op het terrein van automatisering en mechanisering zijn snel en — zo lijkt het — desondanks nog steeds in een voorontwikkeling; men denke alleen reeds aan het terrein van de elek-

tronische informatie verwerkende systemen (computers).

Sociaal-politieke ontwikkelingen

De sociale verzekeringen zijn tot vrijwel volledige ontwikkeling gekomen, het systeem is „afgebouwd”. Naar het uiterlijk althans, is voorzien in de eerste levensbehoeften niet alleen, maar ook in die van „veiligheid, zekerheid en geborgenheid”.

De belastingpolitiek heeft geleid tot een redelijke verdeling van de welvaart; onderzoeken van opiniepeilende instellingen geven het beeld van een hoge gemiddelde tevredenheid in dezen.

In het algemeen blijken deskundigen het eens te zijn dat een verdere groei van onze welvaart het beste gediend is met een gelijkmatige inkomensverdeling.

Gelijke kansen zijn voorwaarde, houden echter niet gelijke inkomens in.

Reeds werd de verlenging genoemd van de studieduur. Deze heeft als gevolg een hogere kwaliteit van onze beroepsbevolking, brengt met zich, dat deze meer informatie verwerkt en met inzicht hierop reageert, brengt weer met zich dat de behoefte aan verdere informatie en communicatie groeit en medezeggenschap tot verdere ontwikkeling komt.

Hiermede zijn enkele belangrijke maatschappelijke ontwikkelingen aangeduid. Het moge duidelijk zijn dat noch naar breedte noch naar diepte deze aanduiding voldoende is. Onze bedoeling is slechts om met een enkele lijn het klimaat te schetsen, waarvan onze industrie deel uitmaakt, en bij de bepaling waarvan zij actief betrokken is.

Planning

Planning is het noodzakelijke resultaat van de ontwikkelingen die de mens als het ware van de natuurlijke gang van zaken overneemt, om deze bewust en systematisch zelf te gaan beïnvloeden. Zowel binnen als buiten het bedrijfsleven zien wij instituten die zich bezighouden met planning (o.a. op de vier, hierboven genoemde gebieden) en/of op de consequenties van de daar geschetste ontwikkelingen op de interne gang van zaken in het bedrijf, de organisatie of onderneming. In verband met onze vraagstelling is dan met name de ontwikkeling van een systeem van „management development” van belang. Planning is zonder vormen van medezeggenschap in onze samenleving niet denkbaar — bijna zou men kunnen zeggen dat vormen van medezeggenschap voorwaarden zijn voor effectieve planning zeker op het vlak van het personeelsbeleid.

Management development

Management development is een belangrijk onderdeel van het bedrijfsbeleid — zeker ook het bedrijfsbeleid op middenlange en lange termijn. Naarmate de „beheersingsmedia” vervolmaken, zal het sturen en bijsturen van de bedrijfsontwikkeling beter mogelijk zijn. Het bedrijfsbeleid is — wil het effectief werkzaam zijn — aangewezen op een goed instrumentarium van beheersingsmedia.

Hierbij is te denken aan o.a

- beleidsbulletins (die dus een proces van beleidsformulering veronderstellen!);

- organisatieschema's, die een globaal beeld geven van verantwoordelijkheden, bevoegdheden en contactpatronen (waarbij het goed is te bedenken, dat een dergelijke formele organisatie gezien moet worden als een soort politieagent voor de informele organisatie);
- functie- en taakomschrijvingen, zo mogelijk door de man zelf gemaakt, en niet meer pretenderend dan een globale omschrijving van de hoofdtaken;
- personeelsinventarisatie (periodiek), onder zowel kwantitatief als kwalitatief gezichtspunt;
- loopbaanplanning is, na de voorgaande punten, mogelijk. Loopbaanplanning is bovendien noodzakelijk, ook weer als een proces, waarin bedrijf en man zich rekenschap geven van technische en persoonlijke ontwikkelingen en ontwikkelingsmogelijkheden;
- vanzelf kan deze lijst verder uitgebreid worden, omdat de praktijk van de voorgaande punten met zich brengt dat — werkt men langs deze lijnen — ook de noodzaak bestaat de administratie steeds weer aan te passen aan de veranderde eisen van de organisatie, een gedifferentieerde budgettering mogelijkheden schept tot verdere delegatie, waarbij **kengetallen** beschikbaar moeten zijn zoals bijvoorbeeld uitvals- en verzuimcijfers, enz. enz.

Medezeggenschap

Planning betekent beheersing van menselijk doen en laten. In feite dus, kan planning beleefd worden als een inperking van de vrijheid van de mensen, die in het bedrijf of de organisatie werken. Inperking van vrijheid roept gevoelens van onbehagen, van frustratie op — gevoelens die het effect van de planning zeer kunnen doorkruisen en schaden. Bovendien wordt dit alles soms nog versterkt doordat planning een zekere mate van bureaucratisering met zich brengt, van controleprocedures die snelheid van actie en reactie lijken te beknotten en dus ook al frustrerend inwerken. Planning en bureaucratisering worden alleen aanvaard indien aan de volgende punten voldoende aandacht wordt geschonken, nl.:

— openheid — participatie — gelijke kansen — decentralisatie. ¹⁾

Zorgvuldig zal moeten worden nagegaan in hoeverre de praktijken van geheimhouding in bedrijf en organisatie wel functioneel zijn; voor het overige dient men een maximale openheid te betrachten.

Voor zover mogelijk zal de planning in overleg met de mensen dienen te worden opgezet en periodiek te worden gecoördineerd. Juist ter wille van snelle besluitvorming en soepel bedrijfsbeleid zal eenheidswijze een zo groot mogelijke mate van vrijheid dienen te worden gegeven, binnen het kader van in gezamenlijk overleg opgestelde plannings-criteria en kengetallen.

Fundering van industriële leiderschap

Steeds meer dringt het besef door, dat de organisatievorm van het bedrijf niet alleen een functie is van de technische processen, maar evenzeer van de samenleving waarbinnen het bedrijf of de organisatie functioneert. Aanvankelijk zien wij een tendens naar een lijn-organisatie, al spoedig uitgebreid met een organisatie op basis van lijn-staf; waar ook de in de staf aanwezige deskundigen verdere mogelijkheden dienen te worden gegeven, ontstaat de tendentie om lijn en staf om te bouwen — zeker op de hogere niveaus — tot een meer collegiale vorm van organisatie (het committee management) en — waar dit niet mogelijk blijkt — verder te zoeken naar tussenvormen tussen lijn/staf enerzijds en „committee-management” anderzijds, waarbij meer horizontale organisatievormen hun intrede doen. ²⁾

In dezelfde tijd waarin de, kort aangeduide ontwikkeling in organisatievormen zich voltrekt, zien wij ook de overgang van het autoritair-patriarchaal denken uit de pioniersfase van de industrie, via het systeem van de (eenzijdig natuur) wetenschappelijke bedrijfsvoering („scientific management”) naar de tegenwoordige fase met aandacht voor werkkintegratie, enz. door Peter Drucker aangeduid als „integratie”-fase.

Kortom: in de organisatie een ontwikkeling van lijn naar team.

Van vertrouwen en afhankelijkheid naar inzicht en functie.

Ontwikkeling

De ontwikkeling in de samenleving kan wel met deze woorden worden aangeduid. „Weten” en „medeweten” zijn doende de nieuwe basis voor het gezag in organisatie en onderneming te worden: „geloof” en „vertrouwen” — lange tijd basis van het gezag — kunnen eerst bestaan, wanneer aan het eerste wordt voldaan, nl. het weten.

Wij zien dit zowel in de politiek als in de vakbeweging, ook t.a.v. het vorstenhuis (hier en elders), en ook in de kerk (tweede concili).

Naarmate ons inzicht in de elementen die nodig zijn voor industriële bezitsvorming toeneemt, raakt het proces van de „besluitneming” meer ontdaan van de geheimzinnige luister waarmee het lange tijd omgeven is geweest. Deskundigen voeren het materiaal aan, computers verwerken het tot handelingsalternatieven, waarvan het effect in vrij grote mate voorspelbaar wordt. De zwaarte van de te nemen beslissingen en van de ermede gepaarde gaande verantwoordelijkheden neemt op deze wijze eerder toe dan af, maar dit neemt niet weg, dat de processen van besluitvorming en besluitneming steeds meer van rationele aard worden, dus controleerbaar en narekenbaar: vatbaar voor rationeel medeweten, meezeggen (tot op door onze economische orde gestelde grenzen), of kritiseren.

Het gezag van de industriële leider, is niet meer gelegen in zijn relatie tot de eigendom, zijn onnavolgbare „feeling” voor het juiste besluit op het juiste moment, maar vóór alles op de ver-

antwoordelijkheid die hij op zich wil en kan nemen en zijn vermogen de instemming te winnen en te behouden van degenen die aan zijn gezag zijn onderworpen.

Opzettelijk hebben wij deze tendens tot functionalisering van het (industriële) gezag zo scherp mogelijk toegespitst. Het geeft namelijk een tendens zo duidelijk mogelijk weer. Tendens betekent dat er in de werkelijkheid van vandaag ontwikkelingen zichtbaar zijn in deze richting — het betekent niet dat deze ontwikkeling overal even duidelijk is.

Juist ons land, met zijn talrijke familiebedrijven, laat zien, dat een veelheid van gezags-beleving en gezags-definiëring mogelijk is. Echter, deze veelheid schept onduidelijkheid, scheidt soms conflict. Daarom is het noodzakelijk voortdurend dit gezag te toetsen aan haar werkelijke functie in het kader van een rechtvaardig en verantwoordelijk bedrijfsbeleid.

Leiderschap en hiërarchie

Er tekent zich een wijziging af in gezagsbeleving, zowel bij de gezagsdragers als bij de gezagsonderworpenen. Deze zich wijzigende visie op gezag en stijl van leiderschap is geen gelijkmatige stroom die gelijktijdig en in gelijke mate alle afdelingen in een bedrijf en/of alle lagen in de hiërarchie bereikt. Integendeel, o.i. zijn er belangrijke verschillen op te merken, discrepanties tussen de verschillende lagen in de bedrijfshiërarchie, hetgeen aanleiding geeft tot spanningen en zeer moeilijke problemen voor het vinden van een geëigende stijl van leiderschap op de verschillende niveaus.

De hoogste bedrijfsleiding legitimeert — wij geven weer tendenties aan — haar gezag veelal op basis van traditie en bezit. Het bekende proefschrift van Dr. P. Vinke „De maatschappelijke plaats en herkomst der directeuren en commissarissen van de open en daarmee vergelijkbare besloten naamloze vennootschappen” (Leiden 1961), laat duidelijk zien hoe een dergelijke opvatting niet alleen een wens of theorie is, maar bovendien gestaafd wordt — althans in hoge mate — door de maatschappelijke werkelijkheid.

Middle management legitimeert zijn gezagsfunctie met name op basis van opleiding, deskundigheid en kennis (en sluit zich zo in principe aan bij de boven weergegeven tendentie tot een rationele fundering van gezag en een functionelere opvatting van leiderschap).

De benedenlagen in het bedrijf tenslotte, verwachten van de hogere gezagsdragers, dat zij hun leiderschap zullen uitoefenen op basis van groter openheid en meer medezeggenschap, rekenend met hun groeps- en persoonlijke wensen en mogelijkheden — en hierop is ook de activiteit van vorming en scholing (ook en juist van bedrijfswege) gericht. Het gaat niet aan op basis van de geschetste tendenties te zeer te generaliseren! „Beneden” vinden wij nog tal van personen en groepen die gezag op basis van bezit en traditie wezenlijk aanvaarden; „boven” vinden wij evenzeer industriële leiders die juist openheid en medezeggenschap wensen; en met name in de tussenlaag zien wij zowel personen die zich aansluiten bij het

een, als anderen die zich bij de andere groep, bewust, aansluiten. Duidelijk moge zijn, hoe hier een belangrijke problematiek ligt. (Ambivalenties!)

De „Top” en zijn problemen

De plaatsen aan de top van onze industriële organisaties worden in den regel ingenomen door mensen met een technische, organisatorische en/of commerciële achtergrond — de aard van het bedrijf brengt dit met zich. Tenzij op grond van persoonlijke belangstelling en studie, is het inzicht in de sociale processen binnen en buiten de onderneming beperkt tot de herkenning ervan als randprocessen van het produktieproces. Gegeven de bij het begin genoemde vier maatschappelijke ontwikkelingen, verbaast dit ook niet. Problemen van snelle groei van het bedrijf, van fusieering, van verdere oriëntatie op nieuwe markten en nieuwe handelspartners in en buiten de E.E.G, van technologische ontwikkelingen, enz. enz., vragen zeer veel aandacht. Wij wezen er reeds op, dat deze ontwikkelingen noodzaken tot planning op korte en langere termijn. Veel van de beslissingen van vandaag, zullen hun positief of negatief effect sorteren op vijf- en tienjaars termijn of langer. Zowel uitgedrukt in tijd als in geld als in maatschappelijke invloed, zijn de beslissingen van de industriële top van een zeer omvattende verantwoordelijkheid. Daarbij is de mogelijkheid tot ruggespraak een beperkte — bij alle „ellipsvormige” tendenties blijft een top naar zijn aard smal.

Hier komt nog bij dat een aantal beslissingen-op-lange-termijn, gegeven onze economische orde, een geheim karakter moeten dragen. Dit alles draagt bij tot een zeker *isolement van top-management* — juist voor zover deze „in functie” is — maar het gaat ons hier juist om het functioneren van de diverse hiërarchische lagen. Tenslotte willen wij hier nog aanstippen het feit, dat de top omgeven is door velen die in meerdere of mindere mate psychologisch afhankelijk van hem is, waardoor kritiek beperkt wordt.

Dit alles bijeengenomen geeft aanleiding tot een autoritaire stijl van leiderschap, aansluitend bij een strijdorganisatie in oorlogstijd — en voor onze industrie is het (gegeven onze economische orde, waarin de concurrentie een zo centraal element vormt) bijna steeds oorlogstijd, zo niet op het binnenlandse vlak, dan wel in het internationale.

Ons vraagstuk is om — gegeven deze kaders — met behoud van de onderneming de structuur aan te passen aan de inzichten met betrekking tot functionele positie-definiëring en daarmee gepaarde gaande noodzaak van vormen van medezeggenschap. Naast de vraag van „who plans the planners” is er de vraag „who controls the controllers” en, een parallel trekkend met ons politiek bestel, neigen wij ertoe te zoeken naar controles achteraf, waar deze vooraf niet zijn te realiseren. Gegeven de tendens tot concentratie in zeer grote eenheden, die in combinatie bepalend zijn voor het welzijn van het land, wordt controle noodzakelijk. Niet alleen ter bescherming

van de gecontroleerden, maar evenzeer ter bescherming van de controlerenden: het gaat niet aan een kleine groep verantwoordelijk te stellen en tegelijkertijd aan hen geen mogelijkheid tot afleggen van verantwoordelijkheid te bieden.³⁾

Problemen van de (kleine) werkgroep

Zouden wij de problemen van de „top” kunnen vangen onder het woord „verantwoordelijkheid”, de problemen van de „bodem” zijn te vangen onder het woord „afhankelijkheid”. De bodem” is zeer afhankelijk: inkomsten en zekerheid van bestaan ontleent deze groep aan het bedrijf. Deze groep is „ingeweven” in een zich nog steeds uitbreidend, controlerend, apparaat (in het begin noemden wij de ontwikkeling van de verhouding direct op indirect van 40 op 100, naar 60 op 100) er is de afhankelijkheid van de baas of chef, van de arbeidsanalist en tal van andere deskundigen. Niet in de laatste plaats is er de afhankelijkheid van de collega’s die een vorige fase van het product hebben gereed gemaakt, of in deze fase meewerken. Kort samengevat: de man in de werkplaats is afhankelijk zowel wat zijn loon betreft, als wat zijn status betreft, van het bedrijf. Zo gesteld draagt de afhankelijkheid veel meer, dan een puur functioneel karakter: zijn status intern, maar ook extern — ook buiten de poort — hangt ten nauwste samen met het samenwerkingsverband waarvan hij deel uitmaakt.

De afhankelijkheid brengt een grote mate van *kwetsbaarheid* met zich, tegenwoordig minder in economisch opzicht, dan wel in sociaal-psychologisch opzicht.

Geen wonder dan ook, dat wij zien hoe de man in de werkgroep erop uit is om zijn kwetsbaarheid zoveel mogelijk te beschermen door zich zo *weerbaar* mogelijk op te stellen. Weerbaar ten opzichte van chefs, weerbaar ook ten opzichte van collega's. Deze weerbaarheid uit zich o.m. in de weerstand tegen veranderingen, die op alle niveaus van het bedrijf een bekend verschijnsel is. Veranderingen brengen namelijk het gevonden evenwicht in de groep in gevaar.

Het vinden van een dergelijk evenwicht is een moeilijke zaak, juist ook wanneer wij het zien tegen de achtergrond van de afhankelijkheid/kwetsbaarheid. De groep heeft namelijk veel problemen op te lossen, aler het evenwicht min of meer tot stand is gekomen:

- de mensen moeten elkaars sterke en zwakke kanten, elkaars eigenaardigheden leren kennen;
- zij moeten de baas en de bij hem horende gebruiksaanwijzing leren kennen;
- zij moeten ontdekken (waar zij aan toe zijn met de arbeidsanalist, de personeelsbeoordelaar, en de reeks van andere deskundigen waarop zij voor hun werk zijn aangewezen);
- zij moeten leren hun weg te vinden in het beschikbaar gestelde machinepark, er de sterke en zwakke kanten van leren kennen.

Uit dit alles ontwikkelt zich een gedragspatroon van de groep dat de wijze tot uitdrukking brengt, waarop de groepsleden met hun onderlinge en externe problemen hebben weten uit te komen.

Problemen van Middle Management ⁴⁾

Tussen de „vrijheid” van de top en de „afhankelijkheid” van de bodem, staat het hogere leidinggevende kader. De „top” verwacht van het kader een optimale bijdrage ten aanzien van de productie- en in hun *taakstelling* is dit ook zeer wel duidelijk. Anderzijds verwachten de onder hen geplaatste mensen en groepen van mensen, dat zij zullen bijdragen tot het scheppen van een arbeidsklimaat waarin het goed werken is, waar duidelijkheid bestaat ten opzichte van de weg, die men tezamen heeft te gaan en overlegd wordt wanneer wijzigingen aangebracht moeten worden. Evenzeer als de lagere lagen in het bedrijf, kent ook middle management het besef van zekere afhankelijkheid, bij aldien ook een mate van weerbaarheid. Uit dit besef kan zowel een *identificatie met de „top”* en haar bedoelingen en gedragingen optreden, alsook — andere mogelijkheid — een *vereenzelviging met de eigen afdeling* en de daar werkzame ondergeschikten zich voordoen, gepaard gaande met de neiging om de daar verwachte openheid en mogelijkheid tot overleg gevolg te geven. Het eerste kan leiden tot het overnemen van een meer autoritair gedragspatroon en het leggen van nadruk op optimale productie; het tweede leidt eerder tot het schenken van aandacht aan de ontwikkeling van

functies en personen uit de groep die aan het eigen gezag is onderworpen, met meer „democratische” of overleggende en ondersteunende vormen van leiderschap, met nadruk op „op”- en begeleiden. Het vinden van een evenwichtige tussenpositie is een niet geringe opgave voor middle management en vraagt een hoge mate van persoonlijke rijpheid en gevoel voor situationeel leiderschap.

De positie van middle management verandert de laatste tientallen jaren sterk. Zoals reeds eerder genoemd voltrekt zich in deze groep een sterke, getalsmatige, uitbreiding: *de middenlagen worden sterk uitgebreid*, waardoor de positie van ieder die er zijn plaats vindt, „nivelleert”. Tot vóór de oorlog was de middenlaag een selectieve groep, waartoe een beperkt aantal functionarissen behoorde. Thans is dit in veel mindere mate het geval en gaat ook middle management het karakter dragen van een omvangrijke groepering.

Daarbij is de *positie van middle management moeilijk grijpbaar*. De beoordeling van de middle manager is moeilijk exact te maken.

Veel van zijn reputatie dankt de man in het middenkader eerder aan een *vage faam* of gerucht dan aan een exacte meting van zijn capaciteiten en prestaties. Dit brengt uiteraard onzekerheid — bij tijd en wijle — met zich en dan ook onduidelijkheid met betrekking tot geheel zijn rechtspositie en loopbaanmogelijkheden. Nog brengt de traditie met zich dat middle management zich niet in vakcentrales en bonden organiseert, terwijl anderzijds

vakmatige organisaties weer wel tot ontwikkeling komen en de neiging hebben een vakbondsmatig karakter te gaan dragen; men denke aan de ontwikkeling van sommige categorale organisaties. O.i. hangt dit minder samen met de hoogte van contributie („dubbel-tjes-bonden”), dan wel vooral met een uitwerking van de *status-gevoeligheid* die wij ook reeds in wat andere uitwerking bij lagere groepen constateerden.

Het hoger leidinggevend kader bevindt zich al met al in een moeilijke, onzekere en soms ook zeer onduidelijke positie in sociaal-psychologisch opzicht. Tot voor korte tijd was het *personeelsbeleid* vooral geïntendeerd op de lagere groepen in het bedrijf („het c.a.o.-personeel”) — logisch gevolg van de omstandigheid dat deze groepen in hun sterke ontwikkeling en sterkere marktpositie meer aandacht van de bedrijfsleiding zijn gaan vragen — bovendien waren de problemen van deze groepen in het algemeen duidelijker zichtbaar. Thans lijkt het moment gekomen om een sterk pleidooi te gaan voeren voor een, *op geheel het personeel gericht personeelsbeleid*; een personeelsbeleid, dat een gedifferentieerde aandacht kan schenken aan elk van de verschillende groepen die samen het bedrijf vormen.

Extra moeilijkheid die in dit opzicht t.a.v. juist het middenkader zich kan gaan voordoen is, dat deze groep qua bedrijfs- en sociaal-culturele status zo dicht staat bij de mensen van de afdelingen sociale of personeelszaken, dat men te veel gêne te overwinnen heeft om de drempel uit eigen

initiatief te overschrijden (ook P.Z. behoort tot de groep middenkader).

Meer in *het persoonlijke* ligt een ander probleem, dat middenkader gemeenschappelijk heeft met de „top”, waarschijnlijk in mindere mate met de onderste groepen, nl. het probleem van de *sterke indentificatie met het bedrijf*. Verschil met de top is er, in zoverre de top deze identificatie heeft, juist in het onderhouden van de externe relaties van de onderneming, terwijl middle management deze vereenzelviging juist beleeft met de fabriek, de produktieafdelingen en administraties — de interne contacten dus. De uitwerking van deze identificatie vertoont echter voor beide groepen een zekere gemeenschappelijkheid van symptomen.

Beide partijen namelijk hebben *de neiging andere dan bedrijfswaarden te verwaarlozen*, te weten de waarden van gezin, vrije tijd, kerk, e.d. Zeker neemt het bedrijf zeer veel — soms onmatig veel — tijd in beslag, maar bovendien neemt het alle aandacht in beslag, zodat geen ruimte voor andere zaken overblijft. Dit betekent fysiek, maar vooral ook psychisch, een zeer eenzijdige, en daarin overbelasting. In feite zijn noch bedrijf, noch man daarmede gediend. Tot uitdrukking kan dit alles komen in overmatig veel meenemen van werk naar huis, in het laten staan van vakantietijd, in tekort aan lichamelijke beweging en te snel wassende „embonpoints” (te veel zakendiners!), in verwaarlozing van vrouw en gezin en verwaarlozing van eigen lichamelijk welzijn. Op zeker moment loopt dit

scheef en wordt — terecht — heel weinig dankbaarheid getoond hetzij van bedrijfs-, hetzij van gezinszijde.

Een zorgvuldig gedifferentieerd personeelsbeleid zal aan deze zaken aandacht te schenken hebben, maar zeker kan hier ook een *belangrijke taak liggen voor de collega's en dichtst bijstaande chefs* — vaak zijn zij in een betere positie om deze zaken aan de orde te stellen en te helpen bewaken, dan de afdeling P.Z. dit ooit kan doen.

In de privé-sfeer zou als heilzaam genoteerd kunnen worden: „een goede hobby en een kritische vrouw met lastige kinderen”. (Prof. Dr. M. H. K. van der Graaf.) In de sfeer van het werk: een niet langer zo uitsluitend op maximalisering van de produktie gerichte taakstelling, een meer op persoonlijke ontwikkeling en functieverwijding gerichte taakstelling t.a.v. het werken met ondergeschikten.

Samenvatting en conclusie

Onder invloed van bedrijfsinterne ontwikkelingen, zowel als van algemeen maatschappelijke tendenties, verschuift de totaal opbouw van het bedrijf van de pyramidestructuur, naar die van een elips.

Gegeven deze ontwikkelingen neemt de groep middenkader sterk toe. Temeer heeft het daarom zin, om stil te staan bij de problemen van leiderschap in deze groep, haar plaats in de organisatie, en de aard van haar positie. In het algemeen ziet men in het bedrijfsleven een ontwikkeling van de pure lijn- en staf-

organisatie naar meer horizontale organisatie-accenten, in de vorm van „comittee management” en team-vorming. Dit brengt een wijziging met zich, ook in de stijl van leiderschap en haar legitimering. De stijl van autocratisch meer en meer functioneel en overlegend; de legitimering wordt dan ook een meer rationeel-functionele dan primair gebaseerd op traditie en bezit van het bedrijf. De afstand tussen de verschillende lagen wordt geringer. In het algemeen vertoont deze verschuiving zich eerder aan de voet en in het midden van het bedrijf, dan aan de top. Dit brengt een reeks problemen van het middenkader naar voren. Aandacht is besteed aan:

- de toeneming van deze kadergroep;
- aan haar taakstelling, met name ten opzichte van degenen aan wie zij leiding heeft te geven, waarbij op- en begeleiden steeds belangrijker wordt;
- aan het feit dat de activiteiten van de afdeling personeelsbeleid meer aandacht zouden moeten gaan besteden juist aan deze groep;
- aan de problemen die een sterke indentificatie met het bedrijf met zich brengen;
- aan de problematische positie van het middenkader, met betrekking tot een duidelijke en juiste beoordeling van haar prestaties.

Drs. C. F. WIERINGA.

Literatuur:

- 1) Dr. C. A. Buningh: De Toekomst van de Nederlandse Ondernemingsstructuur, Alphen aan den Rijn, 1965.
- 2) Dr. W. H. Groffen: Horizontaal Organiseren, Alphen aan den Rijn, 1965.
- 3) Dr. J. A. C. de Kock van Leeuwen noemt als kenmerkende problemen:
  - onzekerheid ten aanzien van de uitkomst van beslissingen op lange termijn;
  - afhankelijkheid van specialisten;
  - gebrek aan maatstaf om eigen prestatie te beoordelen (in: Gezond blijven aan de Top, uitg. Ned. Centrum van Directeuren, tweede druk 1964).
- 4) Prof. Mr. M. H. K. van der Graaf: De Arbeidssituatie van Leiders en Specialisten in het bedrijf — in: Mens en Arbeid, uitg. Nat. Prot. Centrum van de Geestelijke Gezondheidszorg in Nederland, publikatie no. 3 — 1963.

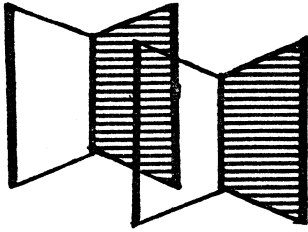
Aan dit nummer hebben meegewerkt:

J. VAN EIBERGEN,

voorzitter van het Christelijk Nationaal Vakverbond in Nederland.

Drs. C. F. WIERINGA,

directeur Universitair Instituut Vormingswerk Bedrijfsleven.

boekbespreking

E. Rosenstock-Huessy: De onbetaalbare mens. 200 pag. Lemini-scaat Paperback, Rotterdam.

Rosenstock-Huessy neemt een bijzondere plaats in onder de schrijvers over samenleving en bedrijf. Zijn methode is niet die van onderzoek en meting, maar veeleer beschouwing en intuïtie. Dit maakt zowel de kracht als de zwakte van het boek uit. Men stuit op uitspraken, die tot nadenken stemmen, maar anderzijds zijn er ook nogal wat passages, die men graag bewezen had gezien en die wat apodictisch aandoen. Ondanks zijn uitdrukkelijk afwijzen van romantiek, gaat er m.i. nogal wat romantiek in het boek verscholen. De schrijver gaat er m.i. al te zeer vanuit, dat er een beter, natuurlijker en humaner verleden achter ons ligt. A.

Pierre Teilhard de Chardin.

Eén van de grootste geleerden van deze eeuw is Teilhard de Chardin (1881—1955). Vóór zijn dood was Teilhard de Chardin voornamelijk bekend als paleontoloog (beoefenaar van de wetenschap der uitgestorven dieren en planten-soorten). Hij heeft lang in China gewerkt, waar hij de „Pekingmens” heeft ontdekt.

Na zijn dood bleek deze Jezuïetenpriester een groot wijsgerig denker te zijn.

Zijn verdienste ligt o.a. op het terrein van de verhouding christendom-wetenschap op het gebied van de ontwikkeling van de mensen, dieren en planten.

Zijn bekendste werk is: „Het verschijnsel mens”, dat in de (evolutie) Aula-serie is verschenen. Veel werken van en over Teilhard de Chardin zijn

nu verschenen in de „Bibliotheek Teilhard de Chardin”, onder redactie van Prof. Dr. H. H. R. von Koenigswald en Dr. N. M. Wildiers, bij de uitgeverij „Het Spectrum”, Utrecht-Antwerpen.

De menselijke groep. Prijs f 5,75, bij intekening f 4,90. 143 pagina's.

In dit boek geeft Teilhard de Chardin zijn visie op het ontstaan van de menselijke groep. Hij geeft hierin de meest waarschijnlijke interpretatie van de huidige kennis betreffende de verdeling in tijd en ruimte van de menselijke fossielen op aarde sedert het ontstaan van de mens. De eerste zone noemt hij de stengel, die reeds de gemeenschappelijke kenmerken bezit. Op basis van dit begin vinden vertakkingen plaats, waarvan sommige takken na een bepaalde tijd uitsterven (fossiele mensen). In het tweede deel van dit boek wordt dieper ingegaan op de bijzonderheden van de soort mens.

Het loflied. Prijs f 4,50, bij intekening f 3,90. 125 pagina's.

Dit boek bestaat uit vier delen: De mis en de wereld; Christus in de materie; de geestelijke macht van de stof, en Gedachten. In deze vier opstellen mediteert Teilhard over zijn geloof, over zijn relatie met God.

In deze meditaties komt duidelijk naar voren de relaties, die Teilhard de Chardin heeft gelegd tussen zijn geloof en zijn wetenschap.

Deze verwevenheid maakt deze hoofdstukken uitermate moeilijk voor een leek op het gebied van de R.-K. theologie en de paleontologie.

Is Christelijke vak- beweging ook nu nog nodig?

De aanleiding tot de vraagstelling

1. De vraag naar het bestaansrecht van de christelijke vakbeweging is weer aan de orde.

Over dat feit op zichzelf behoeft niemand zich te verbazen. De grond voor het bestaan van de christelijke vakbeweging is altijd betwist, van kerkelijke zijde zowel als van de kant van andere werknemersorganisaties. En dat zulks vandaag weer of opnieuw het geval is kan geen verwondering wekken. Wij leven in een tijd, die wel genoemd wordt de periode van de crisis der zekerheden. Dat in zulk een tijd de vraag of christelijke vakbeweging nodig of wenselijk is, opnieuw aan de orde wordt gesteld lijkt haast vanzelfsprekend.

2. Voor verwondering bestaat er derhalve geen grond. Maar er is ook geen aanleiding tot gevoelens van droefenis, teleurstelling of ergernis over de aandacht, die wederom gewijd wordt aan de vraag naar de wenselijkheid of de noodzaak van het bestaan der christelijke vakbeweging. Het bezig zijn met die vraag kan slechts van nut zijn, zowel voor de leiding als voor de leden der beweging. Elke generatie zal immers zelf een antwoord moeten geven op deze vraag. Was het niet Goethe, die zei, dat een geslacht — wil het een erfenis werkelijk bezitten — daarom moet worstelen? Het zou enerzijds van kortzichtigheid getuigen, wanneer een generatie niet bereid zou zijn bij haar overwegingen de vruchten van het beraad van een vorig geslacht te betrekken, maar anderzijds zal de huidige generatie, mede gelet op de omstandigheden waarin *zij* verkeert, het antwoord op de opnieuw aan de orde zijnde vraag dienen te geven.

3. Door *wie* wordt de bestaansgrond van de christelijke vakbeweging thans in discussie gebracht? Deze vraag is niet van doorslaggevende betekenis, omdat — naar *A. F. de Savornin Lohman* terecht steeds betoogde

— het er niet in de eerste plaats om gaat *wie* iets zegt, maar om *wat* er gezegd wordt. Het kan echter met het oog op een beoordeling van de achtergronden van belang zijn te weten uit welke hoek een vraagstuk aan de orde wordt gesteld.

Als ik me niet vergis, dan komt de vraag of christelijke vakbeweging nog nodig of wenselijk is, vandaag méér van buiten de beweging dan van binnenuit:

in de eerste plaats van de zijde der socialistische vakbeweging;
en in de tweede plaats uit kerkelijke en theologische kring.

Dat levert op zichzelf al weer geen grond voor verwondering op. Zo is het immers altijd geweest. Maar toch zijn de argumenten niet in alle opzichten gelijk aan die van weleer. Tenminste is er sprake van nuance-verschillen.

Voor al in de kring van onze rooms-katholieke mede-christenen is er verschil. Na het laatste concilie van de Rooms-Katholieke kerk is daar zóveel aan het veranderen, althans onder de „intellectuelen”, dat menig gewone „leek” thans verklaart het niet meer te kunnen bijhouden. „Op alles is kritiek”, zei rector *J. Doesburg*, de geestelijke adviseur van het N.K.V., in zijn traditionele toespraak op de laatste verbondsraadsvergadering van de rooms-katholieke vakcentrale. Het woord „kerk” — aldus rector *Doesburg* — is al bijna even impopulair als het woord „vakbeweging”. Alles wat bestaat en een bepaalde vorm heeft gekregen, wordt hevig aangevochten. Kerk, vakbeweging, politiek, priesterschap, huisgezin, krant, radio, t.v., sport, wetenschap, onderwijs, kortom alle fronten zijn in discussie . . . . Bisschoppen zouden alleen nog te gebruiken zijn als gezag, indien ze een verbod uitvaardigen dat het de katholieken verboden is zich bij een katholieke organisatie aan te sluiten of katholieke scholen er op na te houden. Geen enkele instelling van de Kerk, maar ook geen enkele groepering die op een of andere manier een katholiek stempel draagt, is op het ogenblik veilig.”¹⁾

Dat dit alles vandaag in de rooms-katholieke kring pregnanter tot uiting komt dan in die der protestanten, houdt, dunkt mij, verband met het overigens gezonde verschijnsel van het volwassen worden der katholieke leken, een emancipatie, waarvan sommige rooms-katholieke intellectuelen echter een zodanig gebruik maken, dat de vraag rijst of de pas verworven vrijheid wel voldoende beleidvol wordt benut.

4. Maar het moge dan waar zijn, dat de vraag naar het bestaansrecht van de christelijke vakbeweging thans méér van buiten dan van binnenuit wordt opgeworpen, dat wil nog niet zeggen, dat in de beweging zelf terzake geen enkele onzekerheid heerst. Met name de omstandigheid, dat de drie vakcentralen er na de tweede wereldoorlog herhaaldelijk in geslaagd zijn ook met betrekking tot zeer belangrijke vraagstukken een gemeenschappelijk standpunt in te nemen, doet in de eigen kring de vraag rijzen: is een „afzonderlijke” christelijke vakbeweging nog wel nodig? Het gezamenlijk optreden van de drie vakbonden in een bepaalde bedrijfstak leidt tot dezelfde vraagstelling.

5. Uit vorenstaande overwegingen moge zijn gebleken, dat en waarom het aanbeveling verdient ons bezig te houden met de vraag: is christelijke vakbeweging ook nu nog nodig?

De vraag gaat kennelijk uit van de gedachte, dat christelijke vakbeweging in elk geval noodzakelijk is *geweest*. Het gaat er dus blijkbaar om of die noodzaak *nu nog* aanwezig is.

Tot goed begrip lijkt het daarom wenselijk ons eerst een ogenblik bezig te houden met de vraag: waarom werd christelijke vakbeweging destijds — laat ons zeggen in de eerste helft van deze eeuw — nodig geacht? De geschiedenis is weliswaar niet normatief voor ons handelen in het heden, maar de historie is wel leerzaam. Niet zonder gevaar en soms zelfs niet straffeloos kan men aan haar voorbijgaan. „Zij, die zich het verleden niet herinneren, zijn gedoemd het opnieuw te beleven”, zei *Santayana*.

Het verleden

6. Wie de wordingsgeschiedenis van de christelijke vakbeweging alsmede de wijze, waarop het goed recht van deze beweging verdedigd werd, nauwkeurig bestudeert, zal tweeërlei lijn bespeuren.

De eerste noemt men wel de „negatieve”. Haar aanhangers motiveerden het bestaan van de christelijke vakbeweging met de stelling, dat de stichters dezer beweging *genoopt* werden tot christelijke vakbeweging, omdat de algemene organisatie niet meer algemeen was. De bewijsvoering voor deze stelling was dan als regel:

De bonafide vakbeweging is in Nederland begonnen als een algemene organisatie. Christen-arbeiders waren mede lid van en gaven mede leiding aan deze algemene organisatie. In deze algemene organisatie is gebracht de propaganda voor en de toepassing van een leer, die strijdig is met het Evangelie èn met het wezen der vakbeweging. De christen-arbeiders werden daardoor tegen hun wil èn tot hun spijt genoodzaakt deze organisatie, die niet meer algemeen was, te verlaten. Tegen hun wil en tot hun spijt! ²⁾ Men noemt deze rechtvaardiging van het bestaan der christelijke vakbeweging „negatief”, omdat in deze gedachtengang *anderen* en wel de socialisten de oorzaak zijn van de oprichting en het voortbestaan van de christelijke vakbeweging.

De wording en ontplooiing van de christelijke vakbeweging werden echter nog op een tweede manier verdedigd en wel op de dusgenaamde „positieve” wijze:

De christelijke belijdenis en de christelijke levens- en wereldbeschouwing zijn ook voor de sociale strijd van beslissende betekenis. Oplossing van het sociale vraagstuk is slechts mogelijk in de weg van het Evangelie. Daarom is *christelijk*-sociale actie geboden. Dus niet omdat het gedrag van anderen tot christelijke organisatie noopt, maar omdat de christelijke belijdenis daartoe dringt.

Het is vooral het Sociaal Congres van 1891 geweest, dat het besef heeft verlevendigd, dat het Evangelie niet alleen de blijde boodschap is voor de enkeling, doch eveneens voor de samenleving in beroep en bedrijf. ³⁾

7. Toch is steeds — misschien niet bij allen in dezelfde mate — de overtuiging levend gebleven, dat de algemene vakbeweging christelijk moet zijn èn dat alleen de christelijke vakbeweging werkelijk algemeen is. Met

name bij de geschillen over wat men pleegt te noemen „princiële” kwesties ⁴⁾ is gebleken, dat de mannen van de christelijke vakbeweging een waarlijk algemene christelijke vakorganisatie begeerden, een beweging met een roeping jegens heel het volk.

Sectarisme zowel als separatisme was de pionier der christelijke vakbeweging vreemd. Zij wensten geen vakorganisatie van zich isolerende christenen. Zij streefden naar een christelijke vakorganisatie voor heel de arbeidersstand. ⁵⁾

Ik ben mij ervan bewust, dat er achter de tegenstelling „organisatie van christenen” of „christelijke organisatie” een flinke problematiek steekt. Maar een belangrijk accent-verschil is het in elk geval wel. Ik kom er nog op terug.

Die christelijke vakbeweging is niet geprotegeerd door de kerk. Nog altijd is waar wat mr. *J. Schokking* betoogde: „De van sociaal-democratische zijde nogal eens verkondigde stelling, dat de christelijke arbeidersbeweging het werk van dominees en geestelijken zou zijn, is — althans wat de dominees betreft — in strijd met de waarheid.” ⁶⁾

Slechts zéér weinig of geen medewerking ondervond de christelijke vakbeweging van de officiële kerk. En voor zover die officiële kerk de christelijke vakbeweging waardeerde, vloede die achting veelal niet voort uit haar arbeid en strijd maar uit de „bewarende en beschermende” invloed, die van haar uitging. ⁷⁾ Alsof er van die bewaring en verscherming iets terecht zou zijn gekomen, wanneer de christelijke vakbeweging de arbeiders niet had getrokken door haar optreden, haar werk en haar actie!

Tot zover over de vraag, waarom christelijke vakbeweging in het verleden noodzakelijk werd geacht.

Alvorens nu te zoeken naar een antwoord op de vraag of die noodzaak ook thans nog aanwezig is, komt het aanbevelenswaardig voor nog aan een ander punt aandacht te schenken, namelijk: welke betekenis had de christelijke vakbeweging in de *praktijk*? Uitgangspunten, motieven, beginselen kunnen belangrijk zijn, maar vooral voor de vakbeweging geldt: wat gebeurt er mede in de werkelijkheid van het alledaagse leven?

De invloed der christelijke vakbeweging

8. Terzake van dit zo belangrijke punt kan degene, die objectief wil oordelen, mijns inziens slechts tot de slotsom komen, dat de betekenis der christelijke vakbeweging in de praktijk van het beroeps- en bedrijfsleven groot was. Dat wil niet zeggen, dat de bladzijden harer geschiedenis vlekkeloos zijn. Zij heeft meer dan één fout gemaakt. Om een concreet voorbeeld te noemen — al geldt dit méér voor de voorlopers van de christelijke vakbeweging dan voor de beweging zelf —: het standpunt met betrekking tot het stakingsvraagstuk was stellig niet altijd even helder. Maar wellicht verdient de *aarzeling* ten aanzien van de hantering van een machtsmiddel in de sociale strijd meer respect dan het onbeschroomde gebruik van het stakingswapen.

Volledig erkennende derhalve, dat de christelijke vakbeweging zeker niet foutloos geopereerd heeft, kan noch mag worden verzwegen, dat de christe-

lijke vakbeweging — en thans het begrip „christelijk” genomen in inter-confessionele zin — in menig opzicht van beslissende betekenis voor de richting van de maatschappelijke ontwikkeling is geweest. Het spreken daarover is een moeilijke zaak; men geeft spoedig aanleiding tot het verwijt van hovaardij.

Bij de behandeling van ons onderwerp kan echter aan dit punt nu eenmaal niet voorbijgegaan worden. Ik betoog geenszins, dat de socialistische vakbeweging op de richting van de sociale ontwikkeling géén invloed heeft uitgeoefend. Dat zou dwaasheid zijn. Wij leven in een land, waarin meer dan één maatschappijbeschouwing wordt aangehangen.

Tal van maatregelen op sociaal en staatkundig gebied zijn de vrucht van een compromis. Enige reserve is dan ook altijd geboden, wanneer een groep of een richting zegt: dat heb ik gedaan.

Wanneer het echter gaat over de *richting* van de maatschappelijke ontwikkeling, dan mag en moet worden gezegd, dat de invloed daarop van de zijde der christelijke vakbeweging groot is geweest. Voor zover de socialistische vakbeweging heeft medegewerkt aan de verwezenlijking van verschillende sociale desiderata — en wie zou willen ontkennen dat zij dit gedaan heeft? —, deed zij dat toch voor een belangrijk deel door terzijdestelling van eigen, *oorspronkelijke* gedachten en door toepassing van andere beginselen. Ik moge drie belangrijke zaken noemen:

In de eerste plaats denk ik aan het beslissende punt van het overleg tussen ondernemer en arbeider, aan de gedachte van de samenwerking en aan die van de bedrijfsgemeenschap. Het instituut van de c.a.o. en instellingen als de Stichting van de Arbeid en de Sociaal-Economische Raad zijn méér de vruchten van christelijk-sociale bezinning over de verhouding tussen werkgever en werknemer dan van het oorspronkelijk socialistische klassenstrijdsdenken.

Dat geldt ook van de sociale verzekering in het algemeen (verzekering of staatsvoorziening), al moet toegestemd worden, dat voor wat betreft de volksverzekeringen geen sprake is van méér en minder.

In de derde plaats noem ik het streven naar vermogensvorming (socialisatie of persoonlijke bezitsvorming).

Het komt mij voor, dat het hier om drie, voor het sociale beleid essentiële zaken ging:

de verhouding tussen ondernemer en arbeider;

de taak van de staat met betrekking tot het sociale leven;

de eigendom.

Op elk van deze punten heeft de christelijke vakbeweging een invloed geë oefend, die uitging boven haar getal en die tot zegen is geweest voor het Nederlandse volk en zijn beroeps- en bedrijfsleven.

En tenslotte mag niet onopgemerkt blijven, dat in tijden, waarin het erop aankwam — ik denk met name aan de bezettingsperiode —, onloochenbaar is gebleken van welk een grote betekenis het bezit van een metafysisch steunpunt ook voor de vakbeweging is en hoe zwak de leiding staat van een beweging, die zulk een houvast mist.

Overigens voegt de christelijke vakbeweging ter zake geen enkele hovaardij. Wanneer zij op een zo wezenlijk punt als bijvoorbeeld de verhouding tussen werkgever en werknemer een koers heeft gevaren, die beter is gebleken te zijn dan die van anderen, dankt zij dat niet aan zichzelf doch aan de omstandigheid, dat zij een uitgangspunt buiten zichzelf had, een bron en een norm in de Openbaring.

Het tot dusver gezegde samenvattende:

- a. de christelijke vakbeweging heeft willen zijn en naar de mate van haar krachten is zij geweest: *algemene, christelijke vakbeweging* met de klemtoon op alle drie de woorden;
- b. zij heeft de richting van de sociale ontwikkeling in belangrijke mate *bëinvloed*.

Is christelijke vakbeweging ook nu nog nodig?

9. Thans rijst dus de vraag of christelijke vakbeweging ook in het heden nog noodzakelijk of wenselijk is.

Zijn de omstandigheden in het bedrijfsleven in het algemeen en in de sociale beweging in het bijzonder zodanig gewijzigd, dat er thans geen noodzaak tot christelijke vakorganisatie meer bestaat?

Er zijn mensen, die spoedig gereed zijn met hun antwoord. Zij zeggen: er is niets veranderd; de socialisten zijn nog precies dezelfde als vijftig, zestig jaar geleden en reeds daarom moet de christelijke vakbeweging voortbestaan.

Dezulken doen de waarheid mijns inziens geweld aan. Het zou voor de rechtvaardiging van het bestaan der christelijke vakbeweging wel erg „gemakkelijk” zijn, wanneer gesteld zou kunnen en moeten worden, dat er in het socialisme niets veranderd is, dat men nog altijd onverkort op het klasstrijdsstandpunt staat, dat men alles verwacht van de statelijke overheid, dat met socialisten niet in goed vertrouwen kan worden samengewerkt, enz. Maar wie dat beweert spreekt onwaarheid. Grote veranderingen hebben zich in het socialisme voltrokken; de evolutie is voorts in die kring ook nu nog volop aan de gang. En op het stuk van de samenwerking is er geen enkele reden om het liberalisme meer te vertrouwen dan het socialisme; de politieke geschiedenis leert eer het tegendeel.

De vragen waar het echter, dunkt mij, op aankomt zijn tweërlei: Zou die evolutie in de Nederlandse socialistische kring zich ook en in dezelfde omvang hebben voltrokken zonder de actie van de christelijk-sociale beweging? En wat zal er gebeuren, wanneer er geen christelijke vakbeweging meer zou zijn?

10. Voor wat het verleden betreft, lijkt het mij zoals reeds opgemerkt niet voor tegenspraak vatbaar, dat het christelijk-sociale denken grote invloed heeft geoefend op het denken en doen in de Nederlandse socialistische kring. Wanneer men het optreden van een organisatie als het N.V.V. vergelijkt met dat van socialistische vakverbonden in andere landen, past mijns inziens slechts waardering en erkentelijkheid. Dat hier ook

invloeden van de met het N.V.V. samenwerkende Nederlandse zuster-vakcentralen manifest worden, laat zich mijns inziens niet loochenen. Ik ben dan ook geneigd de vraag of de evolutie in de socialistische kring zich óók en in dezelfde omvang zou hebben voltrokken zónder de actie van de christelijk-sociale beweging ontkennend te beantwoorden.

Omgekeerd heeft — ik wees er reeds op — de socialistische vakbeweging invloed geoeffend op de christelijke vakorganisatie. De christelijke vakverbonden van andere landen „verwijten” het C.N.V. en het N.K.V. nog wel eens, dat de christelijke vakbeweging in Nederland te „dirigistisch” is. Zij bedoelen dan, dat de Nederlandse christelijke vakbeweging te gemakkelijk overheidsoptreden op sociaal-economisch gebied aanvaardt. Mijns inziens kan niet ontkend worden, dat hier de invloed van de socialistische vakorganisatie op het optreden van de christelijke vakbeweging openbaar wordt. En — voeg ik eraan toe — ik betreur die invloed op dit punt niet. Vele Nederlandse christenen — en daaronder vooral protestanten — beschouwen de overheid veel te negatief. Zij zien alleen de gevaren van overheidsoptreden en niet de zegen van een overheid, die de publieke gerechtigheid bevordert. Vooral verkeerde interpretaties van het „beginsel” van de soevereiniteit in eigen kring hebben tot veel verwarring in de Nederlandse protestantse kring aanleiding gegeven. ⁸⁾

Op het punt van de protestantse beschouwing van de taak van de overheid met betrekking tot het sociaal-economische leven heeft het Nederlandse socialisme corrigerend gewerkt. Er is dus zonder twijfel sprake van een invloed van het socialisme in de christelijke kring.

Maar evenzeer zal moeten worden erkend, dat terzake van voor de vakbeweging zéér relevante punten de christelijke sociale beweging heeft ingewerkt op theorie en praktijk van de socialistische vakbeweging. Ik noemde reeds een enkele zaak. Daaronder is vooral de beschouwing over de verhouding tussen werkgever en werknemer van overwegende betekenis. Het is dan ook geen toevallige omstandigheid, dat het overleg en de samenwerking tussen ondernemers en arbeiders nergens ter wereld beter zijn dan in Nederland, waar de christelijke vakbeweging (rooms-katholiek en protestant-christelijk) tot grote ontplooiing is gekomen. Wanneer men de huidige opvattingen in het N.V.V. over de verhouding werkgever-werknemer vergelijkt met die van bijvoorbeeld 50 jaren geleden alsmede met die van socialistische organisaties in andere landen, dan — het zij herhaald — past slechts dankbaarheid. ⁹⁾

11. De vraag rijst nu: wat zou er geschieden, wanneer er geen christelijke vakbeweging meer was, doch alleen een „algemene”, bijvoorbeeld naar Engels model? Met stelligheid kan niemand die vraag beantwoorden. Maar er is wel een aantal overwegingen, die, dunkt mij, aandacht verdienen.

Een fusie met het N.V.V. kan — als ik het goed zie — slechts tot stand komen, wanneer de nieuwe organisatie zich niet nadrukkelijk bindt aan de christelijke belijdenis. Er zal dan stellig in het statuut een bepaling worden opgenomen, zoals ook thans bij het N.V.V. geldt, namelijk dat ieder lid bevoegd is een aan de orde zijnd vraagstuk vanuit zijn geloofsovertuiging te benaderen. Misschien komt er zelfs wel in te staan, dat zulks op prijs wordt gesteld. Maar — en daar gaat het om — de organisatie als zodanig

is niet gebonden aan het christelijk belijden. Mij dunkt volkomen terecht heeft het C.N.V. in zijn brief van 1954 aan de Generale Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk — zulks naar aanleiding van het rapport „Kerk en Vakbeweging” — opgemerkt, dat het droevig met de democratie in de vakbeweging zou zijn gesteld, indien een lid *niet* zou mogen getuigen van zijn diepste levensovertuiging. „Maar niet de vraag of hij dit *mag* doen is relevant, doch de vraag of deze levensovertuiging bindend is voor de beslissingen, die de *organisatie* (waarvan hij *één* lid is, doch waarvoor hij *geheel* verantwoordelijk is) neemt. Een lid ener vakorganisatie is niet alleen verantwoordelijk voor zijn *stem*, maar ook voor het uiteindelijke *besluit* der organisatie. Een vakvereniging is geen gezelligheidsvereniging, waarin een bepaalde sfeer heerst, en is ook geen vereniging, waar getuigenissen worden afgelegd. Een vakvereniging is een organisatie, die werkt en strijdt in de maatschappij, en evenals de enkeling een norm behoeft voor haar handelen.”¹⁰⁾

Mag de christen de gebondenheid van de organisatie aan het christelijk belijden prijs geven? Ik geloof: neen. Dat mag hij niet. Dat mag niet wanneer de christen individueel optreedt. En dat mag ook niet, wanneer 10 of 100 of 1000 mensen gezamenlijk optreden. Een lid is mede-verantwoordelijk voor wat zijn organisatie doet of nalaat. Hij moet in zijn organisatie een legitiem beroep kunnen doen op het christelijk belijden, niet in die zin dat de leiding en de mede-leden kunnen volstaan met te zeggen: dat is interessant, maar in dier voege, dat voor de organisatie zelve dit beroep op het christelijk belijden *ontvankelijk* is en de organisatie de goddelijke wet en het heilig Evangelie inderdaad aanvaardt als beslissende autoriteit.

Dan is er — ik ontken het geenszins — nòg ruimte voor verschil van opvatting, maar dat is de vrijheid die een christenmens gegeven is. De Bijbel is geen, zoals *Heinz-Dietrich Wendland* het uitdrukte, „kleine huisapotheek van sociaal-ethische aanwijzingen”.¹¹⁾

Tweeërlei organisatie

12. Betekent dat nu, dat christenen slechts van christelijke verenigingen lid kunnen zijn? Neen, dat betekent dat niet. Er zijn namelijk tweeërlei organisaties:

organisaties, wier doel en middelen tevoren in concreto vaststaan;
organisaties, wier doel en middelen in elke concrete situatie opnieuw moeten worden bepaald.

Tot de eerste reken ik: de A.N.W.B., het Rode Kruis en allerlei technische verenigingen. Van zulke verenigingen kan een christen, als hij instemt met het tevoren vastgestelde doel en met de vooraf bepaalde middelen die ter bereiking van dat doel zullen worden aangewend, met een goed geweten lid zijn. Dan ontmoet hij wel eens vragen en moeilijkheden, die voortvloeien uit de samenwerking met andersgezinden: de toon in de verenigingsbladen, de soms aanwezige neiging om op zondag te vergaderen, danspartijen waarbij hij zich niet thuisvoelt, enz. Hoe belangrijk dergelijke

dingen ook beschouwd mogen worden, zij raken niet het *doel* van de vereniging. De christen is geroepen een voorbeeld te geven en mede te helpen aan de totstandkoming van een goede sfeer. De praktijk leert, dat, als dit niet op een vitterige maar uitnodigende manier gebeurt, de verdraagzaamheid in ons volk in het algemeen nog wel zo groot is, dat echte samenwerking mogelijk is. Die samenwerking slaagt dáárom, omdat over het doel èn over de middelen van de vereniging overeenstemming bestaat.

Geheel anders ligt de zaak in de organisaties van de tweede groep, de organisaties, die bezig zijn met de sociale verhoudingen, met de hervorming van de maatschappelijke structuur, met lonen en arbeidstijden, met prijzen en werkgelegenheid, met de verhouding tussen overheid en bedrijfsleven en met de intermenselijke betrekkingen in het beroeps- en bedrijfsleven. Deze organisaties moeten in elke concrete situatie opnieuw hun standpunt en het te voeren beleid bepalen. Moet een bepaald loonpeil worden aangevaard of niet? Zo nee, is een staking gerechtvaardigd en verdraagt het algemeen belang zulk een staking? Moet in fabriek A genoeg worden genomen met doorwerken op zondag? Dient opgetreden te worden tegen een bepaalde prijsverhoging? Hoe te handelen met de pensioenen? Welk beleid moet worden gevolgd met betrekking tot de rechtsvorm van de onderneming? enz.

Wekelijks, soms dagelijks moeten standpunten worden bepaald in velerlei belangrijke en minder gewichtige aangelegenheden. Met andere woorden: het *concrete doel* moet elke keer weer opnieuw bepaald worden. En telkens moet ook beslist worden inzake de keuze van de *middelen*, die mogen of moeten worden aangewend ter bereiking van dat doel.

Evangelie en vakbeweging

13. In zulke organisaties is een grondslag, een uitgangspunt, een houvast of hoe men dat ook noemen wil onontbeerlijk. Voor de christen kan dat alleen de bijbel zijn. Niet, dat de Heilige Schrift een kant-en-klare oplossing biedt voor elk praktisch probleem. Maar een ervaring van vele jaren vakverenigings- en vakverbondsarbeid heeft mij geleerd, dat de bijbel en het gebed méér hulp bieden bij het zoeken van een verantwoord beleid dan menigeen veronderstelt. Vooral bij twijfel is een legitiem beroep op de Openbaring van beslissend belang. En dan denk ik niet aan een beroep op een bepaalde tekst, maar aan sociaal-ethische essenties van het Evangelie:

de zorg voor de armsten;

ieder denke niet alleen aan zijn eigen belang, maar ook aan dat van de ander;

opkomen voor het recht, ook als je er zelf geen belang bij hebt;

de roeping tot samenwerking ook tussen degenen, die op verschillende plaatsen in de samenleving staan;

de plicht tot gehoorzaamheid aan de overheid, voor zover je geweten dat niet verbiedt;

het is beter onrecht te lijden dan onrecht te doen;

behalve rechten zijn er ook plichten.

Misschien zegt iemand: „dat zijn ethische gedragsregels, waarmede ook degene, die zich geen christen wil noemen, het eens kan zijn.” Ja, maar de praktijk leert, dat die „horizontale” ethische regelen in het vakverenigingswerk eerst tot leven komen, wanneer zij niet losgemaakt worden van hun „verticale” binding. Geschiedt dat wel, dan verliest de organisatie haar spankracht. Het élan gaat eruit. De christelijk-sociale conferentie van 1952 sprak uit: „Voor het juiste verstaan van de bijbelse openbaring als norm voor ons christelijk-sociaal handelen is het nodig in het oog te houden, dat het goddelijk gebod der liefde tot de naaste nooit los te denken is van het gebod der liefde tot God en steeds in samenhang dient te worden gezien met de eis der gerechtigheid, gelijk deze teruggaat op wat de bijbel noemt „het recht des Heren”.¹²⁾

En daarmede kom ik tot wat althans voor mij één van de belangrijkste punten is.

14. De vakbeweging is er om deze samenleving te veranderen, om de maatschappij te hervormen. De enige, werkelijke kracht tot hervorming van het sociale leven is het Evangelie; dáár zullen de hervormende, progressieve krachten vandaan moeten komen. En wie dat Evangelie als bron voor zijn sociale activiteiten loslaat, moet geen werkelijke hervorming van de samenleving verwachten. Zulks geldt dunkt mij zowel van het individuele optreden van de mens als van zijn collectieve handelen.

Hier ligt dan ook de eigenlijke kern van mijn bezwaar tegen een eenheidsvakbeweging. Ik geloof dat een eenheidsvakbeweging minder hervormend, minder vernieuwend, minder progressief zal zijn dan een vakbeweging, die als beweging — met alle fouten en gebrek, met alle vallen en opstaan — wil leven en handelen uit het christelijke belijden.

Terecht heeft de Wereldraad van Kerken in 1948 te Amsterdam uitgesproken, dat het een gewaagde zaak is Christus' naam aan onze organisatorische activiteiten te verbinden.¹³⁾ Maar het is nòg riskanter dat niet te doen.

Het buitenland

15. Men kan het onderwerpelijke vraagstuk ook bezien bij het licht van de ervaringen in het buitenland.

Hoe is de praktijk in die landen, waar christelijke vakbeweging ontbreekt of tot slechts geringe ontwikkeling is gekomen? Zijn de sociale verhoudingen daar beter? Staat het georganiseerd overleg daar op een hoger peil? Is de betrekking tussen kerk en arbeiders daar beter?

De vragen stellen is hen beantwoorden. De praktijk in de landen, waar christelijke vakbeweging geheel of goeddeels ontbreekt, lokt niet tot ruiling van samenwerkende, naar levens- en wereldbeschouwing onderscheiden vakcentralen tegen een zogenaamde eenheidsvakbeweging.

16. Een andere overweging houdt verband met de internationale taak van de christelijke vakbeweging. Samengaan in één „ongedeelde” Nederlandse vakbeweging zou in landen, waar het socialisme nog marxistisch is, verkeerd begrepen worden. Een onjuist voorbeeld zou worden gegeven aan de christenen, die — evenals destijds de pioniers der christelijke vakbeweging in Nederland — nog dagelijks slag moeten

leveren tegen klassenstrijdbeginselen en klassenstrijdpraktijken, die voor de christenen onaanvaardbaar zijn en die strijdig zijn met het wezen van de vakbeweging. Voorts zou de zo betekenisvolle christelijk-sociale missie-arbeid in de wereld, met name in de ontwikkelingslanden, geschaad worden.

Zal een „algemene" vakbeweging de eenheid brengen?

17. Overigens moet het mijns inziens treffend genoemd worden, dat de stelling dat een zogenaamde algemene vakbeweging *eenheid* zal bewerkstelligen, meestal zonder nader bewijs wordt geponeerd.

Is die stelling echter wel juist?

Niet alleen geografisch maar ook in levensbeschouwelijk opzicht ligt Nederland tussen Duitsland en Engeland. Dat geldt eveneens van de vakbeweging te onzent. Op de vakorganisatorische verhoudingen in Nederland zijn steeds invloeden zowel uit Duitsland als uit Engeland geoefend.

De vraag rijst nu of een „algemene" vakbeweging in Nederland er één zal worden naar Duits of één naar Engels model, met andere woorden een vakbeweging à la de Deutsche Gewerkschaftsbund of een vakbeweging à la het Trade Union Congress.

Ronduit gezegd zou ik de drie samenwerkende vakcentralen in Nederland niet gaarne willen inruilen noch voor een D.G.B., noch voor een T.U.C. Een monolithisch blok als dat van de D.G.B., waarin nog steeds sterke gevoelens van klassentegenstellingen werkzaam zijn, lokt niet tot een zodanige ruil. Maar gelet op de individualistische aard van ons volk lijkt het waarschijnlijk, dat een „algemene" vakbeweging in Nederland méér trekken van een T.U.C. dan van een D.G.B. zal vertonen: een bijna niet te tellen aantal vakbonden en vakbondjes, die elk voor de belangen van hun eigen categorie of categorietje opkomen, tot schade van allen en van henzelf. Voorshands houd ik het er dan ook op, dat een „eenheidsvakbeweging" in Nederland de versplintering zéér in de hand zou werken. Wanneer niet meer een belijdenis of een levensbeschouwing dan wel een maatschappijopvatting de grondslag van het vakorganisatorisch optreden vormt, zal het belang de norm voor het handelen worden. En waar dat toe leidt, laat Engeland duidelijk zien.

Mijns inziens moet dan ook aangenomen worden, dat een eenheidsvakbeweging in plaats van eenheid eer verdeeldheid en versplintering zal bewerkstelligen.

De stelling, dat er weinig landen ter wereld zijn waarin de eenheid in de vakbeweging sterker is dan in Nederland met zijn weliswaar naar levensovertuiging gescheiden maar hecht samenwerkende drie vakcentralen, lijkt mij daarom beter verdedigbaar dan de stelling, dat in Nederland een zogenaamde algemene vakbeweging eenheid zal bewerkstelligen.

Contra-argumenten

18. Wat zijn de argumenten, die contra het voortbestaan van de christelijke vakbeweging worden aangevoerd?

Het zijn er — als ik mij niet vergis — in elk geval drie:

- a. Er is in de dagelijkse praktijk van het vakverenigingswerk hoegenaamd geen verschil in optreden en beleid van de drie vakcentralen.
- b. Christelijke vakbeweging bevordert het „isolement” en benadeelt zowel de apostolaire roeping der christenen als de taak van de kerk.
- c. Christelijke vakorganisatie schept het gevaar van de vereenzelviging van bepaalde sociaal-economische opvattingen met het Evangelie.

De drie vakcentralen „één pot nat”?

19. Vooral in dagen van loonacties ontstaat vaak de indruk, dat de drie vakcentralen „één pot nat” zijn en dat het er daarom niet toe doet van welke bond men lid is. Die indruk is verkeerd. Dat de drie vakbewegingen in de loonstrijd zoveel als slechts enigszins mogelijk is gezamenlijk optrekken moet mijns inziens toegejuicht worden. De strijd voor sociale gerechtigheid is inderdaad nog steeds een strijd. Het rechtvaardig loon komt waarlijk niet op natuurlijke wijze tot stand. Er moet voor opgekomen, voor geijverd, voor gestreden worden. En in die strijd dient verdeeldheid tot het uiterste vermeden te worden, zulks om te voorkomen, dat iemand of een groep het „verdeel en heers” zou gaan toepassen.

Binnenskamers, in het voor-overleg tussen vakcentralen en vakbonden dienen de eigen opvattingen tot uiting en tot gelding te worden gebracht. En ook tijdens de onderhandelingen moet van het eigen gevoelen reukenschap worden gegeven. De achtergronden daarvan mogen evenmin verzwegen worden. Zij behoren te functioneren bij de poging tot overtuiging van de „tegenpartij”. In het overleg met de werkgevers gaat het erom: de binding met de eigen, diepste levensovertuiging te handhaven, voor het daaruit verworven standpunt instemming te verkrijgen bij de mede-strijders en van daaruit tot het uiterste te pogen naar buiten gemeenschappelijk op te treden. Een breuk in de samenwerking kan onvermijdelijk zijn; de geschiedenis van de vakbeweging heeft het meer dan éénmaal geleerd. Maar met het trekken van de conclusie, dat een verbreking van de samenwerking onvermijdelijk is, zij men niet te haastig! Als het gaat om 5, 6 of 7 % loonsverhoging (of loonsverlaging, zoals in de tijden toen inflatie iets minder gemakkelijk werd aanvaard dan thans), moet men niet te spoedig en liefst in het geheel niet zeggen, dat 5 % wél met de grondslag der organisatie klopt en 7 % niet, of omgekeerd.

Wanneer het echter gaat om de wijze van *beslechting* van een geschil, spreekt het christelijk belijden wél duidelijke taal. In het geval een geschil opgelost kan worden door het aanvaarden van de uitspraak van een onpartijdige derde, behoort de christelijke vakbeweging ja te zeggen, ook al zegt ieder ander neen. Het is de christelijke vakbeweging te doen om het recht ook terzake van de loonvorming. En de kans, dat een rechtvaardig loon tot stand komt is groter, wanneer men bij ontstentenis van overeenstemming uitspraak laat doen door een onpartijdige derde dan wanneer men de macht in de waagschaal gooit.

Met andere woorden: tijdens loonacties tot het uiterste trachten de eenheid aan werknemerszijde te bewaren, maar, als een wezenlijk grondbeginsel

van de christelijk-sociale beweging in geding komt, niet de moed missen om alleen te staan. In zo'n geval geldt Groen van Prinsterer's woord: in het isolement — dat is in onze beginselvastheid — ligt onze kracht.

20. Intussen is het een ernstige misvatting, dat het vakbewegingswerk opgaat in loonacties. Van de acht bestuurders van het C.N.V. is er één in het bijzonder belast met de loonpolitiek. De zeven anderen zijn dagelijks bezig met andere zaken. Men leze er het laatste verbondsverslag maar op na. Dat geldt van de beide andere vakcentralen in precies dezelfde mate. Ik doe slechts een greep:

- beroepskeuze;
- handels-, nijverheids- en landbouwonderwijs;
- sociale verzekering;
- structuur onderneming;
- jeugdwerk;
- maatschappelijk werk;
- arbeidsbescherming;
- bezitsvorming;
- vakantiebesteding;
- internationaal sociaal-economisch overleg;
- volksgezondheidszorg;
- scholing en vorming.

Over al dat werk schrijven de kranten weinig (misschien de bladen van de vakbeweging zelf óók). Ik heb echter het gevoel, dat het zwaartepunt van het vakbewegingswerk steeds meer komt te liggen bij:

- de zorg voor de werknemer in zijn persoonlijke werksituatie;
- de hervorming van de structuur van de maatschappij;
- de internationale sociale opdracht.

In zekere zin kan men zeggen, dat de eigenlijke taak van de christelijke vakbeweging thans pas begint. ¹⁴⁾ Tot dusver moest veel aandacht gewijd worden aan het scheppen van de materiële voorwaarden voor een menswaardig bestaan: lonen, arbeidstijd, sociale verzekering. Zonder te stellen, dat al deze, het stoffelijk welzijn van de werknemer rakende, vraagstukken nu geheel zijn opgelost, mag en moet toch wel gezegd worden, dat steeds meer het, wat ik zou willen noemen, *eigenlijke* sociale vraagstuk in het gezichtsveld komt:

- de positie van de enkele mens in beroep en bedrijf;
- de verhouding tussen degenen, die op verschillende posten in de onderneming staan;
- het internationale sociale vraagstuk.

Bij de uitoefening van dit sociale diaconaat en deze actie tot herstructurering van het sociaal-economische leven zullen de mens-, de levens- en de maatschappijbeschouwingen een belangrijke rol vervullen en moeten vervullen. Want hoe zal deze dienst aan mens en samenleving te verrichten zijn zonder een visie op de mens, zijn oorsprong, zijn opdracht en zijn bestemming? Dat werk zal naar mijn overtuiging niet kunnen geschieden zonder een houding te bepalen tegenover de goddelijke wet en het heilig Evangelie. Als de geboden Gods en het Evangelie niet te missen waren bij het opruimen van materiële wantoestanden, valt niet in te zien, waarom en hoe de meest wezenlijke sociaal-ethische vraagstukken aangepakt en opgelost moeten worden zonder bij de vaststelling van de grondslag, de middelen en de doeleinden van het vakorganisatorisch optreden acht te geven op wet en Evangelie.

Bevordert christelijke vakbeweging het „isolement“?

21. Christelijke vakbeweging bevordert het „isolement“, zo zegt men. Daarover kan ik kort zijn; verwezen kan worden naar een officieel schrijven van het C.N.V. In zijn brief van 1954 aan de Generale Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk heeft het C.N.V. opgemerkt:

„Meermalen wordt ook de indruk gewekt, dat de christen, die zich christelijk organiseert, zich „isoleert“, terwijl de christen, die zich socialistisch organiseert, apostolair zou handelen. Dit schijnt ons een volkomen foutieve voorstelling van zaken te zijn.

Opgemerkt moet worden, dat het gewone lid slechts enkele avonden per jaar in vakbewegingskring verkeert. Dat iemand, die zich christelijk (of socialistisch of liberaal) organiseert zich dáárdóór zou „isoleren“, valt niet in te zien. Voor wat de christelijk-georganiseerde betreft, is het tegendeel het geval. De christen, die zich christelijk organiseert, blijft in onderneming en bedrijf; hij wordt in het bedrijf op zijn christelijk-georganiseerd-zijn *aangesproken*. Dat het christelijk getuigenis door christelijk-georganiseerd-zijn zou worden belemmerd, is daarom volstrekt onjuist. Heel de werkelijkheid van het leven in fabrieken, kantoren en werkplaatsen verzet zich tegen een zodanige voorstelling.”¹⁵⁾

„Naar ons gevoelen is het een door en door onware voorstelling van zaken, dat iemand, die zich christelijk organiseert, zich dáárdóór isoleert, zich separeert of zich onttrekt aan zijn apostolaire opdracht.

Van wie isoleert of separeert hij zich? Van zijn collega's? Doet hij dat door enkele malen per jaar naar een vergadering van zijn vakorganisatie te gaan?

Het tegendeel is het geval. Iemand, die christelijk georganiseerd is, wordt in het bedrijf of het bureau op dat christelijk georganiseerd zijn *aangesproken*. De werkelijkheid van het bedrijfsleven leert, dat in dit christelijk-georganiseerd-zijn heel dikwijls het aanknopingspunt ligt voor het gesprek met de buiten-kerkelijke collega.”¹⁶⁾

Elders in deze brief van het C.N.V. aan de Hervormde Synode werd gehandeld over de eveneens veel verkondigde opvatting, dat het bestaan van christelijke vakbeweging een belemmering zou zijn voor de verkondi-

ging door de kerk van het Evangelie aan de duizenden buitenkerkelijken: „Deze opvatting wordt dikwijls met veel stelligheid verkondigd, maar niet bewezen. Uiteraard kan in deze dingen niet met exacte bewijzen gewerkt worden, maar juist die omstandigheid zou, dunkt ons, moeten nopen tot grotere voorzichtigheid. Deze voorzichtigheid zou bevorderd worden, wanneer acht gegeven wordt op de relatie kerk-arbeiders (beter: het ontbreken van enige relatie) in landen, waar een protestants-christelijke vakbeweging niet bestaat en de christenen lid zijn geworden van een zich „algemeen” noemende socialistische vakbeweging (Engeland, Scandinavië, enz.). Tot deze voorzichtigheid zou o.i. vooral moeten nopen de gedachte, dat men met zulke uitspraken veel leed doet aan de duizenden, die mede uit *apostolaire* motieven de christelijke vakbeweging dienen.”¹⁷⁾

Het gevaar van de vereenzelviging

22. Ik kom nu tot wat ik als het moeilijkste punt beschouw: het gevaar van de vereenzelviging.

Men kan zich van dit punt vrij gemakkelijk „afmaken”. Geantwoord kan namelijk worden, dat het argument van de vereenzelviging het veelvuldigst gebruikt werd door hen, die in de jaren vlak na de tweede wereldoorlog de kerk tot uitspraken verleidden, die tenminste de indruk wekten van een vereenzelviging van de kerk met de toenmalige opvattingen in socialistische kring. Maar hoewel een dergelijke repliek op zichzelf niet onjuist is, is daarmede het zo belangrijke punt van het vereenzelvingsgevaar niet afgedaan.

Men kan ook meer formeel redeneren en zeggen: de Wereldraad van Kerken heeft in Amsterdam in 1948 niet gesproken over de christelijke vakbeweging, doch alleen over christelijke *politieke* partijen. Ook die opmerking is juist. In het rapport over „De Kerk en de maatschappelijke wanorde” wordt wel gehandeld over de vereenzelviging, doch uitsluitend over de vereenzelviging van de Kerk met een *politieke partij*: „De Kerk als zodanig mag zich niet vereenzelvigen met enige politieke partij en zij mag niet handelen alsof zij zelf een politieke partij is. Over het algemeen is het optreden van zulke partijen *gewaagd*, omdat zij zo gemakkelijk het Christendom verwarren met de politieke compromissen, die hen aankleven. Zij kunnen de Christenen afscheiden van de andere partijen, die het zuurdesem van het Christendom nodig hebben en zij kunnen er zo licht toe leiden, dat allen die niet de politieke inzichten van de christelijke partij delen, zich verenigen, niet slechts tegen die partij, maar tegen het Christendom zelf. Niettemin kan het in sommige situaties gewenst zijn, dat Christenen zich organiseren in een politieke partij voor speciale doeleinden, wanneer zij dan maar niet menen, dat dit de enig mogelijke wijze is om hun christelijke loyaliteit uit te drukken in die situatie.”¹⁸⁾

Zowel de gekozen bewoordingen (politieke partijen, politieke compromissen, politieke inzichten) alsook de gehele probleemstelling slaan zo nadrukkelijk op *staatkundige* verhoudingen, dat de problematiek van de vakbeweging er onmogelijk mede bedoeld kan zijn.

Een soortgelijke opmerking zou kunnen worden gemaakt over hetgeen in het Herderlijk Schrijven van de Hervormde Synode van 29 maart 1955

terzake van het „euvel der vereenzelviging” is gezegd. Ook daar wordt in de desbetreffende paragraaf gewaagd van een „kortsluitende vereenzelviging van de gehoorzaamheid aan Christus met een bepaalde politieke verhouding”. 19)

Toch kan de christelijke vakbeweging mijns inziens het argument van het gevaar der vereenzelviging niet afdoen met het formele bescheid: in de kerkelijke uitspraken gaat het niet over ons, maar over politieke partijen. Want ook al zou van kerkelijke of andere zijde niets gezegd worden over dit gevaar, dan zal de christelijke vakbeweging zelf het toch voortdurend in het oog moeten houden. Want dat gevaar *is* er.

Nu is het wel van belang om duidelijk vast te stellen over *welke* vereenzelviging wij het hebben. Over de vereenzelviging van de *kerk* met de christelijke vakbeweging of over de vereenzelviging van de *christelijke vakbeweging* met de gehoorzaamheid aan Christus?

23. Bij het gevaar van de eerste vereenzelviging behoeft men, lijkt mij, niet lang stil te staan. De christelijke vakbeweging heeft nimmer een zodanige steun van de kerk ontvangen, dat de indruk zou kunnen ontstaan, dat de kerk zich identificeert met de christelijke vakbeweging. De protestantse kerken hebben de christelijke vakbeweging nimmer geprotegeerd en het ziet er niet naar uit, dat deze kerken, die steeds meer een middenstandskarakter krijgen, in de naaste toekomst propaganda voor christelijke arbeidersvakbeweging zullen gaan bedrijven. Hopelijk zullen er ook in de toekomst dominees als Talma en Slotemaker de Bruïne zijn, maar dat de officiële kerk zich „achter” de christelijke vakbeweging zal plaatsen lijkt weinig waarschijnlijk. Aannemelijker is, dat de christelijke werknemersvakbeweging haar grondslag en haar doeleinden ook in de toekomst zal moeten verdedigen *tegen* de officiële kerk. Het gevaar van een vereenzelviging van de kerk met de christelijke vakbeweging is dan ook voorshands niet of nauwelijks aanwezig.

Anders staat het met het gevaar van de tweede vereenzelviging, namelijk die van de christelijke vakbeweging met de gehoorzaamheid aan Christus. Het gaat bij dit gevaar om twee zaken:

Mag de christelijke vakbeweging zeggen, dat het christenplicht is om zich bij haar aan te sluiten?

En mag de christelijke vakbeweging pretenderen, dat haar doelstellingen en haar beleid beantwoorden aan het Evangelie?

24. Om met het laatste te beginnen: het antwoord op die vraag luidt ontkennend. Christelijke vakbeweging is niets anders en niet meer dan een *poging*, zo men wil: een armzalige poging, om het Rijk van God en de gerechtigheid, die in dat Rijk heerst, te zoeken in de wereld van de arbeid. De enkele mens slaagt in dat pogen niet en een collectiviteit van mensen evenmin. Niet alleen, dat het *doel* hier niet bereikt wordt, ook de *pogingen*, die daartoe worden aangewend, zijn ontoereikend, niet adequaat, sterker: zij worden ondernomen door mensen, die zich niet alleen dikwijls vergissen en vaak fouten maken, maar die zondig zijn. De christen is oude en nieuwe mens tegelijk. De christen — zei Luther — staat niet in het zijn, maar in het worden. Ook voor een collectiviteit van mensen geldt, dat zij

slechts kan *trachten* naar het Rijk Gods. Dat Rijk is er en het komt, maar niet door ons toedoen. Wij berokkenen dikwijls meer schade aan dat Rijk dan dat wij het bevorderen. En toch mogen en moeten wij ervoor strijden, *alsof* het van ons afhangt, want God kan mensen gebruiken. In *die* zin is dat andere woord van Luther toepasselijk: „sundige tapfer”. Wij weten vooruit, dat wat wij gaan doen met zonde besmet is en toch moeten en mogen wij dapper strijden. Dat geldt van de enkeling, maar dat geldt ook van een collectiviteit.

De christelijke vakbeweging kan daarom nimmer pretenderen, dat háár doelstellingen en háár beleid aan het Evangelie beantwoorden. Zelfs zal zij moeten erkennen, dat ook al is anderer stok nõg krommer, God door die nog krommere stok rechte slagen kan doen.

Maar dat alles doet niets af aan de ons gegeven opdracht: zoekt eerst Zijn Rijk en Zijn gerechtigheid. Dat is een opdracht, een uitnodiging, die geldt voor de mens in zijn persoonlijk leven, doch ook voor de mens in zijn organisatorisch handelen. Niet in te zien valt daarom, dat — als de christelijke vakbeweging haar werk en strijd blijft zien als een poging tot het zoeken van Gods Rijk in de wereld van de arbeid — er een vereenzelviging plaats heeft, die door het Evangelie geoordeeld is. Voor een zodanig verwijt zou slechts plaats zijn, indien de christelijke vakbeweging zou stellen, dat ieder, die een ander beleid dan het hare voorstaat, niet geleid kan zijn door het geloof in Gods openbaring. Als de christelijke vakbeweging dat zou stellen, zou zij van het Evangelie een menselijke wet maken. En wie dat doet, brengt, zoals het Herderlijk Schrijven van 1955 van de Nederlandse Hervormde Kerk terecht opmerkt, „zijn eigen en anderer geweten onder het juk van mensengeboden en menseninzettingen. Hij betreft het onfeilbaar gezag Gods in de aanvechtbaarheid van zijn eigen, zeer betrekkelijke inzichten. Zo staat hij zijn geloofsgenoten en vooral de anderen in de weg om de eigen aard van het Christen-zijn te verstaan, en schept hij onnodige ergernissen, die het uitzicht op de echte ergernis en de bevrijding van het Evangelie wegnemen.”²⁰⁾

Toch kàn het voorkomen, dat de christelijke vakbeweging moet zeggen, dat een bepaald gedrag in strijd is met het Evangelie. Ik denk opnieuw aan het geval van een conflict met de werkgevers: er kan geen overeenstemming worden bereikt, maar de werkgevers zijn bereid het geschil aan de uitspraak van een onpartijdige instantie te onderwerpen. Wie dan die arbitrage verwerpt en gaat staken, stelt de macht boven het recht, want de uitspraak van een onpartijdige instantie in een geschil biedt een grotere waarborg, dat het recht wordt betracht dan de greep naar de macht. Dat mag en dat moet de christelijke vakbeweging duidelijk zeggen. En het is *niet* een vallen in „het euvel der vereenzelviging”, als de christelijke vakbeweging betuigt, dat een zodanig gedrag in strijd is met het Evangelie.

25. En nu de andere vraag: mag de christelijke vakbeweging zeggen, dat het christen-plicht of christen-roeping is zich bij haar aan te sluiten? En als daarop bevestigend geantwoord wordt, is dat dan een te verwerpen vereenzelviging?

Deze vragen zijn, lijkt mij, slechts goed te beantwoorden, wanneer eerst vast staat, *hoe* christelijke vakorganisatie wordt verdedigd.

Ik heb een propagandist voor een christelijke vakbond de plicht tot aansluiting eens als volgt horen verdedigen:

- a. je moet nu eenmaal je belang behartigen en daarom moet je je organiseren;
- b. je bent christelijk en daarom moet je je voegen bij de andere christenen in de christelijke vakbeweging.

Ronduit gezegd vind ik in dat betoog voor aansluiting bij de christelijke vakbeweging niets „christelijks”. Christenen moeten dikwijls hun belang juist *niet* behartigen; zij moeten dikwijls in strijd handelen met hun persoonlijk (materieel) belang. De liefde tot God en de naaste vordert vaak, dat wij *in tegenstelling* tot ons eigen belang handelen.

En dat christenen alleen met „geestverwanten” zouden hebben te maken, lijkt me al evenzeer weinig in overeenstemming met de Bijbel. Van ons wordt verwacht, dat wij uitgaan in de wereld en niet dat wij ons alleen bemoeien met gelijkgezinden. Trouwens, ik kan bepaald niet zeggen, dat ik mij in de christelijke vakbeweging altijd „geestverwant” in religieuze zin heb gevoeld van alle christenen van alle denominaties in alle streken van ons vaderland. Maar om diè geestverwantschap gaat het in de christelijke vakbeweging ook niet.

Christelijke vakorganisatie verdient mijns inziens een andere verdediging en motivering. Ik moge een poging doen die beweegredenen nog eens beknopt te vermelden. ²¹⁾

De mens is geroepen deze wereld, die Gods wereld is, méér te doen beantwoorden aan Zijn wil. Hij moet dat in de eerste plaats doen in zijn persoonlijk leven. Maar in het huidige ingewikkeld maatschappelijk gebeuren moet hij ook collectief, georganiseerd invloed oefenen in het sociale leven. In het licht van het bijbelse getuigenis moet deze sociale strijd — om met de christelijk-sociale conferentie van 1952 te spreken — „het karakter dragen van rechtsstrijd, welke machtsvorming niet uitsluit, mits deze plaatsvindt in de weg der gerechtigheid.” ²²⁾

Gelijk de enkele mens een norm, een maatstaf, een richtsnoer of hoe men het verder moge noemen behoeft voor zijn handelen, heeft ook een collectiviteit, een organisatie zulks nodig.

Zowel enkeling als collectiviteit behoeft een punt, gelegen *buiten* de mens. Voor beiden geldt, dat zij telkens voor de keuze geplaatst worden: doen wat in het eigen menselijk denken opkomt of vragen naar de openbaring van buiten de mens.

De christelijke vakbeweging kiest als „vast punt” buiten de mens het Evangelie. Zij doet dat, omdat de oplossing van het sociale vraagstuk slechts bij het licht van het Evangelie bereikbaar is. Het is daarom, dat christelijke vakbeweging nodig is, en het is ook om die reden, dat de wekroep tot christelijke vakorganisatie een ieder bereiken moet.

De vraag, waar het nu om gaat, is: is dat een verwerpelijke vereenzelving? Verdient een zodanige motivering en verdediging van christelijke vakorganisatie de kwalificatie van vereenzelving? Naar mijn opvatting niet. Dat zou slechts het geval zijn, indien de christelijke vakbeweging stelde, dat de christen niet in gebondenheid aan Christus tot een andere

keuze zou kunnen komen. Maar dat is door de christelijke vakbeweging niet gezegd en mag door haar niet gezegd worden. De christelijke vakbeweging mag wel tegen die christen zeggen, dat hij naar háár gevoelen verkeerd handelt, maar — hoewel het eigenlijk overbodig is dit nog op te merken — zij mag het christen-zijn van die ander niet aantasten.

26. En als nu dit alles tot uiting is gebracht, dan moet toch nog door de christelijke vakbeweging *zelf* worden gezegd, dat het een riskante zaak is om Christus' naam aan het vakorganisatiewerk te verbinden. Niet ten onrechte waren de pioniers van die beweging voorzichtig met het hanteren van het woord „christelijk”. Zij gaven hun verbond de naam „Patrimonium”; het woord „christelijk” kwam in de naam niet voor. (Tot de eersten, die dat bijvoegelijk naamwoord wel bezigden, behoorde de uit de Nederlandse Hervormde Kerk voortgekomen Christelijk Nationale Werkmansbond). Maar gevaarlijk blijft het om de naam van Christus te verbinden aan onze vakorganisatorische activiteiten. Er is slechts één troost: het is nòg riskanter het *niet* te doen. Want wat moet er terecht komen van de vakbeweging, als zij zich niet wil richten naar Christus' Evangelie?

Wat nu?

27. Wil dat nu zeggen, dat alles bij het oude moet blijven? Mijns inziens niet.

Als ik mij niet vergis, zouden er vandaag drie dingen moeten gebeuren:

- a. een gesprek tussen de rooms-katholieke en protestantse vleugels van de christelijke vakbeweging over nauwere samenwerking;
- b. voortzetting en versterking van het overleg tussen de drie vakcentralen over de vraag, op welke gebieden gemeenschappelijk kan worden opgetreden;
- c. vergroting van de duidelijkheid van de doelstellingen der christelijke vakbeweging.

Ad a: De christelijke vakbeweging zal zich niet kunnen noch mogen distanciëren van wat er vandaag gaande is tussen de rooms-katholieke kerk en de protestantse kerken.

Het C.N.V. zal zich bovendien steeds moeten herinneren, dat het is gesticht door rooms-katholieken en protestanten tezamen. Welke neigingen tot splitsing men de Nederlandse protestanten ook kan verwijten — op vakbewegingsgebied zijn de protestanten in elk geval niet de oorzaak van de scheiding tussen rooms-katholieken en protestanten.

Welnu, waarom de draad niet weer opgenomen en waarom niet nagegaan of en zo ja op welke wijze de banden versterkt kunnen worden? Om te beginnen bijvoorbeeld in federatieve vorm. Reeds op die wijze zou veel dubbel werk vermeden kunnen worden.

Overigens heb ik de indruk, dat de ontwikkeling in de confessionele werkgeverskring in dezelfde richting wijst.

Ad b: Eveneens zal het contact tussen de drie vakcentralen voortgezet moeten worden. De ervaringen daarmee zijn mijns inziens over het algemeen gunstig.

Als uit dit onderlinge beraad een gemeenschappelijk standpunt resulteert, plegen sommige buitenstaanders te zeggen: „zie je wel, de drie vakcentralen zijn één pot nat”. Men trekke zich van dergelijke opmerkingen niets aan en verheuge zich slechts, als het onderlinge beraad klaarblijkelijk tot zodanige vruchten leidt, dat zij beantwoorden aan de uitgangspunten en doelstellingen van de christelijke vakbeweging.

Ook met het oog op de verhouding tot de ondernemers is dit overleg tussen de drie vakcentralen alleszins wenselijk. Uit de vorming van het zogenaamde garantiefonds van de werkgeversverbonden en de werking daarvan is wel gebleken, hoe innig daar de samenwerking is. Over die werkgeverssolidariteit valt veel te zeggen. Ik volsta thans met erop te wijzen, dat de confessionele werknemersvakcentralen in de samenwerking met hun niet-confessionele zustersorganisatie nimmer zóver zijn gegaan als thans in werkgeverskring het geval is.

Voorts is de houding, die het werkgeversblok thans aanneemt ten opzichte van werkelijk principële zaken als de hervorming van de structuur van de onderneming en de vermogensaanwasdeling, van bijzonder belang. Die houding wekt de indruk — het spijt mij werkelijk zéér, dat ik het moet zeggen en hoop daarom dat de indruk onjuist is —, dat men in werkgeverskring thans méér zijn kracht zoekt in het opbouwen van een machtspositie dan in een werkelijk overleg over de sociaal-ethische problemen, waarvoor het westen en derhalve ook Nederland is geplaagd. De concentratie van macht, onder meer door middel van het werkgeversgarantiefonds, heeft uit werkgeversstandpunt beschouwd succes gehad. Er is dunkt mij geen reden om dat te ontkennen. Maar betwijfeld moet worden of daarmee de wezenlijke problemen nader tot hun oplossing worden gebracht.

Anderzijds is het geenszins onmogelijk, dat de huidige begeerte in de werkgeverskring tot machtsvorming verband houdt met vrees voor de machtsontwikkeling aan de zijde van de werknemersvakbeweging. In één van de eerstvolgende nummers van „Evangelie en Maatschappij” hoop ik daarover iets te zeggen.

Maar zolang de verhoudingen blijven zoals zij thans zijn, zit er niets anders op dan dat de werknemersvakcentralen zo enigszins mogelijk gemeenschappelijk optreden. In het beraad daarover blijve de christelijke vakbeweging haar „inbreng” leveren vanuit haar diepste levensovertuiging. En als zij dat gedaan heeft en er komt een gemeenschappelijke conclusie tot stand, die met die overtuiging in overeenstemming is, dan is er alleen maar reden tot dankbaarheid.

Intussen zal het contact met de protestants-christelijke ondernemers moeten voortgaan, althans wanneer op goede grond mag worden aangenomen, dat het uiteindelijke standpunt van de protestantse werkgevers over principiële zaken niet bepaald wordt in en door een federatie- of fondsbestuur.

Ad c: Het derde, dat naar het mij voorkomt moet geschieden, is het bevorderen van een zo groot mogelijke duidelijkheid in de gevoelens en standpunten van de christelijke vakbeweging. Ik ben mij ervan bewust, dat dit gemakkelijker gezegd dan gedaan is. Ik denk echter niet in de

eerste plaats aan het stadium, waarin het overleg hetzij met de andere vakcentralen hetzij met de werkgevers staat te beginnen of reeds is aangevangen, doch aan de fase, waarin nog sprake is van bezinning en van aanvankelijke oordeelvorming. Op publikatie van — zij het ook nog slechts aanvankelijke — overwegingen, gevoelens en standpunten stelt met name het kader en menig meelevend lid hoge prijs. Dat kader en die leden krijgen er stof door voor hun discussie met anders- en ongeorganiseerden en zij krijgen er gelegenheid door van hun aanvankelijke gevoelens te doen blijken.

De „ernstige en vreugdevolle inzet van ons leven"

28. Aan het slot gekomen van deze bijdrage over de vraag of christelijke vakbeweging ook nu nog nodig is, heb ik het gevoel dat het meest-eigenlijke nog moet worden gezegd. Het tot dusver opgemerkte is het resultaat van min of meer rationeel denken, van het afwegen van het ene argument tegen het andere. Dat afwegen is weliswaar niet verkeerd, het is zelfs nodig, maar daarmee is toch de zaak waarom het gaat niet voldoende aangeduid. De christelijke vakbeweging is niet de vrucht van verstandelijke overwegingen. Er zit in de christelijke vakbeweging iets dat — naar de mens gesproken — irrationeel is: het verlangen om in aardse verhoudingen iets zichtbaar te maken van het Rijk van God. Daarom ben ik destijds lid geworden van de christelijke vakbeweging. En daarom blijf ik er lid van. Er is een rooms-katholieke, een socialistisch bepaalde en een protestants-christelijke vakbeweging. Het schijnt, dat men kan spreken van één vakbeweging, waarbinnen twee of drie richtingen zijn. Zonder te stellen, dat dit een geheel verkeerde terminologie is, dreigt hier toch een misvatting. Mijn vader schreef reeds: een gebouw kan men voor verschillende doeleinden aanwenden. Zo kennen we gebouwen voor christelijk-sociale belangen, gebouwen van de socialistische arbeidersbeweging en gebouwen voor de katholieke sociale actie. Als echter een gebouw van de socialistische vakbeweging verkocht wordt aan bijvoorbeeld de rooms-katholieke arbeidersbeweging, blijft het gebouw zelf in stand; het krijgt alleen een andere naam. 23)

Is dat nu ook van toepassing op de vakbeweging?

Is het bijvoegelijk naamwoord „christelijke” vóór „vakbeweging” alleen een naam of is het méér? Als men het woord „christelijk” weghaalt, blijft en dan vakbeweging over?

Ik *geloof* van niet en ik *hoop* van niet. Het „christelijke” van de christelijke vakbeweging is niet de naam, is niet de verf. Het „christelijke” van de christelijke vakbeweging zijn de stenen, de constructie, het gebouw zelf. Wie het christelijke uit de christelijke vakbeweging haalt, sloopt het gebouw zelf, hij houdt geen vakbeweging over.

Dat hebben de nationaal-socialisten in 1941 ervaren. Ik schrijf deze regels op de dag, waarop het 25 jaar geleden is, dat 's middags om 5 uur alle voorzitters van de C.N.V.-bonden — niet één uitgezonderd — tegen de Duitsers en hun Nederlandse nazi-vrienden néén zeiden. Deze Duitsers en zogenaamde Nederlanders wilden de christelijke vakbeweging onder nazicommissariaat stellen. Daarmede zouden zij de werking van het „christe-

lijke" in de christelijke vakbeweging onmogelijk maken. En daartegen paste slechts een één. De nazi's begrepen er niets van. En zij begrepen nog minder, dat binnen enkele dagen het gehele gebouw van de christelijke vakbeweging instortte. Zij hielden niets over. De christelijke vakbeweging was niet meer.

Ik ben ervan overtuigd, dat dit vandaag nóg zo zou zijn. Van de christelijke vakbeweging zijn tienduizenden mannen en vrouwen lid, die zijn toegetreden *niet* omdat zij meenden dat hun belang dat lidmaatschap vorderde. Zij zijn lid geworden en lid gebleven, omdat zij in de christelijke vakbeweging één der middelen zien om hun belijdenis te beleven, een instrument om deze wereld, die Gods wereld is, iets méér te doen beantwoorden aan Zijn wil. Zou men aan die beweging het christelijke ontnemen, dan is het *motief* voor hun lidmaatschap vervallen, dan is de *zin* van de christelijke vakbeweging voor hen weg en dan houden ze ermee op. Ik geloof: terecht. De christelijke vakbeweging zal alleen blijvend tot zegen van ons volk zijn, wanneer zij èn haar motieven èn de keuze van haar middelen èn haar doelstellingen relateert aan het Woord Gods. Dat Woord worde echter niet verlaagd tot een menselijke wet. Want dan zou Dr. S. Rozemond gelijk hebben, toen hij gewaagde van „de oerzonde der uitzinnige Galaten”; dan is er inderdaad sprake van een „zich afmatten in een vruchteloos en verderfelijk pogen om dat reddende punt te brengen *binnen* de mens, binnen *zijn* wet, binnen de wet van *zijn* organisatie”.²⁴⁾

De christelijk-sociale strijd zal zich, zoals de christelijk-sociale conferentie van 1952 uitsprak, „alleen voor verwereldlijking en defaitisme kunnen vrijwaren, wanneer hij gedragen wordt door die ernstige en vreugdevolle inzet van heel ons leven, die, bij alle aandacht voor het heden, zich uitstrekt naar de toekomst van Jezus Christus en Zijn Koninkrijk, waarin alleen de triumpf van Gods gerechtigheid over alle zonde en ellende der wereld gewaarborgd wordt.”²⁵⁾

Terschelling, 25 juli 1966.

M. RUPPERT.

- 1) Ruim Zicht, 22 juni 1966, blz. 15.
- 2) M. Ruppert, Vakbeweging en christelijke roeping, derde druk, Utrecht 1949, blz. 5; vgl. ook blz. 9 e.v.
- 3) t.a.p.; zie voorts blz. 14 e.v.
- 4) Men denke aan:
het geschil over de vraag of de vakactie gevoerd moest worden door „vakafdelingen” van de „principiële” christelijk-sociale bonden (Patrimonium, Christelijk Nationale Werkmansbond en „Maarten Luther”) of door zelfstandige christelijke vakorganisaties, waarvan ieder die met grondslag en doelstelling instemde, lid kon zijn, onverschillig of hij daarenboven ook lid was van één der „bezinningsbonden”;
de strijd over „confessionele” of „interconfessionele” organisatie, waarin de mannen van de christelijke vakbeweging steeds hebben geijverd voor de breedst mogelijke, dus interconfessionele, opzet;
de „grondslag-kwestie”, aan de orde gesteld door de zogenaamde Groninger richting, die in het statuut der beweging de termen „Heilige Schrift” en „Woord Gods” opgenomen wenste; een verlangen waartegen de christelijke vakbeweging zich verzette, niet vanwege de formulering zelve maar met het oog op de geest, die achter de Groninger suggestie schuil ging.
- 5) Vgl. ook Gedenboek van de Nederlandse Christelijke Bond van Personeel in Publieke Dienst, 1933, blz. 22.
- 6) Inleiding over „De christelijke arbeidersbeweging” op de Sociale Cursus van de Christelijke Besturenbond te Dordrecht van 5 januari 1911, opgenomen in „Het maatschappelijk vraagstuk en zijn oplossing”, Dordrecht 1911, blz. 29 e.v.
- 7) Rapport „Kerk en vakbeweging” van Generale Synode van de Nederlands Hervormde Kerk, 9 mei 1946, Documenten Nederlandse Hervormde Kerk 1945-1955, 's-Gravenhage z.j., blz. 23. In hoofdstuk IV van het herderlijk schrijven van 29 maart 1955 heeft de Synode het woord „beschermend” veranderd in „kerstenend”, Documenten, blz. 460.
- 8) Verwezen moge worden naar mijn boekje „De welvaartsstaat”, Kampen 1964.
- 9) Vgl. Herdenkingswoord bij de viering van het vijftig-jarig bestaan van het C.N.V., 28ste verslag van het C.N.V. (1958-1959), blz. 76 e.v.
- 10) Kerk en vakbeweging, uitgave van het C.N.V., blz. 13 e.v.
- 11) Der Begriff christlich-sozial, seine geschichtliche und theologische Problematik, Heft 104 Arbeitsgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen, Keulen en Opladen, 1962, blz. 33.
- 12) Proces-verbaal, blz. 597.
- 13) Het sociale denken in de oecumene, 's-Gravenhage 1957, blz. 26.
- 14) Het K.V.P.-Tweede Kamerlid mr. J. A. Mommersteeg merkte dezer dagen bij de bespreking van het gedrag der jongeren niet ten onrechte op: „Ondanks de sociaal-economische zekerheid toont men overal onzekerheid, een onzekerheid op een ander vlak. Onze maatschappelijke en culturele structuur zit in een crisis” (De Volkskrant, 21 juli 1966).
- 15) Kerk en vakbeweging, blz. 14.
- 16) t.a.p. blz. 17.
- 17) t.a.p.
- 18) Het sociale denken in de oecumene.
- 19) Documenten, blz. 457.
- 20) Documenten, blz. 457 e.v.
- 21) Voor een uitvoeriger betoog zie de brochure „Christendom en maatschappij”, die het C.N.V. aan de jonge leden van de kerk aanbiedt (aanvankelijk verschenen als hoofdstuk „Christelijk-sociaal” in de bundel „Opbouw, wat maakt een christen van zijn leven?”, Zwolle 1953, blz. 156 e.v.).
- 22) Proces-verbaal, t.a.p.
- 23) J. S. Ruppert, Maatschappijnood en christelijke roeping, Hoorn 1927, blz. 8 e.v.
- 24) Christen-zijn in de vakbeweging, in „Evangelie en Maatschappij”, 9e jaargang nr. 6, blz. 88.
- 25) Proces-verbaal, blz. 597.

Sociaal politieke aspecten van de woningbouwvereniging

In de vorige eeuw werden een aantal woningbouwverenigingen opgericht. „De meeste van die verenigingen hadden een eigenaardig karakter, half speculatief, half filantropisch. De huurprijzen waren zodanig vastgesteld, dat het erin gestoken kapitaal enige procenten dividend opleverde; de oprichters en zij, die het kapitaal fourneerden, waren echter personen uit de gegoede stand, die om verbetering van het lot der arbeiders en niet om het behalen van winst de vereniging tot stand brachten. De staatshuishoudkundige doctrine (= leer), toen van meer invloed dan thans, verbood trouwens het verstrekken van huisvesting tegen kostprijs, laat staan daar beneden”.¹⁾

Met dit citaat van Brugmans wordt de situatie rondom het ontstaan van woningbouwverenigingen in de vorige eeuw duidelijk getypeerd. De samenhang tussen de ethische, economische en politieke gedachtenwereld in verband met de volkshuisvesting blijkt een belangrijke rol te spelen.

Welke gedachten spelen vandaag een rol bij het werk van woningbouwverenigingen? Is er ook nu een samenhang in het ethisch, economisch en politieke denken te bespeuren bij de vraagstukken van de volkshuisvesting? In publikaties wordt vaak de indruk gewekt dat het bij de volkshuisvesting uitsluitend gaat om bouwtechnische en financieel-economische vraagstukken. Wij willen niet ontkennen dat dit zeer fundamentele vraagstukken zijn. Maar aan mensen die als „leek” met het vraagstuk van de volkshuisvesting in aanraking komen wordt genoemde indruk toch wel sterk opgedrongen.

De woningbouwverenigingen zijn bij publikaties over volkshuisvesting nauw betrokken. Zij hebben er derhalve alle belang bij dat geen eenzijdig beeld wordt ontworpen. Haar betekenis voor de samenleving gaat uit boven het eenzijdige technische en financieel-economische aspect. Het is voor het beleid van de woningbouwverenigingen van groot belang dat men een duidelijk en juist beeld heeft van de rol van de woningbouwvereniging in de samenleving. Wij gaan daarop nu slechts zijdeling in, elders hebben wij gepoogd dit onderwerp enigszins in kaart te brengen.²⁾

In dit artikel zal aandacht worden geschonken aan enige sociaal-politieke aspecten van de woningbouwvereniging. Dit terrein is evenwel zo breed dat wij ons nog moeten beperken.

Enige visies op de woningbouwvereniging

Het lijkt ons gewenst summier enige visies te geven over de woningbouwvereniging. Elk van deze visies accentueert een bepaald aspect van het karakter van de woningbouwvereniging. Wij stellen de eerste twee visies enigszins extreem: het gaat erom tot een wat scherpere gedachtenvorming te komen.

1. Men kan de woningbouwvereniging zien als een instelling die woningen exploiteert. Het lidmaatschap van een dergelijke vereniging is dan nuttig als men behoefte heeft aan woonruimte. De meeste leden van woningbouwverenigingen zullen uitsluitend om die reden lid zijn geworden. De woningbouwvereniging is in de meeste gevallen een middel om een — overigens gerechtvaardigd — eigen belang te dienen, het verwerven en behouden van een eigen woning. In deze gedachtengang kan een woningbouwvereniging omschreven worden als een vereniging tot behartiging van de individuele woonbehoeften van de leden. De leden beogen — vanuit dit gezichtspunt gezien — de eigen belangen ten aanzien van de woningbehoefte te bevredigen. De meest geëigende vorm om dit doel te bereiken achten zij gelegen in de verenigingsvorm. Het bestuur en het personeel van de bouwvereniging zijn min of meer de kruiers van de leden.

2. Tot de oprichting van een vereniging kan men ook besluiten in de verwachting dat bestuur en directie de exploitatie van de woningen voeren en voor de toewijzing daarvan aan de huurders zorg dragen. De leden/huurders komen in feite niet of nauwelijks aan het algemene beleid te pas. Deze situatie openbaart zich onder andere door de wijze waarop men nieuwe leden/huurders introduceert en verder bij de gang van zaken in de vereniging betreft of tracht te betrekken.

Bij deze wijze van functioneren is het gevaar van bureaucratie en technocratie niet ondenkbaar. Mogelijk is ook dat het bestuur een soort ouderwetse huurbaas wordt en „huisjesmelkerij” bedrijft.

Deze twee voorbeelden zullen in de praktijk niet zo scherp voorkomen. Wel zal men hier en daar in woningbouwverenigingen bepaalde trekken hetzij uit de ene, hetzij uit de andere categorie in sterkere mate een rol zien spelen. Het onderkennen van beide categorieën is waardevol in zoverre men naar een positieve verandering wenst te streven.

3. De commissie de Roos³⁾ ging uit van de wettelijke formulering van de doelstelling der woningcorporaties „werkzaam te zijn uitsluitend in het belang van de verbetering der volkshuisvesting”. In het rapport worden de volgende taken geformuleerd:

- a. het doen bouwen en het exploiteren van woningen, zonder het oogmerk de eventuele exploitatie-overschotten aan te wenden anders dan tot uitsluitende behartiging van de belangen der volkshuisvesting;
- b. het streven naar een zo hoog mogelijk en tevens economisch verantwoord peil in de volkshuisvesting;

- c. het realiseren van een zodanige verscheidenheid in exploitatievormen als overeenkomt met de behoeften en de mogelijkheden van de woning-behoevenden ;
- d. het doen bouwen en het exploiteren van woningen voor die groepen van de bevolking, die ook binnen de geldende sociaal-economische verhoudingen niet in staat zijn tot het betalen van de kostprijschuren ;
- e. het bevorderen van al die voorzieningen, die in samenhang met de bouw en de exploitatie van woningen in het belang der bewoners noodzakelijk en/of wenselijk zullen blijken te zijn.

Bijna elk der hiervoor omschreven doelstellingen kunnen ruim worden geïnterpreteerd. In deze doelstelling kunnen bijvoorbeeld begrepen zijn:

- het selecteren der bewoners en het mede daardoor bevorderen van een goed woonklimaat;
- het verschaffen van voorlichting tot verhoging van de wooncultuur;
- het handhaven en aankweken van de mede-verantwoordelijkheid der huurders voor het in goede staat houden van woningen;
- het treffen van voorzieningen voor met het wonen samenhangende diensten in de woonwijk.

Tot zover de formulering van de taken van bouwcorporaties in het rapport de Roos. Het blijkt dat deze commissie een ruimere visie heeft gegeven dan in de door ons beschreven voorbeelden tot uitdrukking komt.

Wat is een woningbouwvereniging?

Op deze vraag is geen eensluidend antwoord te geven. Indien deze vraag aan verschillende mensen gesteld zou worden, dan zouden er uiteenlopende antwoorden worden gegeven. Het antwoord op de gestelde vraag is afhankelijk van de visie die men heeft, met name de visie die men heeft op de mens. Wie of wat is de mens? Waar komt de mens vandaan en wat is zijn bestemming?

Samenhangend met deze vragen is de visie op de maatschappij. Is de mens er voor de maatschappij of is de maatschappij er voor de mens? Prevaleert het individu of de gemeenschap? In elk van de in de vorige paragraaf genoemde voorbeelden zijn individu respectievelijk gemeenschap sterker geaccentueerd.

De sociale wetenschappen helpen ons het verschijnsel mens te beschrijven. Wij dienen deze hulp dankbaar te aanvaarden. Maar de meest fundamentele vragen over de mens en de beantwoording daarvan zijn geloofsvragen waarop een christen tracht zicht te krijgen door het op zich in laten werken van de bijbelse Boodschap. Wij ontdekken dat de mens niet alleen staat in deze wereld, maar dat hij leeft in relatie met God en de medemens. Er is de laatste jaren een zeer grote belangstelling voor het verschijnsel God en medemens. Hierbij wordt door sommigen de medemenselijkheid vergoddelijkt, God is dan gelijk aan medemenselijkheid (een horizontale

god). In een artikel „God is dood”⁴⁾ gaat Van Peursen onder andere op deze vragen in, uitgaande van de opvattingen die in sommige kringen opgeld doen over een horizontale en een verticale god. Hij zegt dat het voor de oplettende bijbellezer duidelijk kan zijn „dat het nimmer om een „verticale god” gaat en dat deze ontdekking „God” minder makkelijk beschrijfbaar,, in begrippen uit te drukken, maakt, maar tevens toch ons ook veel directer en persoonlijker erfahrbaar doet zijn”.

Van Peursen vervolgt dat ook in de bijbelse tijd niet alles meteen duidelijk was. „Wat dat betreft hadden aartsvaders als Abraham beslist niet zoveel voor bij hedendaagse christenen, steeds moet men in de tekenen en gebeurtenissen die bij de eigen tijd horen ontdekken hoe God tot de mens komt. Er is geen bovennatuurlijke telefoonlijn”. Wij mogen uit de bijbelse verhalen vernemen dat toen en nu *God een bondgenoot van de mens* is. Van Peursen stelt aan het eind van zijn artikel dat er noch een verticale god, noch een horizontale god is. „Jezus onthult de diepten van het mens-zijn en het wezen van de opdracht tot medemenselijkheid. Maar niet als van de mens uit. Niet als frontpositie van het verwarde leger der mensheid in de geschiedenis. Hij is de mens en tevens oordeelt Hij de mens. Mens-zijn is: tekortschieten, compromissen, conflict, schuld. Jezus vergeeft de schuld, de zonde”.

Wij hebben nogal uitvoerig stilgestaan bij de visie op de mens, niet alleen omdat de vraag omtrent de mens theologisch tegenwoordig volop aan de orde is⁵⁾, maar ook in de kring van de menswetenschappen (culturele antropologie, psychologie, sociologie, e.d.).

Ook voor het beleid van de eigen woningbouwvereniging en in de relatie tot andere woningbouwverenigingen moet men ervoor waken deze vraag te bagatelliseren, met het argument dat dit niets met praktische zaken te maken heeft.

De visie op de maatschappij hangt nauw met die op de mens samen. *Mens en maatschappij zijn namelijk niet te scheiden*, alleen te onderscheiden. Ook de visie op de maatschappij vindt haar fundering in de wereldbeschouwing die de mens (bewust of onbewust) heeft. De Wereldraad van Kerken heeft in haar vergadering te Amsterdam het begrip *verantwoordelijke maatschappij* (responsible society) geformuleerd. Een maatschappij „waarin vrijheid de vrijheid is van mensen, die erkennen verantwoordelijk te zijn ten aanzien van gerechtigheid en openbare orde en waarin degenen, die politiek gezag dragen of economische macht hebben, verantwoordelijk zijn voor de wijze waarop zij deze uitoefenen, aan God en aan het volk, welks welzijn erbij betrokken is.”⁶⁾

Indien wij nu pogen de vraag te beantwoorden wat een woningbouwvereniging is, is het antwoord geladen met de visie op de mens en op de maatschappij. Wij zien de woningbouwvereniging als een vereniging die tot doel heeft: *mede te werken* aan het scheppen en bevorderen van een *menselijk woon- en leefklimaat* in de huidige en toekomstige *samenleving* (maatschappij).

Uit deze doelstelling vloeien de taken voort. De taken zullen niet voor elke woningbouwvereniging gelijk zijn; zij zijn afhankelijk van tijd en plaats. In het rapport van de commissie de Roos zijn — zoals vermeld — een aantal taken genoemd.

De door ons geformuleerde doelstelling sluit uit de gedachte dat een woningbouwvereniging *uitsluitend* de individuele woonbehoeften van leden en/of huurders zal bevredigen.⁷⁾ Het valt niet te bestrijden dat het èn voor het beleid van een woningbouwvereniging èn voor de dagelijkse praktijk vaak veel aantrekkelijker zou zijn een uitsluitend (gezins)individualisme als uitgangspunt te nemen. (Ben ik mijns broeders hoeder?)

Indien evenwel de maatstaf gehanteerd wordt van de verantwoordelijke mens in een verantwoordelijke maatschappij, dan zal dit ook in het gemeenschappelijk bezig zijn op het terrein van de woningbouw moeten blijken. Dit heeft noodzakelijk bepaalde sociaal-politieke gevolgen.

De leden van de vereniging zullen moeten leren leven vanuit de spanning persoon — gemeenschap. De mens moet vaak aanvaarden „vuile handen” te krijgen in en door het gemeenschappelijk-organisatorisch bezig zijn.

Voor wie wordt gebouwd?

Deze vraag wordt door ons bewust gesteld, omdat het antwoord bepaald wordt door de visie op de woningbouwvereniging. Indien men alleen bouwt voor leden, dan is het — simpel gesteld — zó, dat men afwacht welke woonbehoeften de leden hebben en daarop het bouwbeleid vaststelt. Gaat men uit van de doelstelling zoals die in de vorige paragraaf is geformuleerd, dan moet als maatstaf voor het bouwbeleid gelden de woonbehoefte van de samenleving in haar geheel. De vereniging stelt een kwantitatief onderzoek in naar de verschillende categorieën woningbehoevenden: grote en kleine gezinnen, bejaarden, probleemgezinnen, gezinnen van buitenshuis werkende gehuwde vrouwen, invaliden, alleenstaanden, forensen en mensen die een eigen woning (wensen te) bezitten. Voor elk van deze categorieën moet evenzeer de kwalitatieve behoefte worden vastgesteld.

Het is voor veel bouwverenigingen niet zo eenvoudig om al deze categorieën personen op te nemen in het te voeren woningbouwbeleid van de vereniging. Vooral de lichamelijke- en sociaal-zwakken is men vaak liever kwijt dan rijk. Toch is men ook voor deze groepen verantwoordelijk. Deze groepen vragen „in de eerste plaats steun van de samenleving in de sociale sfeer.”⁸⁾ Het beleid van de woningbouwverenigingen dient te geschieden aan de hand van kwantitatieve en kwalitatieve woonbehoeften. Zijn de bouwverenigingen op dit terrein nalatig dan zullen anderen de woningbouw tot zich trekken. Een voorbeeld van activiteiten op het gebied van woningbouw zien wij bij ondernemingen of door ondernemingen opgerichte bouw-bureaus.⁹⁾ Wij hebben hier met een belangrijk sociaal politiek aspect te maken. Door deze ontwikkeling kunnen situaties ontstaan dat een werknemer door de woning aan een bedrijf gebonden is, een situatie die enigszins te vergelijken is met de gedwongen winkelnering uit de vorige eeuw.

Woningbouwvereniging en ruimtelijke ordening

In het rapport van de commissie de Roos wordt niet gesproken over een taak van de woningbouwvereniging ten aanzien van de ruimtelijke orde-

ning. Toch is dit voor het beleid van woningbouwverenigingen op lange termijn een belangrijke zaak. Ruimtelijke ordening is nu veelal een zaak van de overheid, de politieke partijen zijn nog maar kort met dit vraagstuk bezig.

Het is opmerkelijk dat sommige politieke partijen op de rol van de woningbouwverenigingen weinig of geen zicht hebben. Het is daarom niet zo verbazingwekkend dat in veel gemeenteraden partijen, die overigens voorstanders zijn van „verantwoordelijkheid in eigen kring”, ten aanzien van het beheer van woningen de voorkeur geven aan gemeentelijk beheer (eventueel via een door de gemeente gevormde stichting).

De mens heeft er alle belang bij hoe de ruimte in Nederland wordt verdeeld. Hij moet kunnen wonen maar ook kunnen leven en recreëren. In een artikel „De ruimtelijke ordening als politiek probleem”¹⁰⁾ stelt Miedema: „Het is te vrezen, dat de ruimtelijke ordening zich in feite dikwijls aan effectieve democratische controle onttrekt. In veel gevallen moet dit worden toegeschreven aan de overmacht van het technisch aspect, hetzij doordat de besturende instantie met een beroep op het technische karakter bepaalde beslissingen buiten de beleidssfeer weet te houden, hetzij doordat de democratische controleurs zichzelf onbevoegd verklaren dit terrein te betreden of hun wil door te zetten bij gebrek aan technisch inzicht”.

De bouwverenigingen kunnen hier een rol spelen. Wij sluiten ons bij Miedema aan als hij stelt: „Het gaat er allereerst om, dat de toekomstige leefbaarheid van gemeente of streek de aandacht heeft en niet ongemerkt verloren gaat. En vervolgens gaat het om een menswaardige oplossing van de vraagstukken, dus niet om een zuiver wetenschappelijke of een uitsluitend financiële”. Hij vervolgt: „Men zou zelfs kunnen zeggen, dat wat ons land met behulp van sociale maatregelen in de laatste 50 jaar aan leefbaarheid heeft gewonnen, gemakkelijk kan worden aangetast door een voortdurende achteruitgang van onze omgeving. Het is een stukje van de bijbelse cultuuropdracht de aarde bewoonbaar te maken door te voorkomen, dat de stad een karikatuur wordt van zichzelf en het platteland een bloedarme kopie van de stad”.

De zorg dat planologie en ruimtelijke ordening een uitsluitende specialisten aangelegenheid kan worden, deelt Van Daalen in zijn artikel „Planologie en volwassenvorming”¹¹⁾, als hij aan het eind van dit artikel zegt: „Concluderend menen wij te mogen zeggen dat de planologie te belangrijk is om alleen aan de planologen overgelaten te worden, hetgeen overigens ook nu al niet het geval is. Ruimtelijke voorzieningen in een uitgebreide zin scheppen de mogelijkheden tot — met een variant op een recente proefschrifttitel — samen volwassen zijn in de tweede helft van de twintigste eeuw”.

De ruimtelijke ordening als sociaal politiek probleem beïnvloedt het woon- en leefklimaat van de mensen dermate, dat zij een belangrijke taak van een woningbouwvereniging behoort te vormen. Deze taak dient tezamen met andere instellingen en organen (b.v. kerken, gemeentebesturen, overheidsdiensten, provinciale besturen; opbouworganen e.d.) vervuld te worden.

Sociale wijkopbouw vormt evenzeer een onderdeel van de ruimtelijke ordening.

Sociaal-politieke konsekwenties

Wij zijn dit artikel begonnen met een citaat waarin de situatie van de woningbouwverenigingen in de vorige eeuw werd weergegeven. Er is veel veranderd ook in het denken en handelen van de mensen. Voor de gedachtenbepaling hebben we enige visies op de woningbouwvereniging in de huidige tijd weergegeven. Aansluitend op de taakomschrijving in het rapport van de commissie de Roos hebben we getracht een beeld te schetsen van de situatie waarin de bouwverenigingen thans verkeren. Hierbij hebben wij gesteld dat de visie op mens en samenleving bepalend is voor de visie op het werk van een bouwvereniging.

Deze visie op het werk van een bouwvereniging heeft belangrijke consequenties van sociaal-politieke aard.

Genoemd zijn:

1. Het te voeren beleid ten aanzien van de bestaande kwantitatieve kwalitatieve woonbehoefte;
2. De beoordeling van de noodzakelijkheid tot woningbouw door bedrijven of bouwbureaus van bedrijven;
3. De waardering van de rol van de woningbouwverenigingen in de samenleving door de gemeentelijke overheid en politieke partijen;
4. De invloed van woningbouwverenigingen op de ruimtelijke ordening.

Vakbeweging en woningbouwverenigingen ¹²⁾

De vakbeweging heeft zich steeds in de loop der geschiedenis verantwoordelijk gevoeld voor de volkshuisvesting ¹³⁾.

Dat het C.N.V. het belang van een goede volkshuisvesting in deze tijd inziet, blijkt ondermeer uit het feit dat een vaste „commissie volkshuisvesting” aan de beleidsorganen van het C.N.V. adviezen over volkshuisvestingsvraagstukken uitbrengt.

In deze commissie hebben ook leden uit de kring van het Verbond van Christelijke Woningbouwverenigingen zitting.

Indien men terug gaat in de geschiedenis van de christelijk-sociale beweging, ziet men dat reeds vroeg aandacht werd geschonken aan de woningbouw.

Hagoort deelt mee, dat in 1886 door de woningbouwvereniging „Patrimoniums Bouwlust” in Kampen de eerste woningen werden gebouwd. ¹⁴⁾ Ook de „Christelijk Nationale Werkmansbond” heeft geijverd voor de oprichting van woningbouwverenigingen.

Na 1945 werd een deel van de taak van de algemene christelijk-sociale bonden (het Nederlands Werkliedenverbond Patrimonium, de Christelijk Nationale Werkmansbond en de Nederlandse Lutherse Bond voor Christelijk-sociale Actie) door het C.N.V. overgenomen.

De woningbouwverenigingen hebben steeds een integrerend onderdeel gevormd van deze algemene christelijk-sociale bonden. Voor deze vereni-

gingen is echter nimmer een duidelijke doelstelling geformuleerd. Zij worden geacht uitvoeringsorganen te zijn van de christelijk-sociale beweging voor het (doen) bouwen en beheren van woningen.

Het C.N.V. heeft zich na 1945 landelijk intensief met het vraagstuk van de volkshuisvesting bezig gehouden. In 1949 werd een volkshuisvestingscongres gehouden. Tijdens dit congres werd de nood op het terrein van de volkshuisvesting duidelijk benadrukt ¹⁵).

Over de plaats van de woningbouwvereniging in de samenleving werd evenwel weinig gezegd. Door Rothuizen werd slechts opgemerkt: „Voor mij is verzorging van de massa-arbeiderswoningbouw door de woningbouwverenigingen een zeer aantrekkelijke figuur. Door middel van hun vereniging worden de leden bij de bouw en beheer betrokken. Het is hun eigen zaak en prikkelt tot meelevens” ¹⁶)

In de conclusie van het congres wordt gezegd: „Voor de stichting van Christelijke Woningbouwverenigingen heeft men wel eens een isolementsreden opgegeven. Wij leggen echter de nadruk op de positieve taak:

- 1e. wij moeten meewerken aan de bevordering van de woningproductie;
- 2e. door eigen Christelijke Woningbouwverenigingen zal iets kunnen blijken van een christelijke bouwstijl;
- 3e. aard en omvang van de woningen kunnen wij beïnvloeden”¹⁷)

Het voorgaande onderstreept duidelijk dat de opvatting t.a.v. doel en taak van de woningbouwverenigingen sterk op de bouw van woningen als zodanig was gericht. Deze zelfde gedachte vinden wij ook weer terug bij de nadruk die gelegd werd op de mogelijkheden van het eigen-woningbezit. Het is echter de vraag of het ijveren voor eigen-woningbezit buiten de bouwverenigingen om wel zo verkieselijk is. Het samenlevingsaspect komt in die situatie veelal niet of onvoldoende tot uitdrukking.

Daarnaast doet zich het verschijnsel voor, dat er bij de christelijke bouwverenigingen meer en meer een groei naar een zelfstandige plaats in de christelijk-sociale beweging te bespeuren valt. Dit wordt mee bevorderd door het feit dat het Verbond van Christelijke Woningbouwverenigingen — als landelijk orgaan — meer armslag gekregen heeft, onder meer door de nieuwe Woningwet en door zijn zelfstandig optreden naast de Nationale Woningraad.

Het C.N.V. verheugt zich over de verblijdende ontwikkelingen in het Verbond van Christelijke Woningbouwverenigingen.

„Het Verbond heeft sinds enkele jaren alleen te maken met de algemene aspecten van het volkshuisvestingsbeleid. Het eigenlijke werk geschiedt door het Verbond van Christelijke Woningbouwverenigingen” ¹⁸).

Indien men — mede naar aanleiding van de hiervoor gegeven historische schetsen — wil vaststellen wat de doelstellingen en taken van de christelijke woningbouwvereniging in de christelijk-sociale beweging en de samenleving van vandaag zijn, blijkt hierover veel onduidelijkheid. Het is wenselijk dat deze doelstellingen en taken in de huidige tijd aandacht ontvangen en duidelijk geformuleerd worden. Dit is vooral van belang voor het functioneren van de christelijk-sociale beweging — en dus ook voor de christelijke vakbeweging — op het plaatselijk vlak.

Niet alleen landelijk maar ook plaatselijk moet er een werkelijk samenspel zijn van de organen van de christelijk-sociale beweging. Daarom dient zoveel mogelijk gewaakt te worden tegen een desintegratie van de verschillende organisaties op het plaatselijk vlak.

De sociaal-politieke consequenties — genoemd in de vorige paragraaf — behoren vooral plaatselijk en regionaal gestalte te ontvangen.

Tj. PEL.

Aantekeningen:

1) Prof. Dr. I. J. Brugmans - „De arbeidende klasse in Nederland in de 19de eeuw”, blz. 159 Aula pocket.

2) Tj. Pel - „De functie van de woningbouwvereniging in de samenleving”, artikel in het tijdschrift „Evangelie en Maatschappij” juni/juli 1966 en in het woningbouwnummer van het tijdschrift „Patrimonium” juli 1966. In dit artikel wordt o.m. nader ingegaan op de visie van de mens, samenleving en het doel en de taken van een bouwcorporatie.

3) „Rapport van de Commissie van Advies voor versterking van de zelfstandigheid van de woningbouwcorporaties”, blz. 19 en 20.

4) Prof. Dr. C. A. van Peursen - „God is dood”, artikel in het blad „Hervormd Nederland”, 18-6-1966 no. 25.

5) Niet alleen in de protestants-christelijke kring is het theologisch denken in beweging ook in de rooms-katholieke kring. Men krijgt soms de indruk dat het oude schema: natuur-bovennatuur bij theologisch vooruitstrevende rooms-katholieken in laatste instantie in de praktijk uitmondt in medemenselijkheid als de enige belangrijke religieuze categorie. Deze visie speelt waarschijnlijk een belangrijke rol bij de opvatting rondom de déconfessionalisering van r.k. organisaties.

In een referaat „Die wirtschaftspolitischen Grundsätze des D.G.B. in der Perspektive der katholischen Soziallehre”, onderstreept ook de internationaal bekende r.k. sociaal-ethicus Prof. Dr. O. v. Nell-Breuning S.J. het verschil van inzicht ten aanzien van het mensbeeld tussen protestanten en rooms-katholieken. Gewerkschaftliche Monatshefte, juni 1966, blz. 355.

6) „Het sociale denken in de oecumene” - blz. 68, studierapporten over sociale vraagstukken.

7) T. Pel - De functie van de woningbouwvereniging in de samenleving”.

8) Dr. W. A. C. Zwanikken - „Volkshuisvesting en samenleving”, sociologische beschouwingen over het vraagstuk van de huisvesting, blz. 43 e.v.

9) S. M. C. Ditmar - „Twents samenspel”, artikel in het blad „Doelmatig Bedrijfsbeheer” augustus 1964. In dit artikel wordt een duidelijk beeld gegeven van doel en opzet van het bouw bureau „De Twents-Gelderse Industrie N.V.”.

10) Mr. J. P. Miedema - „De ruimtelijke ordening als politiek probleem”, artikel in A.R. Staatskunde, januari 1965.

11) Drs. P. van Daalen - „Planologie en volwassenenvorming”, artikel in het tijdschrift „Volksopvoeding” maart/april 1966, blz. 76.

12) De inhoud van dit artikel - behalve deze paragraaf - wordt o.a. als voorbereidende gespreksstof gebruikt voor de tweedaagse landelijke werkconferentie, welke door het Verbond van Christelijke Woningbouwverenigingen in november 1966 wordt belegd. Het bouwnummer van september 1966 van het christelijk sociaal orgaan „Patrimonium” bevat meer voorbereidende gegevens over deze werkconferentie.

13) D. H. Grasman „vakbeweging en woningbouw” in het kaderblad „Evangelie en Maatschappij” april 1966.

14) R. Hagoort - gedenkboek „Patrimonium” blz. 288.

15) Vraagstukken der volkshuisvesting - verslag van het volkshuisvestingscongres van het C.N.V. d.d. 25 en 26 januari 1949 te Utrecht.

16) Ir. A. Rothuizen - id. blz. 57 „de culturele waarde van de woningbouw”.

17) id. blz. 86/87.

18) Dertigste Verslag van het C.N.V. 1963/1965 blz. 137.

cijfers en feiten

HET BEZIT VAN ENKELE DUURZAME GEBRUIKS- GOEDEREN

Om een achtergrond te verkrijgen voor de gegevens omtrent verbruik en uitgaven van huishoudingen, werd bij het budgetonderzoek 1963-'65 onder meer ook cijfermateriaal betreffende het bezit van duurzame gebruiksgoederen verzameld.

Dit budgetonderzoek had betrekking op ca. 7.500 huishoudingen uit alle lagen van de bevolking. Omdat het aantal onderzochte huishoudingen in bepaalde beroepsgroepen vrij gering is, en voor andere beroepsgroepen de uitkomsten nog niet beschikbaar zijn, blijven onderstaande beschouwingen beperkt tot de huishoudingen van hand- en hoofdarbeiders in loondienst. Van deze huishoudingen waren er resp. 2619 en 1572 in het onderzoek betrokken.

In het volgende zal een eerste benadering worden gegeven van de invloed die de factoren inkomen en beroep, die onderling nauw samenhangen, op het bezit van duurzame gebruiksgoederen uitoefenen.

a. Invloed van het inkomen

Om de invloed van inkomen en beroep elk afzonderlijk zo goed mogelijk te benaderen, moeten, zoals in staat 1 is gedaan, de gegevens tegelijkertijd naar beroepsgroep en naar inkomensgroep worden onderscheiden. Men ziet dan, zoals te verwachten viel, dat zowel bij handarbeiders als bij hoofdarbeiders het bezit van duurzame gebruiksgoederen doorgaans groter is naarmate het inkomen hoger is.

Opgemerkt zij dat in staat 1 voor de handarbeiders de verschillende inkomensgroepen boven de f 16.000,— zijn samengevoegd, en voor de hoofdarbeiders de inkomensgroepen beneden de f 10.000,—, in verband met het betrekkelijke geringe aantal onderzochte huishoudingen in deze inkomensgroepen. Met nadruk moet erop gewezen worden, dat het hier gehanteerde inkomens-

begrip het totale bruto-inkomen van alle leden der huishouding te zamen omvat. Wanneer een huishouding van een handarbeider in de inkomensgroep f 16.000,— of hoger valt, komt dat vrijwel steeds doordat er verdienende kinderen zijn. Voor de hoofdarbeiders is dit verband veel zwakker. Bij handarbeiders zal opklimming tot hogere inkomensklassen dus vaker gepaard gaan met toenemende „inkomensaanspraken” van meeverdienende kinderen dan bij hoofdarbeiders. Hierin moet de verklaring liggen van het verschijnsel (zie staat 1) dat bij handarbeiders het bezit van duurzame goederen in mindere mate met het inkomen stijgt dan bij hoofdarbeiders.

Het valt overigens op dat de „scooter, motor of bromfiets” een duidelijke uitzondering op de laatstgenoemde regel vormen.

Deze voertuigen zijn - in afwijking van de overige in staat 1 genoemde goederen - veelal individueel bezit van de leden der huishouding. De aanwezigheid van verdienende kinderen in handarbeidersgezinnen remt in dit geval de aanschaffing allerminst af. Bij de huishoudingen van hoofdarbeiders ziet men in het bezit van bromfietsen etc. bij toenemend inkomen juist dalen. Daarbij speelt kennelijk de vervanging door auto's een rol.

b. Invloed van het beroep

De invloed van het beroep op het bezit van duurzame gebruiksgoederen kan worden nagegaan door in staat 1 de procentages te vergelijken voor hoofd- en handarbeiders die in dezelfde inkomensklassen vallen. Deze vergelijking geeft voor de verschillende soorten goederen zeer uiteenlopende resultaten.

In de lagere inkomensklassen blijken de handarbeiders vaker een eigen woning te hebben dan de hoofdarbeiders. Daarbij moet echter worden bedacht dat van de handarbeiders een groter percentage in de kleinere gemeenten - waar het bezit van een eigen huis meer in zwang is dan in de steden - woont

Staat 1. Het bezit van duurzame gebruiksgoederen bij huishoudingen van hand- en hoofdarbeiders, onderscheiden naar inkomen, in procenten van het aantal huishoudingen in de desbetreffende groep; 1963/'64

	Huish. van handarbeiders met jaarinkomen van				Huish. van hoofdarbeiders met jaarinkomen van					
	minder dan		f 16.000 en meer		minder dan		f 20.000 en meer			
	f 8.000	f 10.000	f 12.000	f 16.000	f 10.000	f 12.000	f 16.000	f 20.000		
Eigen woning	13	17	20	24	22	18	14	21	40	20
Bad of douche	48	56	59	64	65	56	74	87	87	95
Scoter, motor of bromfiets	42	48	51	56	69	50	36	28	29	22
Auto	10	12	19	22	24	15	12	27	37	71
Televisietoestel	52	57	61	65	65	58	50	61	57	60
Wasmachine	74	82	87	87	90	82	71	75	72	73
Koelkast	23	24	29	26	30	25	42	44	50	73
Telefoon	5	9	10	14	17	9	28	42	59	90
Totaal										
	procenten									

Staat 2. Huishoudingen van hand- en hoofdarbeiders, onderscheiden naar inkomen en grootte van de woonruimte (in procenten van het aantal huishoudingen per inkomensgroep), 1963/'64

Woongemeente naar aantal inwoners	Huish. van handarbeiders met jaarinkomen van				Huish. van hoofdarbeiders met jaarinkomen van					
	minder dan		f 16.000 en meer		minder dan		f 20.000 en meer			
	f 8.000	f 10.000	f 12.000	f 16.000	f 10.000	f 12.000	f 16.000	f 20.000		
minder dan 10.000 inwoners	22	23	22	20	23	22	11	10	9	11
10.000 - 50.000 inwoners	26	25	27	27	31	26	23	20	28	27
50.000 - 100.000 inwoners	15	14	12	13	12	14	16	14	14	15
meer dan 100.000 inwoners	38	38	39	40	34	38	47	55	49	47
Totaal	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
	procenten									

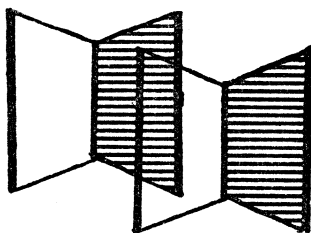
dan van de hoofdarbeiders. (Zie staat 2.) Het verschil tussen beide beroepsgroepen ten aanzien van het bezit van bad of douche wijst erop dat het comfort van de woningen der handarbeiders geringer is - althans in dit opzicht - dan die der hoofdarbeiders in dezelfde inkomensklassen.

Het bezit van scooter, motor- of bromfiets ligt bij de handarbeiders veel hoger, het bezit van auto's daarentegen veel lager dan bij de hoofdarbeiders met gelijk inkomen. Het bezit van televisietoestellen vertoont geen opvallende verschillen, dat van wasmachines weer wél. Hoewel het percentage van wasmachinebezitters in beide beroepsgroepen vrij hoog is, komen de handarbeiders in elke inkomensgroep toch duidelijk op de eerste plaats. Voor beide beroepsgroepen is het bezit van wasmachines groter in kleinere gemeenten (meer woningen met goede wasgelegen-

heid). Zoals reeds gezegd, woont van de handarbeiders een groter percentage in de kleine gemeenten dan van de hoofdarbeiders. Voorts is bij de hoofdarbeiders de gebruikmaking van de wasserij van oudsher meer ingeburgerd.

Ook ten aanzien van het bezit van koelkasten, dat bij de hoofdarbeiders aanzienlijk meer voorkomt dan bij de handarbeiders, zal de woonplaats wel betekenis hebben. In de kleine gemeenten immers is een groter deel van de woningen van kelders voorzien. Voor wat het telefoonbezit betreft, zullen de verschillen ten dele aan het beroep toegeschreven moeten worden.

Met het bovenstaande is zeker nog geen toereikende verklaring gegeven voor de belangrijke verschillen tussen beide beroepsgroepen. Getracht zal worden binnenkort een nadere analyse hiervan in de Sociale maandstatistiek van het Bureau op te nemen.

boekbespreking

Kr. Strijd, 52 vragen over oorlog en vrede, 175 pagina's. Carillonreeks. Uitgave W. ten Have N.V., Amsterdam. Prijs f 1,95.

Ds. Strijd geeft in 52 vragen en antwoorden zijn visie op het probleem van oorlog en vrede. Hij doet dat vanuit de benauwing van die vragen en vanuit het christelijk belijden te willen helpen bij het zoeken van de weg in de harde realiteit van vandaag. Het boek is een nieuwe opzet van „Christendom en oorlog”, van dezelfde schrijver dat in 1948 verscheen. De beschouwingen van Ds. Strijd over de door hem opgestelde 52 vragen over oorlog en vrede geven gelegenheid een goed inzicht te krijgen in de benaderingswijze van de zaak door de christen-pacifisten, — tot welke groep ook de schrijver behoort. Zijn boek zal velen tot nadenken stem-

men en zal zeker bezinning opwekken over de vraag, of we het verschijnsel oorlog mogen accepteren. Strijd geeft daarop voor zichzelf een ondubbelzinnig antwoord aan de hand van de slotvraag:

„Is u er werkelijk van overtuigd, dat u met de realiteit rekent.”

Ik wil bij de beantwoording van deze vraag op drie punten wijzen.

a. Allesbeheersend voor een christen is, dat hij rekening houdt met de realiteit van Jezus de Messias.

Wij vertrouwen ons aan Hem toe, die gezegd heeft (in de verwachting dat wij dit ook zouden gelóven en ons denken, spreken en handelen hiernaar zouden richten): „Mij is gegeven alle Macht in hemel en op aarde” (Mat. 28 : 18). Daarom geloven wij ook, dat wij, wanneer wij wegen gaan die niets meer met Zijn Gerechtigheid en Verzoening te maken hebben, daar niets

goeds van mogen verwachten. Wij kiezen dan voor de dienst aan reeds overwonnen machten.

Van uit dit realiteitsbesef erkennen wij: „Heer, naar wie zouden wij gaan? Gij hebt woorden van het nieuwe leven” (Joh. 6 : 68).

Wij ervaren die realiteit van Jezus de Messias ook in het ontvangen van kracht tot het betonen van de gehoorzaamheid die Hij van ons, ten dienste van de mensheid, verwacht.

b. Wij rekenen verder met de realiteit van de oorlog.

Wat dit betekent, naar de kant van de ideologie („Vrede door kracht, vrijheid door geweld”) én naar de kant van de praktijk (het doel heiligt alle middelen), is bij de beantwoording van menige opmerking aan de orde gekomen.

c. Wij rekenen met de realiteit die de balans van twee wereldoorlogen ons biedt. Wij leven thans in een bedreiging zoals die nog nooit in de geschiedenis der mensheid is voorgekomen. Steeds weer nieuwe spanningen doen zich in grote heftigheid voor. Een zwak begin van de vorming van een nieuw samenleven der volken wordt elk ogenblik bedreigd door de mogelijke losbarsting van een mondiale chaos.

Dit realiteitsbesef doet ons kiezen voor een drievoudig ja, dat als keerzijde een drievoudig neen omsluit.

In naam van Christus zeggen wij ja tot de nieuwe geweldloze weerbaarheid, en neen tot het militaire geweld;

ja tot de strijd voor de gerechtigheid en de vrijheid, en neen tot elk totalitarisme;

ja tot de opbouw van een internationale rechtsorde, en neen tot de huidige politiek op wantrouwen gebaseerd.

Nog anders:

Dit realiteitsbesef doet ons in de situatie waarin wij thans verkeren, kiezen voor persoonlijke militaire dienstweigering, politieke activiteit die de verzoening en de vrede dient, unilaterale ontwapening, stimulering van concrete en radicale kerkelijke activiteiten die de regeringen helpen nieuwe wegen te zien en te gaan.

Voor allen die ernst maken met het probleem oorlog en vrede — en wie doet dat niet — een zeer belangrijk boek! Het is het werk van een man die de Heer Jezus wil volgen en die vanuit dat willen komt tot het stellingnemen tegen de oorlog en alles wat daarmee samenhangt.

Zijn uitgangspunt en zijn conclusie mogen geen Christen onberoerd laten.

D.

E. Schillebeeckx o.p. Het ambts-celibaat in de branding, 113 pag. Uitgave H. Nelissen, Bilthoven.

In dit boek geeft de schrijver een beeld van de aspecten van het ambts-celibaat, dat momenteel zowel in de rooms-katholieke kerk als daarbuiten in discussie is. Voor hen, die ook over de grenzen van het eigen kerkverband willen meelevens, zeker een interessante studie.

D.

Aan dit nummer hebben meegewerkt:

M. RUPPERT,

Lid van de Raad van State

Oud-voorzitter van het Christelijk Nationaal Vakverbond.

Tj. PEL

secretaris van de Vereniging J. R. Slotemaker de Bruïne-Instituut.

RAPPORT

**van de commissie
Industrialisatie
en werkgelegenheid
in het noorden**

VOORWOORD

Eén van de doeleinden van de economische politiek in Nederland is de volledige werkgelegenheid. Voor de vakbeweging is dit van het aller-grootste belang. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de vakbeweging de ontwikkelingen op dit gebied nauwlettend in het oog houdt. Behalve het absolute niveau moet ook de verdeling van de werkgelegenheid over het gehele land in de beschouwing worden betrokken. Een land heeft niet voldaan aan de voorwaarde van volledige werkgelegenheid, wanneer dit evenwicht bestaat uit overschotten aan arbeidskrachten enerzijds en tekorten anderzijds. Deze ook in Nederland bestaande situatie is niet ideaal te noemen. Daarom heeft het C.N.V.-bestuur in september 1959 een kleine commissie opdracht gegeven zich te bezinnen over de toestand in het noorden des lands. Het noorden van ons land werd gekenmerkt door een meer dan normale werkloosheid. Deze commissie heeft in juni 1960 rapport uitgebracht.

Ter voortzetting van de studie over de problemen van het Noorden heeft het C.N.V.-bestuur op 3 oktober 1960 aan de Verbondsraad voorgesteld de "Commissie ad hoc Industrialisatie en Werkgelegenheid in het Noorden" het volgende op te dragen:

- A. 1. een advies uit te brengen over hetgeen de christelijke vakbeweging te doen staat in verband met de industrialisatie in de noordelijke provincies;*
- 2. een advies uit te brengen over het antwoord op de vraag, hoe de christelijke vakbeweging het beleid ten aanzien van de industrialisatie zowel van de landelijke, provinciale en gemeentelijke overheden als van de lagere organen moet beoordelen en in verband daarmee*
- 3. een advies uit te brengen over het antwoord op de vraag of de christelijke vakbeweging zich over dit beleid moet uitspreken en zo ja, in welke richting die uitspraak moet gaan.*
- B. 1. Na te gaan, welke gevolgen de industrialisatie en de daaruit voortvloeiende structuurverandering heeft en nog zal hebben voor de bevolking van de noordelijke provincies en in verband daarmee*
- 2. een advies uit te brengen over de uitvoering van de taak van de christelijke vakbeweging terzake van de voorlichting, de scholing en vorming, het jeugdwerk, het begeleiden en opvangen van haar leden in de moeilijkheden voortkomende uit de migratie e.d.;*
- 3. een advies uit te brengen over het antwoord op de vraag, welke gevolgen de industrialisatie moet hebben voor het onderwijs en de vakopleiding in de noordelijke provincies.*

De Verbondsraad van het C.N.V. ging met dit voorstel akkoord in zijn vergadering van 17 oktober 1960. Bij de beantwoording van de taakopdracht heeft de commissie gemeend de volgorde van de punten onder A te moeten wijzigen in die zin, dat A 1 en A 3 van plaats verwisselen.

Na een groot aantal vergaderingen en na excursies naar Groningen en Friesland kon de inhoud van het rapport worden vastgesteld. Voor enkele onderwerpen zijn uit de commissie werkgroepen ingesteld. De werkgroep "Onderwijs" bestond uit: W. van der Hammen, Drs. W. Hofer en J. de Jong. De werkgroep die zich bezig heeft gehouden met "de taken van het C.N.V." bestond uit: Ds. W. A. J. Dalmayer, L. H. Post, R. Tiekstra en H. de Vlaming.

De rapporten van deze werkgroepen zijn in het eindrapport verwerkt. In navolging van de nota van de staatssecretaris van Economische Zaken, Drs. J. A. Bakker, over het te voeren industriespreidingsbeleid 1965-1968, is in het onderhavige rapport N.O.- en N.W.-Overijssel bij het Noorden betrokken.

De Commissie ad hoc Industrialisatie en Werkgelegenheid in het Noorden is als volgt samengesteld: C. A. Bakker (voorzitter), Dr. W. Albeda, Ds. W. A. J. Dalmayer, H. B. Giskes, W. van der Hammen, Drs. W. Hofer, J. de Jong, H. Kingma, Dr. W. v. d. Mast, H. J. Moes, Mr. G. J. Oosterhuis, L. H. Post, J. P. Reehoorn, R. Renkema, R. Tiekstra, P. Tjeerdsma ing., H. de Vlaming, D. Warta, S. Weidenaar, D. W. v. d. Windt, J. Wijma, Drs. G. Gerritse (secretaris), Drs. G. H. Terpstra (rapporteur).

De Commissie hoopt, dat het rapport een positieve bijdrage zal mogen leveren aan de gedachtenwisseling over en de oplossing van de problemen van het noorden van het land.

*Namens de Commissie:
C. A. Bakker, voorzitter.
Drs. G. Gerritse, secretaris.*

Utrecht, oktober 1966.

HOOFDSTUK I

De sociaal-economische situatie

In dit hoofdstuk zal de sociaal-economische toestand van het Noorden worden vergeleken met de toestand van ons land als geheel. Hierbij zal niet alleen worden gelet op de eventuele verschillen, maar tevens op de factoren, die tot deze verschillen hebben geleid. Het in de beschouwing betrekken van de oorzaken kan van belang zijn voor het zoeken naar oplossingen voor de problemen waarvoor het Noorden zich ziet gesteld.

Dit hoofdstuk wordt besloten met het formuleren van de probleemstelling.

I. De huidige positie van het Noorden

In deze paragraaf wordt aan de hand van enkele factoren getracht een indruk te geven van de huidige toestand in het noorden van ons land. Bij het beoordelen van de economische toestand in een bepaald gebied wordt dikwijls als maatstaf gebruikt het gemiddelde inkomen en het gemiddelde vermogen per hoofd der bevolking. ¹⁾ Wanneer men deze cijfers voor het Noorden vergelijkt met die voor het land als geheel, dan blijkt dat het gemiddelde inkomen in het Noorden lager is en dat deze achterstand in de periode 1950-1960 zelfs groter is geworden. Het gemiddelde inkomen in het Noorden, uitgedrukt in een percentage van het gemiddelde inkomen van Nederland, daalde in deze periode van 90 tot 80. Van een inhalen is op dit punt dus nog geen sprake. Met betrekking tot de vermogens liggen de verhoudingen iets anders. Hoogstwaarschijnlijk heeft de bepaalde agrarische structuur van het Noorden, maar speciaal die van Groningen, er toe geleid dat het gemiddelde vermogen in het Noorden in 1951 hoger was dan dat in Nederland. De voorsprong was in 1961 echter omgezet in een achterstand. Drukt men het gemiddelde van het Noorden uit in het Nederlands gemiddelde dan constateert men een daling van 112 naar 97.8% tussen 1951 en 1961. Deze cijfers tonen duidelijk aan, dat het Noorden economisch niet in gelijke mate groeit als het land als geheel. Dit niet meegroeien is des te erger, daar het Noorden reeds een achterstand had op Nederland wat betreft het gemiddelde inkomen per hoofd der bevolking. De achterstand is in de onderhavige periode zelfs groter geworden. Daar het gemiddelde inkomen en het gemiddelde vermogen mede wordt beïnvloed door de gezinsgrootte en de leeftijdsopbouw, zijn deze factoren tevens in de beschouwing betrokken. Deze wijken echter in het Noorden niet in die mate af van die in Nederland als geheel, dat deze als enige verklaring voor de inkomens- en vermogensverschillen zou kunnen worden gebruikt.

¹⁾ Zie bijlage I. In deze bijlage zijn alle in dit hoofdstuk genoemde cijfers opgenomen.

Het gemiddelde inkomen is hier gebruikt als een indicator van de economische toestand. De minder grote welvaart in het Noorden is een gevolg van een complex van factoren. Het Noorden is in vergelijking met andere delen van ons land sterk agrarisch. In het Noorden werkt nog ongeveer 20% der beroepsbevolking in de landbouw tegen ongeveer 7% in het Westen. Hier komt nog bij dat de uit de landbouw wegvloeiende personen in onvoldoende mate werk hebben kunnen vinden in andere sectoren van het economisch leven. Dit heeft geleid tot een vrij grote werkloosheid en een relatief laag loonpeil. De loonverschillen tussen het Noorden en het Westen zijn in bepaalde bedrijfstakken aanzienlijk. Deze verschillen worden slechts in geringe mate veroorzaakt door de gemeente-classificatie.

Een der voornaamste factoren bij de loonbepaling is de situatie op de arbeidsmarkt. Door het stagneren van de economische ontwikkeling is deze in het Noorden steeds onevenwichtig geweest. De werkloosheidspercentages in het Noorden zijn altijd een veelvoud geweest van die voor het land als geheel.

Het gebrek aan werkgelegenheid en het daarmee gepaard gaande lage loonpeil heeft veel mensen doen besluiten zich te vestigen in andere streken van ons land. Deze migratie, die ongeveer begonnen is in 1880, heeft na de oorlog stormachtige ontwikkelingen doorgemaakt. Voor de gehele periode 1881-1957 wordt het bevolkingsverlies, ontstaan door het wegtrekken van inwoners en het missen van het nageslacht, voor Groningen, Friesland en Drente geschat op respectievelijk 240.000, 390.000 en 120.000 personen. ²⁾ Dit is in totaal 750.000. Alleen reeds in de periode 1950-1957 beliep het vertrekoverschot voor de 3 noordelijke provincies meer dan 60.000 personen oftewel meer dan 50% van de natuurlijke aanwas. De bevolkingsgroei is in het Noorden sinds 1880 aanmerkelijk achtergebleven bij de rest van het land. De laatste jaren neemt de migratie in betekenis af. In 1963 hadden Groningen en Drente zelfs een vestigingsoverschot, nadat sinds 1960 de vertrekoverschotten elk jaar verminderden. Deze migratie heeft een onevenwichtige bevolkingsopbouw veroorzaakt. Doordat de vertrekkende personen bijna allemaal behoorden tot de produktieve groepen der bevolking is de achterblijvende groep relatief „vergrijsd”. In het Noorden was per 1 januari 1964, 10,9 % der bevolking ouder dan 65 jaar tegen 9,4% voor het gehele land. ³⁾ De geringe bevolkingsgroei is bijzonder nadelig voor de ontwikkeling van de middenstand. Verscheidene dorpen zijn ontvolkt tot op een niveau waarop de daar gevestigde middenstanders geen redelijk bestaan kunnen vinden.

Het hoge percentage personen werkzaam in de landbouw, de relatief grote werkloosheid, de bevolkingsopbouw en de relatief lage lonen dragen ieder voor zich bij tot het achterblijven van het gemiddeld inkomen per hoofd der bevolking. Al deze factoren beïnvloeden elkaar wederzijds in die zin, dat zij de aanwezige ongunstige ontwikkelingen versterken.

---

²⁾ Het Noorden in Nederland. Onder auspiciën van de Provinciale Besturen van Groningen, Friesland en Drente.

³⁾ C.B.S. Maandstatistiek van de bevolking.

Overigens heeft de stagnatie in de ontwikkeling van niet-agrarische sectoren in de economie mede geleid tot werkloosheid en relatief lage lonen. Deze beide factoren vergroten de migratie naar andere streken, waardoor de leeftijdsopbouw van de achterblijvende bevolking ongunstiger wordt, hetgeen uitermate nadelig is voor de plaatselijke middenstand en het sociaal-culturele klimaat. Het verslechteren van het leefklimaat maakt het aantrekken van nieuwe industrieën en dienstenverlenende bedrijven moeilijker, waardoor de werkloosheid en de lage lonen blijven bestaan. Langs deze vicieuze cirkel van wederzijdse beïnvloeding raakt het eenmaal achterliggende gebied steeds meer achter in ontwikkeling. Voor "arme" gebieden binnen een land geldt dezelfde spreuk, die men wel gebruikt voor arme landen: "Een land (gebied) is arm, omdat het arm is".

In het voorgaande is gewezen op de invloed van de economische ontwikkeling op het gehele leefklimaat. Het Noorden van het land heeft ook op het sociale vlak achterstanden op de rest van het land. De kwaliteit van de aanwezige woningvoorraad is in het Noorden dikwijls slechter. Dit is vooral het gevolg van de relatief grote hoeveelheid oude woningen. De laatste jaren is hierin echter veel verbetering gekomen. Ook de zorg voor de volksgezondheid ligt vooral in Friesland en Drente onder het Nederlands gemiddelde, wanneer men let op het aantal geneeskundigen en op het aantal ziekenhuisbedden in verhouding tot de bevolking. Uit de cijfers is duidelijk merkbaar dat de stad Groningen zich heeft ontwikkeld tot het medisch centrum van het Noorden.

Een voor de toekomstige ontwikkeling zeer belangrijke factor is het onderwijs. ⁴⁾ Het C.B.S. geeft hierover interessante cijfers, waaruit blijkt, dat het Noorden, wat leerlingen betreft, is oververtegenwoordigd bij het u.l.o. en de kweekscholen. Zij is sterk ondervertegenwoordigd bij het v.h.m.o. en het hoger onderwijs.

Met het bovenstaande is geïllustreerd dat het Noorden op economisch en sociaal gebied een achterstand heeft op de rest van ons land. In de volgende paragraaf zal worden getracht hiervoor enige oorzaken aan te wijzen.

2. Het ontstaan van de achterstand

In de vorige paragraaf is gesteld dat het Noorden een achterstand heeft op de rest van ons land op het gebied van de sociaal-economische ontwikkeling. In de laatste decennia is deze achterstand belangrijk vergroot. In de jaren 1850-1880 b.v. groeide de bevolking in het Noorden sneller dan in het land als geheel. Maar sindsdien is de bevolkingsgroei sterk achtergebleven. Het stagneren van de economie in het Noorden en in sommige andere provincies vindt zijn spiegelbeeld in de sterke expansie in het westen des lands. Het Westen is al sinds eeuwen overheersend op bijna elk gebied. Deze overheersing gaat zelfs zover, dat men terecht kan spreken van "het Westen en overig Nederland". Reeds vrij vroeg in het be-

---

⁴⁾ Zie bijlage II.

staan van ons land verschoof het zwaartepunt van handel en cultuur van het Oosten naar het Westen.

Twee factoren hebben tot deze verschuiving geleid. In de eerste plaats werd het Westen door de verbetering der dijken en door inpoldering beter bewoonbaar gemaakt. Tezeldertijd werden de oostelijke vaarwateren steeds minder toegankelijk voor de in diepgang toenemende schepen. In de 13e eeuw werd Dordrecht de belangrijkste handelsstad van Holland. Een door zijn gunstige ligging aan Amstel en IJ snel aan betekenis winnende stad was Amsterdam. De bevolking groeide van 50.000 in 1600 tot 200.000 in 1660. ⁵⁾

Rotterdam werd een belangrijke haven voor wol uit Engeland en voor de haringvisserij. Den Haag herbergde sinds 1584 de Staten van Holland, ⁶⁾ waardoor het de grondslag legde voor het uitgroeien tot het regeringscentrum van Nederland. De sterke uitbreiding van Amsterdam is een gevolg van het feit, dat zij door haar ligging de stapelmarkt werd voor graan en later tevens voor tropische producten (Verenigde Oost-Indische Compagnie). Het hoogtepunt van deze bloei op het gebied der handel werd bereikt in de Gouden Eeuw. Dit verleggen van de handel heeft ook een concentratie van het vervoers-, bank en verzekeringswezen in het Westen met zich meegebracht. In deze handelscentra ontstonden veel veredelingsindustriën. Rotterdam werd bekend om zijn tabakindustrie en Schiedam om zijn branderijen. In Amsterdam vond men suikerraffinaderijen, oliemolens, leerlooierijen, diamantslijperijen en zeepsiederijen. In Leiden bloeide de wolindustrie. De handel en scheepvaart deden in het Westen scheepswerven, touwslagerijen en zeilmakerijen ontstaan. Naast een bloeiende economie werd het Westen gekenmerkt door een gevarieerd sociaal- en cultureel leven. Ook de omringende landbouw profiteerde mee van de welvaart en de steden. Door de vervoersproblemen bleef dit vaak beperkt tot Holland en Zeeland.

In de 18e eeuw ging de Republiek relatief achteruit, vergeleken bij de krachtontplooiing van Engeland, Frankrijk en Pruisen. Doordat deze landen de eigen handel en industrie beschermden en doordat de technische ontwikkeling op het gebied van het vervoer de stapelmarkt overbodig maakte, beleefde de Republiek moeilijke tijden.

Amsterdam bleef echter een belangrijk financieel centrum. Na de Franse tijd ging het herstel langzaam. Het land bleef overwegend agrarisch en de aanwezige industrie bleef de vorm houden van het kleinbedrijf. Koning Willem I trachtte de welvaart te verhogen door de handel en scheepvaart in het Noorden (Nederland) te combineren met de in de Franse tijd sterk opgekomen industrie in het Zuiden (België). Hiertoe werd in 1824 de Nederlandse Handel Maatschappij opgericht. Deze onderneming moest het economisch leven weer op gang brengen. Na de afscheiding van België in 1830 begon men de industrie te stimuleren in Haarlem en Leiden. Deze steden hadden in vorige eeuwen een bloeiende textielindustrie gekend. De

---

⁵⁾ P. J. Bouman: Economische en Sociale geschiedenis.

⁶⁾ De ontwikkeling van het Westen des lands (toelichting) Rijksdienst voor het Nationale Plan.

al jaren werkloze arbeiders misten echter de nodige vakkennis, waardoor de experimenten mislukten. Daardoor begon men de textielindustrie te stimuleren in Twente, waar de boerenbevolking door haar oude huisnijverheid over enige technische vaardigheid beschikte. De ontwikkeling der Twentse industrie vond tegelijkertijd plaats met de invoering van het cultuurstelsel in Indonesië. De tropische produkten werden verhandeld in Amsterdam, Rotterdam en Middelburg. Ook de scheepvaart bloeide weer op door de koloniale handel. Het vervoer werd verbeterd door de aanleg van spoorwegen en het graven van kanalen (Noord-Hollands kanaal 1825). Omstreeks 1860-1870 begon Nederland zijn overwegend agrarisch karakter te verliezen. De landbouw en veeteelt bleven van betekenis, maar handel, industrie en scheepvaart ontwikkelden zich veel sneller. Door de gunstige ligging heeft Nederland na 1870 sterk geprofiteerd van de algemene verhoging van het welvaartspeil in Europa en Amerika.

Door de opkomst der industrie in Duitsland ontwikkelde Rotterdam zich tot een wereldhaven. Amsterdam werd een centrum van handel in koloniale produkten. De scheepsbouw en de veredelingsindustrieën in de havens kregen weer grote betekenis. Deze bloei der grote steden werd nog versterkt door de opening van het Noordzeekanaal (1876) en de verdieping van de Nieuwe Waterweg. De ontwikkeling van de industrie in Nederland vond behalve in Twente (textiel) en Brabant (gloeilampen, sigaren) voornamelijk plaats in het Westen. Het Westen had goede verbandingen met de naburige landen. De bevolkingsconcentratie was groot en er had zich reeds een belangrijk vervoers-, beurs- en bankwezen ontwikkeld. Door de algemene welvaartsstijging bloeiden ook de land- en tuinbouw, vooral in Holland, Zeeland en Groningen. Ook deze sectoren werden opgenomen in de wereldhuishouding. Terwijl handel, industrie en scheepvaart in het Westen zich in opgaande lijn bewogen kwam de landbouw in ± 1880 in moeilijkheden. Deze landbouwcrisis viel samen met de opkomende industrie in de steden in het Westen. Velen uit de landbouw probeerden in de grote steden aan de slag te komen in de nieuwe industrieën. Het Westen, dat reeds een voorsprong op de rest van het land had, vergrootte deze door de industrialisatie, die veel arbeidskrachten uit de andere provincies wegtrok.

De rest van Nederland heeft wel geprofiteerd van de welvaart van het Westen. Bloei in het Westen betekende ook voorspoed in overig Nederland, maar op een veel lager niveau. De ontwikkeling van een agrarische naar een industriële maatschappij heeft zich in het noorden van het land niet voorgedaan. Na de tijd van de bloei van Stavoren zijn de noordelijke provincies buiten de handelsroutes komen te liggen. Deze ontwikkeling is voornamelijk een gevolg van de geografische ligging. Dit heeft mede geleid tot het ontbreken van steden met een belangrijk beurs- en bankwezen en met een veredelingsindustrie. Daardoor heeft het Noorden niet voldaan aan de voorwaarden voor de industrialisatie in de vorige eeuw nl. goede verbandingen, een grote bevolkingsconcentratie, een beurs- en bankwezen en een reeds belangrijke kleinindustrie.

Ongeveer in dezelfde tijd, dat de industrialisatie in Nederland begon, brak de landbouwcrisis uit (1880). Dit betekende malaise in dat deel der land-

bouw dat in de wereldeconomie was opgenomen. Voor het Noorden was dit het geval voor de kleistreek van de provincie Groningen. Naast deze ontwikkelingen was nog een drietal gebeurtenissen van belang voor het Noorden n.l. de toestand op de zandgebieden, de veencrisis en de stagnatie in de oude industrie. 7)

De ontwikkeling in de zandgebieden is in grote lijnen als volgt verlopen. Vele eeuwen lang is de agrarische samenleving in de zandgebieden betrekkelijk statisch geweest. Geboorte en sterfte hielden elkaar ongeveer in evenwicht, waardoor de verhouding bevolking-grond vrij constant bleef. In de vorige eeuw kwam hierin echter verandering door de veenafgraving en de toepassing van kunstmest, waardoor de ontginning van woeste grond mogelijk werd. De hiermee gepaard gaande betere economische toestand en de vooruitgang in de medische verzorging resulteerde in een stijgend geboorte-overschot. De groeiende bevolking vond een uitweg in de nieuwe gebieden. Veel landarbeiders werden eigen baas, echter op zeer bescheiden bedrijffjes, zodat dikwijls bijverdiensten noodzakelijk waren.

Het aantal op deze nieuwe gronden ontstane kleine bedrijffjes werd nog groter toen men in later jaren bij gebrek aan nieuwe grond tot splitsing overging. Zo ontstonden vele gezinsbedrijffjes op de zandgronden, die onvoldoende bestaansmogelijkheden boden. Op deze bedrijven kwam langzamerhand een vrij grote verborgen werkloosheid voor. Door sociale en traditionele factoren vond geen voldoende afvloeiing plaats naar andere bestaansmogelijkheden. Dit geringe streven naar verandering werd nog ongunstig beïnvloed door het gebrek aan andere bestaansmogelijkheden in deze gebieden.

Gelijktijdig met de landbouwcrisis begonnen ook de moeilijkheden met de veenafgraving. De ontwikkelingen in het veen liepen parallel met de welvaart in het westen van het land en in Duitsland. De veenafgraving begon op grote schaal in de 17e eeuw als gevolg van de groeiende behoefte aan brandstoffen. Na een inzinking in de 18e eeuw werd in de vorige eeuw het hoogtepunt bereikt. De bevolking in Drente groeide meer dan 1½ maal zo snel dan het Nederlands gemiddelde in de periode 1795-1899. 8) Na 1880 werd de turf echter van de brandstofmarkt verdreven, voornamelijk door de Duitse steenkool. Na de 1ste Wereldoorlog vond nog een kortstondige herleving plaats door de algemene schaarste, maar toen deze voorbij was, was het met het veen voorgoed gedaan. De in de vorige eeuw snel gegroeide plaats Emmen verloor sinds 1925 in enkele jaren 8800 inwoners op een totaal van 40.000. 9) Deze migratie werd van hoger hand geleid naar Twente, Limburg en Noord-Brabant.

De streek van Z.O.-Drente werd na de oorlog het eerste ontwikkelingsgebied, dat de regering in het kader der regionale industrialisatie heeft aangewezen. Het veenarbeidersvraagstuk was voor een deel vervangen door het landarbeidersvraagstuk, in die zin dat er een groot overschot aan voornamelijk losse arbeiders was ontstaan.

Evenals in de steden van het Westen had zich ook in de noordelijke ste-

7) De Nederlandse ontwikkelingsgebieden. Schets van de sociale problematiek.

8) H. J. Prakke: Deining in Drente. pag. 97.

9) H. J. Prakke: pag. 259 volgens Visscher.

den een ambachtelijke nijverheid ontwikkeld, zij het in veel geringere mate. Deze nijverheid heeft de industriële revolutie niet mee kunnen maken. Veel van deze bierbrouwerijen, leerlooierijen, touwslagerijen en oliemolens zijn in de tweede helft van de vorige eeuw verdwenen. Ook de bloeiende scheepsbouw in de veenkoloniën raakte in verval vanwege de geringere behoefte aan schepen door het aflopen van de veenafgravingen. Hierdoor werden de kiemen van een mogelijke industriële expansie gedood. ¹⁰⁾ Aan het eind van de vorige eeuw kwam wel de landbouwindustrie tot grote bloei. Veel zuivel-, beetwortelsuiker-, aardappelmeel- en stocartonfabrieken werden in die tijd opgericht. Veel van deze ondernemingen begonnen op particuliere basis. Een bekend voorbeeld is de W.A. Scholten's aardappelmeelfabriek. Toen de macht van deze ondernemers te groot werd, stichtten de boeren coöperatieve fabrieken. In 1898 startte de eerste coöperatieve aardappelmeelfabriek in Borgercompagnie (gem. Veendam). ¹¹⁾ De coöperatieve gedachte vond sterk ingang in de zuivel-, stocarton- en suikerindustrie. De landbouwindustrie heeft zich in het Noorden sterk ontwikkeld. Een deel van deze industrie verschilt echter van de moderne industrie vanwege haar seizoenmatig karakter. Deze seizoenindustrie paste uitstekend bij het agrarisch milieu, waarin veel bedrijfjes voorkwamen, die een bijverdienste noodzakelijk maakten. Goedbetaalde arbeid gedurende een bepaalde periode is hiervoor uitermate geschikt. Deze industriearbeid levert echter een geringe bijdrage aan het scheppen van een industrieel klimaat.

3. De probleemstelling

In de eerste paragraaf van dit hoofdstuk is gesteld, dat het Noorden sociaal-economisch is achtergebleven bij de ontwikkeling in de rest van het land. Bij het analyseren van enkele oorzaken hiervan in § 2 kwam naar voren, dat de industrialisatie en de daarmee verband houdende opkomst der dienstverlenende bedrijven in het Noorden niet of in ieder geval in mindere mate heeft plaatsgevonden. Dit heeft een stagnatie in de gehele economische ontwikkeling veroorzaakt, die o.a. tot uitdrukking komt in gemiddeld lagere inkomens en hogere werkloosheidspercentages. Het Noorden bleef daardoor in tegenstelling tot vooral het Westen, sterk agrarisch. De moeilijkheden zijn na de oorlog nog vergroot door de afnemende werkgelegenheid in de landbouw als gevolg van de toenemende mechanisatie en rationalisatie. Het probleem van het Noorden kan als volgt worden omschreven: Hoe kan de groeiende bevolking bij een afnemende werkgelegenheid in de landbouw aan voldoende werkgelegenheid worden geholpen in andere sectoren van het economisch leven. Voordat in hoofdstuk III enkele mogelijkheden zullen worden aangegeven, wordt eerst in het volgende hoofdstuk een overzicht gegeven van het na de oorlog gevoerde beleid om te komen tot een meer gelijkmatige spreiding van de welvaart over de verschillende delen van het land. Tevens zal worden getracht een indruk te geven van de resultaten van dit beleid.

---

¹⁰⁾ De Nederlandse ontwikkelingsgebieden, pag. 40.

¹¹⁾ I. J. Brugmans, Paardekracht en Mensenmacht, pag. 346.

HOOFDSTUK II

Het industrialisatiebeleid

Het regionale industrialisatiebeleid is in Nederland op gang gekomen na de tweede wereldoorlog als onderdeel van een algemeen industrialisatiebeleid. Het komt de commissie dan ook gewenst voor in dit hoofdstuk een paragraaf te wijden aan dit algemeen beleid, voordat wordt ingegaan op het regionale beleid en de resultaten daarvan.

I. Het algemene industrialisatiebeleid

De belangstelling voor de problemen van de economische groei is na de 2e wereldoorlog sterk toegenomen. Hiervoor zijn verschillende oorzaken te noemen. In de eerste plaats is, mede door de crisis in de dertiger jaren, de economische theorie zich steeds meer gaan bezighouden met de welvaartsbevordering. Het economisch-politieke instrumentarium is zodoende uitgebreid en verbeterd. Ook de politieke verhoudingen in de wereld hebben bijgedragen tot het centraal stellen van de economische vooruitgang. Voor Nederland kwam hier nog bij de snelle bevolkingsgroei en het betalingsbalansprobleem. De groei der bevolking is in Nederland de hoogste van West-Europa. De betalingsbalans vertoonde de eerste jaren na de oorlog een groot nadelig saldo. Voor de oplossing van deze problemen werd een snelle industrialisatie noodzakelijk geacht. De industrie schept werkgelegenheid voor de groeiende bevolking en kan de betalingsbalanspositie verbeteren door het produceren voor de uitvoer en het vervangen van de invoer van bepaalde goederen. De regering stelde dan ook de industriële ontwikkeling van ons land centraal. In ons land echter met particuliere ondernemingen worden de investeringsbeslissingen genomen door zelfstandige ondernemers, die tevens de vestigingsplaats bepalen. De politiek van de regering is hierbij van indirecte betekenis. Zij heeft daarom haar beleid gericht op het scheppen van een gunstig industrieel klimaat.

Veel aandacht en geld is besteed aan de verbetering van de infrastructuur. Het verkeersnet werd verbeterd en in bepaalde gebieden werden de openbare nutsbedrijven uitgebreid. Verschillende takken van nijverheids- onderwijs werden sterk gestimuleerd. Voor de verbetering van de kwaliteit der industrie werden subsidies verstrekt aan instituten op het terrein van het toegepast natuurwetenschappelijk onderzoek. In de eerste jaren werd de emigratie bevorderd door geldelijke tegemoetkomingen als onderdeel van de oplossing van het werkgelegenheidsvraagstuk. Later werd de emigratie mede benaderd vanuit het bevolkingsvraagstuk.

Het beleid van de regering werd uiteengezet in industrialisatienota's. In de eerste nota van september 1949 werd een industrialisatieschema opgezet voor de periode 1 januari 1948 - 1 juli 1952. In deze schema's werden

taken gesteld op het gebied van de werkgelegenheid, de produktie en de investeringen. In de vierde nota werd een schema opgesteld voor de periode juli 1952—juli 1957. Het derde en laatste industrialisatieschema werd ontvouwd in de zesde nota voor de periode juli 1957—juli 1962.

Vergelijkt men deze taakstellingen met de bereikte resultaten, dan kan men de industrialisatie in Nederland geslaagd noemen. Dit succes is bereikt door de inspanningen van werkgevers en werknemers en door het overheidsbeleid. Onderstaande tabel geeft een overzicht van de taakstellingen en de realisaties in de drie perioden.¹⁾

	1e periode jan. 48 - juli 52		2e periode juli 52 - juli 57		3e periode juli 57 - juli 62	
	taak- stelling	reali- satie	taak- stelling	reali- satie	taak- stelling	reali- satie
Personeelsbezetting (toeneming in 1000 manjaren)	125	135	105	208	140	127
Produktie per werkende (toeneming in %)	23	23	15	23	12	18
Bruto ind. prod. (toeneming in %)	34	35	22	40	21	27
Bruto investeringen in de industrie (mld gld)	5,8	5,5	8,5	9,2	11	12,7

De resultaten van het industrialisatiebeleid zijn mede een gevolg van de algemene economische politiek. Vooral de loonpolitiek is van grote betekenis geweest bij het mogelijk maken van de industriële investeringen door middel van zelffinanciering der ondernemingen. Het industrialisatiebeleid was in eerste aanleg gericht op het scheppen van werkgelegenheid voor de groeiende bevolking. Daar de werkgelegenheid zich gunstiger ontwikkelde dan werd verwacht, werd geleidelijk de nadruk gelegd op de spreiding der industrie. Reeds in de eerste nota werd op dit aspect gewezen, maar meer als neveneffect. In de tweede helft der vijftiger jaren werd de belangstelling voor de industriespreiding groter. Deze ontwikkeling werd nog versterkt door de onderzoeken van de Rijksdienst voor het Nationale Plan, neergelegd in de nota over de „Ontwikkeling van het Westen des Lands”. Hierin bleek weer duidelijk de grote concentratie van de bevolking in het Westen. Deze ongelijkmatige bevolkingsspreiding, gecombineerd met de toenemende bevolkingsdichtheid in Nederland vereist een ruimtelijke ordening. Voor het scheppen van een gunstig leefklimaat moet de steeds schaarser wordende grond doelmatig worden verdeeld tussen wegeaanleg, stedenbouw, industrie, landbouw en recreatie. Het huidige industrialisatiebeleid kan een belangrijk onderdeel vormen van het beleid betreffende de ruimtelijke ordening in Nederland.

¹⁾ 8e Industrialisatienota 1963.

2. Het regionale industrialisatiebeleid

Naarmate de nadruk van het industrialisatiebeleid werd verlegd van het terrein der werkgelegenheid naar de problemen der industriespreiding en ruimtelijke ordening, werd het regionale beleid belangrijker. Reeds in de eerste Industrialisatienota werd een plan in het vooruitzicht gesteld voor de ontwikkeling van Z.O. Drente. Bij de wet van 13 juli 1951 werd voor dit plan f 5.075.000 uitgetrokken. In Z.O. Drente was de werkloosheid groot door het afnemen van de veenaftgraving. De regering probeerde andere bestaansbronnen te scheppen door het stimuleren van industrievestigingen. Het regionale beleid moest worden ingepast in het algemeen beleid. Dit betekende, dat de regering in een ontwikkelingsgebied het vestigingsklimaat extra moest verbeteren. In Z.O. Drente werden de verbindingen verbeterd, enkele openbare nutsbedrijven werden uitgebreid en industrieterreinen aangelegd.

Behalve Z.O. Drente waren er nog meer gebieden met een meer dan normale werkloosheid. De vraag rees of voor deze gebieden ook ontwikkelingsplannen zouden moeten worden opgesteld. Bij de wet van 23 juni 1952 werden gelden beschikbaar gesteld voor de deelneming van het rijk in de uitvoering van de ontwikkelingsplannen voor 8 gebieden. Hieronder waren Z.W.- en Oostelijk Groningen, Oostelijk Friesland en N.O. Overijssel. Het grootste deel van de voor de uitvoering der ontwikkelingsplannen beschikbaar gestelde f 57 mln. was bestemd voor de verbetering van de verbindingen tussen de gebieden en de rest van Nederland. Ook de interne verkeersvoorzieningen werden aanzienlijk verbeterd. In enkele gevallen werd de uitbreiding van het distributienet van openbare nutsbedrijven gesubsidieerd. Bij het scholen van werkloze arbeiders in de rijkswerkplaatsen en bij de uitbreiding en aanpassing van het lagere technische onderwijs werd prioriteit gegeven aan de ontwikkelingsgebieden.

De voornoemde maatregelen hadden een algemeen structuurverbeterend karakter. Daar de regering de industrie in bepaalde plaatsen wilde concentreren werden in overleg met de provinciale besturen 42 kernen aangewezen. In deze kernen konden industrieterreinen worden aangelegd met subsidie van het Rijk. De kernen in het Noorden waren als volgt verdeeld:

Groningen: Grootegast, Marum, Tolbert, Zevenhuizen, Winschoten, Vriesscheloo, Stadskanaal, Musselkanaal en Ter Apel.

Friesland: Zwaagwesteinde, Bergum, Schuilenburg, Buitenpost, Surhuisterveen, Drachten, Gorredijk, Heerenveen, Wolvega, Oosterwolde en Appelscha.

Drente: Emmen, Klazienaveen en Hoogeveen.

Overijssel: Dedemsvaart, Hardenberg en Vroomshoop.

Om de industrievestiging meer rechtstreeks te stimuleren werd 29 juli 1953 de „premieregeling bevordering industrievestiging kerngemeenten” ingevoerd. Onder bepaalde voorwaarden kon de regering een premie toekennen van 25 % van de bouwkosten van een nieuw te bouwen bedrijfs-

ruimte tot een maximum van f 25,— per m² nuttige bedrijfsoppervlakte. Dit gold voor een nieuwe vestiging en voor een uitbreiding van een bestaande industrie. Tegelijkertijd kwam een regeling tot stand waardoor de Minister van Sociale Zaken en Volksgezondheid de migratie van over-tollige arbeidskrachten uit de overschotgebieden naar gebieden met een tekort kon stimuleren. Ook werden subsidies gegeven ter ondersteuning van culturele en maatschappelijke initiatieven. De bovenvermelde premie-regeling werd op 12 juni 1956 enigszins gewijzigd. De premie bleef gelijk, maar de voorwaarden waarop de premie werd verleend veranderden.

Geleidelijk ontwikkelde zich een min of meer integraal ontwikkelings-beleid. Ook bij de verdeling der te bouwen woningen werd rekening gehouden met de ontwikkelingsgebieden. Het gehele beleid was echter voornamelijk gericht op de bestrijding der werkloosheid. Men stimuleerde de industrie, terwijl tegelijkertijd de migratie werd aangemoedigd. Dit laatste betekende meestal een trek naar het Westen. Uit een oogpunt van industriespreiding was dit beleid tweeslachtig. Hoewel men goede resul-taten had bereikt, - de personeelsbezetting in de industrie in deze gebieden steeg tussen 1950 en 1957 met 50 % tegen 12 % in geheel Nederland -, bevredigde het op den duur niet. De nadruk werd meer gelegd op de industriespreiding. Na een uitgebreid onderzoek door de Economische Technologische Instituten werd in 1958 het beleid omgebo-gen naar de tegenwoordige vorm. Het beleid richtte zich op streken met een groot vertrekoverschot of met een zeer sterke bevolkingsgroei. Op de grondslag van de door het onderzoek verschaftte gegevens werden in overleg met de provinciale besturen probleemgebieden aangewezen. Bin-nen deze probleemgebieden werden 18 primaire kernen en 26 secundaire kernen gekozen. De kernen in het Noorden waren als volgt verdeeld over de provincies:

Groningen: Primair: Delfzijl, Groningen, Stadskanaal (met Nieuw Bui-nen), Veendam en Winschoten.

Secundair: Hoogezand, Leek en Ter Apel.

Friesland: Primair: Drachten, Harlingen, Heerenveen, Leeuwarden en Sneek.

Secundair: Bergum, Dokkum, Kootstertille, Lemmer, Oosterwolde en Wolvega.

Drente: Primair: Assen, Emmen, Hoogeveen en Meppel.

Secundair: Coevorden, Klazienaveen en Roden.

Overijssel: Primair: Kampen, Zwolle en Hardenberg.

Voor deze industriekernen werd de volgende premie- en prijsreductie-regeling van kracht per 16 april 1959. Onder bepaalde voorwaarden kon het Rijk een premie verstrekken bij uitbreiding van f 35,— per m² nuttige vloeroppervlakte. Bij vestiging waren de bedragen f 35,— per m² voor de eerste 1000 m², f 45,— voor de daaropvolgende 1000 m², f 55,— voor de daaropvolgende 2000 m² en f 75,— per m² boven 4000 m² nut-tige vloer-oppervlakte. Deze regeling opende tevens de mogelijkheid de

koop van industrieterreinen voor 50 % te subsidiëren. Ook de verbetering van de infrastructuur werd krachtig aangepakt. Voor de periode 1960—1963 werd f 190 mln. extra uitgetrokken voor de openbare werken. Deze gewijzigde aanpak vereiste ook een verandering van het migratiebeleid. De nieuwe migratieregeling 1960 remde de migratie naar het Westen af. De migratie werd nu gestuwd naar de gevormde ontwikkelingskernen. In dezelfde periode werden jaarlijks 2000 woningwetwoningen voor de probleemgebieden beschikbaar gesteld. Ook in het kader van het ruilverkavelingsbeleid werd voorrang verleend aan de projecten in deze gebieden. Sinds 1960 werd tevens jaarlijks een bedrag uitgetrokken voor bevordering van het toerisme in de probleemgebieden. Het beleid werd zodoende gericht op een meer gelijkmatige spreiding van de werkgelegenheid over het land. Het voornoemde beleid is tot nu toe in grote lijnen voortgezet. In verband met de algemene arbeidsschaarste werden de premies ingevolge de premie- en prijsreductie per 31 juli 1962 verlaagd.

In een brief van 1 juli 1964 heeft staatssecretaris Bakker het te voeren industrialisatiebeleid voor de periode 1965—1968 toegelicht. De voornaamste verandering is het beperken van het aantal kernen. De volgende plaatsen zijn als primair te stimuleren kern aangewezen in de noordelijke provincies:

Groningen: Groningen, Delfzijl, Veendam en Hoogezand.

Friesland: Leeuwarden, Drachten, Sneek en Heerenveen.

Drente: Assen, Hoogeveen en Emmen.

Overijssel: Zwolle en Kampen.

De andere kernen in het Noorden zijn allemaal van secundaire aard geworden. Het stimuleringsbeleid voor deze kernen is van aflopende aard. De premie- en prijsreductieregeling is gewijzigd per 10 december 1964 ingaande 1 januari 1965. Voor de primaire kernen bedraagt de premie bij vestiging f 30,— per m² buitenwerks gemeten vloeroppervlak voor de eerste 2000 m², f 45,— per m² van 2000—4000 m² en f 60,— per m² boven 4000 m². In de secundaire kernen bedraagt de premie steeds f 30,— per m². Deze laatste premie wordt ook betaald bij uitbreiding zowel in de primaire als in de secundaire kern. De premie wordt uitbetaald indien aan de gestelde voorwaarden is voldaan tot een vastgesteld maximum. De prijsreductie blijft ook nu mogelijk tot 50 % van de koopprijs. In het bovenstaande is in grote lijnen de ontwikkeling van het regionale industrialisatiebeleid aangegeven. In de volgende paragraaf zal worden getracht de resultaten van dit beleid weer te geven.

3. De resultaten van het regionale industrialisatiebeleid

Het meten van de invloed van een bepaald beleid op de maatschappelijke ontwikkeling is uitermate moeilijk, omdat men geen vergelijking kan maken met de toestand die ontstaan zou zijn wanneer dit beleid niet was gevoerd. Ook overigens is het moeilijk om de resultaten van een beleid, i.c. het regionale industrialisatiebeleid objectief te bepalen, omdat daarvoor maatstaven nodig zijn aan de hand waarvan de resultaten van het

beleid kunnen worden gemeten in zowel kwantitatief- als kwalitatief opzicht. Nu zijn voor de beoordeling van de resultaten in kwantitatief opzicht wel gegevens beschikbaar die als maatstaf kunnen dienen; voor de beoordeling in kwalitatief opzicht is dit echter in veel mindere mate het geval. Een kwantitatieve benadering van de resultaten van het regionale industrialisatiebeleid kan worden verkregen uit de ontwikkelingen in de personeelsbezetting (aantal bezette arbeidsplaatsen).

Als uitgangspunt is gekozen de toestand in 1950, het jaar waarin een begin werd gemaakt met het regionale beleid. De door het C.B.S. gepubliceerde cijfers hebben betrekking op de industrie, exclusief de bouw- en nijverheid. Alleen ondernemingen met een bezetting van 10 of meer personen zijn in het onderzoek betrokken. Deze groep stelt ongeveer 60 % van de totale personeelsbezetting van de nijverheid te werk.²⁾ De personeelsbezetting³⁾ is procentueel als volgt over de landsdelen verspreid:

	sept. 1950	1960	1961	1962	1963	1964
Noorden (Gr., Fr., Dr.)	7	7,9	8,2	8,4	8,7	8,9
Oosten (Gld., Ov.)	21	20,4	20,5	20,6	20,6	20,6
Westen (N.H., Z.H., Utr.)	44	40,7	40,4	40,3	39,6	39,4
Zuiden (Zl., N.B., L.)	28	30,9	30,9	30,8	31,0	31,1

Uit de cijfers blijkt dat het aandeel van het Noorden en het Zuiden althans uit een oogpunt van bezette arbeidsplaatsen gezien, is toegenomen en dat de spreiding van de industrie in de periode 1950—1964 gelijkmatiger is geworden. Uit de groeicijfers van de personeelsbezetting in de industrie in de verschillende landsdelen blijkt dat het Noorden sinds 1950 een grotere groei van de personeelsbezetting heeft doorgemaakt dan de andere landsdelen (met name het Westen).

Procentuele toeneming⁴⁾ van het aantal werkzame personen in de industrie 1950—1964

	1950-60	1960-62	1962-63	1963-64
Noorden	30	10	6	4
Oosten	13	3	1	1
Westen	5	2	0	1
Zuiden	25	2	1	2
Nederland	14	3	1	1

De toeneming van de industriële werkgelegenheid heeft zijn effect op de migratie en de werkloosheid niet gemist. Zowel de vertrekcijfers als de werkloosheidscijfers zijn sinds 1950 sterk gedaald. Hoewel deze ontwikkeling niet geheel aan het regionale industrialisatiebeleid kan worden toegeschreven, aangezien ook de spanning op de arbeidsmarkt in het Westen daarop van invloed is geweest, mag men wel stellen dat dit beleid

²⁾ 8e Industrialisatienota pag. 62.

³⁾ Maandstatistiek van de industrie, april 1965, pag. 209.

⁴⁾ Maandstatistiek van de industrie, april 1965.

toch wel een belangrijke bijdrage heeft geleverd, tot verbetering van de werkgelegenheidssituatie in het Noorden in kwantitatief opzicht, hetgeen een aanzienlijke vermindering van de expulsie en daling van de werkloosheid tot gevolg heeft gehad.

Het kwalitatieve effect van het industrialisatiebeleid is, hoewel moeilijk exact meetbaar, minder geweest dan het kwantitatieve effect. Een wezenlijke versterking van de economische structuur in het Noorden t.o.v. overig Nederland is nog niet gerealiseerd. De door het industrialisatiebeleid beoogde autonome groei van in het kader van dit beleid gestimuleerde gebieden en plaatsen is onvoldoende tot ontwikkeling gekomen. Daarom zijn de moeilijkheden in het Noorden nog lang niet opgelost. De afvloeiing uit de landbouw zal de eerste jaren aanhouden. Ook het middenstandsbedrijf ten plattelande, dat aanzienlijk overbezet is, zal krachten uitstoten. Bepaalde gebieden in het Noorden kennen nog een niet onbelangrijk vertrekoverschot. Het Noorden heeft een relatief groot aantal kleine bedrijven w.o. een aanzienlijk aantal marginale bedrijven. Voorts is, als gevolg van de ruime arbeidsmarkt, de graad van arbeidsintensiviteit van de werkgelegenheid relatief groot, hetgeen bij voortgang van mechanisatie en automatisering, duidelijke consequenties heeft. De werkloosheid in het Noorden ligt nog altijd op een belangrijk hoger niveau dan het landelijke en vertoont thans een stijgende tendens. De groei van de personeelsbezetting in de industrie neemt de laatste jaren af, terwijl het effect van het regionale industrialisatiebeleid merkbaar is verminderd.

Uitgaande van een noodzakelijke meer evenredige spreiding van de welvaart, de werkgelegenheid en de bevolking⁵⁾ over ons gehele land, zullen nieuwe impulsen nodig zijn om de ontwikkeling in het Noorden te stimuleren. Daarvoor is een ontwikkelingsplan voor het Noorden nodig, waarin alle sectoren van het economisch leven hun plaats krijgen. In het kader van dit grote plan moeten alle bestaande deelplannen worden ingepast. Het door de overheid gevoerde industriespreidingsbeleid zal op een aantal punten moeten worden herzien.

---

⁵⁾ Verwezen wordt naar de „Tweede nota over de ruimtelijke ordening in Nederland“.

HOOFDSTUK III

Ontwikkelingsplan voor het Noorden

I. Inleiding

In het eerste hoofdstuk is een uiteenzetting gegeven van de achterstand, die het Noorden heeft opgelopen ten opzichte van andere delen van ons land. Eén der kenmerken van deze achterstand is de meer dan normale werkloosheid. Het na de oorlog gevoerde regionale beleid was in eerste instantie gewijd aan het bestrijden van de structuurwerkloosheid in de probleemgebieden. Dit regionale stimuleringsgebied heeft zich geleidelijk gericht op de bevordering van een meer gelijkmatige spreiding der industrie over het gehele land. De laatste jaren is men steeds meer gaan inzien, dat de problemen van het Noorden niet op zichzelf moeten worden beschouwd, maar als onderdeel van het nationale probleem der ruimtelijke ordening. De juiste bestemming van de grond wordt in de toekomst een steeds belangrijker probleem. Nederland is één der dichtstbevolkte landen ter wereld, terwijl de bevolkingsgroei in Nederland tamelijk groot is, door het voor West-Europese begrippen hoge geboortecijfer. Dit brengt tevens problemen met zich mee voor de werkgelegenheid. Daarom is deze ontwikkeling voor de vakbeweging zeer belangrijk. In het kader van de ruimtelijke ordening is een arbeidsmarktbeleid noodzakelijk.

2. Is ordenend optreden gewenst?

Eerst dient de vraag te worden beantwoord of ordenend optreden met betrekking tot de ruimtelijke indeling gewenst is. Deze vraag kan men als volgt op het Noorden toespitsen:

- a. Moet het Noorden tot ontwikkeling worden gebracht, d.w.z. moet in het Noorden een groter deel der Nederlandse bevolking wonen en werken dan nu het geval is?
- b. Zo ja, leidt een ontwikkeling in vrijheid tot de gewenste resultaten?

ad a.

De bevolkingsconcentratie in het Westen brengt veel problemen met zich mee. Hierbij kan worden gedacht aan de verkeersmoeilijkheden, de water- en luchtverontreiniging en de woningnood. De oplossing van deze problemen vereist veel kostbare voorzieningen.

In andere streken van het land is door het onvoldoende van de grond komen van de industrie en de dienstensector ruimte te over. Het gehele leefklimaat is daar achtergebleven met alle sociale gevolgen van dien. Het

land wordt zodoende verdeeld in welvarende en minder welvarende gebieden. Niet alleen voor de bewoners van de achterblijvende gebieden, maar ook met het oog op de toenemende moeilijkheden in de welvarende gebieden, is deze tweedeling onaanvaardbaar. Een betere spreiding van de werkgelegenheid en van de bevolking over het gehele land is wenselijk.

ad b.

De bevolkingsconcentratie in het Westen is ontstaan in volledige vrijheid. De vrije ontwikkeling heeft de neiging te leiden tot steeds grotere agglomeraties. De bedrijven, die deze concentraties veroorzaken worden door de planologen¹⁾ stuwende bedrijven genoemd. De werkgelegenheid in deze bedrijven groeit sneller dan de bevolking waardoor deze bedrijven personen van elders aantrekken (concentraties). Deze concentratie op zichzelf leidt tot de vestiging en uitbreiding van zgn. verzorgende bedrijven. In deze bedrijven houdt de werkgelegenheid gelijke tred met de groei der beroepsbevolking. Als belangrijke stuwende industrie noemt Steigenga de chemische en de metallurgische industrie²⁾. Hier komen nog bij de internationale transport- en havendiensten. Een groot gedeelte van deze bedrijven is gebonden aan diep vaarwater. Ondanks het feit dat het Noorden belangrijke potentiële mogelijkheden biedt (Eemshaven), bleven deze bedrijven in het Westen.

Voorzover de bedrijven zich wegens gebrek aan arbeidskrachten en/of grond elders moeten vestigen, gaan zij hoogstwaarschijnlijk in eerste instantie naar het Zuiden.

Zuid-Nederland ligt namelijk centraal tussen de grote industrie-centra van West-Europa: Ruhrgebied, Maastricht-Aken-Luik, Antwerpen-Brussel-Gent, en de Randstad Holland. Veel bedrijven vestigen zich langs de verbindingswegen tussen het Ruhrgebied en de havens aan de kust. De ruimte in Noord-Brabant en in de aangrenzende delen van België is nog zo groot, dat er voorlopig geen noodzaak bestaat voor de bedrijven naar het Noorden uit te wijken. Volgens verwachtingen zal in het jaar 2000 ongeveer 75 % der Nederlandse bevolking beneden de lijn Alkmaar-Arnhem wonen en werken. De kans dat bij deze prognose het Noorden vanzelf tot ontwikkeling zal worden gebracht is voorlopig nog niet groot. Hier komt nog bij, dat de kosten van de nodige voorzieningen in de „volle” gebieden niet rechtstreeks door de ondernemingen zelf worden gedragen. Dit betekent dat niet alle problemen in de „volle” gebieden het uitwijken naar andere streken rechtstreeks stimuleren. Dit is wel het geval met de schaarste aan grond en/of arbeidskrachten.

Het is dan ook niet te verwachten dat het Noorden zonder speciale maatregelen haar achterstand zal kunnen inhalen. Wil men de bevolking meer

---

¹⁾ W. Steigenga: *Moderne planologie*, pag. 81 e.v.

²⁾ De vraag kan zich gaan voordoen, of men in verband met de automatisering geen onderscheid zal moeten maken tussen „stuwend” m.b.t. de produktie en stuwend m.b.t. de werkgelegenheid.

gelijkmatig over het land verdelen, d.w.z. het noordelijk deel van Nederland laten meegroeien met de westelijke en zuidelijke provincies, dan zal hiertoe een bewuste politiek moeten worden gevoerd.

3. Op welke wijze kan men ordenend optreden?

De nederlandse maatschappij is gebaseerd op het principe van de particuliere eigendom der produktiemiddelen, met andere woorden, de nederlandse economie bestaat voornamelijk uit particuliere ondernemingen. Bij het stimuleren van de ontwikkeling in het Noorden zal met dit feit rekening moeten worden gehouden. In het kader der ondernemingsgewijze produktie bepalen de ondernemers de plaats van vestiging. Zij doen dit aan de hand van een aantal factoren (vestigingsfactoren) waarvan de voornaamste hieronder worden opgesomd. Naast de toestand in het bepaalde gebied, zijn vooral van belang de verbindingen tussen dit gebied en de belangrijkste binnen- en buitenlandse centra (zie g).

- a. de beschikbaarheid van grond;
- b. de aanwezigheid van een ruime en gedifferentieerde arbeidsmarkt;
- c. de kapitaalmarkt;
- d. de grondstoffenpositie;
- e. de energiebronnen;
- f. de afzetmogelijkheden;
- g. de infra-structuur;
- h. het industriële klimaat;
- i. het woon- en leefklimaat.

De ondernemers baseren hun beslissingen omtrent de te kiezen vestigingsplaats op de combinatie van vestigingsfactoren, zoals die in de verschillende plaatsen en streken voorkomen. Uiteraard kunnen de onderscheiden factoren voor de verschillende ondernemers, al naar gelang de aard en de omvang van hun ondernemingen, een verschillende betekenis hebben. De grote ondernemingen zijn, zoals in het Noorden gebleken is, in staat de vestigingsfactoren zelf zeer sterk te beïnvloeden. Zij scheppen zelf een industriël klimaat.

Uit het feit dat de keuze van de ondernemers tot nu toe in onvoldoende mate op het Noorden is gevallen kan worden afgeleid dat de combinatie van vestigingsfactoren in het Noorden in het algemeen kennelijk onvoldoende aantrekkelijk is. Het is echter niet zo, dat de vestigingsfactoren in het Noorden in alle opzichten ongunstiger zijn dan in overig Nederland. Integendeel, ten aanzien van bepaalde vestigingsfactoren is de situatie in het Noorden bepaald gunstiger. Het is derhalve dienstig na te gaan hoe het er in het Noorden met betrekking tot de onderscheiden vestigingsfactoren voorstaat.

ad a. Grond is in het Noorden tegen een redelijke prijs in voldoende mate beschikbaar. Een bijkomend voordeel is, dat de ondernemingen bij de aankoop van industrieterreinen kunnen profiteren van de prijsreductieregeling.

- ad b.* Hoewel het Noorden niet meer die arbeidsoverschotten kent als enkele jaren geleden, is de arbeidsmarkt in het Noorden toch belangrijk ruimer dan in andere delen van ons land het geval is. De mate van differentiatie van de arbeidsmarkt in het Noorden is onder invloed van de ontwikkeling van het algemeen vormend en technisch onderwijs en van de voortgeschreden industrialisatie belangrijk toegenomen. De bij de industrialisatie in de afgelopen jaren opgedane ervaringen wijzen uit, dat de noordelijke arbeidskrachten om hun aanleg en bekwaamheden en met name ook om hun positieve instelling, door de ondernemers zeer worden gewaardeerd. Voorshands zal, gezien ook het gestelde in het slot van het vorige hoofdstuk, de arbeidsmarkt in het Noorden in kwantitatief zowel als in kwalitatief opzicht meer dan vele andere delen van ons land ruimte bieden voor nieuwe initiatieven met betrekking tot de uitbreiding van de werkgelegenheid.
- ad c.* Gezien de organisatie van het bankwezen in Nederland kan men de kapitaalmarkt als een nationale markt beschouwen. Uitbreidingen en nieuwe vestigingen in het Noorden vallen onder de premie- en prijsreductieregeling.
- ad d en e.* Het Noorden beschikt over aardgas en olie. Deze produkten kunnen als grondstof en als energiebron dienst doen. Voor bepaalde projecten die zowel van nationaal als noordelijk belang zijn, is 30 miljard m³ aardgas gereserveerd. Dit gas wordt tegen een voordelige prijs beschikbaar gesteld. Tot nu toe heeft alleen de aluminiumfabriek in Delfzijl van deze mogelijkheid gebruik gemaakt. Het hele Noorden kan tevens van het aardgas profiteren, doordat de normale prijs voor het aardgas er 5 % lager ligt.
- ad f en g.* De afzetmogelijkheden hangen onder andere af van de bevolkingsconcentratie en mede met het oog op de internationale afzet, van goede verbindingswegen. Het Noorden is dunbevolkt en hoewel de infra-structuur in de laatste jaren zeer sterk is verbeterd, blijft er op het gebied der verbindingen met andere delen van ons land en met Duitsland nog veel te wensen over.
- ad h.* Het Noorden is sinds de oorlog bezig met de industrialisatie. Het is daardoor nog niet mogelijk om in deze gebieden van een industrieel klimaat te spreken. Zoals reeds onder *a.* is opgemerkt, zijn de ervaringen wat betreft de ontvankelijkheid der bevolking zeer hoopgevend.
- ad i.* Het woon- en leefklimaat is een moeilijk te beoordelen factor. Deze factor zal door ieder persoon anders worden gewaardeerd. Het Noorden biedt grote mogelijkheden op het gebied der woningvoorzieningen en op het gebied der recreatie. Wat betreft de culturele voorzieningen kan van een achterstand op het Westen worden gesproken.

De keuze der ondernemers ten gunste van het Noorden als vestigingsplaats kan worden beïnvloed door een beleid gericht op de verbetering van de

vestigingsfactoren. Deze maatregelen zullen voornamelijk moeten liggen op het gebied der infra-structuur, het industrieel-, woon- en leefklimaat en op het gebied der financieringsfaciliteiten.

4. Ontwikkelingsplan

Het doel van het ontwikkelingsplan moet zijn, maatregelen aan te geven waardoor het Noorden zich te zijner tijd zonder steun verder kan ontwikkelen. Het ontwikkelingsbeleid moet worden gericht op bepaalde streken. Dit verdient de voorkeur boven het aanwijzen van kernen. Het ontwikkelingsplan zal in grote lijnen de volgende inhoud moeten hebben.

I Noodzakelijke voorzieningen

Op basis van de in § 3 weergegeven situatie met betrekking tot de vestigingsfactoren kunnen de volgende maatregelen worden aanbevolen.

A. DE INFRASTRUCTUUR

De verbetering van de infrastructuur is een belangrijke taak voor de overheid. Het Noorden moet op dit punt voor de ondernemers aantrekkelijk worden gemaakt. Nadruk moet worden gelegd op de volgende factoren:

1. *De aanleg van de havens.*

Voor het Noorden is het van grote betekenis, dat het de beschikking krijgt over een haven aan diep vaarwater. Het Eemshaven-project is derhalve zeer urgent. Het is verheugend, dat de regering en de provinciale staten van Groningen dit project in studie hebben genomen. Wanneer besloten wordt tot de uitvoering van het project, is een snelle realisatie zeer gewenst. Het is noodzakelijk binnen korte termijn tijdelijke voorzieningen te treffen.

2. *De verbetering der verbindingen.*³⁾

Stuwende bedrijven vindt men o.a. in de sector van de internationale transport- en havendiensten. Deze worden reeds gestimuleerd door de aanleg en/of de vergroting van de havens. Dit is echter niet voldoende. Goede verbindingen met het achterland zijn vereist. Een veel voorkomend verschijnsel is, dat de niet aan water gebonden industrieën zich vestigen langs de verbindingswegen tussen de industrieën en de havens. Zowel voor de ontwikkeling van de genoemde dienstensector als voor de industrie is het dus gewenst goede verbindingen te scheppen tussen de havens in het Noorden en de bekende industrieën. Hierbij moeten zowel wegen als kanalen worden betrokken. Het Noorden moet goede verbindingen hebben met de Randstad Holland. Een

---

³⁾ In bijlage III wordt een overzicht gegeven van de plannen op het gebied van wegen en kanalen.

weg via de IJsselmeerpolders en een verbreding van de weg over de Afsluitdijk is gewenst.

Deze laatste weg kan een schakel vormen in de verkeersweg Holland-Scandinavië. Dit betekent voor het Noorden tevens een goede verbinding met Hamburg en Bremen. Bovendien zijn goede verbindingen gewenst via Zwolle met Midden- en Zuid-Nederland en via Twente met het Ruhrgebied. Wil men het Noorden brengen in het spanningsveld tussen het Ruhrgebied en de havens, dan zijn waterwegen vereist tussen het Ruhrgebied enerzijds en het Noorden van het land anderzijds. Deze verbindingen lopen over Twente, waardoor het ontwikkelingsplan voor het Noorden wat dit betreft zou aansluiten bij het streekplan voor Twente. In het spanningsveld tussen Ruhrgebied en Delfzijl liggen de volgende industriestroken en/of ontwikkelingsgebieden: Twente, N.O.-Overijssel, Z.O.-Drente en Oost-Groningen. De onderlinge verbindingen tussen de belangrijkste plaatsen van het Noorden moeten goed zijn. Dit geldt eveneens zowel voor wegen als kanalen. Veel hangt echter wat betreft de waterverbinding met het Ruhrgebied af van de samenwerking met Duitsland.

3. *Industrieterreinen.*

Het spreekt vanzelf, dat men in de stimuleringsgebieden moet kunnen beschikken over goede industrieterreinen.

4. *Het openbaar vervoer.*

Een scheiding tussen woon- en werkplaats vereist een goed geregeld openbaar vervoer. Dit is tevens voor de bewoners van veel kleine plaatsen noodzakelijk om te kunnen genieten van de culturele voorzieningen in de grotere centra. Het openbaar vervoer heeft een tweeledig doel, nl. werk- en ontspanningsvervoer.

5. *Vliegvelden.*

Het is gewenst dat het Noorden wordt opgenomen in het binnen- en buitenlandse luchtnet. Hierdoor komen snelle verbindingen tot stand met Schiphol en andere vliegvelden. De K.L.M. heeft het Noorden reeds in het binnenlands net opgenomen.

6. *Ruilverkaveling en de verbetering der waterbeheersing.*

Voor de verbetering der landbouw en de vergroting der welvaart van de landbouwende bevolking moet de waterbeheersing worden verbeterd. Deze aspecten dienen in ogenschouw te worden genomen bij de verschillende plannen, die er in het Noorden bestaan: Waddenplan, indijking Lauwerszee en het Dollardplan. Deze plannen dienen gewaardeerd te worden in het geheel van een ontwikkelingsplan voor het Noorden, waarbij op alle facetten wordt gelet, dus niet alleen op de waterbouwkundige. De ruilverkaveling blijft een belangrijke rol spelen. Het ont-

wikkelings- en saneringsfonds voor de landbouw moet de gevolgen van de sanering kunnen opvangen.

B. DE LEEFBAARHEID VAN HET NOORDEN

Om de leefbaarheid in het Noorden te vergroten kan men de volgende maatregelen nemen:

1. *De huisvesting.*

In het Noorden zullen voldoende huizen van goede kwaliteit moeten worden gebouwd in verband met de groeiende bevolking en de krot-opruiming. Behalve de woningbouw zelf zijn hiervoor openbare voorzieningen nodig, zoals riolering, electriciteit, aardgas en water. Vanwege de ruimte kan het Noorden met betrekking tot het wonen bepaalde voordelen bieden. In het kader van het ontwikkelen van gehele streken staat het de bewoners vrij zich te vestigen in een hoofdkern of in de in het gebied gevestigde verzorgende kernen en andere plaatsen. Zodoende kan een gehele variëteit van woonmogelijkheden worden gevormd. Scheiding tussen woon- en werkplaats is dan zeer eenvoudig. Men kan zodoende tegemoetkomen aan de wensen van de bevolking. De woningbouw zal indien mogelijk in het kader van het totale woningbouwbeleid moeten worden aangepast aan de bouwcapaciteit in de onderscheidene landsdelen.

2. *Het onderwijs.⁴⁾*

Voor de toekomstige ontwikkeling van het Noorden is het onderwijs van groot belang. De wens om te komen tot een hogere kwaliteit der werkgelegenheid en het streven naar een grotere differentiatie van bedrijven in de industriële- en de dienstensector stelt hoge eisen aan het beroepsonderwijs. De juiste afstemming van het onderwijs op de gewenste economische ontwikkeling vereist samenwerking tussen het onderwijs en het bedrijfsleven. Teneinde een indruk te krijgen van het onderwijs in het Noorden is een vergelijking gemaakt met overig Nederland. Vergelijkt men het aantal scholen in de 3 noordelijke provincies met dat in de overige provincies van Nederland en vergelijkt men daarnaast ook de bevolkingsaantallen (3 noordelijke provincies — overig Nederland) met het aantal leerlingen (ll. in de 3 noordelijke provincies — ll. in overig Nederland), dan kan men op grond van deze getalsvergelijkingen tot de volgende conclusies komen:

- a. het aantal v.g.l.o.-scholen (de afdelingen v.g.l.o. verbonden aan scholen voor g.l.o. zijn hier buiten beschouwing gelaten) is in de 3 noordelijke provincies zeer gering. In de wet op het voortgezet onderwijs (de zgn. mammothwet) staat, dat de afzonderlijke l.a.v.o.-scholen (lager algemeen voortgezet onderwijs) in de plaats komen van de huidige scholen voor v.g.l.o. De incorporatie van het

⁴⁾ Zie bijlage II.

l.a.v.o. in de verschillende vormen van beroepsonderwijs is door deze wet mogelijk geworden, maar ook afzonderlijke l.a.v.o.-scholen zijn mogelijk. Deze „zelfstandige” l.a.v.o.-scholen kunnen voor de daartoe geschikte leerlingen — en dat kunnen er velen zijn — verder perspectief bieden. De ervaring leert dat daar, waar dit reeds het geval is, dit schooltype, waaraan men wel de naam van „praktijkschool” heeft gegeven, in een werkelijke behoefte blijkt te voorzien. Voor de v.g.l.o.-leerlingen, die meer over manuele vaardigheid dan over aanleg in administratieve richting beschikken, zijn mogelijkheden aanwezig in het kader van de scholen voor lager technisch onderwijs. Een groot voordeel van een zelfstandige l.a.v.o.-school is, dat het kind op 12-jarige leeftijd nog niet voor één bepaalde beroepsopleiding hoeft te kiezen, maar eerst nog 2 jaren algemeen vormend onderwijs aan zo'n l.a.v.o.-school kan volgen.

- b. De 3 Noordelijke provincies hebben meer u.l.o.-scholen.
- c. Friesland en Drente hebben relatief te weinig v.h.m.o.-scholen (het is mogelijk, dat dit tekort aan v.h.m.o.-scholen in Friesland op de één of andere wijze samenhangt met het relatief grote aantal kweekscholen in deze provincie).
- d. De 3 noordelijke provincies hebben meer nijverheidsscholen (lagere, uitgebreid lagere en middelbare nijverheidsscholen zijn hier tezamen genomen).
  - 1. Groningen, Friesland en Drente hebben tezamen meer lagere nijverheidsscholen voor jongens.
  - 2. De 3 noordelijke provincies hebben te weinig uitgebreid lagere nijverheidsscholen.
  - 3. De 3 noordelijke provincies bezitten te weinig middelbare nijverheidsscholen (afgezien van de zeevaart- en machinisten-scholen).

Dit overzicht van de bestaande toestand geeft meteen aan waar de wensen liggen. Deze kan men in het kort als volgt samenvatten:

- a. In Friesland en Drente zijn nog enkele v.h.m.o.-scholen nodig.
- b. Alle drie provincies kunnen nog enkele u.t.s.-en gebruiken.
- c. In Drente is een h.t.s. gewenst.

Speciale aandacht dient te worden besteed aan de vakopleiding voor volwassenen. In Nederland bestaan totaal 24 centra voor vakopleiding van volwassenen, waarvan in het Noorden 3 voorkomen in Groningen, Leeuwarden en Emmen. Naar verhouding (bevolkingsaantal noorden des lands t.o.v. bevolkingsaantal „overig Nederland”) is dit aantal voldoende. Men dient er echter rekening mee te houden dat nog een groot deel van de bevolking van het noorden des lands agrarisch is. Deze centra zullen dus bij verdere industrialisatie van het Noorden

een voldoende capaciteit moeten hebben. De mogelijkheid om tot uitbreiding van het aantal centra te komen moet worden overwogen, daar de belangstelling voor deze centra toeneemt. Bij de omscholing van volwassenen is het gewenst de loondervingsvergoeding gelijk te stellen met het loon voor ongeschoolden in de betreffende bedrijfstak. Een andere mogelijkheid voor omscholing is de trainingsregeling met subsidie van de overheid.

Een vorm van onderwijs, dat de laatste jaren snel gegroeid is, is het Individueel Technisch Onderwijs (I.T.O.). Deze groei zal naar het zich laat aanzien, na een recente betrekkelijke stilstand in de naaste toekomst zich voortzetten, wellicht zelfs in versterkte mate. Men kan het daarom betwijfelen of voor Groningen 1 of 2 I.T.O.-afdelingen voor deze gehele provincie toereikend zullen zijn. Ditzelfde geldt voor Drente, dat tot nu toe slechts 1 I.T.O.-afdeling kent. Friesland heeft ook nog maar 1 I.T.O.-afdeling, maar in deze provincie is men bezig nog een drietal I.T.O.-afdelingen in het leven te roepen.

Voor de opleidingen voor min of meer gespecialiseerde beroepen en voor hoger onderwijs kan men in Friesland en Drente niet terecht. De provincie Groningen heeft veel meer variatie aan onderwijs-instellingen, waaronder de Rijksuniversiteit, Academie voor Beeldende Kunsten, Academie voor Sociale en Culturele Arbeid en de Academie voor Lichamelijke Opvoeding. Hier zij opgemerkt, dat de Rijksuniversiteit te Groningen een belangrijke plaats inneemt in de wetenschappelijke wereld.

3. *Gemeenschapsvoorzieningen.*

Ter verbetering van het leefklimaat is het aan te bevelen speciale aandacht te besteden aan allerlei ontspanningsmogelijkheden. Hierbij moet worden gedacht aan musea, schouwburgen, toneelzalen, zwembaden en sporthallen. Uiteraard zijn deze voorzieningen slechts mogelijk in plaatsen van enige grootte. Het hele omringende platteland kan hiervan profiteren. Een belangrijk voordeel van het Noorden is de grote mogelijkheid om te komen tot verschillende vormen van openluchtrecreatie. Vergeleken met de omringende landen is de recreatieruimte in Nederland relatief gering. Het C.B.S.⁵⁾ heeft de hoeveelheid bos en woeste grond per inwoner berekend voor de volgende landen: Nederland 460 m², België 900 m², Duitsland 2100 m², Frankrijk 4300 m² en Zwitserland 4500 m². De ruimte is in Nederland nu reeds gering, terwijl de behoefte zal stijgen door de grotere welvaart en de verdergaande arbeidstijdverkorting. Deze behoeftenbevrediging wordt mogelijk gemaakt door de verbetering der vervoersmogelijkheden. Noord-Nederland beschikt over belangrijke recreatieruimten. Vooral voor watersportliefhebbers biedt het Noorden grote mogelijkheden. Deze gebieden zullen opengelegd moeten worden voor de eigen bewoners en voor het toerisme. Voor de eigen bewoners betekent dit een verbetering van het

⁵⁾ Vakantiebesteding van de Nederlandse bevolking 1954.

woonklimaat door de uitgebreide mogelijkheden voor dag- en weekendrecreatie. Bij de stimulering van het toerisme moet worden gedacht aan de aanleg van havens voor de watersport, campings, hotels en zwembaden. Het toerisme kan een belangrijke bron van inkomsten vormen. Tevens levert zij een positieve bijdrage aan de werkgelegenheid. Bij de stimulering van het toerisme is het tevens zaak de eigendom van recreatiegebieden in de beschouwing te betrekken. De kans bestaat, dat teveel grond in handen van particulieren komt, waardoor het algemeen belang kan worden geschaad.

Men zou de hoeveelheid recreatiegrond kunnen uitbreiden door agrarische gebieden hiervoor te bestemmen. De plannen met betrekking tot de Lauwerszee bieden ruime mogelijkheden voor de watersport.

Een terrein dat speciale aandacht verdient is de medische verzorging van het platteland. Volgens de gegevens ligt het Noorden op dit gebied achter bij het land als geheel. In veel gebieden in het Noorden is behoefte aan kleuterdagverblijven.

C. MAATSCHAPPELIJKE BEGELEIDING VAN DE STRUCTURELE VERANDERINGEN

De overgang van een agrarische naar een meer industriële samenleving brengt allerlei maatschappelijke veranderingen met zich mee.⁶⁾ De industrialisatie heeft een concentratie der bevolking in bepaalde kernen tot gevolg, waardoor een meer stedelijk leefpatroon ontstaat. Dit leefpatroon zal tevens zijn invloed uitoefenen op het omringende platteland, vanwege de vele onderlinge relaties, zoals pendel van kleine plaatsen in de omgeving van de kernen en door de functie als verzorgingscentrum van de gehele streek. Hierdoor verstedelijkt de gehele streek in geestelijk opzicht. Deze omschakeling kan moeilijkheden opleveren, die een maatschappelijke begeleiding gewenst maken. Bij deze sociale begeleiding zal men, net als bij de economische maatregelen, moeten uitgaan van een bepaalde streek (streekontwikkelingsplan). Dit streekontwikkelingsplan valt uiteen in twee delen:

- a. het mogelijk maken van de sociale veranderingen.
- b. het begeleiden van deze veranderingen.

ad a. De overgang van een agrarische naar een meer industrieel georiënteerde samenleving leidt tot een gewijzigd behoeftenpatroon. Dit wordt nog versterkt door de stijgende welvaart en de naar verhouding kortere werktijden in de industrie. De ontspanningsbehoeften worden groter. Dit vereist in de grotere kernen de aanwezigheid van allerlei gemeenschapsvoorzieningen (B. 3). De regionale functie van deze voorzieningen vereist een goed openbaar vervoer. Voor de maatregelen op dit terrein zijn reeds uitgebreide subsidieregelingen getroffen. Veel hangt echter af van de bevolking zelf en nog meer van de verschillende organisaties in deze plaatsen.

---

⁶⁾ Veranderingen in de maatschappelijke structuur van niet-stedelijke gebieden, Ministerie van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk 1966.

Zowel het gemeentebestuur als de kerken, de vakbonden e.d. moeten zich instellen op de maatschappij van morgen. Hier liggen belangrijke taken voor de christelijke besturenbonden.

ad b. De snelle overgang kan voor bepaalde personen of gezinnen tot grote moeilijkheden leiden. Preventief kan men deze moeilijkheden bestrijden door goede voorlichting te geven betreffende de op gang gebrachte ontwikkeling. Hier ligt zowel voor de vakbeweging als de boerenorganisaties een belangrijke taak. Men zal de bewoners bekend moeten maken met het gehele veranderingsproces. De problemen die desondanks zullen komen, kunnen van materiële en niet-materiële aard zijn. De eerste liggen gedeeltelijk op het terrein van de Algemene Bijstandswet en de sociale verzekeringswetten. De vakbeweging, zowel de landelijke als de plaatselijke centralen, levert een bijdrage aan een juiste toepassing van deze wetten.

Voor de immateriële moeilijkheden is men aangewezen op o.a. maatschappelijke werkers(sters), uitgaande van levensbeschouwelijke organisaties, de overheid of het bedrijfsleven. Voorzover de moeilijkheden liggen op het terrein van de aanpassing aan de nieuwe arbeidssituatie, moet een beroep gedaan kunnen worden op de vakbeweging, eventueel in samenwerking met de kerken.

II Nodige beleidsmaatregelen

A. DE HERZIENING VAN HET STIMULERINGSBELEID

Uit de bespreking van de resultaten van het tot nu toe gevoerde industrie-spreidingsbeleid⁷⁾ kan worden geconstateerd dat:

- a. dit beleid tot een belangrijke kwantitatieve verbetering van de werkgelegenheid heeft bijgedragen, doch dat het kwantitatieve effect de laatste jaren een duidelijke vermindering vertoont.
- b. dit beleid in onvoldoende mate tot een kwalitatieve verbetering van de werkgelegenheid heeft bijgedragen.⁸⁾

Om de ontwikkeling van het Noorden krachtig te stimuleren, is een ontwikkelingsplan nodig. Het in dit plan te ontvouwen beleid zal in grote lijnen de volgende inhoud moeten vertonen.

1. Het is gewenst, dat het stimuleringsbeleid gericht zal worden op het gehele economische leven en niet, zoals nu het geval is, voornamelijk op de industrie. De landbouw, de visserij en de gehele dienstensector zullen ook in het plan betrokken moeten worden. Dit is nodig om te komen tot een evenwichtige werkgelegenheids- en bedrijfsstructuur. De verruiming van het beleid is des te meer gewenst, gezien het feit, dat het zich thans voltrekkende proces van overgang van de landbouw

⁷⁾ Zie hoofdstuk II § 3.

⁸⁾ Zie Jaarrede over 1965 van de voorzitter van het Economisch Technologisch Instituut voor Friesland.

naar de industrie onder invloed van de toenemende welvaart zijn ver-
volg zal vinden in een verschuiving naar de dienstensector.

2. Het is gewenst, dat het stimuleringsbeleid meer de nadruk zal gaan leggen op de kwaliteit van de werkgelegenheid. Hiervoor is nodig, dat de minister de bevoegdheid krijgt de faciliteiten te kunnen variëren. Het gehele samenspel van financiële tegemoetkomingen kan op deze wijze worden afgestemd op de gewenste ontwikkeling van het Noorden. Bij deze differentiatie kan zowel rekening worden gehouden met gebieden als met bedrijven, zodat een meer selectief beleid kan worden gevoerd. De vestiging van het ene bedrijf is voor de verbetering van de werkgelegenheidsstructuur in een bepaalde plaats of streek van veel grotere betekenis dan de vestiging van een ander bedrijf. Het is uiteraard een moeilijke zaak te bepalen van welke aard en omvang de in het kader van het stimuleringsbeleid te hanteren stimulantia moeten zijn, alsmede welke differentiatiegraad het beleid moet bezitten. Steeds moet worden afgewacht of de stimulantia bij het bedrijfsleven voldoende aanslaan, en of de differentiatie daarin voldoende is om die bedrijven, waarvan vestiging voor de verbetering van de werkgelegenheidsstructuur in een bepaald gebied het meest dienstbaar wordt geacht, tot vestiging in dat gebied te doen besluiten. Bepaalde faciliteiten c.q. voorzieningen wegen als vestigingsfactor voor het ene bedrijf veel zwaarder dan voor het andere bedrijf. Nagegaan moet worden wat nodig is om de bedrijven tot vestiging in de stimuleringsgebieden te doen besluiten. Op deze wijze wordt een inzicht verkregen in de terzake bij het bedrijfsleven bestaande overwegingen, hetgeen een belangrijke leidraad kan vormen voor een herziening van de faciliteiten en de mate van differentiatie daarin in het kader van een stimuleringsbeleid dat meer dan in het verleden tot een kwalitatieve verbetering van de werkgelegenheid in de stimuleringsgebieden kan bijdragen. Daarbij dient het beleid terzake van de stimulering van de werkgelegenheid voor alle stimuleringsgebieden gecoördineerd te worden. In de praktijk komt dit er op neer, dat getracht moet worden die bedrijven, die vestiging buiten het Westen overwegen, te bewegen zich in één der stimuleringsgebieden te vestigen, voorzover althans vestiging van deze bedrijven voor een verbetering van de werkgelegenheidsstructuur in die gebieden van belang is.

Gezien het in punt 1 gestelde, zou bij herziening van het beleid in de geest als in het voorgaande bedoeld niet meer van *industriespreidingsbeleid*, doch van *werkgelegenheidspreidingsbeleid* of *werkgelegenheidsstimuleringsbeleid* moeten worden gesproken.

In het kader van de hier voorgestelde herziening van het beleid zou de premie- en prijsreductieregeling moeten worden gewijzigd. In de eerste plaats moet deze regeling ook van toepassing zijn op niet-industriële vestigingen c.q. uitbreidingen. In de tweede plaats dienen deze faciliteiten niet uniform te zijn, maar variërend al naar gelang de bijdrage die met de vestiging c.q. uitbreiding aan de verbetering der werkgelegenheid wordt geleverd.

B. ANDERE MAATREGELEN

De overheid kan bepaalde maatregelen nemen, die van groot belang zijn voor het noorden des lands. Vooral voor het platteland is het Ontwikkelings- en Saneringsfonds voor de middenstand van grote betekenis. In het Noorden zijn in deze sector nog veel onrendabele bedrijven. Zoals reeds opgemerkt, is het Ontwikkelings- en Saneringsfonds voor de Landbouw een waardevolle aanvulling voor de ruilverkavelingsprojecten. De regering kan het Noorden prioriteiten verlenen op vele gebieden, zoals de woningbouw, de medische verzorging, de maatschappelijke begeleiding en de recreatieve voorzieningen.

De in het plan opgenomen maatregelen hebben ten doel het vestigingsklimaat in het Noorden te verbeteren. Het zich vestigen in het Noorden wordt aantrekkelijk gemaakt voor de bedrijven. Deze zijn echter vrij zich daar al of niet te vestigen. In verband hiermede zou het gewenst kunnen zijn dat de Staat zelf deelneemt in enkele belangrijke bedrijven, die zich in het Noorden willen vestigen. Ook door de vestiging van Rijksinstellingen kan de overheid bijdragen aan het op gang brengen van de gewenste ontwikkeling.

5. Mogelijke gevolgen voor de werkgelegenheid

Voor de vakbeweging is de werkgelegenheid van groot belang. Daarom wordt in deze paragraaf in het kort de mogelijke ontwikkeling aangegeven van de werkgelegenheid in de verschillende sectoren, zoals die zich in het Noorden kan voordoen.

a. *De industrie.*

De ontwikkeling van de industrie moet plaatsvinden door de vestiging van stuwende bedrijven in het Noorden. Deze liggen voornamelijk in de chemische en metallurgische sector. Sommige landbouwreparatiebedrijven kunnen zich ontwikkelen tot metaalbedrijven. De vestiging van deze bedrijven zal tevens de kwaliteit van de arbeid gunstig beïnvloeden. Hierbij kan tevens worden gewezen op de concentratie in de zuivelindustrie. De vergrote zuivelindustrieën kunnen zich in andere richtingen uitbreiden. Ditzelfde geldt voor de landbouwindustrie in Groningen. De bewerking van een deel van het aardgas in het Noorden zelf kan een bijdrage leveren aan de industrialisatie.

Is de ontwikkeling eenmaal op gang gebracht, dan mag worden verwacht dat allerlei toeleverings- en reparatiebedrijven zullen volgen. Zo ontstaat een belangrijke verzorgende industrie. Door de bevolkingsgroei en de stijgende welvaart kan de in het Noorden reeds in belangrijke mate aanwezige voedings- en genotmiddelenindustrie uitbreiding ondergaan.

b. *De dienstensector.*

Het aantal vestigingen in het midden- en kleinbedrijf en het aantal

daarin werkzame personen is in het Noorden⁹⁾ naar verhouding groter dan in het land als geheel. Door de economische ontwikkeling en de daarmee gepaard gaande concentratie zullen veel kleine vestigingen worden opgeheven of worden samengevoegd tot grotere bedrijven. Men verwacht dan ook, dat de groei van de werkgelegenheid in het midden- en kleinbedrijf achterblijft bij de bevolkingsgroei. Wel zullen de bedrijven groter worden, waardoor een meer welvarende middenstand kan ontstaan. In de grotere centra kan zich een stuwende dienstensector ontwikkelen. Gedacht kan worden aan de transport- en havendiensten en het bank- en verzekeringswezen. De werkgelegenheid in die dienstensector die gericht is op de recreatie zal in de toekomst uitbreiding kunnen ondergaan.

c. *De land- en tuinbouw en de visserij.*¹⁰⁾

Er wordt verwacht dat de dalende lijn van het aantal personen, werkzaam in de landbouw, nog zal doorgaan. De werkgelegenheid kan echter in bepaalde sectoren worden vergroot. Bij een in enkele plaatsen geconcentreerde opzet zijn er in het Noorden zeker mogelijkheden voor de tuinbouw en de sierteelt.

Misschien liggen er mogelijkheden dat Harlingen naast industriehaven uitgroeit tot een belangrijke haven voor de Noord- en Waddenzeevisserij. Voor Harlingen kan dit een belangrijke stimulans betekenen.

6. Financiering

In dit rapport is het onmogelijk de financiële gevolgen van de gedane voorstellen exact weer te geven. Wel is zeker, dat het tot ontwikkeling brengen van het Noorden grote offers vraagt van het Rijk, de provincies en de gemeenten. Hierbij zijn twee problemen van groot belang. In de eerste plaats de financiering van de collectieve voorzieningen. Hoogstwaarschijnlijk zal in de toekomst mede ter financiering van de plannen voor Zuid-Limburg en het Noorden een verschuiving teweeggebracht moeten worden tussen particuliere en collectieve bestedingen. In de tweede plaats moet als probleem worden genoemd de financiële verhouding tussen het Rijk en de gemeenten. Vele gemeenten kampen met geldgebrek. Het spreekt vanzelf dat dit probleem samenhangt met het voornoemde probleem der collectieve bestedingen.

Bij het in beschouwing nemen van de financiële gevolgen van het stimuleringsbeleid, mag men niet vergeten dat de verdere ontwikkeling van het Westen grote investeringen vereist op het gebied der infrastructuur. Deze kosten zijn hoogstwaarschijnlijk hoger dan de infrastructurale kosten in het noorden des lands. De kans is aanwezig, dat de hoge kosten van de voorzieningen in het Westen onze economische groei in de toekomst zullen afremmen. De stimulering van het Noorden betekent dan nationaal gezien een gunstige beïnvloeding van het welvaartspeil.

⁹⁾ De toekomst van het Noorden des lands, pag. 17.

¹⁰⁾ De toekomst van het Noorden des lands, pag. 21 e.v.

HOOFDSTUK IV

De taken van de christelijke vakbeweging

1. Inleiding

Eén der doelstellingen van de christelijke vakbeweging is het medewerken aan de opbouw van een verantwoordelijke maatschappij. De Wereldraad van Kerken heeft in 1948 dit begrip als volgt omschreven: „De mens is geschapen en geroepen om een vrij wezen te zijn, verantwoordelijk aan God en zijn naaste. Elke neiging van de Staat en de maatschappij om hem te beroven van de mogelijkheid op verantwoordelijke wijze te handelen is een loochening van Gods bestemming, die Hij met de mens heeft en van Zijn verlossingswerk. In een verantwoordelijke maatschappij heerst de vrijheid van mensen, die zich verantwoordelijk weten voor gerechtigheid en openbare orde en zijn zij, die politiek gezag of economische macht bezitten, voor de uitoefening daarvan verantwoording schuldig aan God en aan de mensen, wier welzijn daarvan afhangt.”

Eén van de vereisten van deze verantwoordelijke maatschappij is, dat iedereen zal kunnen werken overeenkomstig zijn bekwaamheden. Volledige werkgelegenheid is één der doelstellingen van de nederlandse economische politiek. Hierbij moet echter tevens worden gelet op de spreiding van de werkgelegenheid over het gehele land. In elk gebied moet werkgelegenheid van voldoende kwaliteit aanwezig zijn. Daarom wordt in dit rapport speciaal aandacht gevraagd voor het noorden des lands, waar aan deze voorwaarden nog niet is voldaan. Teneinde aan deze voorwaarden te kunnen voldoen is volgens de commissie een ontwikkelingsplan nodig voor het gehele Noorden. De inhoud van dit plan is in het vorige hoofdstuk in grote lijnen aangegeven. De verantwoordelijkheid voor de uitvoering van een dergelijk plan ligt bij de overheid en het bedrijfsleven gezamenlijk. Deze verantwoordelijkheid is echter niet voor al de betrokken partijen van dezelfde aard. De beslissende keuze van vestiging wordt gemaakt door de ondernemer op grond van vele overwegingen. Het vestigingsklimaat speelt hierbij een grote rol. Hiervoor is echter voor een belangrijk deel de overheid verantwoordelijk. De taak van de vakbeweging is in dit kader van indirecte aard. In dit hoofdstuk zal worden getracht deze taken iets nader aan te geven. Deze taken zijn zowel van interne als van externe aard.

2. Interne taken van het C.N.V.

Het C.N.V. heeft verschillende taken ten opzichte van haar leden in het Noorden. De industrialisatie en de daarmee gepaard gaande verstedelijking brengt een wijziging tot stand in het gehele leefpatroon. Velen moeten overschakelen op industriële arbeid. Wil deze arbeid voor de bevolking zinvol kunnen zijn, dan moeten zij ook deze geheel andere arbeid kunnen

waarderen. Bij een verdergaande concentratie der industrie in enkele centra is de kans groot dat de pendel toeneemt met alle gevolgen van dien voor de gezinsverhoudingen. Voor de vrouwen brengt dit een verandering teweeg in de gehele tijdsindeling. Ook kan haar taak met betrekking tot de opvoeding der kinderen belangrijker worden. De toenemende industrialisatie kan problemen oproepen zoals zondagsarbeid en ploegendienst. Voor de jeugd ontstaan meer mogelijkheden zich te bekwamen in tot voor kort onbekende beroepen. Op al deze gebieden zal de christelijke vakbeweging, met medewerking van de Vrouwenbond en de Jeugdorganisatie van het C.N.V. „Werkende Jeugd”, voorlichting aan de leden moeten geven. Voor het geven van voorlichting heeft zij verschillende mogelijkheden:

a. *Publicaties in de diverse vakbewegingsbladen.*

Het C.N.V. en de aangesloten bonden beschikken over bladen, die alle leden kunnen bereiken. Het is mogelijk in artikelen uiteen te zetten welke ontwikkelingen er in het Noorden aan de gang zijn en welke gevolgen deze kunnen hebben voor de daar woonachtige leden. Deze artikelen kunnen zowel kritisch en analyserend als voorlichtend zijn.

De leden merken tevens, dat er aan hun problemen aandacht wordt besteed, hetgeen op zijn beurt weer stimulerend werkt op de eigen activiteiten in het dorp of de streek.

b. *De plaatselijke centralen van het C.N.V.*

(De christelijke besturenbonden).

Het is een verheugend verschijnsel, dat hier en daar streekplannen worden besproken door de christelijke besturenbonden in een bepaalde streek met medewerking van de Economisch Technologische Instituten.

Een bekend voorbeeld hiervan is de samenwerking met de N.E.T.O. in de provincie Groningen. Het C.N.V. kan deze ontwikkeling stimuleren via zijn districtsbestuurders en rechtstreeks via de besturenbonden zelf. Misschien is het mogelijk dat uit deze besprekingen bepaalde taken kunnen voortvloeien voor de besturenbonden ter plaatse.

De veranderende structuur der werkgelegenheid brengt met zich mede, dat vele leden van bond moeten veranderen. Zowel voor het goed kunnen functioneren van de bond als voor de juiste belangenbehartiging der leden is het noodzakelijk dat iedereen bij de juiste bond is aangesloten. De plaatselijke afdelingen der bonden dienen met elkaar samen te werken, o.a. met betrekking tot de ledenoverschrijving.

c. *Kadervergaderingen.*

Jaarlijks worden in verschillende plaatsen kadervergaderingen gehouden. Het verdient overweging deze vergaderingen geheel of gedeeltelijk te wijden aan de streekproblematiek. Het is mogelijk in het Noorden extra vergaderingen te beleggen voor deze problemen.

d. *Cursussen van het Slotemaker de Bruïne-Instituut.*¹⁾

In verscheidene plaatsen in het land worden cursussen Sociale Vorming A en B gegeven. De vraag moet worden gesteld of het mogelijk is in dit cursuswerk bepaalde lessen op te nemen over de problemen van een bepaalde streek, die gegeven kunnen worden door deskundigen op dit gebied.

e. *Maatschappelijke begeleiding.*

De overschakeling van een agrarische naar een industriële maatschappij stelt grote eisen aan de maatschappelijke begeleiding. Het is gewenst de vraag onder ogen te zien in hoeverre het fonds „Draagt Elkanders Lasten” meer dan tot nu toe dienstbaar gemaakt zou kunnen worden aan dit doel. De maatschappelijk werkers van „D.E.L.” zouden spreekuur moeten houden in de nieuwe industrie centra.

3. De externe taken van het C.N.V.

Het C.N.V. heeft mogelijkheden zijn taak te vervullen ten opzichte van het Noorden via zijn vertegenwoordigers in de diverse organen en instellingen, die zich met de problemen rond industrialisatie en werkgelegenheid bezig houden. Een andere mogelijkheid is de beïnvloeding van de verschillende verantwoordelijke instanties en personen.

a. *Invloed via organen en instellingen.*

De wijziging in de maatschappelijke structuur stelt hoge eisen aan de pastorale zorg. Het is noodzakelijk dat er op plaatselijk niveau een goed contact bestaat tussen de kerk en de vakbeweging. Hiertoe zouden in de opkomende industrie centra predikantenconferenties moeten worden gehouden. Deze contacten kunnen uitgroeien tot stichtingen „Evangelie en Industrie”. Onderwerpen die speciale aandacht vragen zijn de waardering van de industriële arbeid, de recreatie en de zondagsarbeid.

Vele organen, instellingen en commissies²⁾ spelen een rol bij de ontwikkeling van het noorden des lands. Voor een juiste vervulling van zijn taak is het in de eerste plaats nodig dat het C.N.V. is vertegenwoordigd in al zijn organen. Gelukkig heeft het C.N.V. op dit terrein reeds veel erkenning gevonden van zijn verantwoordelijkheid in deze, waardoor zij bij deze werkzaamheden werd betrokken. Voorzover dit nog niet het geval mocht zijn is het gewenst, dat de werknemersvertegenwoordigers alsnog een plaats krijgen toegewezen. Willen deze vertegenwoordigers hun functie naar wens kunnen vervullen, dan dient er een goed wederkerig contact te zijn tussen het C.N.V. en zijn vertegenwoordigers. Het C.N.V. dient te weten, voor welke problemen zijn

---

¹⁾ In bijlage 4 wordt een overzicht gegeven van de inhoud van de cursussen en worden de plaatsen in het Noorden vermeld, waar het Instituut deze cursussen heeft georganiseerd.

²⁾ Zie bijlage 5.

vertegenwoordigers worden gesteld. In gezamenlijk overleg kunnen hiervoor oplossingen worden gezocht. Hiertoe is nodig een uitgebreide informatie en voorlichting van deze vertegenwoordigers door het C.N.V. Hiertoe kan o.m. gebruik worden gemaakt van de in § 2 aangegeven middelen.

Het regionale beleid is een onderdeel van het totale sociaal-economisch beleid in Nederland. De Sociaal-Economische Raad adviseert de regering over de vele vraagstukken op sociaal en economisch gebied. De vakbeweging is in de S.E.R. en in de commissies van de S.E.R. vertegenwoordigd. Enkele commissies, bijvoorbeeld de commissie arbeidsmarktpolitiek, bewegen zich op een terrein, dat veel raakvlakken heeft met het regionale beleid. In deze commissies kunnen de C.N.V.-vertegenwoordigers aandacht vragen voor de problemen van het Noorden. Er dient een goede samenwerking te bestaan tussen de vertegenwoordigers op nationaal en op regionaal niveau. Op deze wijze kan het C.N.V. een bijdrage leveren aan de vaststelling van het regionale beleid op nationaal niveau. Goede contacten met en goede voorlichting aan zijn vertegenwoordigers op regionaal niveau zijn nodig om deze toe te rusten voor de taken bij de uitvoering van het regionale beleid. Door algemene voorlichting werkt het C.N.V. mee aan het mogelijk maken van de gehele maatschappelijke verandering, die aanvaardbaar en begrijpelijk gemaakt moet worden voor de leden.

b. *De beïnvloeding van instanties en personen.*

Met deze beïnvloeding wordt bedoeld de invloed, die het C.N.V. kan uitoefenen op de rechtstreeks voor de industrialisatie verantwoordelijke partijen: de overheid en de ondernemers. De in § 2 en § 3a genoemde taken van het C.N.V. hebben meer ten doel de maatschappelijke veranderingen in het Noorden te begeleiden. Deze begeleiding maakt de veranderingen mogelijk, waardoor er, een de industriële ontwikkeling bevorderende invloed, vanuit gaat. Het goed functioneren van de instellingen en organen in het Noorden is noodzakelijk voor het effectief maken van het overheidsbeleid. Verder maakt het de vestiging van nieuwe industrieën aantrekkelijk. Wanneer de ondernemer bij zijn vestigingskeuze te maken krijgt met actieve en goedwerkende organen, dan kan dit niet anders dan stimulerend werken.

1. *De beïnvloeding van het overheidsbeleid.*

Het C.N.V. is van mening, dat de problemen van het Noorden slechts kunnen worden opgelost in het kader van een ontwikkelingsplan. Hiervoor zijn in hoofdstuk III, § 4 enkele grote lijnen aangegeven. Het C.N.V. kan aandacht vragen van de overheid voor de problemen in het Noorden en daarbij zijn standpunt naar voren brengen, via de volgende mogelijkheden:

- a. Het C.N.V. kan zich alleen of in samenwerking met het N.V.V. en het N.K.V. (Overlegorgaan) rechtstreeks richten tot de regering, om zodoende zijn wensen kenbaar te maken.

- b. Het C.N.V. kan contact opnemen met verwante kamerleden. Deze kunnen via het parlement de regering beïnvloeden.
- c. Het C.N.V. kan ook de publieke opinie beïnvloeden. De regering wordt mede beïnvloed door de zaken, die leven bij de bevolking. Wanneer de regionale ontwikkeling een zaak van nationaal belang wordt geacht, is dit een grote stimulans voor de regering om het Noorden tot ontwikkeling te brengen. Het C.N.V. kan, behalve met de reeds in § 2 en 3a genoemde middelen hieraan medewerken via de radiatorubriek „Het Spectrum”, en door persberichten. De beïnvloeding van het beleid op gemeentelijk en provinciaal niveau is mogelijk door het beleggen van studieconferenties over de problemen van het Noorden met personen op bestuurlijk en ambtelijk niveau. Op deze conferenties zou tussen het C.N.V. en de betreffende personen van gedachten kunnen worden gewisseld. Het C.N.V. kan zodoende zijn wensen kenbaar maken en meewerken aan de vorming van het beleid op regionaal niveau. Aan de andere kant kunnen uit deze conferenties bepaalde taken voortvloeien voor de vakbeweging.

2. *De beïnvloeding der ondernemers.*

Het is in Nederland nog niet zover, dat er door de overheid, de werkgevers en de werknemers gezamenlijk een arbeidsmarktpolitiek wordt gevoerd, waarbinnen speciaal aandacht wordt geschonken aan de gebieden, met een meer dan normale werkloosheid of met een kwalitatief achtergebleven werkgelegenheid. De contacten van de vakbeweging met de ondernemers zijn op dit gebied van informele aard. De vakbeweging kan de ondernemers wijzen op bepaalde gebieden met mogelijkheden voor investering. Een andere mogelijkheid is, dat de vakbeweging bij het hoofdbedrijf extra aandacht vraagt voor een filiaal in een stimuleringsgebied. De ondernemer neemt zijn beslissing door het afwegen van de verschillende vestigingsfactoren. Slechts enkele hiervan kunnen door de vakbeweging worden beïnvloed.

HOOFDSTUK V

Conclusies aan de hand van de taakopdracht

A. 1.

De christelijke vakbeweging streeft naar een „verantwoordelijke maatschappij”¹⁾, waarin ieder mens tot zijn recht kan komen. Dit houdt niet alleen in het verbeteren van de arbeidsvoorwaarden en het uitbreiden van de sociale verzekering, maar ook een streven naar een volledige werkgelegenheid. Hierbij moet niet alleen aan de kwantiteit, maar ook aan de kwaliteit worden gedacht. Dit doel van de christelijke vakbeweging betekent tevens, dat er moet worden gelet op de verdeling van de werkgelegenheid over de verschillende delen van ons land. Een nationale volledige werkgelegenheid, samengesteld uit tekorten aan arbeidskrachten in het Westen en overschotten in het Noorden kan niet ideaal worden geacht. De christelijke vakbeweging behoort zich daarom bezig te houden met de vraagstukken betreffende regionale industrialisatie. Zij acht zich derhalve gerechtvaardigd uitspraken te doen over het gevoerde beleid en haar wensen op dit gebied kenbaar te maken.

A. 2.

Het gevoerde beleid zal door de christelijke vakbeweging moeten worden beoordeeld in het licht van de algemene voorwaarden voor de leefbaarheid in het Noorden. Als voor haar zeer belangrijke norm kan hiervoor worden gekozen de factor der werkgelegenheid. Bij het beschouwen van het industrialisatiebeleid komt de commissie tot de conclusie dat de werkgelegenheid na de oorlog zeer sterk is uitgebreid. Deze uitbreiding is echter de laatste jaren minder groot. Het na de oorlog gevoerde beleid was op tweeërlei wijze eenzijdig. In de eerste plaats is de nadruk voornamelijk gelegd op de industrie, waardoor belangrijke sectoren zoals de dienstensector en het toerisme te weinig in het directe beleid werden betrokken. In de tweede plaats werd in verband met het benadrukken van het werkgelegenheidsaspect in te grote mate gelet op de kwantiteit der werkgelegenheid, waardoor de kwaliteit nu te wensen overlaat. Het beleid zal op deze twee punten moeten worden gewijzigd.

A. 3.

De christelijke vakbeweging moet zich een oordeel vormen over de gewenste maatregelen. De commissie is tot de conclusie gekomen, dat voor het Noorden een ontwikkelingsplan gewenst is, waarin alle reeds bestaande deelplannen worden opgenomen. De overheid en de ondernemers hebben hier een grote verantwoordelijkheid. De christelijke vakbeweging zal alleen of met de andere vakcentralen deze problemen onder de aandacht van de regering en de werkgevers moeten brengen en haar wensen en gedachten kenbaar maken. Om te komen tot een juist en eensgezind beleid van alle vertegenwoordigers van het C.N.V. op nationaal en regionaal gebied is

¹⁾ Dit begrip is omschreven in Hoofdstuk IV.

een goed onderling contact en een goede documentatie en informatie een eerste vereiste. Het is gewenst, dat het plan voor het Noorden en de daarin passende streekplannen worden opgesteld in nauw overleg met de werkgevers en de werknemers. In Hoofdstuk III zijn reeds enige gedachten over het plan weergegeven. Het te voeren beleid moet worden gericht op een verbetering van de kwaliteit der werkgelegenheid en op een grotere differentiatie over de verschillende sectoren. De taken van het C.N.V. zijn uiteengezet in Hoofdstuk IV.

B. 1.

Het proces van industrialisatie brengt een structuurverandering met zich mede, die zal leiden tot de verstedelijking van het Noorden. Door deze structuurveranderingen krijgt de bevolking de beschikking over meer vrije tijd. Dit heeft gevolgen voor de recreatiemogelijkheden, het jeugdwerk en het verenigingsleven in het algemeen. Problemen die speciale aandacht vragen zijn de toenemende pendel en de mogelijke invoering van ploegendiensten en zondagsarbeid. De mentale verandering der bevolking blijft niet beperkt tot de steden, maar breidt zich uit over het omliggende platteland via pendel, culturele contacten en de publiciteitsmedia.

B. 2.

De bovenvermelde structuurveranderingen, waarin ook de migratie een rol speelt, kunnen het meest soepel verlopen, wanneer men deze ontwikkelingen kan begrijpen en waarderen. Dit te bereiken is één der belangrijkste taken van het C.N.V. via scholing, vorming, voorlichting en jeugdwerk. Het jeugdwerk is ook van belang voor het zoeken naar goede recreatiemogelijkheden. Voor de maatschappelijke begeleiding is nodig dat de leden een beroep kunnen doen op de maatschappelijk werksters van „Draagt Elkanders Lasten”. Het is gewenst dat deze spreekuur houden in de belangrijkste centra in het Noorden. Een goed contact tussen kerk en vakbeweging is nodig voor de pastorale begeleiding van de overgang naar een meer industriële maatschappij. De gehele arbeidsethiek zal zich moeten aanpassen. Hier ligt een taak voor de stichtingen „Evangelie en Industrie” en de predikantenconferenties.

B. 3.

Het onderwijs zal moeten aansluiten op de komende ontwikkeling der werkgelegenheid. Dit houdt in dat de technische scholen zich moeten toeleggen op een hogere kwaliteit van de functies en op een grotere differentiatie. Vooral de metaal- en de chemische sector is van belang. Door de grotere differentiatie van de werkgelegenheid o.a. diensten en recreatie moeten er ook voor deze sectoren meer scholen komen, b.v. voor administratief- en handelsonderwijs. Speciale aandacht moet worden besteed aan de omscholingsmogelijkheden in het Noorden. Door de structuurwijzigingen spelen deze een grote rol, vooral voor oudere werknemers. Een meer algemeen probleem is, dat de snelle technische ontwikkeling een steeds weerkerende scholing vereist. Dit kan er toe leiden het onderwijs meer toe te spitsen op algemeen vormend onderwijs. Specialisatie kan dan in een later stadium plaatsvinden.

Samenvatting

In het eerste hoofdstuk wordt een overzicht gegeven van de sociaal-economische toestand in het Noorden van het land. Uit de gegevens blijkt, dat in het Noorden het gemiddeld inkomen lager is dan in het land als geheel en dat in de laatste jaren deze achterstand nog is vergroot.

Ook andere sociaal-economische gegevens wijzen op een achterstand. Genoemd kunnen worden de werkloosheidspercentages en het migratieverschijnsel. De werkloosheid is in het Noorden steeds groter geweest dan het landelijk gemiddelde. Het gevolg hiervan is geweest dat duizenden personen zijn vertrokken naar het Westen en Zuiden van het land en naar het buitenland. Het Noorden is door de geringe ontwikkeling van de industrie en de dienstensector relatief sterk agrarisch gebleven, dit in tegenstelling tot het Westen van het land.

Het Westen neemt reeds eeuwen een vooraanstaande positie in ons land in, vooral op het gebied van handel en nijverheid. In het Westen zijn reeds vroeg steden ontstaan met een bloeiend economisch leven. Deze ontwikkeling heeft zich in het Noorden mede door de geografische ligging in veel geringere mate voorgedaan. Daardoor heeft het Noorden niet kunnen voldoen aan de voorwaarden voor de industriële ontwikkeling in de vorige eeuw: een grote bevolkingsconcentratie, een goed functionerend beurs- en bankwezen, goede verbindingen en een belangrijke ambachtelijke nijverheid. Na de oorlog verslechterde de werkgelegenheidssituatie nog door de mechanisatie in de landbouw, waardoor veel personen in andere sectoren werk moesten vinden. Het grote probleem voor het Noorden is, hoe men werkgelegenheid kan scheppen voor de uit de landbouw wegvloeiende personen en voor de groeiende bevolking.

In hoofdstuk II is het regionale industrialisatiebeleid aan een beschouwing onderworpen. Daar het regionale beleid wordt gevoerd in het kader van het algemene industrialisatiebeleid is aan dit laatste eerst aandacht geschonken. Na de oorlog is de belangstelling voor economische groei-problemen sterk toegenomen. Mede onder invloed van de crisis in de jaren dertig was het economisch-politieke instrumentarium sterk uitgebreid, waardoor de overheid een grotere rol kon spelen in het economisch leven. De regering stelde zich ten doel de industrialisatie van ons land te bevorderen. Behalve de noodzaak de oorlogsschade te herstellen speelden hier ook de politieke verhoudingen in de wereld een grote rol.

Voor Nederland kwamen hier nog bij de snelle bevolkingsgroei en de betalingsproblemen. Daar de investeringsbeslissingen in onze maatschappij worden genomen door de particuliere ondernemers, kan de overheid de industrialisatie niet rechtstreeks bevorderen. De regering wilde de economische ontwikkeling stimuleren door de verbetering van het industrieel klimaat door middel van o.a. wegeaanleg, beter nijverheidsonderwijs en subsidiëring van het toegepast natuurwetenschappelijk onderzoek. Het

stimuleringsbeleid was in eerste aanleg gericht op de werkgelegenheid. Dit beleid is niet zonder succes gebleven. Daar de werkgelegenheid zich gunstig ontwikkelde ging men zich in de vijftiger jaren meer toeleggen op de spreiding der industrie over het gehele land. De studies van de Rijksdienst voor het Nationale Plan hebben hier stimulerend gewerkt. Het industriespreidingsbeleid kan een belangrijk onderdeel vormen van het te voeren beleid betreffende de ruimtelijke ordening in Nederland.

Naarmate de doelstellingen van het algemene industrialisatiebeleid werden verlegd in de bovenvermelde zin, werd het regionale beleid belangrijker. Reeds in de eerste Industrialisatienota werd een plan in het vooruitzicht gesteld voor Z.O. Drente in verband met de slechte werkgelegenheidssituatie in dit gebied. Het regionale beleid moet passen in het algemeen beleid. Dit bracht met zich mee dat het vestigingsklimaat in een ontwikkelingsgebied extra moest worden verbeterd. In Z.O. Drente werden de verbindingen verbeterd en industrieterreinen aangelegd. Daar er meer gebieden waren met een meer dan normale werkloosheid werden meer ontwikkelingsplannen opgesteld. In deze ontwikkelingsgebieden werden kernen aangewezen, waar industrieterreinen werden aangelegd met subsidie van het Rijk. In 1953 werd de premiereregeling ingevoerd om de industrievestiging rechtstreeks te stimuleren. Onder bepaalde voorwaarden kan het Rijk een premie toekennen voor een uitbreiding van een bestaande industrie of voor een nieuwe vestiging.

Geleidelijk aan ontwikkelde zich een integraal ontwikkelingsbeleid gericht op werkloosheidsbestrijding in de ontwikkelingsgebieden. Bepaalde aspecten van dit beleid waren in strijd met de wens om te komen tot een betere industriespreiding (b.v. de migratieregeling). Daardoor werd in 1958 het beleid omgebogen naar de huidige vorm. De nadruk werd gelegd op gebieden met een vertrekoverschot en/of met een sterke bevolkingsgroei. Probleemgebieden werden aangewezen, waarbinnen de industrie werd ontwikkeld in primaire en secundaire kernen. In de primaire kernen zijn de financiële faciliteiten gunstiger dan in de secundaire. In het jaar 1964 werd voorgesteld het aantal kernen te beperken. Voor de kernen die moesten afvallen, werd een overgangsregeling aanvaard. De bedoeling was de industriële ontwikkeling te concentreren in enkele belangrijke centra.

Het regionale industrialisatiebeleid heeft geleid tot een meer gelijkmatige spreiding van de industrie over de verschillende delen van ons land. De werkgelegenheid in het Noorden is verbeterd, waardoor tevens de migratie naar het Westen is verminderd. De laatste jaren echter neemt de groei iets af. De commissie is met betrekking tot het regionale industrialisatiebeleid tot de volgende conclusie gekomen:

1. de werkgelegenheidssituatie is kwantitatief sterk verbeterd, maar de laatste jaren valt een afnemende groei te constateren.
2. door het benadrukken van de werkloosheidsbestrijding is te weinig gelet op het kwalitatief aspect van de werkgelegenheid.

Daardoor is een wezenlijke versterking van de economische structuur in het Noorden ten opzichte van overig Nederland nog niet gerealiseerd.

Uitgaande van de noodzaak te komen tot een meer evenredige spreiding van de werkgelegenheid en de welvaart over ons gehele land, acht de commissie een krachtige stimulering van de economische ontwikkeling in het Noorden nodig. Om de gewenste maatregelen te kunnen coördineren is volgens de commissie een ontwikkelingsplan voor het Noorden vereist.

In het derde hoofdstuk zijn enkele grote lijnen aangegeven voor een ontwikkelingsplan voor het Noorden. De commissie is van oordeel, dat de problemen van het Noorden niet op zichzelf moeten worden beschouwd, maar als onderdeel van het probleem der ruimtelijke ordening. Een bewust arbeidsmarktbeleid is in dit kader van groot belang. Een betere spreiding van de werkgelegenheid is gewenst, niet alleen voor de bewoners van de achterblijvende gebieden maar ook met het oog op de leefbaarheid in het Westen van het land. Daar een ontwikkeling in vrijheid deze welvaartsverschillen tussen de verschillende landsdelen niet kan opheffen, is op dit punt een bewust beleid van de overheid noodzakelijk. Zonder speciale maatregelen zal het Noorden de achterstand niet kunnen inhalen. Bij deze maatregelen moet worden uitgegaan van de economische orde in Nederland. In Nederland wordt de vestigingsplaats bepaald door vrije ondernemers aan de hand van een aantal vestigingsfactoren. Daar tot nu toe de ondernemers te weinig belangstelling voor het Noorden hebben getoond, heeft de commissie de vestigingsfactoren in het Noorden aan een nadere beschouwing onderworpen. Ten aanzien van bepaalde factoren is de situatie in het Noorden gunstig. Genoemd kunnen worden de beschikbaarheid van grond c.q. industrieterreinen en de arbeidsmarkt. De oorzaak van het stagneren in het Noorden moet dan ook voornamelijk worden gezocht in de infrastructuur en het woon- en leefklimaat. De maatregelen ter stimulering van het Noorden zullen in belangrijke mate op deze terreinen moeten liggen. Deze maatregelen moeten worden gericht op de stimulering van ontwikkelingsgebieden. Dit verdient de voorkeur boven het aanwijzen van kernen.

Bij de verbetering van de infrastructuur moet de nadruk worden gelegd op de aanleg van havens en op de verbindingen tussen het Noorden en de belangrijkste bevolkingscentra. Het Eemshavenproject is daarom zeer urgent. Het Noorden krijgt dan de beschikking over een belangrijke haven aan diep vaarwater, die zeer stimulerend werkt op de economische ontwikkeling. Wat de verbindingen betreft moet de verbetering niet zozeer worden gezocht in de interne verbindingen, maar meer in de externe.

Het Noorden dient goede verbindingen te krijgen met het Westen en Zuiden van het land en met Duitsland (Hamburg—Bremen en het Ruhrgebied). Uitvoering van de in het Rijkswegenplan opgenomen wegen is voor het Noorden zeer belangrijk. Ook de waterverbindingen spelen een grote rol. Hiernaast kan nog worden gedacht aan vliegvelden en de verbetering van het openbaar vervoer.

De verbetering van het leef- en woonklimaat moet worden gezocht op het gebied der huisvesting, het onderwijs en de gemeenschapsvoorzieningen. Het Noorden biedt grote mogelijkheden op het gebied der huisvesting. Scheiding tussen woon- en werkplaats is mogelijk, waardoor te grote bevol-

kingsconcentraties kunnen worden tegengegaan. Een ander belangrijk voordeel is de grote hoeveelheid recreatiegrond en de mogelijkheden voor watersport. De hoeveelheid recreatiegrond kan nog worden uitgebreid door het hiervoor bestemmen van tot nu toe agrarische gronden. Het aantal schouwburgen, toneelzalen, zwembaden en sporthallen moet worden uitgebreid. Het onderwijs in het Noorden kan worden verbeterd door de stichting van enkele v.h.m.o.-scholen in Friesland en Drente, door uitbreiding van het aantal u.t.s.-en en door de oprichting van een h.t.s. in Drente. Speciale aandacht verdient de omscholingsmogelijkheid. Een **te groot deel van de beroepsbevolking is nog agrarisch**. Uitbreiding van het aantal centra voor vakopleiding van volwassenen moet worden overwogen. Het is gewenst de loondervingsvergoeding gelijk te stellen met het loon voor ongeschoolden in de betreffende bedrijfstak.

Het spreekt vanzelf dat de structurele veranderingen in het Noorden een maatschappelijke begeleiding vereisen. Deze sociale begeleiding moet **eveneens worden gericht op een hele streek**. In grote lijnen is het doel tweeledig, namelijk het mogelijk maken van de gewenste veranderingen en het begeleiden van deze veranderingen. Hiertoe zullen o.a. maatschappelijke werkers(sters) moeten worden ingeschakeld uitgaande van levensbeschouwelijke organisaties, de overheid of het bedrijfsleven.

Met betrekking tot het stimuleringsbeleid stelt de commissie op basis van de resultaten van het huidige beleid twee wijzigingen voor. In de eerste plaats zal, mede gelet op de verschuiving in de werkgelegenheid van de industriële naar de dienstensector, het stimuleringsbeleid moeten worden uitgebreid, in die zin dat naast de industrie alle andere sectoren in het beleid worden betrokken. Gedacht kan worden aan de dienstensector, land- en tuinbouw, de visserij en het toerisme. Het industriespreidingsbeleid moet een werkgelegenheidsbeleid worden. In de tweede plaats moet in het stimuleringsbeleid meer de nadruk worden gelegd op de kwaliteit der werkgelegenheid. Het gehele samenspel van financiële tegemoetkomingen moet worden afgestemd op de gewenste ontwikkeling in het Noorden. De minister moet daarom de bevoegdheid krijgen de financiële faciliteiten te kunnen variëren naar gelang de bijdrage van de nieuwe vestiging aan de verbetering van de werkgelegenheidsstructuur, waardoor een selectief beleid kan worden gevoerd.

Als basis voor deze herziening zal kunnen dienen een onderzoek naar de maatregelen die nodig zijn om de bedrijven tot vestiging in de stimuleringsgebieden te doen besluiten. In het kader van de hier voorgestelde herziening zal de premie- en prijsreductieregeling moeten worden uitgebreid tot niet-industriële vestigingen c.q. uitbreidingen. Tevens moeten de faciliteiten variërend worden gemaakt. De versterking van de werkgelegenheidsstructuur in het Noorden kan tevens worden gestimuleerd door de overplaatsing van Rijksinstellingen. De werkgelegenheid in de landbouw en het midden- en kleinbedrijf zal in de toekomst hoogstwaarschijnlijk gaan dalen. Deze daling moet worden opgevangen door de industrie en bepaalde onderdelen van de dienstensector, zoals administratieve

instellingen en de op de recreatie gerichte sector. In het Noorden zijn mogelijkheden voor de tuinbouw, de sierteelt en de visserij.

De commissie is er zich van bewust dat de door haar voorgestelde plannen geld kosten. Zij wil er echter op wijzen dat de infrastructurele kosten in het Westen steeds hoger worden. De problemen in het Westen zullen worden vergroot, wanneer het Noorden niet tot ontwikkeling wordt gebracht. Ook het niet tot ontwikkeling brengen van het Noorden vraagt dus financiële offers van ons volk.

In hoofdstuk IV wordt ingegaan op de taken van de christelijke vakbeweging op dit gebied. Het streven naar een verantwoordelijke maatschappij houdt tevens in het streven naar werkgelegenheid voor iedereen. Een nationale volledige werkgelegenheid bestaande uit arbeidstekorten en arbeidsoverschotten kan niet ideaal worden genoemd. Daarom heeft de christelijke vakbeweging belangstelling voor de regionale problemen. Gelet op de economische orde in ons land zijn de taken van de vakbeweging van indirecte aard op het gebied der industrialisatie. De interne taken van het C.N.V. hebben voornamelijk betrekking op de leden in het noorden van het land. Het C.N.V. en zijn instellingen zal de leden moeten voorlichten over de ontwikkelingen in het Noorden en hen moeten helpen bij eventuele moeilijkheden. Op het pastorale vlak dient contact te bestaan tussen de kerk en de vakbeweging over vraagstukken als arbeidsethiek, de zondagsarbeid en de ploegendienst. Voor de maatschappelijke problemen kan een beroep worden gedaan op „Draagt Elkanders Lasten”.

De externe taken van het C.N.V. liggen op het terrein der beïnvloeding van de rechtstreeks voor de industrialisatie verantwoordelijke instanties en personen. Hier en daar zal beïnvloeding der ondernemers mogelijk zijn. Groter zijn de mogelijkheden ter beïnvloeding van de overheid. Het C.N.V. kan alleen of in het kader van het Overlegorgaan zich wenden tot de regering of het parlement om zijn wensen kenbaar te maken. Een andere mogelijkheid is de beïnvloeding der publieke opinie via publicaties, radio en t.v. Studieconferenties zijn mogelijk met overheidspersonen op gemeentelijk en provinciaal niveau.

Het C.N.V. is vertegenwoordigd in veel instanties en commissies, die zich bewegen op het terrein der regionale industrialisatie. Het C.N.V. dient een goed contact te onderhouden met deze vertegenwoordigers. Een uitgebreide informatie en voorlichting kan deze vertegenwoordigers ondersteunen bij het naar wens vervullen van hun taak. Op nationaal niveau is het C.N.V. vertegenwoordigd in commissies, die problemen bestuderen, die een raakvlak hebben met de regionale problemen. Als voorbeeld kan worden genoemd de commissie arbeidsmarktpolitiek van de S.E.R. In deze commissie kan het C.N.V. zijn standpunt naar voren brengen.

Het rapport wordt besloten met een hoofdstuk, waarin de conclusies aan de hand van de taakopdracht der commissie worden vermeld.

BIJLAGE I.

De positie van het Noorden

1. *Het inkomen.*

Gemiddeld inkomen per hoofd der bevolking in guldens.

<i>Provincie</i>	1950	1960	<i>toename in %</i>
Groningen	1167	2241	92
Friesland	1078	2023	88
Drente	950	1920	102
Noorden	1082	2079	92
Noord-Holland	1391	2795	101
Zuid-Holland	1321	2670	102
Utrecht	1224	2530	107
Nederland	1197	2410	101

Bron: C.B.S. Inkomensverdeling 1950 en 1960.

2. *Het vermogen.*

Gemiddeld vermogen per hoofd der bevolking in guldens.

<i>Provincie</i>	1951	1961	<i>toename in %</i>
Groningen	2872	5151	79
Friesland	2146	3543	65
Drente	1750	3006	72
Noorden	2329	4014	72
Noord-Holland	2326	5036	117
Zuid-Holland	2256	4799	113
Utrecht	2616	5427	107
Nederland	2080	4105	97

Bron: C.B.S. Vermogensverdeling 1961.

3. *Gezinsgrootte.*

Gemiddelde gezinsgrootte per mei 1960.

Groningen	3.56
Friesland	3.79
Drente	3.84
Nederland	3.79

Bron: C.B.S. Volkstelling 1960 deel 5B.

4. Bevolking.

a. Totale bevolking.

Jaar	Groningen	Friesland	Drente	Noorden	Nederland in % van
1950	459.819	465.267	280.798	1.205.884	12,0
1964	491.688	490.976	329.992	1.312.656	10,9

b. Bevolkingsgroei.

Groei aantal inwoners in %.

Periode	Noorden	Westen	Overige prov.	Nederland
1850-1879	36	43	22	33
1880-1909	22	63	34	44
1910-1939	27	56	54	51
1940-1964	22	32	51	38

Bron: Het Noorden in Nederland.

Groei per provincie in % in de periode 1950-1964.

Groningen	6,9 %
Friesland	5,5 %
Drente	17,5 %

Het Noorden	8,9 %
Nederland	20,1 %

Bron: C.B.S. Bevolking der gemeenten in Nederland.

c. Leeftijdsopbouw.

Bevolking naar leeftijd in % van de totale bevolking per 1 jan. 1964.

Leeftijdsgroep	Groningen	Friesland	Drente	Noorden	Nederland
0-14 jaar	26,1	29,1	29,9	28,2	28,6
15-39 jaar	34,8	33,3	35,3	34,3	35,8
40-64 jaar	27,9	26,0	25,6	26,6	26,2
65 jaar en ouder	11,3	11,6	9,2	10,9	9,4

Bron: C.B.S. Maandstatistiek van de bevolking.

5. Beroepsbevolking.

Beroepsbevolking naar bedrijfssector in % van de totale beroepsbevolking.

Bedrijfssector	Groningen	Friesland	Drente	Noorden	per 1960 Nederland
Landbouw	16,4	22,7	27,3	21,5	10,7
Nijverheid	38,9	34,9	38,2	37,2	42,2

Econ. dienst- verlening	23,5	20,6	15,1	20,3	23,1
Overige dienst- verlening	15,7	15,2	14,3	15,2	18,9
Restgroep	5,5	6,6	5,1	5,8	5,1

Bron: Het Statistisch Zakboek voor het Noorden des lands van 1965.

6. *De werkloosheid.*

a. Gemiddelde geregistreerde arbeidsreserve sinds 1946.

	<i>Groningen</i>	<i>Friesland</i>	<i>Drente</i>	<i>Noorden</i>	<i>Nederland</i>	<i>Overig Nederland</i>
1946	4041	3088	1437	8566	89.111	80.545
1947	2673	2332	955	5960	43.839	37.879
1948	3332	2954	2330	8616	39.412	30.796
1949	4580	3887	4640	13107	58.488	45.381
1950	5168	4358	6074	15600	75.174	59.574
1951	6767	5698	6113	18578	87.179	68.601
1952	9314	8380	7673	25367	131.370	106.003
1953	6537	6768	6790	20095	99.819	79.724
1954	6218	5909	6198	18325	70.391	52.066
1955	5868	5604	6175	17647	62.800	45.153
1956	5176	4750	5438	15364	50.018	34.654
1957	5160	5660	6044	16864	103.951	87.087
1958	7969	7450	7936	23355	116.371	93.016
1959	7489	6644	7169	21302	82.457	61.155
1960	5322	4767	5157	15246	49.042	33.796
1961	3817	3438	3327	10582	43.085	32.503
1962	3298	2597	2681	8576	28.508	19.932
1963	3052	2329	2716	8097	28.964	20.867
1964	2823	2186	2565	7574	25.756	18.182
1965	3199	2422	3107	8728	30.423	21.695

b. Geregistreerde arbeidsreserve van mannen per provincie en in het land als geheel in % van de afhankelijke mannelijke beroepsbevolking.

<i>Jaar</i>	<i>Groningen</i>	<i>Friesland</i>	<i>Drente</i>	<i>Nederland</i>
1956	5,1	5,5	9,6	1,5
1957	6,6	6,6	10,6	1,9
1958	7,8	8,5	13,4	3,6
1959	7,3	7,5	12,0	2,8
1960	5,2	5,4	8,5	1,7
1961	3,7	3,8	5,4	1,2
1962	3,1	2,8	4,2	1,1
1963	2,8	2,5	4,2	1,1
1964	2,6	2,3	3,8	0,9
1965	3,2	2,6	4,6	1,1

c. Geregistreerde arbeidsreserve van mannen op basis van 1954 = 100.

	<i>Groningen</i>	<i>Friesland</i>	<i>Drente</i>	<i>Noorden</i>	<i>Nederland</i>
1950	100	100	100	100	100
1964	55	50	44	49	34

Bron: Statistisch Zakboek voor het Noorden des lands 1965, pag. 73.

7. *Het loonpeil.*

De gemiddelde bruto-weeklonen van nijverheidsarbeiders van 25 jaar en ouder per oktober 1962.

Groningen	f 117,94	Noord-Holland	f 127,73
Friesland	„ 111,28	Zuid-Holland	„ 126,66
Drente	„ 113,62	Utrecht	„ 120,76
	Nederland	f 120,93.	

Bron: C.B.S.: Verdiende lonen in de Nijverheid 1964.

8. *De migratie.*

<i>Jaar</i>	<i>Binnenlandse migratiesaldo</i>		<i>Buitenlandse migratiesaldo</i>	
	<i>absoluut</i>	<i>in 0/00 der bevolking</i>	<i>absoluut</i>	<i>in 0/00</i>
<i>Groningen</i>				
1952	—1780	—3,9	—2715	—5,8
1960	—1714	—3,6	— 34	—0,1
1962	— 745	—1,5	122	0,2
1963	354	0,7	193	0,4
1964	267	0,6	41	0,0
<i>Friesland</i>				
1952	—2425	—5,2	—3478	—7,4
1960	—3973	—8,3	— 530	—1,1
1962	—2537	—5,2	480	1,0
1963	—2068	—4,2	— 57	—0,1
1964	—1627	—3,3	41	0,1
<i>Drente</i>				
1952	— 127	—0,4	—1262	—4,4
1960	—1138	—3,7	— 100	—0,3
1962	— 62	0,2	464	1,5
1963	1111	3,4	— 121	—0,4
1964	1429	4,2	37	0,1
<i>Noorden</i>				
1952	—4322	—3,6	—7455	—6,1

<i>Jaar</i>	<i>absoluut</i>	<i>in 0/00 der bevolking</i>	<i>absoluut</i>	<i>in 0/00</i>
1960	—6825	—5,4	— 664	—0,5
1962	—3220	—2,5	1066	0,8
1963	— 603	—0,4	15	0,0
1964	69	0,0	119	0,1

Bron: C.B.S. Statistiek van de binnen- en buitenlandse migratie.

9. *Volksgezondheid.*

Aantal geneeskundigen per 10.000 inwoners per 1 januari 1964.

Groningen	16,1
Friesland	9,0
Drente	9,1
Noorden	11,7
Nederland	12,5

Aantal beschikbare ziekenhuisbedden per 1000 inwoners in 1964.

Groningen	4,05
Friesland	4,28
Drente	2,91
Het Noorden	3,85
Nederland	4,81

BIJLAGE II.

Het onderwijs

- a. Totaal aantal leerlingen dat het gewoon lager onderwijs volgt in het cursusjaar 1962/63:

Groningen	52.303
Friesland	57.492
Drente	40.951
Overige provincies	1.244.301
Bron: C.B.S.	

- b. Voortgezet full-time onderwijs naar schoolsoort in het jaar 1962/63 per 1000 van de bevolking van 12—20 jaar.

<i>Schoolsoort</i>	<i>Groningen</i>	<i>Friesland</i>	<i>Drente</i>	<i>Nederland</i>
<i>V.G.L.O.</i>				
mannen	17	19	7	18
vrouwen	18	21	6	28
totaal	17	20	7	23
<i>U.L.O.</i>				
mannen	173	172	159	159
vrouwen	190	200	163	162
totaal	179	186	161	161
<i>V.H.M.O.</i>				
mannen	103	91	84	128
vrouwen	73	53	55	87
totaal	88	72	70	107
<i>Kweekscholen</i>				
mannen	20	28	24	16
vrouwen	16	21	18	13
totaal	18	25	21	14
<i>Lagere technische dagscholen</i>				
mannen	144	175	178	145
<i>Lagere opleiding voor meisjes</i>				
vrouwen	121	155	167	119

<i>Schoolsoort</i>	<i>Groningen</i>	<i>Friesland</i>	<i>Drente</i>	<i>Nederland</i>
<i>Scholen voor de detailhandel</i>				
mannen	5	2	2	4
vrouwen	1	0	0	1
totaal	3	1	1	2
<i>Uitgebreid lagere technische scholen</i>				
mannen	14	15	16	17
<i>Uitgebreid lagere opleiding voor meisjes</i>				
vrouwen	20	20	21	13
<i>Hogere technische scholen</i>				
mannen	13	12	8	12
<i>Kunstnijverheidsonderwijs</i>				
mannen	1	1	1	1
vrouwen	1	0	1	1
totaal	1	1	1	1
<i>Binnenv., zeeviss.- en matrozenopl.</i>				
mannen	1	1	1	1
<i>Scholen v. d. zeev. en scheepswerkt.k. e.d.</i>				
mannen	7	6	3	6
<i>Middelbare opleiding voor meisjes</i>				
vrouwen	7	8	5	4
<i>Avondonderwijs en partt. onderw. jongens met leerovereenkomst</i>				
mannen	54	56	56	60
<i>Lagere opl. meisjes met leerovereenkomst</i>				
vrouwen	8	2	6	4

<i>Schoolsoort</i>	<i>Groningen</i>	<i>Friesland</i>	<i>Drente</i>	<i>Nederland</i>
<i>Maatschappelijk werk</i>				
mannen	0	0	0	0
vrouwen	1	1	1	1
totaal	1	1	1	1
<i>Dagopleiding jeugdleiders</i>				
mannen	0	0	0	0
vrouwen	0	0	0	0
totaal	0	0	0	0
<i>Lagere land/ tuinbouwscholen</i>				
mannen	23	43	40	21
<i>Hogere en middelb. land/ tuinbouwscholen</i>				
mannen	9	13	14	6
<i>Opleiding kleuterleidster</i>				
vrouwen	7	7	7	5
<i>Totaal volledig dagonderwijs</i>				
mannen	583	636	592	596
vrouwen	462	488	450	439
totaal	523	563	522	518

Bron: Het Statistisch zakboek voor het Noorden des lands 1965.

c. Voortgezet part-time onderwijs naar schoolsoort in het jaar 1962/63 per 1000 van de bevolking van 12—20 jaar.

<i>Schoolsoort</i>	<i>Groningen</i>	<i>Friesland</i>	<i>Drente</i>	<i>Nederland</i>
<i>Handelsavondscholen</i>				
mannen	13	12	9	12
vrouwen	11	12	8	8
totaal	12	12	8	10
<i>Avondnijk. sch. voor jongens zonder leerovereenk.</i>				
mannen	27	32	30	32
<i>Lagere opl. v. meisjes zonder leerovereenkomst</i>				
vrouwen	0	1	4	2

<i>Schoolsoort</i>	<i>Groningen</i>	<i>Friesland</i>	<i>Drente</i>	<i>Nederland</i>
<i>Part. dagonderwijs L.T.S. zonder leerovereenkomst</i>				
mannen	5	3	5	4
<i>Curs. O.b.a.o., V.u.t.o. en Avond U.L. N.O.</i>				
mannen	1	5	7	10
<i>Lagere N.O. cursussen</i>				
vrouwen	1	2	4	2
<i>Uitgebr. lagere opl. voor meisjes</i>				
vrouwen	0	0	0	0
<i>Kunstnijverheidsonderwijs</i>				
mannen	2	1	1	2
vrouwen	1	0	0	1
totaal	1	0	1	2
<i>Binnenv. zeevis.- en matrozenopl.</i>				
mannen	0	0	0	0
<i>Opl. leerkr. N.O. voor jongens</i>				
mannen	11	16	7	9
<i>Middelb. opl. v. meisjes</i>				
vrouwen	0	0	0	0
<i>Scholen voor zeevaart en werkt. kunde</i>				
mannen	0	0	0	1
<i>Lagere land/ tuinbouwscholen</i>				
mannen	2	3	1	4
<i>Alg. land/tuinb. cursussen</i>				
mannen	2	1	1	3

*Ambulante land. huish.
cursussen*

vrouwen	3	0	23	1
---------	---	---	----	---

Opl. voor kleuterleidsters

vrouwen	3	3	4	2
---------	---	---	---	---

Totaal

mannen	62	73	62	79
vrouwen	19	19	42	17

Bron: Het Statistisch Zakboek voor het Noorden des lands van 1965.

d. *Deelname aan hoger onderwijs*

Aantal studenten in 0/00 van de bevolking van 18—29 jaar in 1963/64.

Groningen	24,3	Noord-Holland	29,6
Friesland	18,1	Zuid-Holland	28,0
Drente	15,0	Utrecht	30,6

Nederland 23,3

Bron: C.B.S. Statistiek van het wetenschappelijk onderwijs 1963/64.

e. *Leerlingstelsel*

Afgesloten leerovereenkomsten per sector in 1964.

	<i>Groningen</i>	<i>Friesland</i>	<i>Drente</i>
Smecoma, (smeden, constructie, mach. bedr.)	104	121	118
Bouwbedrijf	290	348	243
V.O.C. (vakopl. carrosseriebouw)	8	22	18
V.E.V. (Ver. El. Techn. Vakond.)	131	159	65
Gawalo (Gas-, waterfitters en loodg.)	38	21	32
Houtbedrijf	61	70	18
Bemetel (Bedr. opl. Metaal en Elektr. techn. Ind.)	281	279	170
V.A.M. (Vakopl. Autom. en Motorrijw. bedrijf)	168	117	91
Remec (Rijw. en Gemot. Rijw. ex. corp)	9	12	10
Schilderen	116	125	91
C.V. (Centrale Verwarming)	19	43	4
V.B.O.B. (Ver. Bev. Opl. Basketb.)	13	17	—
Wegenbouw	23	22	11
Maatkleding	5	2	5

	<i>Groningen</i>	<i>Friesland</i>	<i>Drente</i>
Stukadoors	13	5	10
Procesindustrie	19	—	—
Brood- en Banketbakkers	20	—	29
Totaal	1.318	1.363	915

Bron: Het Statistisch Zakboek voor het Noorden des lands van 1965.

f. *Herscholing en omscholing*

Aantal afgestudeerde cursisten van het Centrum voor Vakopleiding van Volwassenen in 1963.

	<i>Groningen</i>	<i>Friesland</i>	<i>Drente</i>
Metaalvakken	38	46	13
Bouwvakken	31	65	15

Aantal scholingsgevallen met trainingstoelage in 1963.

Groningen	88
Friesland	
Drente	± 150

g. *Individueel Technisch Onderwijs*

Jaar	Aantal scholen en afdelingen	Aantal eerste klassers
60/61	12	565
61/62	16	866
62/63	20	1118
63/64	22	1406

h. Aantal scholen op het gebied van voortgezet onderwijs in het cursusjaar 1962/1963.

	VGLO	ULO	VHMO	Uitgebr. 1. niv. o. v. meisjes	Middb. niv. o. v. meisjes	Lager niv. o. vnl. v. jongens	Uitgebr. niv. o. vnl. v. jongens	Middb. niv.	Hoger techn. dagsch.	Univ. en hogesch.
Groningen	11 (3)	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Friesland	8 (2)	72	18	32		14	2		1	1
Drente	3 (0)	64	16	41		20	2		1	
Overige provincies	338 (66)	42	9	26		11	2			
	1057	414	458			261	45	24	21	10

De cijfers tussen haakjes betreffen de afdelingen voor v.g.l.o. verbonden aan scholen voor g.l.o. en zijn niet begrepen in het voorafgaande getal.

Bron: C.B.S.

Bij de samenstelling van deze bijlage is gebruik gemaakt van het onderwijsrapport dat voor de commissie is samengesteld door een werkgroep bestaande uit W. van der Hammen, Drs. W. Hofer en J. de Jong.

Wegen en kanalen

a. *Wegen.*

De uitvoering van het in het Rijkswegenplan opgenomen programma is voor het Noorden van het grootste belang. Vooral de verbindingen van het Noorden met andere delen van het land en met het buitenland zijn van grote betekenis voor de economische ontwikkeling van het Noorden. Hierbij moet worden gedacht aan:

1. De verbinding Holland — Friesland — Groningen — Duitsland over de Afsluitdijk.
Deze verbinding bestaat uit de volgende rijkswegen:
no. 9. Over de Afsluitdijk naar Leeuwarden.
no. 39. Leeuwarden—Groningen.
no. 42. Groningen—Nieuweschans.
no. 43. Afsluitdijk—Heerenveen—Groningen.
2. De verbinding Noorden—Centrum via Zwolle.
Deze verbinding wordt gevormd door de volgende rijkswegen:
no. 31. Groningen—Assen—Meppel—Zwolle.
no. 32. Leeuwarden—Meppel.
no. 28. Zwolle—Harderwijk—Amersfoort.
3. De verbinding Groningen—Amsterdam en Utrecht via de IJsselmeerpolders. Deze voor na 1970 geplande weg betekent een snelle verbinding tussen het Noorden en het Westen van het land.
4. De verbinding van het Noorden met Twente. Het is belangrijk dat het wegennet in het Noorden beter aansluit op het wegennet in Twente. Hiervoor is een weg gepland tussen Hoogeveen en de rijksweg 36 naar Almelo.
5. De rijksweg 33 is van belang voor Assen. Deze weg verbindt Assen met de rijksweg 43 van Heerenveen naar Groningen.

De uitvoering van deze plannen moet volgens de Commissie de hoogste prioriteit hebben, gezien het belang hiervan voor de ontwikkeling van het Noorden.

b. *De kanalen.*

De verbetering van de volgende kanalen zijn van groot belang voor de waterverbindingen van het Noorden:

1. Het kanaal van Harlingen via Leeuwarden naar Groningen.
2. Het kanaal van Lemmer via Grouw naar Groningen.
3. Het kanaal van Groningen naar Assen.
4. Het kanaal van Meppel naar Hoogeveen.
5. Het kanaal van Groningen naar Delfzijl.

BIJLAGE IV.

Het Slotemaker de Bruïne-Instituut

Cursuswerk vanaf 1962.

Cursus Sociale Vorming A.

1962/63	Leeuwarden	24	deelnemers
1963/64	Delfzijl	27	„
1963/64	Drachten	38	„
1963/64	Surhuisterveen	10	„
1964/65	Dokkum	17	„
1964/65	Groningen	32	„
1964/65	Heerenveen	16	„
1964/65	Hoogeveen	26	„
1964/65	Veendam	24	„
1965/66	Buitenpost	15	„
1965/66	Emmen	23	„
1965/66	Hardenberg	28	„
1965/66	Sneek	22	„
1965/66	Stadskanaal	21	„
1965/66	Winsum	14	„
1966/67	Assen	in voorbereiding	
1966/67	Dedemsvaart		„
1966/67	Drachten		„
1966/67	Leeuwarden		„
1966/67	Winschoten		„

Cursus Sociale Vorming B.

1964/65	Drachten	16	deelnemers
1965/66	Groningen	18	„
1966/67	Groningen	in voorbereiding	
1966/67	Hardenberg		„

Cursus plaatselijk kader

1962/63	Groningen	18	deelnemers
1962/63	Groningen (c.o.w.)	17	„
1963/64	Dokkum	20	„
1963/64	Heerenveen	12	„
1963/64	Stadskanaal	7	„

In 1965/66 werd een cursus gegeven voor de bestuursleden en medewerkers(sters) van de woningbouwverenigingen in Drachten en omstreken over doel en taak van de chr. woningbouwcorporaties in deze tijd.

- a. De cursussen Sociale Vorming A en B zijn algemene cursussen in het kader van het volksoontwikkelingswerk c.q. sociaal cultureel vormingswerk (zie inhoudsopgave). Daarbij is de A-cursus de algemene basis-cursus en de B-cursus meer toegespitst op de werknemers in de directe werksituatie. Algemeen wil mede zeggen, dat de cursussen niet alleen voor leden van de christelijke vakbeweging zijn.
- b. De cursussen plaatselijk kader zijn zoals de naam reeds zegt, bestemd voor plaatselijk (afdelings)-kader.

Cursus Sociale Vorming A.

I. De werknemer in de samenleving.

- van arbeider naar werknemer;
- de werknemer als mens;
- cultuur en samenleving;
- normen en waarden;
- sociale organisaties van werkgevers en werknemers;
- overleg en samenwerking.

II. De werknemer in het bedrijf.

- vragen rondom de samenstelling van het loon of salaris (sociale verzekering).
- de loonpolitiek in Nederland;
- ruimte voor loonsverhoging (produktiviteit en ruilvoet);
- de bescherming van de werknemer (arbeidswet);
- collectieve regelingen voor de arbeidsverhoudingen;
- de individuele arbeidsovereenkomst.

III. De werknemer als lid van een gezin.

- de besteding van het inkomen;
- de verschillende vormen van sparen;
- de bescherming van de consument;
- het belastingstelsel in Nederland;
- het vraagstuk van de wettelijke aansprakelijkheid;
- wat is huurkoop en koop op afbetaling;
- de wettelijke bescherming van de huurder.

Cursus Sociale Vorming B.

Hoofdpunten

De onderneming in onze maatschappij.

- soorten ondernemingen;
- enkele belangrijke ontwikkelingstendenzen;
(toenemende betekenis van dienstverlenende ondernemingen, concentratie van ondernemingen, mechanisatie en automatisering, veranderingen verhouding tussen handarbeiders en beambten).

De onderneming, gezien door ondernemer en kapitaalverschaffers.

- doel van de onderneming;
- kapitaalvoorziening;
- de organisatie van een onderneming.

De onderneming, gezien door de werknemers.

- de onderneming als ontmoetingsveld van personen (sociale contacten tussen individuen en groepen);
- de onderneming als spanningsveld tussen doeleinden van de onderneming en verwachtingen van de werknemer;
- enkele onderdelen van personeelsbeleid.

Enkele aspecten van het arbeidsrecht.

Afsluiting en samenvatting.

BIJLAGE V.

Organen, instellingen en commissies

De vakbeweging is betrokken bij veel instellingen, organen en commissies op het gebied der regionale ontwikkeling. De volgende zijn op dit gebied van belang:

1. De Economisch-Technologische Instituten.
2. De Industrieschappen en Raden voor Welvaartsbevordering.
3. De Kamers van Koophandel en Fabrieken.
4. Commissies van Advies voor Arbeidsbureaus.
5. Provinciale Commissies Werkgelegenheid en de betreffende adviescommissies.
6. Organen voor sociale werkvoorziening.
7. Onderwijsorganen.
8. Welzijnsstichtingen.
9. Sociaal-culturele organisaties.

De commissie is van mening dat de werknemers bij het werk van deze instellingen, organen en commissies dienen te worden betrokken, indien dit nog niet het geval mocht zijn.

BIJLAGE VI.

Nieuwe investeringen

Groningen.

De volgende gegevens zijn ons verstrekt door de Noordelijke Economisch-Technologische Organisatie (N.E.T.O.) te Groningen.

Aantal nieuwe vestigingen:

1951: 2	1956: 9	1961: 18
1952: 4	1957: 13	1962: 16
1953: 4	1958: 9	1963: 9
1954: 9	1959: 6	1964: 14
1955: 18	1960: 14	1965: 10

De belangrijkste vestigingen voor de werkgelegenheid:

- 1955 — N.V. Philips, Stadskanaal.
- 1955 — N.V. Nederlandse Kabelfabrieken, Delfzijl.
- 1957 — Koninklijke Nederlandse Soda Industrie, Delfzijl.
- 1957 — N.V. Machinefabriek Oost-Groningen, Nieuwe Pekela.
- 1961 — N.V. Philips, Groningen.
- 1963 — Electrolux Nederland Productie N.V., Groningen.
- 1964 — N.V. Silenka AKU-Pittsburgh, Hoogezand.
- 1964 — N.V. Petrochemie A.K.U.-Amoco, Delfzijl.
- 1966 — Aluminium Delfzijl N.V., Delfzijl.

Friesland.

De volgende gegevens zijn ons verstrekt door het Economisch-Technologisch Instituut voor Friesland (E.T.I.F.) te Leeuwarden.

Aantal nieuwe vestigingen:*)

1950: 3	1955: 9	1960: 17
1951: 1	1956: 16	1961: 30
1952: 2	1957: 19	1962: 15
1953: 6	1958: 3	1963: 8
1954: 8	1959: 10	1964: 3
		1956: 23 (15)**)

Sinds 1950 gevestigde bedrijven met in 1965 meer dan 100 personen in dienst:

- 1950 — N.V. Philips' Gloeilampenfabr. H.I.G., Huishoudelijke apparaten, Drachten.
- 1954 — Fa. R. Nopper en Zn., Bergum.
- 1955 — Handel- en Scheepsbouw mij. Kramer en Booy N.V., Kootstertille.

*) in 1965 nog bestaande bedrijven.

**) 23 besluiten tot vestiging, waaronder 15 inmiddels zijn gerealiseerd.

- 1956 — N.V. Leeuwarder Papierwarenfabriek, Franeker.
 1957 — N.V. Herenkledingfabr. v/h Gebr. Levie, Leeuwarden.
 1958 — Coöp. veevoederfabriek Sloten, G.A., Sloten.
 1960 — Friese IJzergieterij, Oudeschoot.
 1960 — Regenkledingind. Amsterdam „R.I.A.”, Drachten.
 1961 — Johan Parmentier Textielfabr. N.V., Dokkum.
 1961 — Tektronix Holland N.V., Oudeschoot.
 1961 — Ver. Stofzuigerfabr. N.V., Leeuwarden.
 1961 — N.V. Optische Industrie „De Oude Delft”, Leeuwarden.
 1961 — Van der Heem N.V., Sneek.
 1962 — N.V. Metaalind. Stertil, Kootstertille.
 1964 — N.V. Herenkledingfabr. Fa. S. Muller en Co., Drachten.
 1964 — N.V. Douwe Egberts, Drachten.

Beloop van het aantal werknemers in de Friese industrie sinds september 1950.

1950 — 19.254	1955 — 23.004	1960 — 27.716
1951 — 19.199	1956 — 24.087	1961 — 29.526
1952 — 19.339	1957 — 24.740	1962 — 31.383
1953 — 20.379	1958 — 24.382	1963 — 32.237
1954 — 22.199	1959 — 25.742	1964 — 33.337
		1965 — 33.621

Bron: C.B.S. aangevuld met eigen enquête.
 Exclusief bouwnijverheid en openbare nutsbedrijven.

Drente.

De volgende gegevens zijn ons verstrekt door het Drents Economisch Technologisch Instituut (D.E.T.O.) te Assen.

Aantal nieuwe vestigingen. Van de in 1965 aanwezige bedrij- ven productie begonnen in	w.o bedrijven, waarvan de personeelsbezetting thans meer dan 250 personen bedraagt
1950 — 7	
1951 — 2	
1952 — 7	Enkalon te Emmen
1953 — 6	Danlon te Emmen
1954 — 4	
1955 — 7	
1956 — 11	Philips te Hoogeveen
1957 — 7	
1958 — 8	
1959 — 10	
1960 — 16	
1961 — 19	
1962 — 19	
1963 — 20	
1964 — 16	
1965 — 10	

Personeelsbezetting in de industrie te Drente.

		<i>M</i>	<i>V</i>
Ult. juni	1950	9.350	2.500
„ december	1951	9.850	2.200
„	1952	9.950	2.350
„	1953	10.900	2.500
„	1954	11.800	2.750
„	1955	12.650	3.100
„	1956	13.800	3.400
„	1957	13.800	3.150
„	1958	14.100	3.100
„	1959	15.200	3.400
„	1960	17.400	3.900
„	1961	19.600	4.450
„	1962	20.600	4.850
„	1963	21.350	5.200
„	1964	22.300	5.400
„ september	1965	22.750	5.550

BIJLAGE VII.

N.O. en N.W. Overijssel

Overeenkomstig de industrialisatienota van staatssecretaris Bakker van 1964, beschouwt de commissie de stimuleringsgebieden van Overijssel als onderdeel van het Noorden van het land. In deze bijlage zijn de gegevens over deze gebieden opgenomen.

1. *Gemiddeld inkomen per inwoner in 1960 in guldens.*

N.W. Overijssel	1835
N.O. Overijssel	1743
Overijssel	2164
Nederland	2410

Bron: C.B.S. Inkomensverdeling 1960 regionale gegevens.

2. *Gemiddeld vermogen per inwoner in 1961 in guldens.*

N.W. Overijssel	2658
N.O. Overijssel	2410
Overijssel	3359
Nederland	4105

Bron: Vermogensverdeling 1961 regionale gegevens.

3. *Werkloosheid.*

Arbeidsreserve in % van de afhankelijke mannelijke beroepsbevolking, in 1962.

N.W. Overijssel	3,6
N.O. Overijssel	—
Hardenberg (1963)	4,1
Overijssel	1,3
Nederland	1,1
R.A.B.	

4. *Beroepsbevolking.*

Mannelijke beroepsbevolking per sector in %.

	Landbouw		Nijverheid		Diensten	
	1947	1960	1947	1960	1947	1960
N.W. Overijssel	40	32,0	32,9	39,0	27,1	29,0
N.O. Overijssel	51,6	34,4	36,0	41,4	22,4	24,2
Overijssel	24,3	15,9	45,6	55,0	30,1	29,1

Bron: Jaarverslag E.T.I.O. 1962.

5. *Bevolkingsgroei in de periode 1947—1960.*

N.W. Overijssel	8,9 %
Overijssel	19,1 %
Nederland	21,4 %

Bovenstaande niet geheel volledige cijfers tonen aan dat de toestand in deze gebieden veel overeenkomsten vertoont met de drie noordelijke provincies.

Dit is de reden waarom de commissie deze gebieden sociaal-economisch tot het Noorden rekent.

Voor of tegen een inkomenspolitiek¹⁾

De spontaan tussen de mensen tot stand gekomen sociale banden divergeren in de huidige ontwikkeling steeds meer en worden meer gecompliceerd. Deze verveelvoudiging van de menselijke verhoudingen (2) brengt meestal een overeenkomstig effect teweeg op politiek terrein: de "natuurlijke" of spontane elementen in het gemeenschapsleven leiden uiteindelijk tot een steeds verder doorgevoerde organisatie van de maatschappij.

Kan men nog één gebied van sociale verhoudingen aanwijzen dat vrij is van *politieke invloed*? Inderdaad breidt deze zich uit tot demografische, economische en culturele aspecten van de samenleving... en dreigt het hele menselijke bestaan te omvatten, getuige het staatsbeleid inzake de jeugd, het gezin, de gezondheid en de ouderdom. De invloed van de politiek wint onophoudelijk terrein, men ziet dit op het Europese en het Atlantische vlak en zelfs komt er een politiek van de ruimte, die reeds in grote lijnen aangegeven wordt.

Zo is het ook gesteld binnen de *economische politiek*. Sinds de betrekkingen tussen de mensen op het gebied van handel en produktie zich stelselmatig verveelvoudigen, grijpt de politiek meer en meer in in de organisatie van het economisch leven, zoals dit zich afspeelt temidden van de particuliere economische eenheden. Ongetwijfeld waren er achterstanden. Is het niet zo dat aan het begin van de industriële revolutie de politiek verblind werd door de wonderen van het liberale kapitalisme in een sfeer van sociale onverschilligheid? Maar rekening houdend met het verstoorde sociale evenwicht, is de greep van de economische politiek op de economische activiteiten van de mensen steeds duidelijker aan de dag getreden. Al naar gelang de omstandigheden in de historische ontwikkeling heeft nu eens een monetair beleid, gekoppeld aan een expansie- en werkgelegenheidspolitiek de overhand, dan weer een stabiliserend beleid van prijsbeheersingen.

Anderzijds breidt het economisch beleid zich, dankzij de voortgang van het statistisch onderzoek, uit over de verschillende sectoren van bedrijvigheid: landbouwbeleid, energie- en transportbeleid enz.

Dit korte overzicht overtuigt ons ervan dat in de huidige ontwikkeling de politiek steeds verder ingrijpt. Het is dientengevolge niet verwonderlijk, dat een nieuwe fase is ingegaan in de stelselmatige organisatie van de economische gemeenschap der mensen: *de inkomenspolitiek wint veld*.

Buiten de genoemde tendens tot grotere verscheidenheid, moet ik ingaan op het gecompliceerde karakter van het verschijnsel politiek. Juist zoals de menselijke bedrijvigheden onderling samenhangen, zo zijn ook de verschillende werkterreinen van de politiek onderling verweven: zij zullen elkaar voortdurend kruisen, hetgeen een ernstig structureel probleem schept voor de verantwoordelijke politici.

Een systematisch verschijnsel

Men zou weliswaar kunnen opmerken dat sinds lang de politieke machten de problemen rond inkomens en lonen in hun activiteiten hadden betrokken. Nieuw is echter dat de inkomenspolitiek een *stelselmatig* verschijnsel is in de economische beleidslijnen in de meeste west-europese landen.

De lange ervaring in Nederland, in dit opzicht opgedaan gedurende de gehele na-oorlogse periode; de meer recente ervaringen in de skandinavische landen, Noorwegen, Zweden en Denemarken; de herhaalde pogingen van de Franse regering sedert de nationale conferentie over de inkomens van 1963; de recente ontwikkelingen van de britse regering in een inkomenspolitiek; het zijn evenzoveel tekenen wijzend op het algemene karakter van het verschijnsel.

De collectieve bewustwording die hieruit spreekt roept binnen de beroepsmilieus en andere maatschappelijke groeperingen felle reacties op, variërend van onvoorwaardelijke aanvaarding tot algehele verwerping.

Speciaal van de zijden van de vakbonden bleek ernstige weerstand te komen tegen de uitvoering van zo'n politiek. Deze laatsten voelen dan ook dat één van de essentiële aspecten van hun werkzaamheid aangetast wordt, met name hun activiteit op het gebied van de loonvorming.

Indien het de regering is, die eigenmachtig het loonstijgingspercentage vaststelt - wat de vrijheid van onderhandelen aantast - wordt dan niet de vakbond als zodanig in haar innerlijke samenhang, ja, zelfs in haar bestaan bedreigd?

Door de gespannen verhouding, overal ontstaan ten gevolge van de inkomenspolitiek, tussen leden van een samenleving, splitst zich het probleem - zoals het zich aftekent in de huidige conjunctuur - bijzonder toe.

Bezien wij wat de wetenschappelijke, zowel als de populaire literatuur hierover in enkele jaren hebben gezegd. (3).

De opkomst van de inkomenspolitiek.

Het stelselmatig optreden van een inkomenspolitiek op Europees niveau, vindt zijn oorsprong in het verschijnsel van inflatie, die binnen de economie van afzonderlijke west-europese landen meer en meer algemeen geworden is in de loop van de na-oorlogse periode, in het bijzonder sinds de jaren 1960.

Men onderscheidt in het algemeen twee typen van inflatie:

inflatie ontketend door de vraag en
inflatie, die voortkomt uit kosten. (4).

Inflatie, d.w.z. verhoging van het algemene prijspeil, hetgeen gelijk staat met een daling van de waarde van het geld, kan voortkomen uit het feit dat de vraag het aanbod overtreft.

Als het aanbod niet meer in staat is te voldoen aan de groeiende vraag hetzij naar eindprodukten, hetzij naar grondstoffen en produktie-middelen, ontstaat een verstoring van het evenwicht in de handel van eindproduktie of produktiemiddelen, die de neiging heeft tot uiting te komen in prijsverhogingen.

Dit proces, genoemd "bestedingsinflatie" is eigenlijk van economische aard, want het vindt zijn oorsprong hetzij in de schaarste hetzij in de *doeltreffendheid* van de eindprodukten of de produktiemiddelen.

Verhoging van produktiekosten veroorzaakt eveneens gemakkelijk inflatie. Het is mogelijk dat georganiseerde groeperingen hun inkomen onvoldoende achten en dus aansturen op een verhoging van hun inkomen zonder dat er sprake is van een verstoring van het evenwicht tussen vraag en aanbod. Hier worden wij geconfronteerd met een *sociologische* factor die een rol speelt bij het ontketenen van het inflatoire proces. Bijvoorbeeld de druk van de vakbonden om de looninkomsten te vermeerderen, meer nog de druk van georganiseerde grondstofproducenten om de prijzen van hun produkten te verhogen, de prijzen die nu precies hun winstmarges en dus hun inkomen bepalen. Welnu, de lonen en de grondstofprijzen bepalen deels de "produktiekosten". Indien de verhoging van de loonkosten of van andere produktiekosten niet gecompenseerd wordt door verhoging van de produktiviteit of vergroting van de afzet, reageren de producenten op de verlaging van hun winstmarges met prijsverhogingen. Dit nu noemt men "kosten-inflatie".

Een feit moet onderstreept worden: de producenten kunnen, behalve voor de wettelijk geregelde prijzen, overgaan tot dergelijke aanpassingen op grond van hun autonome macht om prijzen te bepalen, een macht die voortkomt uit het feit dat er een blijvende vraag naar hun produkten is.

Het verschijnsel is uitzonderlijk ingewikkeld. Wanneer in een periode van economische welvaart, waarin de vraag toeneemt, de schaarste van grondstoffen de "bestedings-inflatie" bevordert, dan zal de verhoging van de produktiekosten die in de latere produktiestadia doorwerkt, weer inflatie door kosten oproepen.

Daar wij op dit moment een periode van volledige werkgelegenheid meemaken - er is zelfs een overschot aan werkgelegenheid - heeft de schaarste aan arbeidskrachten op de arbeidsmarkt de neiging vanzelf op te lossen, tengevolge van loonkostenstijgingen. Deze situatie geeft de vakorganisaties evenwel een machtige troef in handen om loonpressie uit te oefenen die inflatie door kosten veroorzaakt.

Het inflatie proces leidt, zoals men weet, tot ernstige gevolgen: voor veel sociale groepen met een vrijwel vast inkomen vermindert de koopkracht, het sparen verliest zijn bekoring en zin, de export loopt terug ten gevolge van de verhoging van de prijzen in het binnenland ten opzichte van de prijzen in het buitenland.

Van overheidszijde doet men dan ook alle moeite het inflatoire proces

te stoppen om zodoende de monetaire situatie te stabiliseren. In het geval van bestedingsinflatie worden vooral twee politieke maatregelen gehanteerd: belastingverhoging om de vraag naar consumptiegoederen en kredietbeperking, om de vraag naar investeringsmiddelen te doen afnemen. Deze politieke ingreep kan echter de economische bedrijvigheid afremmen en gebrek aan werkgelegenheid doen ontstaan. De herinnering aan de werkloosheids crises tussen de twee wereldoorlogen is nog te levendig om op deze wijze risico's te nemen. De overheid wil dus een dergelijk gebeuren tot iedere prijs vermijden. Het doel van de te volgen politiek zal daarom een tweevoudig aspect hebben: de *monetaire stabiliteit* waarborgen in het kader van een *onafgebroken economische groei*.

Daar politiek ingrijpen op het punt van de vraag risico's met zich mee brengt, richt de overheid in haar strijd tegen de inflatie, zeer beslist haar aandacht op het productieproces: de overheid wenst in te grijpen op het punt van de inkomensvorming zelf, lonen en kosten. De bedoeling van dit ingrijpen - het afremmen van deze inkomens - is tweeledig: een te grote toename van de vraag te voorkomen en tevens de stijging van de inkomens af te stemmen op de groei van de produktiviteit om zodoende kosteninflatie te vermijden.

Daarenboven biedt dit nieuwe politieke streven (de zgn. *inkomenspolitiek*) middelen die nodig schijnen voor het bereiken van de beoogde doelstellingen. Daar enerzijds het looninkomen het overgrote deel van het nationale inkomen vormt, en daar men anderzijds over betrouwbare statistische gegevens over de lonen beschikt, zien de politieke autoriteiten in het afremmen van de lonen, of juist in de koppeling van de lonen aan de produktiviteitsstijging, het middel bij uitstek om de monetaire situatie te stabiliseren, zonder daarbij af te zien van een evenwichtige groei van het produktiestelsel.

Kracht en zwakte van de inkomenspolitiek

Dankzij de oorspronkelijkheid en de theoretische samenhang die de inkomenspolitiek kenmerkt, heeft zij in de economische en sociale kringen een bijzondere belangstelling gewekt. Misschien is het voor het eerst dat een economische politiek zich niet tot een enkel aspect beperkt, en zodoende ontsnapt aan de kritiek eenzijdig te zijn.

Wanneer in het verleden de economische verhoudingen verslechterden, zoals door een algemene werkloosheid of een inflatie, was de tussenkomst van de staat er in het algemeen op gericht de ontwikkeling van de conjunctuur in het tegendeel te doen verkeren. Deze keer echter worden politieke inspanningen ontplooid om, in plaats van de verstoorde balans naar de andere kant te doen omslaan, voortdurend de balans in evenwicht te houden. Inderdaad wordt de keus, politiek gezien, bepaald door twee doelstellingen *tegelijkertijd*, die lijnrecht tegenover elkaar schijnen te staan, maar die men in één samenhangend geheel wenst bijeen te brengen.

Wij zeggen *samenhangend*, want enerzijds bestrijdt men de inflatie slechts

voor zover zij schadelijk is voor een evenwichtige groei, - een gematigde inflatie is dit niet - anderzijds streeft men slechts naar een groeitempo dat afgestemd is op monetaire stabiliteit, de economische groei geen waarde in zichzelf toekennend.

De "demystificatie van de groei" (5) en de structurele opbouw van de economische beginselen, in plaats van nu eens het ene, dan weer het andere verstoorte evenwicht te herstellen, het zijn ongetwijfeld waardevolle elementen in deze nieuwe richting van het economisch beleid.

Er is er nog een. Terwijl door de staat over het algemeen een politiek gevoerd wordt die erop gericht is reeds bestaande verstoringen te herstellen, schijnt de inkomenspolitiek erop gericht consequent de ontwrichting van het systeem te *voorkomen*, te wijzen op een nieuwe fase in de geschiedenis van de economische politiek. Daarom is het niet verwonderlijk, dat de voorstanders van deze politiek voor een groot deel voortkomen uit de planbureaus belast met het opstellen van prognoses.

Naast deze waardevolle elementen heeft de inkomenspolitiek echter ook aanvechtbare kanten. Men weet dat de inkomenspolitiek gebaseerd is op de stelling van de kosten-inflatie veroorzaakt door de loonkosten. Deze zouden de voornaamste oorzaak, de beslissende factor zijn in het inflatoire proces. Dientengevolge zou de druk van de vakbonden, die geleid heeft tot overtrokken loonsverhogingen, in hoofdzaak verantwoordelijk zijn voor de inflatie.

Deze stelling wordt evenwel betwist, niet alleen in vakbondskringen, maar door tal van wetenschapsmensen. Is inflatie niet eerder een complex-verschijnsel met een samenstel van oorzaken, waarvan de voorrang niet aan te tonen is? In wezen zou inflatie een "sociaal" proces kunnen zijn dat door reacties, interacties en cumulatieve veranderingen gezamenlijk bepaald wordt.

Om de kwestie op te lossen zou een diepgaande inductieve analyse naar onze mening een eerste voorwaarde zijn. Daar ieder land zijn eigen economische, sociologische en psychologische omstandigheden heeft, zou een speciale analyse nodig zijn voor ieder land, ofschoon de internationale betrekkingen in staat zijn bij te dragen tot de ontwikkeling van inflatie. Laten wij een ogenblik stilstaan bij de situatie in België.

Het blijkt dat binnen het gemiddelde prijsindexcijfer van de kosten van levensonderhoud de stijging van de prijzen van "Diensten" bijzonder sterk is geweest sinds 1953, terwijl het prijsindexcijfer van de industriële producten voortdurend onder het gemiddelde is gebleven.

Ondanks alle onvolmaaktheden die aan onze indices van de kosten van levensonderhoud kleven - aan de verbetering waarvan trouwens gewerkt wordt - lijkt het ons nochtans zeker, of minstens waarschijnlijk dat de prijsstijgingen in België niet in hoofdzaak veroorzaakt worden door de druk op de lonen van de vakbonden. Men weet inderdaad dat de pressie van de vakbonden zo goed als uitsluitend in de industriële sector uitgeoefend wordt en hier zijn de prijzen duidelijk minder snel gestegen, dan die van de voedingsmiddelen en vooral dan die van de diensten, zoals het indexcijfer van de niet-voedingsproducten laat zien.

Bij de voedingsmiddelen vindt men trouwens hetzelfde onderscheid terug tussen de prijzen van de produkten van de grootindustrie - waar de vakbondseisen krachtiger zouden moeten zijn - en de prijzen van de produkten, afkomstig uit het kleinbedrijf of ambacht en handel (7).

Wat de diensten betreft, het lijkt geen twijfel dat het leeuwanaandeel van de prijsverhogingen voor hun rekening komt.

Toch zou men, om een vollediger beeld te krijgen van het aandeel dat de diensten hebben in de prijsstructuur, veel elementen eraan moeten toevoegen, die niet in het prijsindexcijfer zijn begrepen, zoals huren, vrijetijdsbesteding, toerisme (hotels, restaurants enz.), autoreparatiekosten, betaling van de diensten van diverse bureaus en de honoraria van de vrije beroepen. Laten we ook denken aan de invloed die de speculaties in onroerend goed uitgeoefend kunnen hebben op het inflatoire proces van de laatste jaren. Laten wij tot slot de rol ter sprake brengen, die de Belgische Staat heeft kunnen spelen door haar budgettaire uitgaven, die zijn toegenomen in een mate, die verreweg de toename van de totale bestedingen heeft overtroffen en door haar financieringsmethoden (zoals buitenlandse leningen).

Gezien het voorafgaande, waarbij wij ons beperkten tot België, lijkt het ons simplistisch de huidige prijsstijgingen geheel en al toe te schrijven aan de looninkomensstijging en dus een inkomenspolitiek geheel te baseren op de stelling van de inflatie door loonkosten.

Deze theoretische grondslag van de inkomenspolitiek schijnt door de realiteit achterhaald te zijn. Ook de toepassing van deze politiek, die *enkel* draait om de controle op de looninkomsten, kan evenmin een toetsing der feiten doorstaan. Men veronderstelt inderdaad, dat als deze controle effectief zou zijn, de prijzen en de winstmarges, die dan uit de bus komen, zonder moeite in overeenstemming zouden zijn met het loonpeil. Maar de looncontrole garandeert niet, dat het prijspeil zich op redelijke wijze aanpast. Zo komt produktiviteitsverhoging, meer dan evenredig met de lonen, dikwijls niet tot uiting in een prijsdaling (8) niet het afremmen van de lonen maar de concurrentie oefent druk uit op de prijzen. Globaal gezien is de concurrentie echter verre van effectief in ons economisch stelsel, dat gekenmerkt is door kartels en concentratie.

Al draagt de inkomenspolitiek door haar doelstellingen een structureel karakter, zij blijft in de praktijk helaas eenzijdig, daar zij de controle op de inkomsten, anders dan loon, achterwege laat. Daar zowel de kosten- als de prijzenbepalende factoren onder het begrip inkomen vallen, is er geen enkele geldige reden een inkomenspolitiek te beperken tot de looninkomens. In plaats van zich te beperken tot een loonbeleid dient een dergelijke politiek uit het oogpunt van billijkheid evenzeer de controle over de prijzen te bevatten, om zich aldus ook uit te strekken *tot alle inkomens, met inbegrip van industriële winsten, handelsmarges, winsten van zelfstandigen, inkomen uit bezit*. De opsplitsing van de politiek naar het aspect "inkomen" mag in geen geval negeren, dat het ingewikkelde van deze materie vraagt

om de maatregelen te structureren met betrekking tot de kostenbepalende en prijsbepalende factoren. Anderzijds hebben de vakbonden, sinds het begin, hun medewerking afhankelijk gesteld van het ten uitvoer brengen van een doeltreffend prijsbeleid parallel aan een loonbeleid (9).

Gezien deze laatste aspecten is de inkomenspolitiek gestuit op het verzet uit vakbondskringen, aldus een gespannen verhouding tussen de verschillende belangengroepen oproepend. Laten wij, om uit deze impasse te geraken, de rol belichten die de Staat dient te aanvaarden op het gebied van de menselijke verhoudingen.

Beschouwingen over de rol van de Staat

a. de aanvullende rol van de Staat.

Een "personalistische" Staat, een Staat die de fundamentele vrijheid van de menselijke persoon erkent en zich dus de ontplooiing van haar leden ten doel heeft gesteld, is het aan zichzelf verplicht haar ingrijpen te beperken tot die gebieden waar *geen of onvoldoende* activiteit van haar onderdanen en georganiseerde groeperingen bestaan.

De overheid dient de vrije en spontane initiatieven van individuele personen of van tussengroepen aan te vullen, maar in geen geval te vervangen of eenvoudigweg te onderdrukken. De functies van de Staat moeten bepaald zijn door het beginsel van subsidiariteit (10). In plaats van onafhankelijke veranderlijke grootheden, moet de staatsinterventie werkelijk een functioneel karakter dragen.

In de sfeer van de maatschappelijke relatie tussen produktie en verdeling van de nationale rijkdom moet de Staat het sluiten van loonovereenkomsten aan haar onderdanen overlaten op voorwaarde dat deze overeenkomsten vrij tot stand komen. Welnu, de *c.a.o.'s* schijnen deze vrijheid van handelen in het sociale vlak te garanderen, gezien de situatie van bilaterale monopolie, dus die van min of meer evenwichtige krachten, waarin zij verwezenlijkt worden.

Daar men er na zoveel sociale strijd eindelijk in geslaagd is dit vrije en uitgebalanceerde proces van het vaststellen van lonen te verwezenlijken, lijkt het ons werkelijk nutteloos, zelfs schadelijk voor de ontwikkeling van de sociale verhoudingen, de ongedwongenheid tussen de verdragspartijen te bederven, en daardoor één van de essentiële activiteiten van de vakbeweging te belemmeren (11).

De ervaring, na de oorlog opgedaan in Nederland waar tot voor kort de Staat het vaststellen van de lonen aan zich getrokken had - in volledige overeenstemming weliswaar met de vakorganisaties - zou er op schijnen te wijzen, dat vrije sociale relaties een *noodzakelijke* factor is, om het stelsel van de verdeling in evenwicht te houden.

Inderdaad, "voor zover het rechtvaardig is het loon af te stemmen op een evenwicht tussen vraag en aanbod op de arbeidsmarkt, kan men zeggen, dat de lonen in Nederland voortdurend onder dit evenwichtsniveau gebleven zijn" (12).

De druk van de vakbonden, uitgeoefend terwille van loonsverhogingen vertegenwoordigt dus eerder een evenwichtbrengende kracht dan een factor die onrust brengt.

Inderdaad, zoals door inductief onderzoek bevestigd wordt, verminderd het aandeel van de lonen in het nationale inkomen in tijden van expansie, zoals trouwens op dit ogenblik de economische stelsels van West-Europa die kennen. Daarom zou druk van de vakbonden niet veel anders bereiken dan dat er in zekere zin een achterstand van het aandeel van de lonen in het nationale inkomen ingehaald werd.

Het schijnt ons toe dat de stelling, gesteund door de Nederlandse ervaring in het verleden, die een aanvullende (13) activiteit van de Staat voorstelt in het vaststellen van de lonen door middel van vrije contractsonderhandelingen, beter gegrond is dan de stelling die rechtstreekse inmenging van de politieke instanties beoogt.

b. De correctieve rol van de Staat

De vanzelf tussen de mensen en groeperingen ontstane relaties zijn helaas verre van volmaakt. Bijgevolg behoort de Staat de *tekortkomingen* in de sociale verhoudingen te *verbeteren*, wanneer deze niet in overeenstemming zijn met het *algemeen belang*, dat de hoogste norm is voor politieke handelingen. Het algemeen belang is - en dat zal niemand ontkennen - meer dan de som van alle privé belangen samen. Het algemeen welzijn betreft de gemeenschap in haar geheel - het bijvoeglijk naamwoord "gemeen" toont dit duidelijk aan -.

En dit algemeen belang moet het voortbestaan en de vooruitgang van de gemeenschap verzekeren. De gemeenschap is een *sociaal geheel*, waarin alle leden en alle sociale groepen in harmonie zijn geïntegreerd, anders verliest de gemeenschap - een situatie, waarin men gemeenschappelijk verkeert - haar zin.

Daar evenwel de spontaan in de menselijke groeperingen ontstane betrekkingen belangrijke verschillen veroorzaken, is de Staat het aan zichzelf verplicht het ideaal van gelijkheid na te streven. Het algemeen welzijn eist juist dat alle groeperingen, teleurgestelden, minderbegunstigden of zelfs diegenen die aan de zelfkant van de maatschappij leven, worden opgenomen in, of deelhebben aan dit materiële en geestelijke goed van de gemeenschap (materiële goederen, voorlichting, onderwijs enz.). Dit "deelnemen" van alle leden aan de volheid van het gemeenschapsleven duiden wij aan met *sociale vooruitgang*, want deze bewerkt de ontplooiing van de sociale gedachte (14).

Om slechts een voorbeeld te noemen, de pogingen welke onlangs in de Verenigde Staten zijn ondernomen om de negers "juridisch" te integreren zijn zeer zeker een sociale vooruitgang te noemen, want voortaan zullen de negers, minstens in publiekrechtelijk opzicht deel hebben aan het algemeen welzijn van de maatschappij.

Het algemeen welzijn, sociale vooruitgang, domineert daarom iedere andere overweging in en noodzaak van de staatsactiviteiten: het econo-

mische en culturele beleid moet gericht zijn op deze sociale vooruitgang.

Als dit niet het geval is, gaat de Staat ten onder aan technocratie, die men kan omschrijven als: het uitoefenen van macht volgens technische normen zonder ideologische inspiratie, zonder rekening te houden met de *menselijke* waarden, die de waarachtige doelstellingen zijn van ieder beleid, dat de naam "beleid" waardig is. (15). Een technocraat is iemand, die slechts de eigen eisen van zijn discipline in aanmerking neemt, en die deze discipline boven de sociale waarden stelt. Zo hecht een economisch technocraat een absolute waarde aan economische groei - hij zal zijn waardeoordeel er van laten afhangen - zonder rekening te houden met de hieruit voortvloeiende verzwaring van de sociale lasten voor sommige maatschappelijke groepen, of sterker nog, zonder het economisch streven aan sociale waarden te toetsen, ook al zou de groei, hieruit voortvloeiend, geringer zijn.

In het bijzonder wat de inkomens betreft zou de sociale vooruitgang dan ook het proces zijn dat de verschillen tussen de inkomens van de onderscheiden sociale groepen doet verdwijnen, het zou de opmars zijn naar *gelijkheid*, door de minder begunstigen of de economisch en politiek zwakke groeperingen bij de rechtvaardige verdeling van het nationale inkomen te betrekken. De *inkomenspolitiek* moet dan ook gericht zijn op deze sociale vooruitgang. Daar het momentele verdeelsysteem van het nationale inkomen schrijnende ongelijkheden met zich meebrengt, zou de inkomenspolitiek het middel moeten vinden deze al te grote verschillen recht te zetten, door de niveaus van de inkomens van de verschillende sociale groepen *dichter bij elkaar te brengen*. (16).

Welnu, wat zien wij? Het inkomensbeleid waarbij heden ten dage de meeste regeringen zweren, is een middel dat niet dient om de voornaamste ongelijkheden tussen de inkomens te verminderen, doch om een economische groei te verzekeren. Dankzij deze groei zal het absolute peil van alle inkomens zeker stijgen, maar de verschillen tussen inkomens en vandaar de sociale ongelijkheden zullen zich nog scherper aftekenen. Inderdaad zal ten gevolge van een dergelijk beleid dat de loonvoet - en in principe de grondslag voor alle andere inkomens - aan het peil van de produktiviteit koppelt, het inkomensaandeel van ieder in het nationale inkomen onveranderd blijven, maar de absolute verschillen tussen de inkomens zullen toenemen naar gelang de groei, daar de inkomens van meet af aan reeds van elkaar verschilden (17). Juist daarin ontdekken wij het *fundamenteel tekortschieten* van het huidige inkomensbeleid.

Bijgevolg zien wij in een dergelijke politiek geen enkel typisch sociaal aspect. Wanneer, dank zij de voortdurende groei, dit beleid zich uit in een economische vooruitgang die verhoging van de gemiddelde levensstandaard impliceert, dan zal dit beleid in plaats van tot sociale vooruitgang tot sociale achteruitgang leiden, wegens de steeds groeiende verschillen in de levensstandaard van de onderscheiden sociale groepen. Het economische belang overheerst hier het sociale belang: onze maatschappij gaat eens te meer ten onder aan een economische technocratie, die zo kenmerkend is voor ons tijdperk.

In tegenstelling tot dit alles verwachten de vak-, landbouw- en gezinsorganisaties van de Staat een correctief optreden om het huidige systeem van ongelijke inkomensverdeling te verbeteren, opdat het sociale belang prevaleert boven het economisch belang, opdat het inkomen van de mens prevaleert boven het inkomen als produktiefactor, opdat structuurveranderingen, bewerkt door sociale-integratieprocessen, prevaleren boven pogingen om de huidige structuur te bestendigen, met de kans deze te verslechteren.

c. De preventieve rol van de Staat.

Ieder organiseren impliceert het vaststellen van doelstellingen en opent daardoor een blik op de toekomst. Inderdaad is het nodig, alles wat het bereiken van de doelstellingen zou kunnen belemmeren, te voorzien en te voorkomen.

Het beleid van de Staat, d.w.z. de stelselmatige organisatie van het maatschappelijk leven vereist eveneens vooruitzien. De instelling voor preventieve gezondheidszorg is hiervan een typisch voorbeeld. Anderzijds bewijst het feit dat de planning in de huidige economie steeds grotere vormen aanneemt, voldoende de steeds groter wordende rol van het vooruitzien in de economie. Helaas hecht men in veel economische kringen met een overstelpend grote verantwoordelijkheid nog niet de juiste waarde aan deze gang van zaken, voortaan onmisbaar voor het economische beleid van de Staat. En dan nog moet de waarde van dit vooruitzien, in plaats van beperkt te blijven tot een louter methodologische rol - het opstellen van plannen - blijken uit de feiten. Dankzij een programma, dat ook werkelijk gerealiseerd kan worden, zal de Staat tal van problemen kunnen oplossen.

Is het niet door gebrek aan betrouwbare voorspellingen over de ontwikkeling van het arbeidspotentiël, dat de Belgische Staat in het kader van zijn migratiepolitiek zijn toevlucht heeft genomen tot louter willekeurige maatregelen, die op de duur niet doeltreffend zijn, en aldus ernstige schade berokkenen aan de gemeenschapsgedachte? (18). Welnu, zou een coherent planningsbeleid niet in staat zijn ertoe bij te dragen, dat door het systematisch aantrekken van buitenlandse arbeidskrachten, de spanningen verminderen, die voortkomen uit de schaarste op de arbeidsmarkt in tijden van hoogconjunctuur en zodoende het inflatoire proces af te remmen?

Hoe dan ook, men ziet dat, om inflatie effectief te bestrijden, een Staat, die vooruitziet over andere, meer "menselijke" middelen beschikt, dan alleen de controle op de lonen, die verhoging van de levensstandaard van de werknemers bemoeilijkt.

Vóór een waarachtige inkomenspolitiek

Wat het beleid, gericht op de evenwichtige groei, betreft, waarvoor heden ten dage de zogenaamde inkomenspolitiek het veelgeprezen middel is, het zou van belang zijn het onderzoek voort te zetten naar andere, meer passende middelen, die vanzelfsprekend niet de ongedwongen functie van de sociale partners onmogelijk zouden maken.

Zou men, in plaats van de politieke inspanning te concentreren op de inkomenscontrole, hetgeen niet het monetaire aspect betreft, niet beter de invoering kunnen overwegen van een *struktureel beleid*, (19) om zodoende de grotere strukturele verschillen en verdere omschakeling in de industrie met meer kracht ter hand te nemen? Het is inderdaad gebleken, dat van de sectoren, die zich reeds in een stadium van strukturele achteruitgang of verstarring bevonden, het aandeel in de economische recessies en depressies van 1952-1953 en 1958-1959 (20) aanzienlijk groot was. Deze hebben de economische groei in België herhaaldelijk onderbroken.

Behalve monetaire of conjuncturele maatregelen zou men ook nog tot een strukturele politiek moeten overgaan, vooral in België, waar, zoals iedereen moet toegeven, het proces van omschakeling en diversificatie tijdens de na-oorlogse periode te laat is ingezet en in een bijzonder langzaam tempo is verlopen.

Tevens zou een zorgvuldig uitgewerkte statistische analyse van de *oorzaken* van de huidige *inflatie* nodig zijn om in het licht van deze ervaringskennis meer theoretische stelling van inflatie door loonkosten, te onderzoeken, de stelling, die ten grondslag ligt aan het inkomensbeleid. De enkele eerder te berde gebrachte statistische gegevens hierover schijnen de fundamentele stelling van de huidige inkomenspolitiek te verzwakken.

In ditzelfde verband zou men de *statistische gegevens* over alle inkomens moeten uitwerken. Inderdaad zijn wij nog ver van een voldoende "geinformeerde" economie. Weliswaar kan men zich inzake beroepsgeheimen beroepen op de ethiek, kan men echter hetzelfde doen ten aanzien van financiële geheimen? Overigens, wanneer men exact de looninkomsten kent, zou de sociale rechtvaardigheid dan niet verlangen dat ons informatiesysteem evenzeer uitgebreid werd tot andere inkomens?

Hoeveel vooropgezette ideeën en overhaaste oordelen zouden her en der ontzenuwd worden wanneer de sociale groeperingen de moed zouden hebben bij hun onderlinge strijd die "sociale vooringenomenheid" (21) uit hun manier van denken te bannen. De verbetering van de informatie in de economie zal de objectiviteit van de regeringspolitiek bevorderen en de sociale spanningen aanzienlijk verminderen.

Buiten de aandacht voor deze statistische factoren zou het van belang zijn de weerstanden te overwinnen van meer psychologische aard, die gewekt zijn door sociaal conformisme, door het verzet van de leidende groepen tegen iedere struktuurherziening. Spannen deze zich immers niet in om tot iedere prijs de bestaande verdelingsstruktuur te handhaven?

Het voornaamste argument, dat in dit opzicht aangevoerd wordt is gefundeerd op het onverbidde karakter van de economische wetten inzake het verband tussen groei en investeringen. Om een evenwichtige groei en vandaar volledige werkgelegenheid te verzekeren is een investeringsinspanning tot een hoog peil noodzakelijk. Vandaar is het onvermijdelijk een *struktuur* in de spreiding te waarborgen *die de spaarzin bevordert* en daarmee de bereidheid tot investeren.

Maar een ontwikkeling die erop gericht is het aandeel van de lonen in

het nationale inkomen te vergroten, zou de neiging tot consumptie bij de gemeenschap aanwakkeren, de spaarzin verminderen, en schadelijk zijn voor het nationale belang dat een zekere mate van investering eist: vroeg of laat zou de economie ten onder gaan door gebrek aan werkgelegenheid. Daar anderzijds de ondernemers een belangrijk groter deel van hun inkomen investeren dan de werknemers, zou een ontwikkeling die erop gericht is het aandeel van eerstgenoemden in het nationale inkomen te vergroten, feitelijk alleen maar ten gunste komen van de natie. Wanneer men dus volledige werkgelegenheid zou wensen in te sluiten bij de economische doelstellingen, dan zou de status quo van het huidige verdelingssysteem waarop toezicht gehouden wordt door de looncontrole, een onverbidde economische noodzaak zijn. Een beleid gericht op industriële ontwikkeling door middel van een hoog investeringspeil zou dientengevolge evenzeer het bestaan van belangrijke winstmarges betekenen.

Op het eerste gezicht schijnt de argumentatie overtuigend. Men moet dan ook onderschrijven dat de functie van investeringen voor zover het een economische factor is, een fundamentele economische eis is voor ieder proces van expansie. Evenwel, ook al bepalen economische wetten deze *economische* functie van het kapitaal, zij zeggen niets over de *sociologische* hoedanigheid ervan. Dus is het, op het gebied van de inkomensspreiding fundamenteel, onderscheid te maken tussen economische afschrijving op produktiefactoren en de sociale verdeling gedaan tussen mensen.

De wet van de *economische afschrijving* op produktiefactoren (grond, arbeid, kapitaal) is een wetenschappelijke stelling die in geldswaarde bepaalt welk aandeel in het produkt als resultaat van hun samenwerking, toekomt aan ieder der produktiefactoren. Deze abstracte (23) economische wet betreft uitsluitend de factoren als zodanig en blijft onverschillig voor de vraag aan wie of aan welke categorieën mensen de produktiefactoren toebehoren of moeten toebehoren. Dienovereenkomstig gaat het om een benadering die gefundeerd is op de economische methodologie, zonder aandacht voor de sociale verwickelingen van het spreidingsproces.

Deze worden aan het licht gebracht door de *sociale spreiding* "die zich uitsluitend bezighoudt, nog meer dan met de factoren, met de verdeling van het produkt onder de mensen, volgens de rechten hun verleend door het eigendom van de factoren" (24). De wetenschappelijke poging is hier gefundeerd op een sociologische benadering.

Naarmate een persoon in het bezit is van verschillende produktiefactoren - zoals de directeur van een onderneming die betaald wordt voor zijn werk als directeur en tegelijk eigenaar is van de produktiemiddelen - en aldus winst opstrijkt uit verschillende bronnen van inkomsten, kunnen er grote ongelijkheden in het systeem van verdeling onder de mensen ontstaan. De sociologische omstandigheden van mensen en menselijke groeperingen kunnen dientengevolge het economisch proces van de inkomstenspreiding in aanzienlijke mate scheef trekken.

Wanneer de regels van de economische afschrijving - voor zover het wetenschappelijke regels zijn die uitsluitend afgeleid zijn uit de menselijke ratio - een *onweerlegbaar* (25) aspect hebben, dan bevat het verloop in

de historische ontwikkeling van de sociale spreiding, - inzonderheid het toebehoren van de verschillende produktiefactoren aan bepaalde groepingen - *toevallige* en bijgevolg veranderlijke elementen. Als de historische veranderingen in niets afbreuk doen aan de logische geldigheid van de economische wetten, dan is het duidelijk dat deze noch de ene noch de andere sociologische vorm voorstaan bij de verdeling van de goederen.

Het onderscheid tussen economische afschrijving en sociale spreiding schijnt ons een uitstekende verduidelijking van het probleem dat ons bezighoudt. Daar het Staatsbeleid betrekking heeft op het algemeen belang en de sociale vooruitgang, moet de omvang van haar interventie ten aanzien van het gebied van de inkomensspreiding zich bewegen om de sociale spreiding. Zou het voornaamste doel van het Staatsbeleid niet moeten zijn *een kader te scheppen waarin de inkomens van de verschillende sociale categorieën steeds dicht bij elkaar komen?* Welnu, de huidige inkomenspolitiek impliceert loonbeheersing met het doel een verdelingsstructuur te waarborgen, gunstig voor de spaarzin en derhalve voor investeringen, en brengt daardoor steeds groter wordende verschillen teweeg tussen de diverse sociale categorieën (26). Integendeel in haar streven naar sociale vooruitgang zou de inkomenspolitiek het streven naar gelijkheid moeten veilig stellen en tegelijkertijd een structuur waarborgen die de spaarzin en de bereidheid tot investeren bevordert.

Zou dit niet bereikt kunnen worden in het kader van een algemene politiek betreffende de inkomens, die behalve de loonpolitiek ook *een politiek met betrekking tot bezit en kapitaal* zou omvatten? Wat verstaan wij daaronder?

De economische expansie vermeerderd de te verdelen opbrengst. In plaats van door een loonpolitiek, het aandeel van de werknemers af te remmen, zou er reden zijn hen in alle rechtvaardigheid hun aandeel in de vruchten van de expansie te verlenen (27), m.a.w. hun aandeel in industriële en handelswinsten. Evenwel kan, al naar gelang de economische noodzaak van de verhoging van de investeringen, het aandeel van de werknemers in de winsten, tenminste gedeeltelijk, bestemd worden voor investering, dankzij politieke maatregelen gesteund door de vakorganisaties (28). De arbeidersklasse die in wezen uitsluitend leeft van de opbrengst uit haar arbeid zou aldus deel kunnen hebben aan het bezit van de produktiemiddelen (29), waarvan de opbrengst tengevolge van de winstgevende resultaten van investeringen, haar inkomen zou vermeerderen.

Wanneer, dankzij een politiek betreffende het kapitaal, de arbeiders medebezitters van het kapitaal zouden zijn, zouden de flagrante ongelijkheden in de inkomens doeltreffend verholpen kunnen worden, om zodoende het verdelingsstelsel tot sociale ontwikkeling te brengen.

De uitdrukking "loonpolitiek" is algemeen, maar de term "kapitaalpolitiek" is niet eens in gebruik. Dit toont duidelijk aan dat ons politieke stelsel op de weg naar sociale vooruitgang een achterstand heeft. Evenwel, indien deze sociale vooruitgang in de economie van de agrarische sector,

inzet met een *verdeling van grond* - bij gebrek waaraan, de ontwikkeling en de sociale vooruitgang stagneren, zoals talrijke historische of tegenwoordige feiten getuigen (Zuid-Italië, Portugal, Latijns-Amerika) - zou dan niet, in de economie van de industrieel ontwikkelde sectoren, het krachtig nastreven van de sociale vooruitgang, *spreiding van het kapitaal* impliceren?

Trouwens, indien sociologisch gezien, de gehele werkende bevolking deel uitmaakte van de "factor arbeid", zou het dan niet passend zijn ook de "factor kapitaal" onder hen te verdelen?

In haar voortgang naar verbetering van de sociologische aspecten van de verdeling van de inkomens onder de mensen, kan de inkomenspolitiek veeleer putten uit de bijzondere waardevolle inlichtingen hieromtrent uit budget-onderzoekingen, dan uit studies over de respectieve aandelen in het nationale inkomen van de produktiefactoren.

Dankzij deze enquetes van sociologische aard, die ons wetenschappelijk beleid trouwens zou moeten bevorderen, zou men in staat zijn de typische situaties te ontdekken, die bijzonder gunstig zijn voor het ontstaan van verschillen in de inkomens en de oorzaken ervan op te sporen - gebrek aan beroepsopleiding, kinderrijk gezin, dubbel inkomen van de echtgenoten, inkomsten uit meerdere bronnen tegelijk - om die sociale categorieën uit te laten komen, die specifiek de zorg nodig hebben van een inkomensbeleid, dat er naar streeft de bestaande verdelingsstructuur te verbeteren. (31).

Het zou tenslotte van belang zijn een laatste hypothese met betrekking tot een waarachtig inkomensbeleid ter discussie te stellen.

Steeds weer en onophoudelijk beweert men dat de Staat een dergelijke politiek allang voert door middel van sociale zekerheid. Het fundamentele belang en de omvang, die deze instelling heeft aangenomen, zijn niemand onbekend. Ongetwijfeld moet de geest van solidariteit gewaardeerd worden, die sinds de laatste oorlog het ontstaan en de indrukwekkende ontwikkeling van deze sociale instelling heeft geleid.

Er moet evenwel in het bijzonder gewezen worden op het feit dat de doelstellingen van de sociale zekerheid geen aandacht vestigen op een inkomenspolitiek. De sociale zekerheid heeft ten doel, om, zoals haar naam trouwens aanduidt, aan iedere kostwinner een minimum bestaanszekerheid op het economisch vlak te garanderen, de Sociale zekerheid streeft beslist niet naar een *dichter bijeenbrengen van de inkomens* om de flagrante ongelijkheden te verminderen. In plaats van een herverdeling van de inkomens van de rijken ten gunste van de armen, geschiedt de herverdeling door de sociale zekerheid meer van degenen die werken naar de gepensioneerden, van de werknemers naar de werklozen, van de gezonden naar de zieken, onafhankelijk van de hoogte van het inkomen van degenen die er profijt van hebben. Gezien het heffingsplafond, storten de bezitters van hoge inkomens geen hoge bijdragen en kunnen zij evenzeer of zelfs meer genieten van de uitkeringen van de sociale zekerheid, dan die met bescheiden inkomens (32).

De herverdeling van de inkomens door deze instelling is dus verschillend van de nivellering of het dichterbij elkaar brengen van de inkomens; een doel dat een waarachtige inkomenspolitiek zich zou moeten stellen. Onze economische vooruitgang is belangrijk genoeg dat men, naast de sociale zekerheid die aan ieder, onder alle omstandigheden een inkomensminimum verzekert, kan denken aan een *sociale stap voorwaarts* die nivellering van de inkomens tussen sociale groepen bewerkt.

De in de loop van deze studie geuite overwegingen hebben in wezen betrekking op de sociale ethiek die een inkomenspolitiek moet inspireren. Is het een waarachtig inkomensbeleid, dat beoogt langs de weg der beheersing de voornaamste ongelijkheden te verhelpen die voortkomen uit de spontane betrekkingen tussen de mensen en de krachtsverhoudingen binnen de maatschappij, of gaat het eerder om een z.g. inkomensbeleid waarbij de kanalisatie van laatstgenoemden slechts een middel is om andere sociaal-economische doelstellingen te bereiken?

De keuze van de doelstellingen van het economisch beleid van de Staat is dus een essentiële taak waarvan de oplossing, naar onze mening, eerder gezocht zou moeten worden in het structureren van de doelstellingen, dan in een beleid waarbij of het één of het ander opgeofferd moet worden. Welke van de twee? En ten koste van welke groepen of sociale categorie? Het algemeen belang en de sociale vooruitgang - normen voor ieder beleid, de naam "beleid" waardig - wijzen de weg naar integratie of liever naar "integraal" deelhebben van alle sociale categorieën aan alles wat waardevol is in de maatschappij.

Dr. Paul Mandy.

¹⁾ Schrijver dankt de heren J. C. Koeune, H. Tulkens en C. H. De Guchteneere voor hun belangrijke bijdrage aan het totstandkomen van dit artikel.

²⁾ Verschijnsel dat in de officiële vertaling van de encycloëdie „Mater et Magistra” van paus Johannes XXIII aangeduid wordt met „socialisatie”. „De socialisatie is een van de karakteristieke aspecten van onze tijd. Het is een voortschrijdende verveelvoudiging van de relaties binnen de samenleving. Deze socialisatie noopt tot verschillende nieuwe vormen van gemeenschapsleven en gezamenlijke activiteiten en tot stichting van rechtslichamen”. (Uitg. „La pensée catholique”, Etudes sociales no. 43 blz. 22).

³⁾ Ter informatie, de „rapporten van het Congres van franstalige economen” (mei 1965), gewijd aan de inkomenspolitiek en opgenomen in de Revue d'économie politique, mei - juni 1965, de twee rapporten van de O.C.D.E. resp. getiteld „Politique d'équilibre des prix” (1962) en „Pour une politique des prix, des profits et des autres revenus non salariaux” (1964), J. Lecaillon, Croissance et politique des revenus, Parijs 1964.

⁴⁾ Afgezien van de inflatie bedoeld in de klassieke betekenis van het woord, die voortkomt uit een vergaande verhoging van de omvang van de monetaire middelen en die dientengevolge een verhoging van het algehele prijspeil met zich meebrengt.

⁵⁾ De uitdrukking komt van J. Lecaillon, vgl. „La politique des revenus”, inleidend rapport voor het Congres van franstalige economen (mei 1965) en opgenomen in de „Revue d'économie politique” mei - juni 1965 blz. 558.

⁶⁾ De inkomenspolitiek, met name de controle op de ontwikkeling van de inkomens, is inderdaad prelabel om een planning te realiseren. Volgens de mening van het

franse Commissariat au plan heeft het ontbreken van een dergelijke planning de mogelijkheid in zich de samenhang van tot op heden op papier gestelde plannen in gevaar te brengen.

7) Terwijl in juli het prijsindexcijfer van brood en broodjes (ambachtsprodukten) resp. 130 en 144 bedroeg, bereikte dat van beschuit en macaroni (industriële produkten uit dezelfde grondstoffen gefabriceerd), met resp. 114 en 112 bij lange na niet het peil van het gemiddelde prijsindexcijfer. (126,7).

Op analoge wijze is de prijs van de meeste voedingsmiddelen die een intensieve industriële bewerking ondergaan, lager gebleven dan het gemiddelde (126,7); dit is het geval met margarine (115) olie (100) gesteriliseerde melk (116) doperwten in blik (110) geraffineerde suiker (122) chocolade (114), enz. De onbewerkte landbouwprodukten zoals aardappelen (154) of de produkten die een lange weg door de handel moeten afleggen zoals vlees (tussenrib (162), stoofvlees (150), varkenskarbonade (139), kalfsvlees (140), enz.) tonen daarentegen een prijsstijging die duidelijk boven het gemiddelde ligt.

Is het dus niet zo dat de onafhankelijke werknemers van handel, ambacht en landbouw in het inflatieproces een minstens zo belangrijke rol spelen als de werknemers in de industrie.

8) Kenmerkend in dit opzicht is het nederlandse experiment dat de looncontrole centraal stelt. „De regering had gehoopt dat de ondernemingen, waar de lonen minder stegen dan de arbeidsproductiviteit, hun verkoopprijzen op de binnenlandse markt zouden verlagen. In deze hoop schijnt men grotendeels teleurgesteld te zijn”. Vgl. „L'expérience hollandaise”, rapport voorgelegd aan het congres van franstalige economen door A. Kervyn en opgenomen in de „Revue d'economie politique”, mei - juni 1965 blz. 635.

9) Was dit reeds het geval in Frankrijk, sterker nog in het Verenigde Koninkrijk waar heel onlangs de regering de instemming van de Trade Unions met haar inkomenspolitiek alleen heeft kunnen verkrijgen op voorwaarde dat deze inkomenspolitiek tot en met de benaming, een „income and policy” zou zijn.

10) Dit principe zou als volgt geformuleerd kunnen worden: „Alle mogelijke vrijheid, alle nodige gezag”. (vgl. A. Utz. *Ethique sociale*, 1960, t.I, blz. 192 en 189 - 203). Het principe van steunverlening geldt voor alle sociale groeperingen, met inbegrip van het gezin en zelfs de Kerk (vgl. toespraak van 20 februari 1946 van Pius XII). De overheid heeft slechts een dienende functie in het belang van de gemeenschap als zodanig.

11) Al heeft het stelsel van het liberale kapitalisme, doortrokken van individualisme, ertoe bijgedragen de groepen tussen individu en Staat uit te roeien, ook de collectivistische systemen slokken de middengroepen op m.a.w. ontnemen deze categoriën hun zelfstandigheid. Zij worden of uitgeroeid of opgeslokt, twee klippen die een Staatsinstelling die haar naam waardig is, moet vermijden.

12) Vgl. het hierboven aangehaalde rapport van A. Kervyn, blz. 635. Naar aanleiding hiervan concludeert schrijver: „Het was tenslotte onvermijdelijk dat de spanning op de arbeidsmarkt het peil van de industriële winsten en het bestaan van zwarte lonen, waardoor bewezen werd dat de ondernemingen in staat waren meer te betalen, het toch zo sterke institutionele kader waarop de nederlandse politiek steunde, zouden doorbreken” (ib. blz. 635 - 636).

13) Een arbitraire rol bijvoorbeeld.

14) Voor een nadere begripsanalyse van de economische en sociale vooruitgang, zie „Progrès social et répartition des revenus” in *Revue belge de sécurité sociale*, februari 1965.

15) Definitie voorgesteld door J. Gijssels in zijn lezing getiteld „La notion de technocratie au niveau européen” (Studiedag Pax romana, MIIC, 1964).

16) Wij zeggen met opzet „dichter bijeen brengen” en niet „gelijkmaken”. Andere factoren zoals het niveau van de beroepsopleiding, de graad van verantwoordelijkheid, spelen een rol bij het bepalen van het loonpeil. De Staat moet in plaats van voor ieder autoritair het beloningspeil vast te stellen een spreidingschema opstellen dat het proces van „bijeengebrengen” bevordert.

17) Een verhoging van 10 % zal neerkomen op een verhoging van 500 F voor een maandinkomen van 5.000 F en op een verhoging van 5.000 F voor een maandinkomen van 50.000 F. Het beginverschil tussen de twee inkomens (45.000 F) is toegenomen (49.500 F). De neiging tot een steeds groter wordend verschil in koopkracht, en bijgevolg in levensstandaard, is er het gevolg van.

18) Vgl. Koeune J. C., „La politique migratoire en Belgique”, onderzoek naar de resultaten, de Revue Nouvelle, oktober 1965.

19) In 1947 reeds verhieven zich stemmen als die van prof. Dupriez tegen een politiek van „een beperkte economische stop”, zoals de stabilisering van lonen en salarissen die het probleem van de schommelingen in de conjunctuur niet oplost, „ondanks een abstracte rechtvaardiging blijkbaar gefundeerd in het kader van monetaire theorieën”. „In deze materie - zo merkt schrijver op - kan een grotere stabiliteit alleen voortkomen uit een algemeen en breed beleid dat zich evenzeer toelegt op problemen betreffende de structuur, als op problemen betreffende de levende conjunctuur die zich los van ieder schema voordoen” (Vgl. J. H. Dupriez, Des mouvements économiques généraux, (1947) 2e uitgave, 1951, t. II blz. 544 - 545). De „explosie” in het begin van 1964 van het nederlandse loonstopbeleid bevestigt op treffende wijze de hierboven geschetste denkbeelden, met name de uitspraak „dat geen enkele beperkte economische stop de moeilijkheden kan oplossen; dergelijke pogingen leveren integendeel het gevaar op de moeilijkheden te vergroten daar zij de algemene tendens tot aanpassing dwingt andere vormen aan te nemen of ze onderdrukt totdat deze tendens aangroeit tot een explosieve kracht” (ib. blz. 544).

20) Gedurende de conjuncturele recessie van 1952 - 1953 verminderde de textielindustrie haar personeel met 32.319 eenheden, of 16,2 %, de leerindustrie met 16,1 %, de scheepsbouw met 16,5 % enz. De overeenkomstige percentages voor het afnemen van werkgelegenheid waren voor de recessie van 1958 - 1959, 13,2 %, 5,8 % en 44,3 % (Vgl. Rapports annuels de l'ONSS).

21) Onder deze term verstaan wij de sociale feiten niet in hun realiteit, maar in zover zij ons verschijnen, als subjectief beleefde fenomenen in de collectieve geest van de verschillende sociale groeperingen.

22) Gedurende de na-oorlogse periode en tot voor kort deelden de nederlandse vakbondsorganisaties deze denkbeelden verheerlijkt door het Centraal Planbureau.

23) Het gaat om arbeid, grond, enz. en niet om arbeiders, grondbezitters.

24) Vgl. L. H. Dupriez, Philosophie des conjonctures économiques, 1959, blz. 486.

25) Binnen het stelsel van axioma's en hypothesen die typerend voor hen zijn: deze eenmaal geponeerd, volgen de conclusies er logisch uit en vertolken dientengevolge logische noodzakelijkheden. Bijv. in het kader van de theorie van de marginale economie worden produktiefactoren gewaardeerd naar hun marginale produktiviteit en deze hangt af, enerzijds van het aanbod van de factoren (schaarste en doeltreffendheid), anderzijds van de vraag ernaar. Maar men kan ook over het stelsel zelf (de axioma's en hypothesen) van de economische wetten discussiëren in zover men de mentaliteit die geleid heeft tot het opstellen van deze aan een analyse onderwerpt.

26) In dit opzicht is het kenmerkend dat men zich in deze politiek uitdrukt in de terminologie van de economische afschrijving - het aandeel van de lonen, het aandeel van het kapitaal in het nationale inkomen, enz. en men gebruikt nauwelijks de sociologische begrippen van de sociale spreiding - handwerklieden, geschoolde arbeiders, kaderpersoneel, bedrijfsleiders, landbouwers enz. Steeds stelt men de produktieelementen voor als „onpersoonlijke” zaken in navolging van de zuiver economische methodologie in plaats van ze in verband met de sociale vooruitgang „opnieuw persoonlijk te maken”.

27) Volgens de hierboven aangehaalde en aanbevolen norm, zal dit aandeel vastgesteld worden middels vrije besluiten in de collectieve arbeidsovereenkomsten.

28) Inzake het bepalen van het percentage waarmee de investeringen moeten stijgen die noodzakelijk zijn om volledige werkgelegenheid te handhaven, evenals inzake de bestemming van de investeringen en vandaar van de gehele economie zouden de vak-

organisaties hun medewerking moeten verlenen. Heeft de historische ontwikkeling van de georganiseerde sociale betrekkingen niet juist het punt bereikt waarop de vakbonden, na hun rol van betwistende partij, moeten gaan medebeslissen in zaken van vitaal belang voor de gemeenschap? (Zie in dit verband het opmerkelijke herderlijk schrijven van kardinaal staatssecretaris A. G. Cicognani aan A. Barrere, president van de Semaines Sociales in Frankrijk, ter gelegenheid van de 51ste zitting van dit congres, die als gespreksthemata had: De arbeid en de arbeiders in de hedendaagse samenleving (Vgl. La Documentation catholique, 2 aug. 1964 blz. ...).

²⁹⁾ Uit de op dit punt concrete formuleringen zij aangehaald de aanpassing van de vergroting van de activa (formule voorgesteld door de CFDT, de vroegere CFTC, tijdens de vergadering over de inkomens en binnen de Sociaal Economische Raad), ofwel de vermogensaanwasdeling (formule voorgesteld door een studiecmissie gevormd door de drie nederlandse vakorganisaties NVV, NKV en CNV) (vgl. Bezitsvorming door vermogensaanwasdeling, 1964) of sterker nog, het volksaandeelhouderchap, welbekend in West-Duitsland.

³⁰⁾ In het kader van een inkomenspolitiek op langere termijn is de tijd ook rijp om de sociale spreiding van onderwijs en beroepsopleiding te bevorderen. Het effect hiervan werkt op de duur nivellerend op de inkomens. Er is zeer zeker een sociale vooruitgang op dit terrein. Toch moet men zich onthouden van overhaast oordelen. Weet men bijvoorbeeld dat volgens een onlangs verrichte studie over het opleidingspeil van recruten lichte 1963 (51.250 personen) 46,4 % uit Wallonië, 45,5 % uit de Vlaamse gebieden en 45,5 % uit Brussel geen enkele beroepsopleiding en de lagere school niet afgemaakt heeft, dus zijn leerplicht niet vervuld heeft?

(Vgl. E. Nols „Le niveau intellectuel et la formation professionnelle des recrues du contingent”, Revue du Conseil Economique Wallon, nov.-dec. 1964, blz. 24). Over het peil van de sociale vooruitgang is er in ons land, op het hoogtepunt van de economische vooruitgang, meer stof tot nadenken en minder om trots op te zijn.

³¹⁾ Tijdens de conferentie over de inkomens in Frankrijk (oktober 1963) heeft de CFDT (destijds nog CFTC geheten), als prealabele voor haar medewerking aan de inkomenspolitiek van de regering, een testexperiment van deze politiek voorgestaan, beperkt tot SMIG en tot sociale en gezinsuitkeringen, om de franse regering de kans te geven haar goede wil „om de ongelijkheden op te heffen”, te bewijzen. De sociale rechtvaardigheid eist dit, evenals de wet op de financiën van 1963 het voorschrijft. Dit test-experiment met de bedoeling een verbetering in de spreiding tot stand te brengen ten gunste van de minst begunstigden en ook door de Force Ouvrière aanbevolen, is categorisch van de hand gewezen door P. Massé, commissaire au plan en voorzitter van de conferentie, op grond van moeilijkheden met betrekking tot de financiering ervan. Dit zou dus erop wijzen dat de inkomenspolitiek zoals het Commissariat au Plan en de franse regering deze voorstaan, geen enkel „sociaal” aspect heeft; zij blijft een middel om de economische politiek van de regering door te voeren.

³²⁾ Vgl. A. Barrere „Politique financière” 1959, blz. 516, Redistribution des revenus, attribution des ressources et revenus disponibles, in de Revue de Science financière, oktober 1956; M. Frank, „Incidence de la Sécurité sociale sur la redistribution des revenus et la promotion de la productivité”, in de Revue belge de Sécurité sociale, februari 1964.

³³⁾ Ons onderzoek in dit verband ondernomen zou dit standpunt schijnen te bevestigen. De sociale categorieën gerangschikt naar belangrijkheid van inkomen (7 categorieën) genieten ten naaste bij gelijkkelijk van de verschillende Sociale zekerheidsuitkeringen, behalve de gezinstoelage waarvan de kinderrijke gezinnen vanzelfsprekend meer profiteren.

(Vgl. „Progrès social et répartition des revenus” in de Revue belge de sécurité sociale, februari 1965.

Niet bij brood alleen . . .

De laatste tijd vinden er belangwekkende, deels schokkende gebeurtenissen plaats in het Nederlandse bedrijfsleven. Wij hebben hierbij niet alleen fusie, sluiting of samenwerking van bedrijven op het oog, maar ook de ontwikkeling in de loonpolitiek en het afsluiten van langlopende collectieve arbeidsovereenkomsten. Het is niet onze bedoeling genoemde zaken te beoordelen. Wij menen echter dat uit deze ontwikkelingen blijkt, dat er een groeiende behoefte is, en meer tijd en gelegenheid komt, voor betrokkenen om met andere zaken dan „economie” bezig te zijn. Daarbij denken we aan de sociologische en sociaal-psychologische problematiek van de arbeidsverhoudingen. Vraagstukken die niet alleen door „brood” worden bepaald. Alvorens hierop nader in te gaan en een suggestie te doen met betrekking tot het geven van inhoud aan een dergelijk bezig zijn, willen we eerst het bovenstaande aan de hand van een viertal voorbeelden aantonen.

De loonpolitiek

We beginnen met de loonpolitiek. Deze is (weer) gedetailleerd. Het bedrijfsleven heeft een taak afgegoten welke zij toch eigenlijk zelf behoort te vervullen. De regering heeft de loonregeling in handen en het College van Rijksbemiddelaars beslist, aan de hand van

door de regering gestelde criteria, of een collectieve arbeidsovereenkomst acceptabel is. Het verloop in deze zaak geeft grond voor het vermoeden dat de grens der mogelijkheden zo langzamerhand bereikt is. Dat wil niet zeggen, dat er geen ruimte is of komt voor grotere welvaart, maar het geeft wel de indruk dat de marge voor het overleg tussen de direct betrokkenen zo klein is geworden dat een derde de knopen moet doorhakken. Werknemers en werkgevers staan met uitgesproken meningen tegenover elkaar. Ieder voor zich meent de mogelijkheden te overzien en interpreteert deze verschillend. Derhalve komt men niet tot een gezamenlijk standpunt of compromis.

Houdt dit alles ook in dat de verhouding van de delen, waarin de koek moet worden verdeeld, vrijwel vast is komen te liggen? In dat geval behoeft er in de toekomst alleen nog maar bijgestuurd te worden. Dit zou betekenen dat de partijen in de Stichting van de Arbeid meer gelegenheid krijgen over andere zaken dan cijfers met betrekking tot de te besteden ruimte in de loonkostensfeer te praten. Zal dat ook gebeuren? Zullen de onderwerpen zich inderdaad gaan verplaatsen van de materiële zaken naar de immateriële? Met andere woorden, zullen de menselijke verhoudingen in het arbeidsleven en de daarmee samenhan-

gende problemen meer aandacht krijgen in de Stichting? Deze verhoudingen worden toch bepaald door de verschillen in positie die mensen in ons arbeidsbestel innemen of worden toegekend? Verschillen in macht, invloed, gezag, vertrouwen, verantwoordelijkheid, zeggenschap, enz. De tijd voor bestudering van deze problematiek lijkt thans beschikbaar.

De langlopende c.a.o.

Als tweede voorbeeld nemen we de langlopende collectieve arbeidsovereenkomst. Kort geleden werd tussen de bedrijfsleiding van Koninklijke Nederlandse Hoogovens en Staalfabrieken N.V. te IJmuiden en de betrokken vakorganisaties (Algemene Nederlandse Bond voor de Metaalnijverheid en Elektrotechnische Industrie, St. Eloy, Christelijke Bond voor de Metaalnijverheid en Elektrotechnische Industrie en Katholieke Federatie van Beambten in de Industrie) overeenstemming bereikt over de inhoud van een collectieve arbeidsovereenkomst die geldt voor 16.000 van de $\pm$ 16.500 werknemers van Hoogovens. Met andere woorden, $\pm$ 97 % van alle loon- en salarisontvangers bij Hoogovens zien nu hun arbeidsvoorwaarden in één en dezelfde collectieve arbeidsovereenkomst geregeld. Dat is vergaand en een novum in Nederland. Deze 16.000 mensen zullen worden ingedeeld in 14 functiegroepen. Voor iedere functiegroep bestaat een salarisschaal, gebaseerd op functiejaren. Wanneer dat is gebeurd kan men zeggen dat de rechtspositie van de werknemers (handarbeiders en beambten) bij Hoogovens vast ligt. De looptijd van de overeenkomst

is $21\frac{1}{2}$ jaar. In die $21\frac{1}{2}$ jaar zal er nog wel wat „kruimelwerk” moeten worden verricht door de bij de collectieve arbeidsovereenkomst betrokken partijen, maar de hoofdzaken, namelijk de primaire en secundaire arbeidsvoorwaarden, zijn geregeld. En wel voor langere tijd. Zoals dat ook het geval is bij de collectieve arbeidsovereenkomst voor Philips en de metaalindustrie. De tijd die hierdoor vrij komt, lijkt te zijn voorbestemd om te spreken over andere onderwerpen dan die welke verband houden met de inhoud van een collectieve arbeidsovereenkomst.

Welke zullen die onderwerpen zijn? Zullen vakorganisatie en onderneming het aandurven over elkaars positie en de verhouding daartussen te gaan praten? Of over een verbreding van de doelstelling van de onderneming? Of over de doelstellingen van de vakorganisatie(s)? Of over de inhoud van een modern sociaal beleid? Zal men, na bewust aandacht te hebben geschonken aan de integratie van arbeidsvoorwaarden voor de verschillende groepen werknemers, nu aandacht gaan schenken aan andere integratievraagstukken? Vraagstukken met betrekking tot integratie van posities, rollen, sociale afstanden en dergelijke? En zal men ook de samenhang, of het verband, van deze problemen met die van het organisatieverschijnsel, de mentaliteit en de eventueel aanwezige ideologieën willen gaan bestuderen?

Het overleg

In de derde plaats iets naar aanleiding van het overleg. Kort nadat de kwesties van georganiseer-

den/ongeorganiseerden bij de AKU zijn climax had bereikt, verliet mr. J. Meynen deze onderneming als president-directeur. In een interview met een verslaggever van „Trouw” gaf de heer Meynen te kennen een groot voorstander van goede menselijke verhoudingen te zijn. Ook binnen de functionele structuur van de onderneming. Overleg achtte hij daarom van wezenlijk belang, zowel binnen de onderneming als tussen onderneming en vakbeweging.

Hij meende echter dat er grenzen zijn met betrekking tot de onderwerpen die in dit overleg kunnen of mogen worden besproken. Waar deze grenzen liggen en door welke factoren zij worden bepaald, is niet door de heer Meynen aangegeven, terwijl dit toch belangrijk moet worden geacht. Om duidelijkheid inzake deze factoren te krijgen zal het gesprek tussen hen die verantwoordelijkheid dragen voor de ontwikkeling in de verhoudingen in ons arbeidsbestel (overheid, werkgevers en werknemers), zich in de toekomst steeds meer moeten bewegen van het juridische aspect (de inhoud van de rechtsposities) en het economische aspect (de verdeling van de „ruimte”) naar het sociologisch aspect (de verhouding van de functionele posities).

De bedrijfssluiting

Als vierde voorbeeld de sluiting van een bedrijf. De Davo is één van de ondernemingen die het „slachtoffer” zijn geworden van een dynamische economische ontwikkeling, sterke veranderingen in het behoeftenpatroon en de hoge eisen die vandaag aan het leiden van een onderneming wor-

den gesteld. Naar aanleiding hiervan is een stroom van publikaties ontstaan. Publikaties van journalistieke aard, publikaties van beschouwende aard. Feiten en meningen losten elkaar af en hebben elkaar beïnvloed. Verwijten zijn gemaakt en handschoenen opgenomen. „Falend ondernemerschap” en „risico van onze vrije ondernemingswijze produktie” zijn tegenover elkaar gesteld. Met het resultaat dat het vertrouwen van de werknemers in het doen en laten van sommige ondernemers sterk is geschokt. Alle regelingen en afspraken omtrent primaire en secundaire arbeidsvoorwaarden ten spijt, moesten de getroffen werknemers met het „minimale” genoegen nemen. Dat zij voor een volslagen verrassing stonden, bewijst hoe gebrekkig de communicatie tussen „werkgever” en „werknemer” veelal nog is. Het is daarom gewenst dat deze problematiek, die samenhangt met de positionele en functionele verhoudingen in de onderneming, meer aandacht krijgt. Ook op ondernemings- en bedrijfstakniveau.

Daarbij is het vaak nodig dat men meer oog (of oor?) krijgt voor de volgende merkwaardigheid in ons samenleven.

Democratie in het samenwerken

Ons volk wordt democratisch geregeerd. Vele van de in ons land bestaande kerkgenootschappen zijn „democratisch” gestructureerd. Voor andere komt dat in zicht. Leden van verenigingen en clubs kiezen zelf hun bestuur of leiding. De „mondigheid van het lid” (c.q. de leek) wordt overal zoveel mogelijk gehonoreerd. In ons ar-

beidsbestel liggen de verhoudingen echter anders. Deze worden bepaald en beperkt door andere factoren dan die van wil en wens. Daar bepaalt de strijd om het bestaan (en voortbestaan) van de onderneming de verhoudingen. Concurrentie en de daaruit voortvloeiende noodzaak tot het voeren van een slagvaardig beleid impliceren geheimhouding en autocratisch leiderschap, zegt men. Opvattingen over eigendom en de absolute er van geven er de juridische basis aan. Daarom bestaan binnen de onderneming geen verhoudingen die berusten op een door velen gewilde delegatie van beleids- en sanctiebevoegdheden, maar verhoudingen die het karakter van machtsverhoudingen dragen. En omdat deze machtsverhoudingen zich, tot nu toe, veelal onvoldoende hebben ontwikkeld tot (geaccepteerde) gezagsverhoudingen vloeien daaruit vele problemen voort.

Problemen van allerlei aard. Deze vragen de aandacht van o.a. de econoom en de ethicus, de psycholoog en de manager, de minister en de socioloog. De vraag naar de relatie tussen produktiviteit en goed functionerende menselijke verhoudingen ligt voor de hand. Ook de vraag of de strijd om het bestaan van de onderneming wel van zo doorslaggevende betekenis mag zijn voor de arbeidsverhoudingen als dikwijls voorkomt, is relevant. Dat van bovenaf opgelegde verhoudingen en aangewezen posities gevolgen kunnen hebben voor het betrokken individu, is evident. De manager ziet zich gesteld voor de opgave om macht en (mede)menselijkheid optimaal te combineren in het belang van de onderneming. De overheid heeft per definitie de taak het zwakkere

tegen het sterkere te beschermen, rechtvaardigheid en gerechtigheid onder de mensen te bevorderen en door middel van wetgeving of anderszins één en ander in zo goed mogelijke banen te leiden. De socioloog zal door bestudering van posities en rollen trachten te achterhalen welke de determinerende factoren in de verhoudingen zijn. Hij zal bovendien onderzoeken hoe en waarom het alles zo is geworden. Tenslotte zal hij proberen zicht te krijgen op maatschappelijke ontwikkeling en mentaliteitsveranderingen, wat hem in staat stelt bestaande toestanden en ontwikkelingen op elkaar te betrekken en te trachten in de toekomst tot integratie hiervan te komen.

Elke dag wordt aan deze problematiek aandacht besteed. Is het niet door werkgevers- dan door werknemersorganisaties.

Ook wetenschapsmensen en kerkelijke leiders gaan zich steeds meer bezighouden met deze en dergelijke sociale problemen. Dit wordt gestimuleerd doordat steeds meer mensen steeds luider vragen naar de motivering van het handelen van de ander. Van iedereen wordt steeds meer verwacht dat hij of zij zal aangeven waarom hij iets doet en waarom hij het zó doet. Dat deze sociale problematiek ook bestaat buiten de arbeidsverhoudingen kan worden waargenomen in kerk en politiek, school en universiteit, straat en congressaal.

Ons arbeidsbestel

Wanneer wij ons beperken tot de arbeidsverhoudingen komen we al gauw tot de ontdekking dat daar een aantal axioma's gelden die sterk traditioneel zijn bepaald.

Hierdoor ontstaat het gevaar dat de discrepantie tussen de normen en waarden die vandaag door ons als geldend worden aanvaard voor ons privé-leven, en die welke in en voor de arbeidsverhoudingen gelden, steeds groter wordt. Opvattingen over de private eigendom vervullen b.v. een belangrijke functie bij het innemen van machtsposities en het uitoefenen van macht. Via de (legale) structuren van ons bedrijfsleven resulteert één en ander in autocratisch leiderschap van een bedrijf, maar omdat deze grond voor macht (enkel op basis van materieel bezit dus) steeds meer wordt aangevochten en minder geaccepteerd, groeit de kans dat de afstand tussen de normen en waarden, welke voor de verschillende levensterreinen worden gehanteerd, groter wordt.

Benadering van de problematiek

Nu kan men deze problematiek op verschillende manieren benaderen. Onder andere theoretisch wetenschappelijk of praktisch realistisch. Beide benaderingen bergen het gevaar in zich dat de zaken disproportioneel worden voorgesteld. Theoretisch wetenschappelijk zou de conclusie waarschijnlijk zijn dat een discrepantie tussen gehanteerde normen en waarden voor verscheidene levensterreinen als zeer ongewenst moet worden beschouwd en in zijn abstractie zelfs als ontoelaatbaar. Praktisch realistisch benaderd neigt men al gauw tot het standpunt dat het alles zo is gegroeid, blijkbaar niet anders kan en daarom aanvaard en geaccepteerd dient te worden. Hoogstens brengt

men dan op basis van het gebod der naastenliefde de bereidheid op om de gevolgen zo acceptabel mogelijk te doen zijn, maar de toestand zelf ervaart men als inherent aan dit ondermaanse bestaan. Het lijkt daarom beter een tussenweg te bewandelen door uit te gaan van de realiteit, rekening te houden met de gesignaleerde tekorten daarin en te pogen de middelen te vinden om verbetering tot stand te brengen. Zoals bij alles geldt ook hier dat voor het verkrijgen van verbetering nodig zijn: kennis van de tekorten, bereidheid deze te erkennen, zoeken naar middelen tot verbetering, moed om te experimenteren en tijd om eventuele veranderingen zich te laten voltrekken. Uitgaande van de werkelijkheid is het in Nederland zo, dat wij hebben aanvaard en nog aanvaarden het systeem van vrije ondernemingsgewijze productie. Hierbij spelen, zoals in het gehele Westen, bepaalde opvattingen over private eigendom een belangrijke rol. Volgens velen geeft eigendom macht in de zin van beschikking over. Bovendien vormt de concurrentie in ons productie-systeem een belangrijk element. Daarmede is de strijd om het bestaan van de onderneming voor de ondernemer een gegeven. Het verleden heeft geleerd dat de sterkste in de strijd is hij, die over de grootste hoeveelheid materiële middelen (geld) beschikt. Tot na de tweede wereldoorlog was dit vrijwel het enige criterium. Daarna zijn andere factoren gaan meespelen, mede onder invloed van een veranderde mentaliteit, de wil om „eigen” zaken in eigen huis (Stichting van de Arbeid) te regelen, verhoogde welvaart en gespannen arbeids-

markt. Bedoelde factoren zijn voor een deel van immateriële aard. Voorbeelden: wijze van werving, selectie en opleiding van personeel, taakverdeling en werkstructurering, beoordeling en promotiebeleid, overleg en inspraak, klimaat- en sfeerverbetering. Hieruit blijkt dat er een ontwikkeling aan de gang is die een verschuiving aanbrengt in de aandacht van het management. Men gaat begrijpen dat het leiden van een onderneming meer is dan het rationeel opstellen van de produktiefactoren, gericht op een economisch gekwalificeerde doelstelling. Het is op zijn minst ook het leiden en beheersen van een groot aantal intermenselijke processen. Processen van interactie en communicatie bijvoorbeeld. Het is duidelijk dat naarmate men hiervoor meer oog en oor krijgt, men minder vrede kan hebben met de situatie zoals ze nu nog dikwijls is, namelijk dat het besluitvormingsproces in de onderneming geheel beheerst en bepaald wordt door de economische inhoud van de doelstelling van de onderneming. De gedachte rijpt onder een aantal managers, dat de economische motieven niet per definitie bepalend behoeven te zijn voor het handelen van de leiding van de onderneming. Bij grote groepen werknemers heerst echter de gedachte dat niet zij, hún welzijn, hún gezin en hún belangen normatief zijn voor de leiding van de onderneming, maar uitsluitend de materiële positie van de onderneming. Door recente gebeurtenissen zijn deze gedachten versterkt en is een eventueel bestaand wantrouwen gevoed. Dat is te betreuren omdat er ook werkgevers zijn die blijk geven van andere opvattingen. Zij

hebben oog voor de wenselijkheid om de economische doelstelling van de onderneming tot een sociaal-economische doelstelling te verbreden. Daarmee erkennende, dat naast de economische zijde van het ondernemen, ook aan de sociale kant gewicht moet worden toegekend. Het zou aanbeveling verdienen wanneer de leiding van de onderneming dit expliciet erkent en in woorden vastlegt. Iedere werknemer en belangstellende zal dan in de gelegenheid zijn van dit standpunt kennis te nemen. De inhoud van een dergelijke verklaring laat zich als volgt voorstellen:

1. De leiding van de onderneming zal door middel van organisatie en coördinatie van initiatief, arbeid en geld streven naar het scheppen en in stand houden van werkgelegenheid in een zodanig organisatorisch verband, dat iedere daarin opgenomen medewerker/ster zich zal kunnen ontplooiën en gedragen overeenkomstig zijn of haar capaciteiten, ambities en verantwoordelijkheid.
2. De leiding van de onderneming erkent dat zij een verantwoordelijkheid draagt die uitgaat boven de economisch gekwalificeerde doelstelling van de onderneming. De onderneming dient voertuig te zijn van dié sociaal-humane waarden en normen welke in de maatschappelijke ontwikkeling naar voren treden en tot gelding komen.
3. De leiding van de onderneming erkent dat „de verantwoordelijke mens” als uitgangspunt voor het sociale be-

leid dient te worden genomen. Dit uitgangspunt dient de basis te vormen voor de organisatie van het werk, de functionele verhoudingen en het besturen van de onderneming.

4. De leiding van de onderneming zal de medewerkers betrekken bij het overleg omtrent de formulering en de wijze van uitvoering van de economische en sociale doelstellingen van de onderneming. Ten behoeve van dit overleg tussen leiding en medewerkers, de laatste eventueel gerepresenteerd door hun vakbondsbestuurder respectievelijk deskundige, zal worden gestreefd naar het instellen van organen welke dit doel zo adequaat mogelijk kunnen dienen. Dit geldt zowel voor het zogenaamde werkoverleg als voor het zogenaamde vertegenwoordigend overleg.

5. De leiding van de onderneming zal er naar streven het resultaat van de gezamenlijke inspanning, naar eisen van redelijkheid en billijkheid, te verdelen tussen de inbrengers van initiatief, arbeid en geld, nadat er maatregelen zijn getroffen om de continuïteit van de onderneming te verzekeren.

6. De leiding van de onderneming ziet als sociale doelstellingen van haar ondernemen:

a. het scheppen en in stand houden van werkgelegenheid.

b. het scheppen en in stand houden van arbeidsverhoudingen waarin de normen en waarden die in de maatschappelijke ontwikkeling naar voren treden en tot gelding komen, bij de medewerkers/sters kunnen functioneren.

c. het meewerken aan de persoonlijke ontplooiing van de medewerker/sters in hun arbeidsleven.

d. het leveren van een, zo groot mogelijke, bijdrage aan de materiële welvaart van de medewerkers/sters.

e. het leveren van een bijdrage aan de nationale welvaart.

7. Het bovenstaande is mede bepalend voor en zal nader worden uitgewerkt in een algemene regeling van arbeidsvoorwaarden, een collectieve arbeidsovereenkomst, reglementen voor overleg-organen en andere sociale beleidsregelingen.

Uiteraard is bij realisering van de voorgaande suggestie de gesignaleerde merwaardigheid in ons samenleven, namelijk de discrepantie tussen normen en waarden welke voor de onderscheidene levensterreinen worden gehanteerd, niet opgeheven. Wij menen echter dat het expliceren van de gedachten, als in bovenstaand „sociaal statuut” aangegeven, bij kan dragen tot het verbeteren van het klimaat en de verhoudingen in ons arbeidsbestel.

H. DIJKSTRA.

cijfers *en* feiten

Het onderstaande is een vrijvertaalde en verkorte weergave van een artikel van John Kettle over de Canadese vakbondsleider Gerald Vandezande. Dit artikel stond in het juninummer van het maandblad „Canada Month”.

Gerald Vandezande vertegenwoordigt de christelijke vakbeweging. Om verschillende redenen strijdt hij tegen het Canadees Vakverbond (Canadian Labour Congress) en een materialistische levenswijze.

De christelijke vakbeweging in Canada (Christian Labour Association of Canada) werd in 1952 opgericht door een groep werknemers, die hun Bijbel ernstig namen en die verwachtten hun godsdienstige opvattingen in alles wat zij deden te kunnen uitdragen. De 12 oprichters waren allen immigranten uit Nederland, waar de christenen tientallen jaren geleden met vakbeweging begonnen. De inspiratiebron van de immigranten was het kwartmiljoen leden tellende Christelijk Nationaal Vakverbond, één der drie vakverbonden in Nederland. In het begin waren alleen maar Nederlanders lid van de C.L.A.C. Maar nu heeft de organisatie ook leden, die afkomstig zijn uit andere landen en zelfs leden die geen christen zijn. Het duurde lang, voordat de C.L.A.C. als vakverbond werd erkend: in feite duurde het 11 jaar, waarin de gefrusteerde en teleurgestelde leden discussieerden en compromissen sloten en tenslotte kwam het zelfs tot een splitsing. Zij werden niet erkend door het Hof voor Arbeidsverhoudingen in Ontario (Ontario Labour Relations Board), alleen omdat zij in de arbeidsverhoudingen christelijke principes wilden toepassen. Het Hof vond dit discriminerend. Na de derde weigering ging de C.L.A.C. in beroep bij het hooggerechtshof van Ontario (Supreme Court of Ontario). De rechtszitting vond plaats in maart 1963, waarin de opperrechter zich uitsprak ten gunste van de C.L.A.C. In zijn vonnis stonden o.a. de volgende overwegingen:

„Men kan niet zeggen dat juridisch gezien, de eis dat de vergaderingen van een vakverbond met gebed moeten beginnen, dit vakverbond discriminerend maakt. De wetgevende vergadering, die de Wet op de Arbeidsverhoudingen (Labour Relations Act) aanvaardde, begon zijn zitting op de dag, waarop deze Wet werd behandeld, met gebed.

Als ik de weigering van het Hof het vakverbond te erkennen zou steunen op grond van het feit, dat haar leden op de vergaderingen bidden, gedeelten uit de Bijbel lezen, en psalmen en gezangen zingen, dan zou het resultaat zijn, dat een vakverbond, die geen ethische of morele eisen stelt en zijn bijeenkomsten opent met het lezen uit Karl Marx en het zingen van de Rode Internationale wel zou kunnen worden erkend, maar één die voornoemde eigenschappen heeft, niet.”

Binnen 15 maanden werd de verheugde en overwinnende C.L.A.C. erkend, niet alleen in Ontario, maar ook in Alberta en Brits Columbia. Haar ledental, dat 11 jaar na de oprichting nog steeds op 1500 stond,

groeide binnen 3 jaar uit tot 3000. Hoewel deze cijfers gering zijn in vergelijking met het ledental van de meeste vakbonden, geeft het toch nog een ietwat overdreven beeld van datgene wat de C.L.A.C. heeft bereikt, want de grote meerderheid der leden die maandelijks één uur loon (afgerond op 25 ct.) contributie betalen, worden niet door de C.L.A.C. vertegenwoordigd in hun fabrieken en kantoren. Slechts 500 leden werken onder c.a.o.'s, die door de C.L.A.C. zijn gesloten. De rest steunt een idee, overtuigt van het nut van haar bestaan.

De voornaamste beginselen, die de leden van de C.L.A.C. onderschrijven zijn de volgende:

„Alle mensen zijn geschapen naar het beeld van de Schepper en moeten als zodanig worden behandeld met eerbied, respect en liefde”.

„De taak om de bronnen van de wereld te ontwikkelen is toevertrouwd aan het gehele menselijk geslacht, hetgeen inhoudt, dat er voor alle leden van de samenleving mogelijkheden moeten zijn voor deelname in de vervulling van die taak”.

„Onrechtvaardigheden in de verhoudingen tussen de mensen zijn voornamelijk te wijten aan de schending van de door God ingestelde orde. Het bestrijden van onrecht mag niet gebeuren door middel van klassenstrijd of door opstand tegen de over ons gestelde overheden”.

Als een buitenstaander moeilijk kan begrijpen hoe zulke ideeën in de praktijk der arbeidsverhoudingen toegepast kunnen worden, maakt Vandezande dit snel duidelijk: „Wij proberen lonen en andere arbeidsvoorwaarden tot stand te brengen in overeenstemming met bepaalde principes, die iedere betrokkene eerbiedigt, principes die ook in acht genomen zouden moeten worden door de ondernemingsleiding. Om recht te doen aan de belangen van de onderneming en de werknemers moeten de betrokkenen arbeid als een zeer waardevol deel zien van 's mensen leven, in dienst van God en de naaste. Als men op die manier te werk gaat, vanuit een christelijke levensbeschouwing, dan zal er een oplossing zijn voor het loonbeleid”.

De vastbeslotenheid van het vakverbond om christelijke principes in het dagelijks leven toe te passen brengt het in strijd met atheïsme, secularisatie, humanisme, totalitaire stelsels en de andere -ismen van een materialistische en godloze maatschappij — en het meest extreme van deze -ismen is het marxisme. In de statuten van de Internationale Federatie van Machinisten (International Association of Machinists) staat: „gezamenlijke acties zijn nodig, geleid door organisaties die zich baseren op de klassenstrijd”. De statuten van de C.L.A.C. spreken van „de onderlinge afhankelijkheid van de werkgever en de werknemer, hun vele gemeenschappelijke belangen, hun verplichtingen en verantwoordelijkheden ten opzichte van elkaar”.

Gerald Vandezande, die zowel hoofdredacteur is van het officiële orgaan van de C.L.A.C. „The Guide” („De Gids”) als één van de drie vakbondsbestuurders, onderneemt zijn kruistocht met reusachtige ijver en grote toewijding. Een grote, flinke, rusteloze man, die veel en graag spreekt. Hij werd Kerstmis 1933 geboren. Gedurende de Tweede wereldoorlog waren zijn ouders in het verzet en ze waren soms genoodzaakt de kleine jongen te gebruiken als koerier. Vandezande deelt de haat van de meeste

Nederlanders tegen het Nazisme en tegen ieder totalitair systeem. De familie is in de zomer van 1951 naar Canada geëmigreerd, waar Gerald direct betrokken werd bij de pas opgerichte christelijke vakbeweging.

Een rusteloze man

„Mijn ideaal was journalist te worden.” zei Vandezande „politiek was mijn liefde.” Maar zijn eerste baan was werken op een boerderij. Daarna werkte hij in een ijzerwarenwinkel. Toen vijf jaar bij de bank van Montreal en daarna vijf jaar als hoofdboekhouder bij de Ethyl Maatschappij in Sarnia, Ontario. In 1962, nadat aan de C.L.A.C. tweemaal erkenning was geweigerd, werd hij de eerste bezoldigde bestuurder van het verbond. „De eerste 6 maanden dat ik er was, bedroegen de inkomsten 900 dollar” vertelde hij.

Nu met 3000 leden staan de C.L.A.C.-financiën er veel beter voor. De contributie wordt in de verhouding 75—25 verdeeld tussen de nationale en de plaatselijke organisatie. Dit jaar ontvangt de nationale organisatie 55.000 dollar. De bestuurders verdienen 115 dollar per week, afgezien van enkele bijverdiensten. De C.L.A.C. betaalt de reis- en verblijfkosten. „Maar als we ergens buiten de stad moeten zijn, proberen we altijd bij een lid te logeren”, zei Vandezande.

Het blijkt al spoedig, dat de C.L.A.C. voor haar leden veel meer betekent dan alleen een vakverbond. Vandezande kwam ermee in aanraking toen hij op een bank werkte, niet omdat hij verwachtte de bankemployeés te kunnen organiseren. Waarom dan wel? „Wij werken allemaal”, antwoordt hij. „Je werk is een essentieel onderdeel van je leven. Je moet je steeds afvragen: „Hoe kan ik mijzelf bezighouden met de arbeidsvoorwaarden?” Toen hij bij Ethyl werkte merkte hij dat veel van zijn collega's onverschillig tegenover hun werk stonden. „Deze mensen hadden er geen benul van waarom zij werkten en wat zij eigenlijk precies deden.”

De directie stemde in met zijn verzoek om — buiten de kantoren — het eigenlijke doel van het werk te verklaren en uit te leggen. Hij merkte op, dat van het ogenblik af, dat de mensen wisten en begrepen wat ze precies deden en in hun werk geïnteresseerd raakten, zij zich met hart en ziel aan hun werk gaven.

Dit maakt Vandezande tot een eigenaardige vakbondsman. Toen hij de vrachtwagenchauffeurs in Oakville toesprak, besteedde hij zijn tijd aan het afkoelen van diegenen, die wilden weten hoe men een staking moest beginnen en die zich zorgen maakten over nieuwe arbeiders, die mogelijk niet van plan waren lid te worden van het vakverbond en contributie te betalen. Hij beschreef, hoe hij de c.a.o. die hij voor hen hoopte te bereiken, zou uitwerken. „Je kan niet beginnen met alles in een c.a.o. te regelen. Het hangt heel sterk af van jezelf en je verhouding met je werkgever”, zo zei hij tot hen. „Op hetzelfde ogenblik, dat je een goede verhouding verknoeit, krijg je veel moeilijkheden. Het is dan bijna onmogelijk de moeilijkheden op te lossen. Er ontstaat dan een vijandige atmosfeer.”

„Wij houden met alle factoren rekening”, ging Vandezande verder. „De mogelijkheid van de onderneming om te betalen, of het bedrijf een moeilijke tijd gehad heeft of iets dergelijks. Zo veel mogelijk proberen wij tot een c.a.o. te komen, welke niet onder het heersende loonniveau ligt.”

Verleng de arbeidstijd

De vrachtwagenchauffeurs in Oakville verdienen al een beter uurloon dan de Teamsters¹⁾ onlangs met hun staking hadden bereikt. Maar voor de vrachtwagenchauffeur blijft altijd het probleem over van het aantal uren, dat hij kan werken. Een goed uurloon betekent niets voor hem, als er weinig werk is. Vandezande en de C.L.A.C. hebben een overeenkomst gesloten met Bramptom, een transportonderneming in Ontario, waarin deze onderneming iedere chauffeur minstens 40 uur per week garandeert.

Dit kon misschien ook in deze plaats zo worden geregeld. Voor de bijeenkomst met de chauffeurs had hij gezegd, dat het geen zin had leden bij elkaar te scharrelen, die niet wisten waarom ze lid werden en die dachten dat het leven louter rozegeur en maneschijn werd als ze eenmaal lid waren van de C.L.A.C. Maar het werd wel duidelijk, dat de mannen zich hierover weinig illusies maakten. Toen ze zeiden dat ze geen lid wilden worden van de Teamsters zei Vandezande: „Ik begrijp dat jullie geen lid willen worden van de Teamsters. Maar er zijn er honderden, die niet zo georganiseerd willen zijn, maar die het niet wagen er iets aan te doen.

Ik weet, dat je lid moet worden van het grote monopolistische vakverbond van Canada, Canadian Labour Congress, of jullie zullen ongewenst zijn, om het zacht uit te drukken”.

Vandezande vertelde wat ze moesten doen bij eventuele klachten: Bespreek het eerst met de onderneming; als het niet helpt, ga dan in beroep. Als dat faalt ga dan naar het arbitragehof, die een beslissing zal nemen. Hij legde hen uit, dat ze niet mochten staken gedurende de periode dat de c.a.o. geldig is. Staken mag alleen, wanneer zij geen nieuwe c.a.o. konden afsluiten. „Zorg echter voor wettige klachten. Ik ben evenals de andere bestuurders onafhankelijk. Ons standpunt moet onpartijdig zijn en recht doen aan de belangen van de werkgever en de werknemer beide”.

Er waren nog enkele vragen over de verhouding tot de Teamsters, wanneer ze lid zouden worden van de C.L.A.C. „Ik heb niets te maken met de Teamsters”, zei Vandezande hotweg. „Jullie hebben ook niets te maken met de Teamsters. In de eerste plaats moet je niet bang zijn en op je standpunt blijven staan”. „Ik ben niet bang voor de Teamsters”, schreeuwde een der chauffeurs, „want ik ben even groot als Hoffa”.

De zaak Hoogendoorn

De zaak Hoogendoorn heeft de C.L.A.C. veel publiciteit bezorgd. Het was vooral de zaak Hoogendoorn die de chauffeurs van Oakville op het idee bracht contact op te nemen met Vandezande, toen ze naar een alternatief zochten voor de Teamsters. Het is een feit, dat de moeilijkheden van Hoogendoorn de C.L.A.C. handen vol geld kost aan rechtskosten en er kan worden verwacht dat dit zo blijft doorgaan. Maar het geld zal er komen. „Veel mensen willen hiervoor een hypotheek op hun huis nemen”, zei Vandezande, „Het is een principiële zaak”.

Voor Vandezande en vele anderen vertegenwoordigt Hoogendoorn het vechten van de C.L.A.C. tegen verkeerde arbeidsverhoudingen en tegen een materialistische zienswijze. Dirk Hoogendoorn is een immigrant uit Nederland. Hoogendoorn was de eerste man, die door de „Greening” metaalfabriek in dienst werd genomen toen de onderneming 11 jaar geleden in Orangeville werd opgericht. Zeven jaar later werd de onderneming georganiseerd door de United Steelworkers of America³⁾. Hoogendoorn stemde met enkele anderen tegen, maar ze waren in de minderheid. Hoogendoorn en een paar anderen weigerden lid te worden van de vakbond. Nadat de „Steelworkers” een loonsverhoging waren overeengekomen met „Greening”, kreeg Hoogendoorn nog een loonsverhoging. Toen weigerde Hoogendoorn de korting op het loon, waarmee de onderneming het vastgestelde contributiebedrag inhield ten behoeve van de vakbond, ondanks het feit dat hij geen lid was. De vakbond verklaarde dat dit voortvloeide uit de c.a.o. en als resultaat werden Hoogendoorn en nog twee anderen ontslagen in de lente van het vorig jaar. Juist om zulke toestanden tegen te gaan hebben sommige leden van de C.L.A.C. het „comité voor recht en vrijheid” (Committee for Justice and Liberty) opgericht en de C.J.L.-stichting, een lichaam dat een beroep op het publiek doet om werknemers financieel te steunen, die om hun overtuiging onrechtvaardig worden behandeld door vakbonden of ondernemingen. (Gerald Vandezande is vice-voorzitter van de C.J.L.-stichting). De advocaat van de Stichting, Brian A. Kelsey van Toronto, stelde, dat de c.a.o. tussen de Steelworkers en Greening Hoogendoorn en anderen uitzonderden van de verplichte inhouding. De vakbond gaf toe en Greening nam de drie mannen weer in dienst.

Dit voorjaar liep de c.a.o. af. De leden van de Steelworkers stonden erop, dat Hoogendoorn contributie moest betalen of anders ontslagen moest worden. Zij waren zo vastberaden, dat ze weigerden met Hoogendoorn samen te werken en gingen in staking. Het was een onwettige staking en na een paar dagen kreeg de bond ze weer aan het werk. Hoogendoorn bleef de gehele tijd doorwerken. De Steelworkers en de onderneming wilden de zaak via arbitrage regelen. Op 22 maart besloot rechter G. H. F. Moore, dat de nieuwe c.a.o. Hoogendoorn verplichtte een deel van zijn loon, gelijk aan de vakbondscontributie af te staan, of anders zijn baan zou kwijtraken. Moore gaf Greening het bevel Hoogendoorn's toestemming te krijgen of hem anders te ontslaan. Met behulp van de C.J.L.-stichting kon Hoogendoorn advocaat Kelsey machtigen in hoger beroep te gaan om te proberen het vonnis van rechter Moore ongedaan te maken. In die tussentijd werd hij nog niet ontslagen en afgezien van een paar dagen, toen het hem te machtig werd, ging hij iedere dag naar zijn werk bij „Greening”.

Gedurende de acht dagen durende wilde staking bij „Greening” in Orangeville, ging Vandezande er iedere dag naar toe, om Hoogendoorn naar en van zijn werk te begeleiden. Hoogendoorn werd met behulp van de politie langs de stakersposten gebracht, maar dit weerhield de Steelworkers niet hem te belasteren. Ze hebben hem uitgeschilden voor alles

wat vies en vuil is. Ze hadden borden met als opschrift: „Profiteur”. Dit is absurd, want Hoogendoorn heeft naast de C.L.A.C.-contributies al maanden een bedrag aan het Rode Kruis gegeven gelijk aan de vakbondscontributie en hij bood aan het dubbele aan het Rode Kruis of een andere liefdadigheidsinstelling te betalen. „Ik ging iedere dag met hem mee”, vertelt Vandezande, „als bewijs van morele steun”. En ik wilde ook meemaken wat hij moest ondergaan, al was het maar alleen om hem te helpen. Ze staan bijna op het punt hem te vermoorden. Hij wordt op zijn werk al bijna een jaar volledig genegeerd. Wat hem de moed geeft nog steeds door te gaan is de wetenschap dat hij gelijk heeft.

De dochter van Hoogendoorn werd ontslagen bij het Noordelijk Electriciteitsbedrijf in Brampton, omdat ze geen contributie wilde betalen aan de United Electrical, Radio and Machine Workers of America ⁴). Zij is nog steeds werkloos.

Hoogendoorn beroept zich op de Bijbel. Daar staat dat we elkaar moeten liefhebben. Als je dat leest, als je dat ziet, dan vloeit al het andere daaruit voort. Je kan niet elkaar liefhebben en tegelijkertijd de klassenstrijd aanvaarden. Hoe denkt Hoogendoorn zijn principes te kunnen toepassen op de verhouding arbeid—leiding. „Ik zou praten en de leiding trachten te overtuigen dat ze hun naaste moeten liefhebben en niet over zijn rug moeten proberen 60, 80 of 100% winst te behalen, enkel en alleen om de aandeelhouders een plezier te doen”.

Zijn de Steelworkers' leden slechte mensen? „Wel, ik ken er een paar, maar wie ben ik om te oordelen”? zegt Hoogendoorn. „Ik geloof dat we elke dag zondigen en dat ons elke dag in naam van Jezus Christus vergeving wordt geschonken”.

De 32-jarige Gerald Vandezande leert nog steeds. Op zijn 15e jaar kwam hij van school. Om zich verder te ontwikkelen leest hij onophoudelijk. Hij spreekt met een ieder, die volgens hem iets weet wat hij nodig heeft. Hij probeert zijn standpunt eerlijk uiteen te zetten en het steeds verder te verfijnen. Alles wat hij doet is geworteld in een godsdienstige overtuiging (hij is lid van de „Christian Reformed Church”, die wat betreft het geloof, lijkt op de Presbyteriaanse Kerk. Zij stoelt op de Reformatie en ze gelooft in de onbegrensde autoriteit van de bijbel).

„Je kan in één deel van je leven geen ander beginsel toepassen dan in een ander deel van je leven”, zei hij onlangs. „Het leven is een eenheid”. „Ik geloof niet dat God de mensen schiep om maar wat rond te kijken en niets te doen. De mens, geschapen naar Gods beeld en voor God verantwoordelijk heeft het recht om in Gods wereld te werken. Wij hebben een van God gegeven recht op werk”. In Genesis staat: „En God nam de mens en zette hem in de Hof van Eden, om die te bouwen en te bewaren”. „De vrijheid om in Gods schepping bezig te zijn mag niet worden gecontroleerd door iets dat zich tussen de Schepper en het schepsel plaatst”. „Ons bezwaar tegen de fundamentele basis van de Canadese vakbeweging is het feit, dat deze begint en eindigt met de mens. Het is een op de mens gerichte filosofie, die geen ruimte laat voor God en God niet erkent als de bron en het doel van alle leven. Het is een tak van het humanisme. Het groepsbelang van de mensen wordt tot wet voor de mensen, zonder dat men zich baseert op beginselen of richtlijnen, die buiten de mens liggen”.

„Als je zegt dat de mens van zichzelf goed is en dat je de verlossing door Jezus Christus niet nodig hebt, maar dat je eenvoudig je eigen geweten kunt volgen — wel dan krijg je vroeg of laat moeilijkheden”. Het is niet verbazingwekkend dat Vandezande en de C.L.A.C. tegenstand ontmoeten. De bestuurders en de leden van de C.L.A.C. komen steeds in situaties terecht, waarin ze niet kunnen buigen en waaruit ze geen gemakkelijke uitweg kunnen vinden. Zij zijn niet eigenwijs geworden door hun geloof, maar ze worden door het geloof bepaald.

Handelaren in arbeid

Vandezande is vernietigend in zijn kritiek op de grote vakbonden. „De Canadese vakbonden sluiten koopovereenkomsten met de contractspartijen”, zegt hij verontwaardigd. Zij zeggen: „Wij zullen jullie arbeid leveren onder de voorwaarde dat je alleen C.L.C. (Canadian Labour Congress) arbeid gebruikt”. Zij spreken over industriële democratie, maar ze bedoelen: „Zoals de regering het land bestuurt, zo besturen wij deze onderneming”. Zij zullen zelfs zeggen dat de wetten van het land niet gelden binnen het bedrijf, omdat de c.a.o. daar van toepassing is”. „Onder de huidige Canadese arbeidswetten worden alle rechten van de werknemers opgeslorpt door de vakbonden. Onze redenering is dat er bij een c.a.o. drie partijen betrokken zijn: de werknemers in de fabriek, de onderneming en de vakbond in zijn hoedanigheid van vertegenwoordigers van de werknemers. Volgens ons mag de vakbond zich niet bemoeien met de vrijheid van de mens om werk te verrichten. Rechten komen niet van de staat, laat staan van de vakbond. Zij komen van God”.

Niettegenstaande de waarschuwingen van goedmenende vrienden is Vandezande niet bang dat men in de C.L.A.C. zal infiltreren om deze over te nemen.

„Men heeft ons gewaarschuwd dat men zal infiltreren. Maar we verzetten ons er zo fel tegen, dat deze mensen het met ons eens worden of anders eruit gaan, om ons van buiten te bestrijden. Onechte leden kunnen geen stand houden. Als een beweging geboren is uit een overtuiging, hoeft men zich over infiltratie geen zorgen te maken.”

De C.L.A.C. heeft een krachtig moreel en dit geeft Vandezande duidelijk kracht. Hij heeft de leiders van de Canadese vakbeweging aangevallen. „Als de arbeidersbeweging zo goed is voor de werknemers, waarom gebruiken jullie dan dwang? Dan grinniken ze maar wat”, zegt hij, „maar in gesprekken onder elkaar gaven ze me toe, dat ze zich zorgen maakten over hun organisatie. Deze mensen zijn gegrepen door het materialisme, zij kunnen daar niet boven uitkomen. Volgens hen is werken een noodzakelijk kwaad en deze gedachten hebben de werknemers van hen overgenomen.

Het aantal leden van de C.L.A.C. is onbetekenend vergeleken met de meeste andere vakbonden. Maar in een bepaald opzicht zijn wij sterker dan de „Ontario Federation of Labour” met hun 500.000 leden. Ik ben er zeker van dat zij slechts 1000 overtuigde leden hebben. Anderen zijn lid geworden om het geld. En wel 50% is lid geworden omdat je anders niet kunt leven. Wat blijft er dan over van hun kracht?” De „closed-shop” 5)

vervult de C.L.A.C. met afschuw. Ook wij vinden dat iedere werknemer georganiseerd moet zijn, maar niemand mag gedwongen worden lid te zijn van een bond."

Vandezande vertelde aan de vrachtwagenchauffeurs in Oakville: „Jullie moeten de doeleinden van de C.L.A.C. aan anderen mededelen, je moet nadenken over wat de C.L.A.C. probeert te doen. Ik wil niet dat je denkt dat we een stelletje vromen zijn, die hun neus optrekken voor anderen. Helemaal niet. We hebben zelfs leden gehad, die wegens diefstal gepakt werden.

Het hoofddoel van de C.L.A.C. is haar leden goede lonen en arbeidsvoorwaarden te garanderen, onder omstandigheden die een vrije, vreugdevolle en toegewijde aanvaarding aanmoedigen van de taak de bronnen van de wereld tot ontwikkeling te brengen, zoals de beginselen het uitdrukken. Van het begin af aan was de C.L.A.C. in een strijd gewikkeld met de vakbonden. De oprichters van de C.L.A.C. kwamen met de vakbeweging in aanraking toen ze hier kwamen", zegt Vandezande. „Steeds weer stootten ze hun hoofd tegen de muur". „Vakbonden die met dwang werken maken zich schuldig aan discriminatie", schreef Vandezande onlangs, „omdat zij werknemers dwingen een organisatie te steunen, waarvan de beginselen en de daden niet in goed geweten kunnen worden aanvaard. De bedenkelijke praktijken van gedwongen lidmaatschap en verplichte betaling vertrapten het recht van vrije organisatie in Canada. Iedere vakbond moet proberen het door God gegeven recht op arbeid te verwezenlijken. Niemand mag de vrijheden van de mens beknotten.

Toen de „Steelworkers" werden erkend als vertegenwoordiger van het personeel van „Greening", stuurden Hoogendoorn en twee vrienden een brief aan de directie. „Wij verzetten ons tegen deze vakbond omdat hun beginselen en daden niet overeenstemmen met de bijbelse beginselen, die volgens ons de arbeidsverhoudingen moeten beheersen. Het is een bekend feit, dat de „United Steelworkers of America" zeer sterk sympathiseert met de Nieuwe Democratische Partij en morele en financiële steun geeft aan deze partij. Wij zijn het helemaal niet eens met de ideeën, die deze vakbond aanhangt en daarom willen we geen lid worden van deze organisatie en ze ook niet financieel steunen".

Overtuiging is kracht.

Vandaag aan de dag wordt de C.L.A.C. door de vakbonden ervan beschuldigd dat zij „anti-arbeider" is, dat zij „ondernemingsgezind" is, dat de leden profiteurs zijn, doordat ze door de vakbond betaalde loonsverhogingen aanvaardden, zonder hun bijdrage te betalen, en tenslotte, dat ze discriminerend optreden. „Een vakbondsmans heeft mij eens verteld dat ze alles zullen doen wat in hun macht ligt, om ons van de aardbodem weg te vegen", zei Vandezande nog niet lang geleden. „Maar we hebben de verantwoordelijkheid om het nationale leven in Canada zodanig op te bouwen, dat het aan de eisen van de christelijke beginselen voldoet. Onze kracht is dat we een doel hebben. De bonden begrijpen dit niet. Ze vragen vaak: „Jongens, wat is jullie geheim?" Anderen zeggen: „Geef ons een gulden en wij geven jullie er twee voor terug in de vorm

van betere lonen", of ze zeggen: „Geef ons je handtekening en een gulden en wij zullen je zekerheid geven". Op die manier verliezen de werknemers hun vrijheid. Honderden mensen besteden meer dan één avond per week aan onze zaak: 700 „part-time"-werkers zou je ze kunnen noemen en 3000 mensen steunen ons financieel, zonder enige dwang. Wij worden gedreven door Gods Woord.

1) Het woord Teamsters wordt in dit artikel gebruikt in de zin van a) de transportarbeidersbond, b) leden van deze bond, en c) het bestuur van deze bond.

2) In Canada en in de Verenigde Staten is het gebruikelijk dat per onderneming alleen de bond met de meeste stemmen een c.a.o. afsluit; alle werknemers zijn dan verplicht de contributie te betalen, ongeacht of ze lid zijn of niet. De contributie wordt door de werkgever ingehouden.

3) Algemene Metaalbewerdersbond van Amerika.

4) Bond van werknemers in de elektro-technische industrie.

5) Dit is een systeem waarbij in een onderneming alleen georganiseerden mogen werken.

BOEKBESPREKING

Bezitsvorming door vermogensaanwasdeling? Uitgave van het Gereformeerd Sociaal en Economisch Verband 1965.

Het rapport van de vakbeweging „Bezitsvorming door Vermogensaanwasdeling" heeft zich in een grote belangstelling mogen verheugen. Het Gereformeerd Sociaal en Economisch Verband heeft een conferentie aan dit onderwerp gewijd. De twee referaten op deze conferentie zijn nu als brochure gepubliceerd.

De inleider D. Smilde, heeft zich vooral bezig gehouden met de grond en het doel van de V.A.D. en met de middelen, waarmee men dit doel wil bereiken.

Smilde verwerpt de V.A.D., omdat de rechtsgrond van de V.A.D. niet van het christelijk erf komt. De V.A.D. is volgens hem een aantasting van de eigendom en dit is volgens zondag 42 der H.C. dieverij (pag. 9).

Hieraan ligt echter een vooronderstelling ten grondslag

V.A.D. houdt in dat men de werknemers eigendomsrechten toekent op een gedeelte van de ingehouden winst. Wanneer men dit diefstal noemt, dan betekent dat, dat men de eigendomsrechten der ingehouden winsten volledig toekent aan de aandeelhouders (dit is de huidige situatie). Smilde heeft de voorstellen van de vakbeweging terecht willen toetsen aan de normen, die de Bijbel stelt. De Bijbel

veroordeelt diefstal, maar V.A.D. is slechts diefstal, wanneer de aandeelhouders de enige erfgenamen zouden zijn. Jammer genoeg is deze laatste stelling niet door Smilde getoetst aan de Bijbelse normen. Smilde neemt zodoende de gegeven situatie n.l. de aandeelhouders zijn de eigenaars van de ingehouden winst als norm.

De vakbeweging heeft de loonbeheersing na de oorlog en de gevaren van een te grote vermogensongelijkheid als motieven voor de V.A.D. genoemd. Deze beide motieven worden afgewezen met argumenten van Groen en Zeegers, die allemaal aan de zaak voorbijgaan, n.l. er is een dividendstop geweest, de ministers van sociale zaken waren tot 1959 lid van de P.v.d.A., de vakbeweging heeft de „lage lonen" aanvaard in hun eigen belang (en niet in het belang van de aandeelhouders). De verwijzing naar grote inkomensverschillen duidt volgens Smilde op afgunst t.o.v. personen met grote inkomens. Al deze opmerkingen gaan voorbij aan de vraag: Wie is eigenaar van de ingehouden winst? Smilde antwoordt hierop: de aandeelhouders, maar helaas zonder motivering.

Bij de bespreking van het doel van de V.A.D. citeert Smilde met instemming de mening van Scholten, dat het rendement van veel ondernemingen zodanig is, dat er weinig overblijft voor de verdeling onder de werknemers (pag. 12).

Op de volgende pagina echter wordt

Gans geciteerd, die heeft berekend, dat de vakbeweging via de S.B.G. binnen korte tijd een controlerend belang zal hebben bij de rendabele N.V.'s. Dit streven naar macht ziet Smilde als het doel van de opstellers van het V.A.D.-rapport. Deze citaten zijn echter gedeeltelijk met elkaar in strijd. Als er niets te verdelen valt, kan de macht van de S.B.G. nooit erg groot worden.

„De geruisloze socialisatie van het rendabele bedrijfsleven” (pag. 13) kan dan nooit grote vormen aannemen, omdat het rendabele bedrijfsleven van weinig betekenis is.

Het middel van V.A.D. via de S.B.G. wordt als revolutionair afgewezen. De S.B.G. zou het grootste nationale kartel worden, dat ooit bestaan heeft (allemaal op basis van overwinst, die er niet zou zijn) met grote invloed op de ondernemingen en een feodale beheersing van de werknemer (geblokkeerd loon). In de V.A.D.-voorstellen is de blokkering opgenomen als economische noodzakelijkheid (de gelden mogen niet worden geconsumeerd). Dit kan men dwang noemen met betrekking tot de bestedingsmogelijkheden van de werknemer.

Maar zonder V.A.D. is de bestedingsmogelijkheid niet groter! Dan wordt iemand anders eigenaar. Smilde is wel voorstander van winstdeling, eventueel in aandelen maar dan alleen op grond van de vrije wil van de werkgevers en/of aandeelhouders. De werkgevers moeten barmhartig zijn, maar ze mogen hiertoe niet gedwongen worden.

Voor deze mening kan men begrip opbrengen. Maar in de praktijk betekent dit het recht van de sterkste. Zonder dwang waren de slaven misschien nog niet vrij of hadden de bejaarden nog geen redelijk bestaan. Wanneer men machtsstreven van een bepaalde groep afwijst, maar alles wil laten afhangen van de goedheid van de andere partij, dan legt men alle macht in handen van deze laatste partij.

Evenals op het gebied van het verkeer zijn op sociaal-economisch terrein dwingende regelen noodzakelijk.

We kunnen in dit kader niet alle argumenten behandelen. Dat Smilde in het V.A.D.-rapport socialistische trekken herkent is zijn goed recht.

Maar graag hadden we dat iets duidelijker aangetoond willen zien, dan het nu gebeurd is. Tot slot geven we hier- van enkele voorbeelden:

Nadat Groen van Prinsterer wordt geciteerd met de woorden, dat revolutionairen (zij die stoelen op ongelof) niet worstelen om de beginselen, maar over de praktische vragen, wordt opgemerkt, dat ook het V.A.D.-rapport zich voornamelijk bezighoudt met de praktische uitvoering (pag. 7). Volgende op een citaat van I. A. Diepenhorst „Op het machtsprincipe bouwt het socialisme zijn systeem” wordt uiteengezet, dat de vakbeweging met de V.A.D. niet het welzijn van de werknemer beoogt, maar alleen eigen macht en glorie (pag. 13).

Volgens Smilde keert Rusland schoorvoetend terug van de dwaze economische experimenten, die het Marxisme bracht, maar hier gaat men rustig door en wil men de economische orde verstoren. Zelfs het C.N.V. doet daaraan mee volgens Smilde, want J. Boersma heeft gezegd: „Juist voor christenen geldt, dat zij zich voortgedreven behoren te weten door een motorische kracht, welke ook in sociaal opzicht veel radicaler en duurzamer is dan die van het communistische manifest” (pag. 15).

De tweede inleider Jac. Wijnands wijst eveneens de V.A.D. af, maar hij vraagt wel meer aandacht van de gereformeerden voor de bezitsspreiding.

Hij zegt dat de gereformeerden, na een aanvankelijk actief en eervol sociaal begin, al vele decennia lang verleerd zijn, sociaal te denken en de actuele maatschappelijke problemen sociaal te benaderen. Wijnands heeft oog voor de gevaren van de grote vermogensverschillen. Hij is voorstander van een grotere bezitsspreiding, maar deze kan en mag niet worden nagestreefd op grond van „humanistische” constructies als de „bedrijfsgemeenschap” en het uitspelen van de machtsposities der „humanistische” produktiefactoren, t.w. leiding, kapitaal en arbeid (pag. 23). Jammergenoeg wordt niet duidelijk aangegeven hoe men de bezitsspreiding wel moet bevorderen.

Dit neemt niet weg dat wij de bijdrage van Wijnands met waardering hebben gelezen. Zijn visie op de bezitsvorming in onze maatschappij en zijn benadering van de gereformeerde visie op de sociale kwestie in de verschillende perioden zijn een hoopvol begin van de verdere studie over deze problemen waartoe hij iedere lezer opwekt.

GT

Dr. Ph. van Praag: Bevolkingsgroei en welvaartsmeting. Uitgave Kluwer, Deventer. f 15,—, 198 pagina's.

Op de bovenstaande studie is Van Praag gepromoveerd.

In verband met het onderwerp is nu een handelsuitgave verschenen. De verhouding economische groei en bevolkingsgroei heeft reeds eeuwen in de belangstelling gestaan. De laatste jaren is deze belangstelling aanzienlijk vergroot door de problemen van de ontwikkelingslanden. Hiermee is deze handelsuitgave gerechtvaardigd

Van Praag komt in zijn studie tot de conclusie, dat er geen bevolkingsvraagstuk bestaat in die zin, dat de bevolking sneller toeneemt dan de produktie. Deze stelling geldt echter alleen op lange termijn. In de arme landen van nu remt de bevolkingsgroei de economische groei. De economische groei zal men op lange termijn echter niet kunnen bevorderen door geboortebeperving, maar voornamelijk door het veranderen van de sociale verhoudingen en de organisatie der produktie.

Van Praag komt tot deze conclusie naar aanleiding van statistische gegevens over welvaart en bevolkingsgrootte in de verschillende landen. Hieruit blijkt, dat er geen verband bestaat tussen deze beide grootheden. Daarnaast geeft Van Praag een overzicht van de theorieën over deze problemen. Reeds vroeg in de geschiedenis werd de maatschappelijke organisatie gezien als de belangrijkste factor voor de economische ontwikkeling. Bekende namen zijn Sismondi, Marx en Keynes. Deze theoretici zijn jaren overstemt door de bevolkingstheorie van Malthus.

Deze achtte de produktiegroei te gering voor het opvangen van de

groeïende bevolking. Het uiteenzetten van de verschillende bevolkingstheorieën is één der grote verdiensten van dit boek.

Voor de duidelijkheid was het gewenst geweest dat er onderscheid zou zijn gemaakt tussen de verhouding: economische groei — bevolkingsgroei op korte en op lange termijn. Bij de conclusies van Van Praag moet tevens worden gelet op het feit, dat hij het bevolkingsvraagstuk alleen heeft bekeken in relatie tot de produktie, maar niet in relatie tot de ruimte. Dit laatste ligt buiten het terrein van de studie.

In het slothoofdstuk doet Van Praag een poging een maatstaf te geven voor internationale welvaartsvergelijkingen. Als basis kiest Van Praag de „eenheid van verzorging”. Dit geeft weer het aantal calorieën dat één mens normaal nodig heeft. Dit „normaal” varieert naar leeftijd, geslacht, klimaat e.d. Deze verzorgingseenheid moet in elk land worden uitgerekend en omgezet in geld. Hiertoe heeft men een levensmiddelenpakket nodig, dat het gewenst aantal calorieën oplevert.

Deze in geld uitgedrukte verzorgingseenheid vergelijkt men met het gemiddelde inkomen in geld. Zodoende kan men de verzorgingscoëfficiënt uitrekenen. Deze coëfficiënt wordt als vergelijkingsmateriaal gebruikt. Het toepassen van deze maatstaf zal echter nog heel wat rekenwerk vergen, waarbij men met veel onzekerheden te maken zal krijgen. Deze berekeningen vereisen veel gegevens. Van Praag zou dan ook in Europa (E.E.G.) met deze berekeningen willen beginnen.

Voor een ieder die zich wil verdiepen in de problemen met betrekking tot de verhouding economische groei en bevolkingsgroei en de verschillende bevolkingstheorieën biedt deze uitgebreide studie van Van Praag een schat van gegevens. GT

Aan dit nummer hebben meegewerkt:

Dr. PAUL MANDY,

Wetenschappelijk medewerker aan de Universiteit van Leuven.

H. DIJKSTRA,

Sociologisch medewerker van de Christelijke Bedrijfsbond voor de Metaalnijverheid en de Elektrotechnische Industrie.

Gestalten van de christelijke vakbeweging in de samenleving ^{x)}

Inleiding.

Steeds weer komt de vraag op om onder woorden te brengen hoe wij de ons omringende wereld ervaren.

Vanwaar deze steeds terugkerende vraag?

Het antwoord hierop moeten wij zoeken in de omstandigheid dat de wereld waarin wij leven niet stil staat.

Dat geldt voor ons persoonlijk en ons gemeenschappelijk mens-zijn. De mens is onderweg.

De mens is echter niet alleen onderweg, maar samen met anderen.

Daardoor is de wereld waarin wij leven niet statisch, maar dynamisch. Het is een proces waarbij de mens actief betrokken is. Hij beïnvloedt de wereld om zich heen en wordt door de wereld beïnvloed.

De mens is individueel en in groepsverband steeds bezig in zijn wereld. Zo wordt er een gezicht gegeven aan de samenleving.

In de vakbeweging komt ook tot uitdrukking een pogen om mee aan de samenleving een gezicht te geven.

Wij zullen ons in deze bijdrage vooral toespitsen op de gestalten die de christelijke vakbeweging op het plaatselijk vlak kan aannemen.

Zij is een poging tot verheldering van het inzicht in het functioneren van de christelijke vakbeweging op het plaatselijk en regionaal niveau.

Deze inleiding is daarom niet anders bedoeld dan als bijdrage tot een gedachtenwisseling.

Zij is als volgt opgezet:

1. Om de vakbeweging een duidelijke plaats te geven, zal eerst over de visie op de mens in de maatschappij worden gesproken.
2. Daarnaast zullen wij aandacht schenken aan de plaats van de vakbeweging in de samenleving.
3. De algemene lijn wordt doorgetrokken naar het plaatselijk vlak, waar de christelijke vakbeweging gestalte ontvangt.
4. Aan het einde van deze bijdrage zullen we trachten, de relatie van de mens in de vakbeweging tot de samenleving, weer te geven.

---

^{x)} Dit artikel is een bewerking van een inleiding gehouden op werkconferenties voor plaatselijk kader van de christelijke vakbeweging.

Mens en maatschappij.

Wij oordelen als mens over de gebeurtenissen in de wereld, doordat wij maatstaven of normen hanteren.

Zonder maatstaven is er in de wereld niet te leven.

Dat wil niet zeggen dat de maatstaven die wij hanteren, ons altijd duidelijk voor ogen staan.

Veel van wat er om ons heen gebeurt, beoordelen wij onbewust.

Bij de beoordeling van alles wat er om ons heen, al dan niet gebeurt, speelt een fundamentele rol de visie op de mens en het menselijk samenleven.

Aan deze twee punten willen wij achtereenvolgens enige aandacht schenken:

Visie op de mens.

De visie op de mens is niet eensluidend. Dit hangt af vanuit welk gezichtspunt men de mens ziet. In de praktijk hangt ze af van de behoeften en verwachtingen, die de mens heeft.

a. Van de omstandigheden waarin de mens verkeert.

- Iemand die ziek is beoordeelt een mens anders dan iemand die gezond is.
- Iemand die in financiële moeilijkheden zit, krijgt eveneens een andere kijk op het leven dan iemand die niet in die nood verkeert.
- Ook de leeftijd bepaalt in sterke mate de visie op de medemens.

Er bestaat een neiging om de medemens te beoordelen, naarmate wij iets van hem verwachten.

Die verwachting hangt samen met de behoeften die een mens heeft. De mens heeft behoefte aan voedsel, kleding en onderdak.

Daarnaast speelt een belangrijke rol, de behoefte om ergens bij te horen; om aanvaard te worden door andere mensen.

Hierop aansluitend onderkennen wij de behoefte om erkend te worden, en om onszelf te kunnen ontplooiën.

b. Onze visie op de medemens wordt ook bepaald door de plaats die wij innemen in de samenleving.

- Een actief kaderlid van de vakbeweging heeft een oordeel over de niet-actieve (kader)leden.
- Een lid van de gemeenteraad heeft een mening over hen die hem gekozen hebben.
- Hetzelfde geldt voor iemand die lid is van een kerkeraad, ten aanzien van de gemeente.

In ons arbeidsleven speelt deze visie ook een rol.

Er zijn bazen die menen dat de arbeiders alleen werken voor geld, en arbeiders die veronderstellen dat het de leiding van een bedrijf alleen om de winst gaat.

Uit de voorgaande voorbeelden blijkt duidelijk dat de mens oordeelt. Dit oordeel is evenwel niet alleen persoonlijk bepaald, doch ook door de groep waarin men leeft.

Door de natuur en de cultuur zijn wij op onze medemens en de dingen om ons heen, betrokken.

- c. De Bijbel geeft ons ook een visie op de mens. Vanuit een andere dimensie. Zij zegt ons, dat wij - met onze gaven en zwakheden - geroepen zijn om in relaties te treden. (1)

Het gaat hierbij om een drievoudige relatie.

- De relatie tot God;
- De relatie tot de medemens;
- De relatie tot de dingen.

Het in relatie-zijn van de mens is niet een eenmalig gegeven. Het is dus niet een foto, maar is steeds aan het veranderen; het lijkt meer op een film.

De mens is dus onderweg.

Steeds komen er nieuwe mogelijkheden en andere moeilijkheden. Elke keer moet er een keus gemaakt worden.

Dat maken van een keus is in de eerste plaats een persoonlijke zaak.

Ieder mens is persoonlijk verantwoordelijk voor de gemaakte keus.

Trouwens ook - en soms zelfs nog meer - voor het zich trachten te onttrekken aan een keus.

Het maken van een keus heeft ook een gemeenschappelijk aspect. Zoals we hebben gezien vloeit dit voort uit het mens-zijn.

Mens-zijn is steeds een zijn-met-anderen.

Samen moeten er keuzen gemaakt worden.

Samen geven wij zin aan gebeurtenissen die zich in allerlei structuren voordoen.

De mens is daarom ook verantwoordelijk voor de structuren die hij in de samenleving schept, en laat voortbestaan.

Hoe zien wij de samenleving ?

De verantwoordelijke maatschappij.

De mens is betrokken bij, en daarom verantwoordelijk voor hetgeen er in de maatschappij gebeurt.

Dit is in de praktijk vaak een moeilijk te verwerken zaak, voor elk individu afzonderlijk.

Daarbij ontstaan vormen van gezamenlijk optreden. Sterke invloeden gaan eruit van leefverbanden in staat en maatschappij.

Al deze verbanden worden - evenals de individuele mens - beïnvloed door positieve en negatieve krachten.

Het is voor ieder mens van belang dit in zijn eigen leven en omgeving te onderkennen.

"De mens is geschapen en geroepen om een vrij wezen te zijn, verantwoordelijk voor God en de naaste.

Elke neiging van de staat en maatschappij om hem te beroven van de mogelijkheid op verantwoordelijke wijze te handelen, is een loochening van Gods bestemming, die Hij met de mens heeft en van Zijn verlossingswerk.

In een verantwoordelijke maatschappij heerst de vrijheid van mensen, die zich verantwoordelijk weten voor gerechtigheid en openbare orde, en zijn zij die politiek gezag of economische macht bezitten voor de uitoefening daarvan, verantwoording schuldig aan God en aan de mensen wier welzijn daarvan afhangt". (2)

Het begrip "Verantwoordelijke maatschappij" houdt niet in, een pleidooi voor een bepaalde maatschappelijke orde.

Het is een maatstaf voor elke maatschappelijke orde en voor alle verbanden waarin de mens leeft.

Wèl kunnen bepaalde vormen in onze maatschappij hierdoor onder een scherp oordeel vallen.

Met deze maatstaven kan met name de christen, een kritische houding aannemen ten opzichte van de omgeving waarin hij leeft. Het gevaar is groot dat wij ongemerkt bestaande toestanden - ook plaatselijke - kritiekloos laten voortbestaan.

Zó is het mogelijk dat de negatieve krachten en machten het samenleven gaan beheersen.

"De éne kan zijn positie, zijn functie, zijn rol in het sociaal economisch leven, zó uitbouwen, dat vele anderen daardoor in het gedrang komen. Zulke zogenaamde bevoorrechte posities worden niet door de eenling ontworpen.

Zij ontstaan in het schemerduister van de gezamenlijke geschiedenis. Zij bestaan, zonder dat men ze goed kent.

Zo kan het gebeuren dat een mens anderen verdrukt met een zogenaamd ongerept geweten; dat wil zeggen, zonder het te weten en zonder het bewust te willen.

Het "strukturele geweld" gaat verborgen in de vanzelfsprekendheden van het sociaal-economisch leven, in het gevestigde recht, in de bestaande politieke orde". (3)

In het vakbondswerk moeten de bestaande structuren steeds uit "het schemerduister van de gezamenlijke geschiedenis" gehaald worden, door een kritische analyse.

Dan pas is het mogelijk het "strukturele geweld" te ontmaskeren, en te bestrijden.

De Vakbeweging in de samenleving.

Binnen de vakbeweging houdt men zich ondermeer bezig met allerlei onderwerpen die de onzelfstandige beroepsbevolking aangaat. Deze bezigheden zijn niet altijd - of juist vaak niet - voor iedereen binnen en buiten de beweging zichtbaar.

Dr. Albeda heeft dit eens als volgt uitgedrukt: "Het werk van de vakbeweging doet denken aan een ijsberg, waarvan 9/10 deel aan het oog van de buitenstaanders, en aan dat van de leden van de vakbeweging, is onttrokken. 4)

Nu is het voor de leden niet noodzakelijk dat zij alle activiteiten van de vakbeweging kennen; wèl dienen zij te weten wat het doel en wezen van de vakbeweging is.

Doel en wezen van de christelijke vakbeweging.

De christelijke vakbeweging is een deel van de christelijk-sociale beweging. Christelijk-sociaal is, aldus De Vries, handelen vanuit de werkelijkheid van het koninkrijk Gods en in verbondenheid aan de Heer.

"Het "sociale" zou ik daarom zo willen omschrijven, dat wij werken voor de enkeling en voor de gemeenschap in gebondenheid aan de Heer en de naaste, zodat Christus ook voor ons leven en handelen Heer is, en de samenleving tot een echte gemeenschap wordt opgebouwd, waarin de mens mens kan zijn en waarin de gemeenschap een echte communicatie verzekert.

Het woord "christelijk" wil zeggen, zowel persoonlijk, maar ook gemeenschappelijk gebonden aan de Heer, opdat het zijn in Christus gestalte krijgt in de concreetheid van de tijd, en wij persoonlijk, maar ook als gemeenschap, als oikos, als samenleving, leesbare brieven van Christus zijn". 5)

Onder het begrip beweging - in dit verband - verstaan wij alle activiteiten die het uitdragen en het gestalte geven van de christelijk-sociale boodschap in de samenleving, op het oog hebben.

De christelijk-sociale beweging is voor een deel te vinden in instituties (organisaties, organen en instellingen).

De belangrijkste van deze instituties zijn de sociale organisaties, verbonden in het Convent van Christelijk Sociale Organisaties. In dat Convent werken samen:

- a. het Verbond van Prot. Chr. Werkgevers;
- b. De Ned. Chr. Boeren- en Tuidersbond;
- c. De Chr. Middenstandsbond;
- d. Het Chr. Nat. Vakverbond in Nederland.

In het raam van de christelijk-sociale beweging speelt de werknemersvakbeweging een zeer belangrijke rol.

Wil men de christelijke vakbeweging leren kennen, dan dient men het doel van haar activiteiten te kennen.

Kort samenvattend kan gesteld worden dat *het doel van de activiteiten van de vakbeweging is, dat de werknemer als mens een rechtvaardige en verantwoordelijke plaats kan innemen in de samenleving.*

Voor de christelijke vakbeweging is de inhoud van de hiergenoemde begrippen noodzakelijkerwijs geladen met Bijbelse noties.

Elke beweging, dus ook de vakbeweging heeft een organisatorische kant. Wat moeten wij onder het begrip organisatie verstaan?

In het woord organisatie zit het Griekse woord "organon", is werktuig. Een organisatie is dus een werktuig, een hulpmiddel, om een doel te bereiken.

Een werktuig is zeer belangrijk.

Zoals een monteur aan een auto sleutelt, zo sleutelt de vakbeweging met haar organisaties aan de maatschappij.

Zonder sleutel zou zij met al haar wetenschap - net als een monteur - niets kunnen beginnen.

Het vakorganisatorische werk kent verschillende aspecten.

Ruppert noemt een zevental van deze aspecten.

1. het eigen beroep;
2. de onderneming waarin men werkzaam is;
3. de bedrijfstak waartoe die onderneming behoort;
4. algemene sociale belangen, dus die zaken die alle, of zo goed als alle werknemers raken;
5. aangelegenheden van plaatselijke sociaal-economische aard;
6. regionale of provinciale belangen.
7. niveau- of "stands"belangen. 6)

Niet al deze aspecten komen steeds duidelijk in de vakbondsactiviteiten naar voren.

Van tijd en plaats kan dit verschillen.

Vakbeweging en maatschappelijke orde.

De vakbeweging is geen geïsoleerde groep.

Dr. Albeda heeft dit eens als volgt verduidelijkt: "de vakbeweging is niet slechts medebouwer van, maar ook bouwsteen voor het maatschappelijk gebouw".

Dit beïnvloedt ook andere activiteiten van de vakbeweging.

Dit blijkt tevens uit onze doelomschrijving, waarbij we gesteld hebben, dat het gaat om de werknemer als mens een rechtvaardige en verantwoordelijke plaats te doen innemen in de samenleving.

Het gaat erom dat wij, vanuit de visie op de mens in de samenleving, het werk in de vakbeweging verrichten.

Voordat men (opbouwende) kritiek levert, moet men weten waarop men kritiek levert.

Nodig is *dus kennis van de maatschappelijke orde.*

Dat geldt ook voor het grote wereldverband waarin wij staan, o.a. in de spanning tussen de arme en rijke landen. 7)

Dat geldt voor de Europese en voor de Nederlandse samenleving.

Tenslotte geldt dit voor de plaatselijke samenleving en voor de arbeids-situatie in het bedrijf.

De christelijke vakbeweging is bij dit alles betrokken.

In een schets van een christelijk-sociaal beleid heeft Lanser duidelijk gesteld, hoe de taak van de christelijke vakbeweging moet zijn ten opzichte van de bedrijfstakken en vooral de ondernemingen.

"Wij zullen ons beleid meer micro-sociaal moeten bepalen, dat wil zeggen, gericht op de integratie van de mens in de onderneming". 8)

Wij dienen evenwel op te passen voor eenzijdigheid, ook in de vakbeweging.

De dingen hangen met elkaar samen.

Het één heeft gevolgen voor het andere.

Wijzigingen in de arbeidsorde staan niet los van de samenleving in zijn geheel.

De automatisering b.v. is niet een zaak die alleen de individuele bedrijven aangaat.

Een aantal vooraanstaande Amerikanen hebben, in een memorandum aan President Johnson en het Amerikaanse volk, op de feiten van de automatisering gewezen.

Zij stellen dat "een nieuw tijdperk van produktie is begonnen met organisatieprincipes, die van het industriële tijdperk evenzeer verschillen als het industriële tijdperk van het agrarische.

De cybernetische *) revolutie is veroorzaakt door een combinatie van de computer en de geautomatiseerde, zichzelf regelende machine. Dit resulteert in een bijna onbeperkte produktiecapaciteit, waarvoor steeds minder menselijke arbeid nodig is.

De automatisering reorganiseert reeds nu het economische en sociale leven en leert het in eigen behoeften te voorzien". 9)

Samenvattend gaat het bij de beoordeling van alle gebeurtenissen in de wereld om ons heen, om twee fundamentele gegevens:

- a. Men dient kennis te hebben van de situatie waarin men verkeert;
- b. Men dient zich bewust te zijn van de maatstaven die men aanlegt bij de beoordeling van de situatie.

Gestalten van de Christelijke Vakbeweging op het plaatselijk vlak.

Wij zullen nu trachten de lijn door te trekken, en de vraagstukken in het plaatselijk vlak concretiseren.

Op dit plaatselijk vlak krijgt de christelijke vakbeweging voor ons en onze medemens concreet gestalte door ons handelen.

"Het menselijk leven verkrijgt slechts zin en diepte in de relatie met andere mensen, en daar een enkel mens slechts direct en nauw contact kan onderhouden met een beperkt aantal anderen, moet de kunst van het maatschappelijk leven in kleine groepen geleerd worden.

Mensen die samenwerken aan dezelfde arbeid of in dezelfde fabriek, moeten kernen van menselijk samenleven vormen in een technische wereld; voor jonge mensen geven teamwerk en samenwerking met vrienden vaak de beste gelegenheid om de kunst van het samenleven te leren; waar in sommige delen van de wereld de dorpsgemeenschap of het stamverband nog een bescherming vormen van menselijke verhoudingen, moeten deze behouden blijven en aan moderne omstandigheden worden aangepast". 10)

Wat betekent dit voor de christelijke vakbeweging?

*) De cybernetica of informatietheorie is een jonge wetenschap die tot object, het onderzoek van "informatie" heeft, die in alle dingen aanwezig is, er door wordt afgegeven, opgenomen, getransporteerd en verwerkt.

De christelijke vakbeweging dient zich in stad en dorp als één geheel te manifesteren.

Het gaat om het gestalte geven aan de christelijk-sociale boodschap in de plaatselijke situatie.

Dat is dus het uitgangspunt.

Wat zien wij in de praktijk?

Wij hebben in de christelijke vakbeweging landelijk en plaatselijk organisatorische "kunstgrepen" uitgevoerd.

Daardoor kennen wij plaatselijk allerlei organisatorische vormen; afdelingen van vakorganisaties, besturenbonden, clubs van "Werkende Jeugd", correspondentschappen S.P.N., plaatselijke commissies D.E.L., christelijke woningbouwverenigingen, afdelingen van de Vrouwenbond van het C.N.V., etc.

Het grote gevaar dat ons deze organisatorische "kunstgrepen" kan brengen - hier en daar al gebracht heeft - is een organisatorische desintegratie.

Men verwisselt dan het middel met het doel.

De organisatie - het werktuig - wordt belangrijker dan de beweging die de christelijk-sociale boodschap draagt.

Dit hangt samen met de historische ontwikkeling en met "een overdreven verwachting van wettelijke maatregelen, conventies, overeenkomsten, formele afspraken e.d. alsof alleen de juridische kaders het sociale leven beslissend kunnen beïnvloeden. ¹¹⁾

Indien men duidelijk ziet dat het gaat om de realisering van de christelijk-sociale boodschap in de plaatselijke samenleving, zal men samen de organisatorische gegevens zo doelmatig mogelijk inschakelen in een totaalbeleid.

In dit beleid van de beweging spelen de organisatorische aspecten een belangrijke rol.

Door een goed organisatorisch samenspel is het vaak mogelijk om een apparaat te creëren.

Beweging, organisatie en apparaat moeten op elkaar afgestemd zijn. In een totaalbeleid zijn plaatselijk een aantal aspecten te onderscheiden - maar niet te scheiden -.

Enige van de belangrijkste aspecten willen we hier noemen.

Bij de behandeling van deze aspecten zijn we ons duidelijk bewust dat het menselijk leven voor een belangrijk deel zin en diepte verkrijgt in relatie met andere mensen.

Deze relatie met andere mensen komt vooral tot stand in de werkgroep en in de omgeving (buurt, wijk) waarin men woont.

Het bedrijf waarin men werkzaam is.

Dit is een belangrijk aspect, omdat in het bedrijf voor een belangrijk deel de ontwikkeling en realisering van het mens-zijn van de werknemer bepaald wordt.

Het is daarom noodzakelijk dat de vakbeweging zich ook met de bedrijven bezig houdt.

Het gehele sociale beleid van een bedrijf dient kritisch begeleid te worden. Het vakbondskader in een bedrijf moet voor zijn taak worden toegerust. Het gaat hierbij niet alleen om het kader dat zitting heeft in ondernemingsraden e.d., maar om alle leden.

Het doel is alle leden toe te rusten, en o.m. daartoe wordt door de vakorganisaties en vakcentrale het cursuswerk opgezet.

Het werk van het vakbondskader in de afdelingen en het "bedrijvenwerk", wordt voor een zeer groot deel door dit aspect bepaald.

Volksgezondheid en maatschappelijk werk.

De volksgezondheid heeft in de kringen van de vakbeweging grote aandacht gekregen.

Dit blijkt in het verleden uit de t.b.c.-bestrijding, waarbij het Sociaal Fonds ter bevordering van de volksgezondheid "Draagt Elkanders Lasten" een grote rol gespeeld heeft.

Ook de ontwikkeling in het maatschappelijk werk heeft de aandacht gehad. Wij zien dat zich ingrijpende wijzigingen gaan voordoen op het terrein van het maatschappelijk werk.

Dit werd mede veroorzaakt door de invoering van de Algemene Bijstandswet, enkele jaren geleden.

Er komt vooral op het plaatselijk vlak een voortgaande samenwerking tussen geestelijke, lichamelijke en maatschappelijke gezondheidszorg en algemeen maatschappelijk werk.

Wij wijzen in dit verband op een artikel in het blad "Maatschappelijk Welzijn", waarin "nagegaan werd, welke gemeenschappelijke elementen in de drie werksoorten (geestelijke-, maatschappelijke gezondheidszorg en algemeen maatschappelijk werk), worden aangetroffen.

Dit gemeenschappelijke zou men o.i. kunnen samenvatten in drie punten:

- a. de drie werksoorten zijn hoofdzakelijk gericht op hulpverlening in locale (territoriale) verbanden;
- b. zij zijn elementen in dezelfde of vergelijkbare maatschappelijke ontwikkelingsprocessen;
- c. hun verband (samenhang) is niet meer alleen theoretisch te beredeneren, maar in het kader van een langzamerhand zichtbaar wordende welzijnsbehartiging van mens en samenleving, ook tastbaar aan het worden". 12)

Wij zijn ons ervan bewust, dat de hier genoemde gebieden niet uitsluitend het terrein van de vakbeweging treffen, maar wel dient de vakbeweging mee betrokken te zijn bij de plaatselijke ontwikkelingen die zich hierbij voordoen.

Binnen dit kader valt ook het werk van de G.S.W.

De vakbeweging zal zich niet kunnen onttrekken aan medewerking op dit gebied, waar vooral de bedreigde mens geholpen wordt.

Plaatselijk is bij dit werk betrokken de plaatselijke commissie van D.E.L. en de besturenbond.

Vorming en onderwijs (sociaal pedagogisch aspect)

De christelijke vakbeweging heeft zich steeds bewogen op het terrein van de vorming en scholing.

Op vele plaatsen in ons land zijn allerlei cursussen georganiseerd om leden - soms ook niet-leden door dit cursuswerk in de gelegenheid te stellen zich te ontplooien.

Deze persoonlijke ontplooiing heeft een onlosmakelijke relatie met het bewustzijn een drager van een goddelijke opdracht te zijn in de wereld, dus ook in het sociale leven.

Daarom staat het cursuswerk nooit los van de Bijbelse Boodschap die ook geldt voor het sociale leven.

Het "Gij zult ze - de woorden Gods - Uw kinderen leren en daarover spreken, wanneer gij onderweg zijt, wanneer gij nederligt, en wanneer gij opstaat". (Deut. 11 : 19), geldt vandaag niet alleen voor jongeren, maar in deze snel veranderende wereld ook voor alle volwassenen.

Wij zullen altijd weer moeten luisteren naar de Woorden van God en de betekenis daarvan voor ons dagelijks leven.

— Voor het werk onder en vóór de werkende jongeren is onder meer de Christelijk Sociale Jeugdorganisatie "Werkende Jeugd" opgericht. De activiteiten van deze organisatie kunnen plaatselijk gestalte krijgen door de oprichting en instandhouding van clubs en andere vormen van cursuswerk (zomerkampen, vormingsweken, schoolverlatersactiviteiten).

— Het plaatselijk vormingswerk in instituten voor de bedrijfsjeugd, leerlingenstelsel, scholen voor beroepsopleidingen, heeft de aandacht van de vakbeweging.

— Het werk van de vrouwenbond van het C.N.V. kan voor een belangrijk deel ook onder het vormings- en scholingswerk gerekend worden.

De inhoud en opzet van vormings- en scholingswerk wordt bepaald door het algemene beleid, dat gevoerd wordt door de vakbeweging ter plaatse. Met dit werk houden zich, behalve de jeugdorganisatie en vrouwenbond, ook de afdelingen van de bonden en besturenbond bezig. Indien men plaatselijk niet tot een gezamenlijk en duidelijk beleid komt, zal dit zijn weerslag vinden in de opzet van het cursuswerk, of het achterwege blijven van het cursuswerk.

Volkshuisvesting en ruimtelijke ordening.

De geschiedenis heeft duidelijk aangetoond dat een verbetering, uitsluitend in de directe arbeidsomstandigheden, niet voldoende is.

Het woon- en leefklimaat van de werkende mens speelt een belangrijke rol bij zijn ontplooiing.

Dit is één van de redenen geweest waarom in het verleden woningbouwverenigingen zijn opgericht.

Hierbij dient men te bedenken dat het niet uitsluitend gaat om het bouwen van woningen, maar vooral ook om het feit, of de stadswijk of het dorp waarin men woont, in z'n geheel leefbaar is voor jong en oud.

Zijn er voldoende mogelijkheden tot recreatie e.d. (kinderspeelplaatsen, parken, volkstuinten, verzorgingscentra, dienstencentra enz.) ?

Niet alleen de opbouw van de stad zelf, maar de hele omgeving (streek) spelen een rol bij het vaststellen of de wereld voor de mens leefbaar is (ruimtelijke ordening).

Bij dit alles - van de individuele wijze van wonen tot het samenwonen met (vele) anderen - heeft de voorlichting, vorming en scholing een belangrijke taak.

Alle plaatselijke organen van de vakbeweging komen regelmatig met het aspect van de volkshuisvesting en ruimtelijke ordening in aanraking.

Het gaat erom dat ook hier een beleid gevoerd wordt met open oog voor de omringende werkelijkheid. 13)

Andere relaties en "public relations".

De vakbeweging is niet geïsoleerd van andere organen en instellingen in de samenleving.

Daarom zal zij regelmatig betrokken worden bij plaatselijke activiteiten.

— Dit kan zijn door middel van zitting nemen in commissies, instellingen van de plaatselijke of kerkelijke overheden of andere instellingen, b.v. op het gebied van het onderwijs.

— Het werk van de christelijke vakbeweging wordt gevoerd door de verkondiging van het Evangelie door de kerk.

De contacten met de kerk zijn daarom van wezenlijk belang.

— Het is tevens een wezenlijk bestanddeel van het beleid, om regelmatig de pers te informeren over hetgeen door de beweging ter plaatse gedaan of voorgestaan wordt.

De hiervoor genoemde aspecten kunnen nog uitgebreid worden met een aantal andere; wat wij beogen is, duidelijk te laten zien dat al die aspecten plaatselijk binnen het totale beleid een plaats moeten hebben.

Mens en Vakbeweging.

Wij hebben als thema gesteld: "Gestalten van de christelijke vakbeweging in de samenleving".

Er is niet gesproken over de gestalte van de christelijke vakbeweging, want die bestaat niet.

De christelijke vakbeweging wordt uitgedrukt in vele gestalten. Daarom kunnen wij geen "blauwdruk" geven.

In elke plaats en in elke situatie moet de christelijk sociale boodschap gestalte krijgen.

Uit de vermelding van enige aspecten - waar de vakbeweging plaatselijk mee in aanraking komt - blijkt, dat er een onoverzichtelijkheid kan ontstaan.

Deze onoverzichtelijkheid kan voortvloeien uit een onduidelijk beleid. Een onduidelijk beleid heeft in dit geval tot oorzaak, dat er geen totaal op elkaar afgestemd beleidsplan bestaat.

Door organisatorische onduidelijkheden kan men tot een fragmentarisch werken vervallen. Een ieder doet dan wat goed is in zijn ogen.

Men ontmoet besturen en kaderleden die door de hiervoor genoemde situatie ontmoedigd zijn.

Het "strukturele geweld" heeft hen overweldigd.

Wij hebben reeds gesteld dat tegen dit geweld opgetreden moet worden.

Hoe kan dit geschieden?

Puntsgewijs willen wij trachten hierop een antwoord te vinden.

- a. Het is van belang eerst te weten hoe de feitelijke situatie is, zowel in de vakorganisatie, als ook in de plaatselijke- (regionale-) en arbeidsomgeving.

Het gaat dus om een analyse, waarbij o.m. het "strukturele geweld" ontmaskerd wordt.

De gehele situatie ter plaatse wordt in "kaart" gebracht.

- b. Waar willen wij naar toe?

Met andere woorden, wat is in de plaatselijke situatie het doel, en wat zijn de taken van de gehele christelijke vakbeweging.

Hierbij kan het begrip van de "verantwoordelijke maatschappij" ons mede tot een leidraad zijn.

Ook hebben wij bij de vaststelling van doel en taken op het oog, *dat gezocht wordt naar vormen, strukturen die de samenleving positief kunnen beïnvloeden.*

Want het gaat erom de werknemer als mens een verantwoordelijke en rechtvaardige plaats in de samenleving te geven.

- c. Op grond van analyse en doelstellingen wordt een plan gemaakt. Een duidelijke planning op korte en langere termijn is noodzakelijk om een goed beleid te kunnen voeren.

De planning omvat een samenhangend programma, waarin de doelstellingen worden aangegeven, en de taken voor de organisatorische gegevens.

De organisatorische gegevens (afdelingen, besturenbonden enz.) zijn dus middelen om het doel te bereiken.

Deze "middelen" zijn dan zinvol als ze beschikbaar zijn om te dienen, en niet om te heersen, want dan zijn ze doel in zichzelf geworden.

Wij dienen ook in de vakbeweging steeds te bedenken dat:

— Een doelloos beleid nooit verder kan komen dan het zich steeds weer aanpassen aan de zich voordoende ontwikkelingen.

— Een doelbewust beleid strukturen beïnvloedt en scheidt.

Boven deze paragraaf staat: Mens en vakbeweging.

Het werk van de vakbeweging draait om de mens.

Het draait niet om de autonome mens.

Het gaat om de mens die God in de (arbeids)samenleving plaatst op onze weg, steeds weer en overal.

Hoe is onze persoonlijke houding?

"Men kan over ons leven, ons doen en laten, onze houding en keuze, niets verstandigs zeggen, wanneer men ons geloof niet kent.

Wij kunnen ook zelf niet tot beslissingen komen over goed en kwaad, wanneer wij niet werkelijk als christen leven in het geloof en in de gemeenschap van de kerk, die op weg is naar de wederkomst van Christus. Het maakt alle verschil of men wel, of niet in het geloof staat". 14)

Hoe de mens in dat geloof staat, is vandaag voor velen een worsteling. "Wat vandaag opvalt, zegt Kuitert, - en ze in zekere zin met elkaar verbindt, - is de sterke nadruk op het engagementskarakter van het geloof. Daarmee is bedoeld dat geloven nooit een vrijblijvende bezigheid is; nooit kan bestaan in het louter erop nahouden van allerlei dogma's en leerstellingen, en daarmee klaar zijn, maar dat het een persoonlijke investering betekent; een inzet is, en zonder deze inzet een onecht geloof is geworden.

Deze praktische, functionele instelling is typerend voor de tegenwoordige gedachtenwereld." 15)

Wij mogen leven en werken - ook in en voor de christelijke vakbeweging - uit het geloof, de wetenschap, dat God deze wereld niet tot een chaos gevestigd heeft, maar dat Hij haar ter bewoning heeft geschapen.

Ook vandaag is God met ons bezig; Hij wil onze partner, onze bondgenoot zijn.

Ons leven is een leven in de spanning van het zelf betrokken zijn bij Gods daden in onze wereld.

Het is een in relaties treden.

De wijze, waarop wij in onze relaties onszelf waar maken, bepaalt de gestalten, waarin de christelijke vakbeweging in deze wereld uitgedrukt - geopenbaard - zal worden.

Tj. Pel.

- 1) Prof. Dr. H. Berkhof: "De mens onderweg". In dit boekje wordt een poging gedaan een christelijke mensbeschouwing te geven.
Wij hebben uit het eerste hoofdstuk enige noties in dit artikel opgenomen. Zie ook inhoud Cursus Sociale Vorming A 1ste cyclus: "De werknemer in de samenleving".
- 2) "De verantwoordelijke maatschappij" in "Het sociale denken in de oecumene" blz. 20: Studierapporten over sociale vraagstukken.
- 3) Prof. Dr. R. C. Kwant: "Mens en kritiek", hoofdstuk "De kritiek en de moderne levensontplooiing", blz. 80.
- 4) Dr. W. Albeda: "Vakbeweging en Maatschappij"; Boeketreeks, blz. 48.
- 5) Dr. E. de Vries: "Wat is christelijk-sociaal?" in "Evangelie en Maatschappij" van mei 1961.
- 6) M. Ruppert: "Vakbeweging en onderneming" brochure-reeks "Voorlichting" 1962 no 1, blz. 5.
Dit is een uitgave van de C.M.B.
Zie in dit verband ook zijn artikel "Is Christelijke vakbeweging ook nu nog nodig?" in Evangelie en Maatschappij van september 1966, blz. 229.
- 7) Tj. Pel: "Apartheid", artikel in "Jonge Handen" (Het orgaan van de christelijke sociale jeugdorganisatie "Werkende Jeugd".) van september 1966.
In dit artikel worden enige scherpe vragen gesteld in verband met de apartheid tussen rijke en arme landen.

- 8) J. Lanser: "Actiewerk in perspectief"; schets van een christelijk-sociaal beleid. Brochure-reeks "Voorlichting" no 2, blz. 11.
Zie ook het artikel van J. de Graaf: "De aanpassing van de vakbeweging in de zich wijzigende maatschappelijke verhoudingen", in "Evangelie en Maatschappij" van december 1963.
- 9) "De Drievoudige Revolutie", een memorandum van 37 vooraanstaande Amerikanen.
Zij vormden tesamen het Ad Hoc Committee on the Triple Revolution.
De Nederlandse vertaling werd uitgegeven in katern 1, cahier van de werkgroep 2000.
- 10) "De betekenis van de verantwoordelijke maatschappij" in "Het sociale denken in de oecemene". blz. 68 e.v. Zie in dit verband het boekje van Dr. E. Müller: "De wereld is anders geworden", waarin wordt gepleit voor de positieve kernvorming in de bedrijven.
- 11) Prof. Dr. G. Kuiper Hzn.: "De Nederlandse Vakorganisaties in het sociologisch onderzoek: Enkele recente verkenningen"; artikel in het tijdschrift "Mens en Maatschappij" jan./febr. 1966 blz. 33. Op dit element van het vast houden van juridische kaders wijst ook Dr. J. H. Bouter in zijn openbare les: "Partijen en strategieën in het arbeidspolitieke spel" uitgave Wijt en Zn blz. 25 e.v.
- 12) "De samenwerking tussen algemeen maatschappelijk werk en geestelijke en maatschappelijke gezondheidszorg", artikel in het tijdschrift "Maatschappelijk werk" "Luybenstr. 19, Den Bosch, juni 1966, blz. 183 e.v.
- 13) In het artikel "De functie van de woningbouwvereniging in de samenleving" in "Evangelie en Maatschappij" van juni/juli 1966 ben ik op enige van de hier genoemde facetten nader ingegaan. In het septembernummer van "Evangelie en Maatschappij" is door mij de relatie "Vakbeweging en woningbouwverenigingen" behandeld op blz. 246 e.v.
De belangrijkheid van de ruimtelijke ordening wordt duidelijk onderstreept door de tweede nota van de regering over dit onderwerp.
- 14) Dr. B. Rietveld: "De basis van onze moraal", artikel in het Centraal weekblad, 23 juli 1966.
- 15) Dr. H. M. Kuitert: "Jezus en het geloof", artikel in "Trouw", 24 september 1966.

De Duitse vakbeweging als ondernemer

Vakorganisatie als ondernemer

Het schijnt een contradictio in terminis te zijn als wij in één adem de ondernemer en de vakbeweging noemen. Toch is in een aantal landen deze figuur niet onbekend. Weliswaar treedt de vakbeweging dan meestal niet rechtstreeks als werkgever op, maar zijn er toch vrij nauwe bindingen te constateren. In zekere zin ging de christelijke vakbeweging in Nederland het ondernemerspad op toen de drukkerij Edecea werd opgericht en niet te ontkennen valt dat ook bij de totstandkoming van de verbindingsschakel tussen het C.N.V., de U.B.O. en de Spaarbank voor Protestants Nederland een stap in deze richting werd gezet.

De Zweedse vakbeweging heeft op dit gebied al een sterke ontwikkeling meegemaakt; dit geldt wel in bijzondere mate voor de wijze waarop men betrokken is bij de bouwnijverheid. De vakbeweging in Zweden heeft het beheer over een groot aantal bouwondernemingen en toeleveringsbedrijven, waarbij in het jaar 1964 een omzet werd bereikt van 753 miljoen Kronen en een personeelsbestand van ruim 11.500 personen kon worden vermeld.¹⁾ In Israël zijn ook nauwe relaties aanwezig tussen de vakbeweging en het ondernemerschap. De Histadrut (de Israëlische vakbeweging) is betrokken bij woningbouwcorporaties, transportbedrijven en diverse andere ondernemingen, zoals blijkt uit een boekje dat door de Israëlische Voorlichtingsdienst wordt uitgegeven.²⁾

In Duitsland heeft de vakbeweging een vrij sterke invloed op economisch terrein kunnen bereiken, mede dank zij het feit dat, wellicht niet rechtstreeks, maar toch in elk geval indirect, een groot aantal ondernemingen wordt geëxploiteerd. Als men in Duitsland een „Konsum“-winkel tegenkomt of een kantoor van de „Bank für Gemeinwirtschaft“, dan heeft men te doen met een bedrijf waarbij de D.G.B. rechtstreeks betrokken is. Er zijn in Duitsland maar weinig plaatsen waar men de „Konsum“-winkel niet kan vinden. Betrouwbare literatuur die de verhoudingen tussen de vakbeweging en bedoelde ondernemingen beschrijft is niet rijk gezaaid, ondanks het feit dat de laatste jaren veelvuldig over deze zaak wordt gesproken en in tijdschriften wordt geschreven. Er bestaat inderdaad een aantal boeken die deze relaties als onderwerp hebben, doch men vraagt zich af of men hier de objectiviteit in voldoende mate heeft betracht. De boeken van Triesch³⁾ en Friedl⁴⁾ kunnen weliswaar van groot belang worden geacht, doch zij zijn niet vrij te pleiten van een min of meer negatieve houding t.o.v. de vakbeweging, terwijl de dit jaar verschenen boeken van Hesselbach⁵⁾ en

Hirche ⁶⁾ waarschijnlijk ook enigszins bevooroordeeld moeten worden geacht, doch dan in omgekeerde zin. Beide laatstgenoemde personen zijn direct betrokken bij hetzij de „Bank für Gemeinwirtschaft”, hetzij bij de vakbeweging zelf.

Een stukje sociale geschiedenis

In de nu al meer dan 100 jaar oude geschiedenis van de Duitse arbeidersbeweging heeft de vakbeweging een dubbelrol gespeeld. Enerzijds stond de solidariteit van de arbeiders - de strijd - voorop, doch anderzijds probeerde men door zelfhulp tot verbetering van de toestand van de arbeiders te geraken. Daarbij poogde men om tot bundeling van krachten te komen in het kader van coöperaties. Niet minder dan Ferdinand Lassalle heeft zich met deze zaak beziggehouden toen hij in 1864 de arbeiders probeerde duidelijk te maken dat niet de consumptiecoöperatie in staat zou zijn de positie van de arbeiders te verbeteren maar de productiecoöperatie die met hulp van de Staat tot stand moest komen. „Immers dan”, aldus Lassalle, „viel de scheiding tussen arbeidsloon en ondernemerswinst weg en zou het volledig resultaat van de arbeid aan de arbeider ten deel vallen”.

Desniettemin ging de vakbeweging, of liever gezegd groepen van arbeiders, ertoe over om te komen tot dekking van bepaalde risico's en tot het verlenen van wederzijdse hulp door de totstandkoming van een groot aantal fondsjes, kassen en andere verenigingen. Ook de vakorganisaties zelf vormden op deze wijze eigen kassen. Het geheel maakte echter een zeer onoverzichtelijke indruk. Pas na de 1e Wereldoorlog kwamen er meer omvattende organisaties op dit gebied. Deze organisaties kunnen voorlopers genoemd worden van de vier groepen ondernemingen die er nu ook nog zijn en waarbij de Duitse vakbeweging in ruime mate betrokken is. Het betreft hier ziektekassen, spaarkassen, bankinstellingen en verzekeringslichamen. ⁷⁾

De theorie van de zuilen

In het begin van deze eeuw deed in de Duitse arbeidersbeweging een „drie-zuilen-theorie” opgeld. Deze theorie dient wel te worden onderscheiden van die waarover men in Nederland nu al jaren spreekt. De Duitse „drie-zuilen-theorie” ging uit van de stelling dat de arbeider drie functies had nl.: die van staatsburger, die van producent en die van consument. Het werd noodzakelijk geacht dat voor elk dezer drie functies een organisatie tot stand kwam. Ten eerste moest de *stemkracht* van de arbeider in de *partij* worden georganiseerd, vervolgens de *arbeidskracht* in de *vakbeweging* en tenslotte de *koopkracht* in de *coöperatie*. ⁸⁾

Het vakbondcongres van 1905 te Keulen beval de verbetering tussen beide laatstgenoemde organisaties met klem aan, doch tussen de politieke functie als bedoeld bij de stemkracht en de beide andere functies (arbeidskracht en koopkracht) achtte men een nauwe binding niet zonder meer gewenst. Niet ontkend kan worden dat in Duitsland deze „drie-zuilen-theorie” vandaag nog veelvuldig wordt aangehangen. Allengs is een vierde zuil ontstaan. De arbeider heeft ook *spaarkracht*, vooral als hij een deel van zijn inkomen niet direkt consumptief behoeft te gebruiken. Deze spaar-

kracht dient op grond van dezelfde theorie geconcentreerd te worden in een eigen bankinstelling. De Duitse sociale geschiedenis leert ons dat de samenhang van functies zoals hierboven geschetst zeker niet alleen noodzakelijk werd geacht door de socialistische arbeidersbeweging; ook de christelijke arbeiders waren ervan overtuigd dat de vakbeweging enerzijds de solidariteit moest nastreven, waarbij de strijd voor betere arbeidsvoorwaarden voorop stond, maar anderzijds mede door zelfhulp invloed moest trachten te verkrijgen in het economisch leven. Niet minder dan Adam Stegerwald - een der voortrekkers van de christelijk-sociale beweging in Duitsland ⁹⁾ - eiste op het congres van de christelijke vakbeweging in 1920 de gelijkberechtiging van de arbeider als drager van de produktie en de beïnvloeding van de economie door eigen ondernemingen. ¹⁰⁾

De eerste arbeidersbank in Duitsland werd gesticht door de christelijke vakbeweging in het jaar 1921, waarbij Stegerwald een grote rol speelde. Hieruit mag worden geconcludeerd dat in de historie van de Duitse arbeidersbeweging, althans vóór 1933, zeer sterke tendenzen aanwezig waren om te komen tot verwezenlijking van eigen ondernemingen met als doel de positie van de arbeiders te verbeteren en invloed te verwerven in het bedrijfsleven.

In 1932 was de Duitse christelijke vakbeweging betrokken bij een reeks ondernemingen, bij een bankinstelling, bouwbedrijven, verzekeringsinstellingen enz. ¹¹⁾. De "Deutsche Volksbank A.G.", waarbij de Duitse christelijke vakbeweging direkt betrokken was, had in 1930 een aandelenkapitaal van 2 miljoen R.M., een spaartegoed van 12 miljoen R.M. en een balanssom van 26 miljoen R.M.; een niet te verwaarlozen omzet derhalve.

De ondergang in 1933

Op 2 mei 1933 kwam de S.A. in aktie en werd de Duitse vakbeweging "gelijk geschakeld" en ging over naar het "Deutsche Arbeitsfront (D.A.F.)". Het werk van vele jaren werd vernield; niet alleen de vakbeweging zelf, maar ook de bij haar betrokken ondernemingen. Alles werd onder beheer geplaatst van het D.A.F. De beschuldigingen over wanbeheer van de zijde van het D.A.F. waren niet van de lucht. De vakbonds-ondernemingen zouden slecht gefunctioneerd hebben door wanbeleid van de vakbonzen, doch in de praktijk bleek dat de commissarissen die Hitler had aangesteld nogal tevreden waren over de gang van zaken in de vakbonds-ondernemingen. De ene na de andere onderneming werd opgeheven of in een andere eenheid ondergebracht. Het werk dat in jaren was opgebouwd werd grondig afgebroken, hetgeen trouwens - althans gedurende de laatste vijf jaren van Hitler's "beleid" - voor praktisch alle dingen in Duitsland gold.

De na-oorlogse opbouw

Men heeft niet gewacht op de teruggave van de tijdens de oorlog ont-eigende vermogenswaarden, doch men begon na de oorlog met nieuw élan om de meeste vroegere ondernemingen weer nieuw leven in te blazen. Daarbij moet evenwel bedacht worden dat slechts één vakbeweging tot

stand kwam, namelijk de D.G.B. met aangesloten eenheidsvakbonden, de z.g. Industriegewerkschaften. De christelijke vakbeweging kwam eerst veel later tot stand. De D.G.B. achtte het in het kader van haar werkzaamheden noodzakelijk opnieuw te komen tot eigen ondernemingen of tenminste tot ondernemingen waarbij de D.G.B. betrokken zou zijn, niet omdat men macht nastreefde maar slechts om wat vroeger verloren was gegaan weer tot nieuw leven brengen. 12)

Vier vakbonds-coöperatieve ondernemingen kwamen vrij spoedig tot stand, namelijk:

1. de "Banken für Gemeinwirtschaft" in verschillende delen van Duitsland;
2. de "Alte Volksfürsorge";
3. de "Deutsche Sachversicherung Eigenhilfe";
4. de "Gemeinwirtschaftliche Hochseefischerei".

De na-oorlogse ontwikkeling is bijzonder snel gegaan en omvat vandaag inderdaad verhoudingsgewijs een niet onaanzienlijk deel van het Duitse bedrijfsleven. Friedl drukt het wat ironisch uit als hij zegt dat men zowel "voor een sardientje als voor een grootkrediet bij de D.G.B. terecht kan". Natuurlijk is dit niet alleen wat overdreven, maar ook niet helemaal juist. De D.G.B. levert niet zelf het gehele assortiment, maar niet kan worden ontkend dat er wel een vrij nauwe relatie bestaat.

Wij zullen thans nagaan hoe het geheel van ondernemingen in elkaar zit waarbij de D.G.B. is betrokken.

Wie trekt aan de touwtjes ?

Als we het geheel van ondernemingen, waarbij de Duitse vakbeweging betrokken is nader bekijken, dan zien we dat we ten eerste te maken hebben met uitsluitend door de vakbeweging geëxploiteerde ondernemingen: vervolgens met ondernemingen die de D.G.B. in stand houdt samen met andere verwante ondernemingen, terwijl in een aantal gevallen het beheer wordt gedeeld met anderen, zodat in het laatste geval de vakbeweging slechts als deelgenoot optreedt. Wij zullen een beknopt overzicht geven van de ondernemingen waarover het hier gaat, waarbij wij twee typen onderscheiden;

1. die instellingen waarbij de D.G.B. een eigen taak uitvoert, die rechtstreeks dus op haar terrein ligt;
2. die instellingen waarbij de D.G.B. als deelnemer optreedt of een niet direkt uit de vakbondstaak voortvloeiende activiteit ontwikkelt.

Onder de eerste groep kunnen wij dan bijvoorbeeld noemen de instelling van de D.G.B. die belast is met de beroepsmatige scholing, het z.g. "Berufsfortbildungswerk". Vervolgens de z.g. "Briefschule", die schriftelijke cursussen uitgeeft. Voorts wordt een groot aantal jeugd- en andere tehuizen in stand gehouden, waar men vergaderingen enz. beleggen kan; bij deze tehuizen zijn vaak de afzonderlijke vakorganisaties eveneens betrokken. Een vierde instelling in dit kader is de z.g. "Bundverlag", de

eigen uitgeverij van de D.G.B., welke praktisch al het publiciteitsmateriaal van de D.G.B. verzorgt. Opgemerkt zij dat de Duitse vakbeweging een grote hoeveelheid schriftelijk materiaal doet verschijnen met behulp van deze eigen uitgeverij.

Als vijfde groep van instellingen zouden wij hier willen noemen de vakantie-huizen die door de D.G.B., doch nog meer door de aangesloten bonden, in stand worden gehouden en waarvan een ruim gebruik wordt gemaakt.

De hierboven genoemde onder groep 1. genoemde instellingen vervullen vrijwel alle een min of meer rechtstreekse functie van de vakbeweging en vergelijkingen met de vakbeweging in andere landen zullen ons tonen dat dit soort vervlechtingen niet alleen in Duitsland, maar ook elders wordt gevonden. Anders staat het met de onder punt 2. genoemde groepen van ondernemingen die wij aan een kort onderzoek zullen onderwerpen. Wij denken dan o.a. aan bouwbedrijven, woningbouwondernemingen, banken, het verzekeringswezen, de handel in consumptiegoederen, visserij-producten, enz. Onderstaand een kort overzicht.

a. "Deutsche Bauhütten GmbH"

Voor de oorlog reeds bestond er een aantal, meestal kleinere, ondernemingen, waarbij men in het kader van de vakbeweging bouwwerken uitvoerde. In 1949 richtte men echter de "Deutsche Bauhütten GmbH" op met als stamkapitaal 20 miljoen DM. en met het doel om allerlei bouwwerken tot stand te brengen. De belangrijkste aandeelhouders in deze onderneming zijn de "Bank für Gemeinwirtschaft", de Duitse bouwbedrijfsbond en de Duitse metaalbewerkersbond. In het boekjaar 1964/65 verkreeg deze vennootschap de meerderheid van de aandelen van een Duitse bouwfirma, teneinde de capaciteit optimaal te maken. Men houdt zich vooral bezig met geïndustrialiseerd bouwen. In ditzelfde boekjaar bedroeg de omzet rond 100 miljoen DM, waarbij 66% aan woningbouw en 34% aan andere gebouwen werd besteed. ¹³⁾

b. "Die Neue Heimat"

De ondernemingsgroep "Neue Heimat" omvat 31 vennootschappen, die zich alle bewegen op het gebied van de bouw en exploitatie van woningen. De "Neue Heimat" is tot stand gekomen in 1950. De belangrijkste deelnemers zijn de D.G.B. en de aangesloten vakbonden. De vennootschap heeft als doel op eigen naam woningen tot stand te brengen en te beheren. Zij kan eveneens deelnemen aan ondernemingen die soortgelijke doelstellingen hebben. Een en ander uiteraard met inachtnaam van de wetgeving op het gebied van de coöperaties. De "Neue Heimat" heeft sedert 1950 een enorme vlucht genomen. In 1950 kwamen 6.222 wooneenheden tot stand; in 1964 255.000, terwijl het basiskapitaal in eerstgenoemd jaar 1,38 miljoen DM bedroeg en in laatstgenoemd jaar 232,5 miljoen DM. Aan het eind van september 1965 had men in eigen beheer 200.915 bouweenheden, waarvan 186.946 woningeenheden en de overige objecten bestonden uit winkels, kantoren, garages enz. Ook in stedenbouwkundig opzicht leverde "Die Neue Heimat" fantastische prestaties door de totstand-

brenging van geheel nieuwe wijken, die men in diverse plaatsen in Duitsland kan aantreffen. ¹⁴⁾

c. *"Bank für Gemeinwirtschaft" (BfG)*

De op drie na grootste bank van West-Duitsland is de bank van de D.G.B. In 1958 ontstond de "Bank für Gemeinwirtschaft" door fusie van zes regionale banken. Men voert alle vormen van het bankwezen uit. De vennootschap kan andere ondernemingen stichten, opkopen of eraan deelnemen, bijkantoren stichten en kortom alle bankzaken verrichten. De aandeelhouders zijn voor 95% de D.G.B. en aangesloten organisaties en voor 5% de "Grosseinkaufsgesellschaft" (GEG) van de Duitse coöperaties, waarop later wordt teruggekomen. De betekenis van deze bankinstelling is zeer groot. Zij heeft een dochterinstelling die in 1965 tot stand kwam en waarvan het doel speciaal is om de vermogensvorming onder de werknemers te bevorderen. ("Bank für Sparanlagen und Vermögensbildung A.G."). De vermogensvorming verkreeg een sterke impuls toen in 1965 in de Duitse bouw-c.a.o. een spaarregeling met dit oogmerk werd tot stand gebracht en waarbij ideeën van Erwin Häussler een bekroning vonden. ¹⁵⁾ De I.G. Bau-Steine-Erden, met haar prominente voorzitter Leber, speelde hierbij een belangrijke rol. ¹⁶⁾ De "Bank für Gemeinwirtschaft" is bij vele instellingen betrokken, o.a. ook bij de N.V. Hollandsche Koopmansbank te Amsterdam, waarvan zij de helft van de aandelen in haar bezit zou hebben. ¹⁷⁾ Zoals bekend is het N.V.V. eveneens bij deze laatstgenoemde bankinstelling betrokken. De ontwikkeling van deze "bondsbank" is fabelachtig. In 1950 was de balanssom 133 miljoen DM en het kredietvolume 194 miljoen DM, terwijl deze getallen voor 1965 bedroegen resp. 5065 en 3478 miljoen DM. In vele steden in Duitsland treft men bijkantoren van de "Bank für Gemeinwirtschaft" aan. Naast deze grote bank zijn er ook nog wel enkele andere, zoals de "Allgemeine Hypothekenbank A.G.", die in 1965 werd gesticht en de "Westdeutsche Teilzahlungsbank GmbH", die in 1950 tot stand kwam.

d. *"Alte Volksfürsorge"*

Deze verzekeringsmaatschappij werd reeds in 1912 gesticht, doch opnieuw op 13 september 1947. De doelstelling is het levensverzekeringsbedrijf. De aandeelhouders zijn de D.G.B. voor 50%, en het "Zentralverband Deutscher Konsumgenossenschaften" en de "Grosseinkaufsgesellschaft Deutscher Konsumgenossenschaften" samen ook voor 50%. Op het eind van 1964 liepen 4.362.848 verzekeringsovereenkomsten met een totale verzekerde som van 5.915.929.717 DM.

e. *"Deutsche Sachversicherung Eigenhilfe AG"*

Deze verzekeringsmaatschappij beperkt zich niet tot de levensverzekering maar sluit vrijwel alle verzekeringen af. In 1925 werd de maatschappij gesticht en na een veelvuldige naamsverandering en liquidatie in 1947, werd in 1957 de naam zoals hierboven werd aangeduid, aanvaard. De maatschappij houdt zich bezig met de particuliere verzekering in

binnen- en buitenland. De aandeelhouders zijn de D.G.B. voor 50%, de "Grosseinkaufsgesellschaft Deutscher Konsumgesellschaften" met 25% en het "Zentralverband Deutscher Konsumgenossenschaften" ook met 25%. Op 31 december 1964 waren 4.190.137 verzekeringsovereenkomsten gesloten, terwijl over het jaar 1964 74.301.234 DM aan premie werd ontvangen.

f. "Büchergilde Gutenberg GmbH"

Deze, naar de uitvinder van de boekdrukkunst genoemde, uitgeverij werd voor het eerst in 1924 opgericht en opnieuw gesticht in 1947. Zij is eigendom van de D.G.B. samen met de vakvereniging van het drukkersbedrijf. In 1965 bedroeg het ledental van de boekenclub 300.000 terwijl 1,5 milj. boeken in dat jaar werden verkocht met een omzet van 15 miljoen DM.

g. "Grosseinkaufs Gesellschaft Deutscher Konsumgenossenschaften mbH"

De functie van deze instelling is om ten behoeve van de consumptie-coöperaties in het groot inkopen te verrichten en voorts eigen productiebedrijven in stand te houden waaruit de goederen kunnen worden betrokken. De eigenaren zijn 224 consumptie-coöperaties, de "Bank für Gemeinwirtschaft" en nog een aantal andere instellingen.

Deze inkoopcentrale beschikt over meelfabrieken, conservenfabrieken, vleeswarenfabrieken en andere bedrijven waarin consumptiegoederen worden geproduceerd. De totale omzet van deze instelling was in het jaar 1965 niet minder dan 2,1 miljard DM.

De D.G.B. is niet rechtstreeks bij deze inkoopcentrale betrokken maar uiteraard wel via de "Bank für Gemeinwirtschaft". Uit een artikel van de "Deutsche Gewerkschafts Zeitung" ¹⁸⁾ blijkt dat deze instelling een stamkapitaal heeft van 33,5 miljoen DM, waarvan 25% ruim afkomstig is van de "Bank für Gemeinwirtschaft"; vrijwel de gehele rest van het bedrag behoort aan de consumptie-coöperaties. Uit dit artikel blijkt heel duidelijk dat de "Konsum"-organisatie een zeer belangrijke plaats inneemt in de levensmiddelenvoorziening van West-Duitsland, hetgeen in het begin van ons artikel reeds werd aangeduid.

h) "Gemeinwirtschaftliche Hochseefischerei-Gesellschaft"

Via de hierboven genoemde inkoopcentrale is de Duitse vakbeweging ook nog betrokken bij een visserijbedrijf, dat een stamkapitaal heeft van 2 miljoen DM. Daarbij zijn niet alleen de inkoopcentrale en de D.G.B. zelf elk voor 32% betrokken, maar ook nog een aantal steden.

Men schijnt inderdaad gelijk te krijgen als men zegt dat men bij een instelling van de D.G.B. terecht kan voor een grootkrediet, maar ook voor een doosje lucifers of een blikje sardientjes. Als wij nu nagaan welke personen bij de leiding van de genoemde ondernemingen zijn betrokken, dan blijkt dat daar veelvuldig sprake is van een personele unie. De kopstukken van de Duitse vakbeweging zijn in de toezichhoudende lichamen van deze ondernemingen vertegenwoordigd. Hirche geeft in zijn reeds

meermalen genoemde uitstekend gedocumenteerde boek een uitvoerig overzicht van de samenstelling van de bestuurslichamen van de "vakbondsondernemingen" waaruit blijkt dat de vakbeweging een allesoverheersende invloed heeft in de gang van zaken.

De problematiek van het vakbondsbedrijf

Het ligt niet in de bedoeling in dit artikel de problemen van het eigen ondernemerschap van de vakbeweging grondig uit te diepen. Wij willen slechts pogen er enkele opmerkingen over te maken. In Duitsland is deze zaak al enkele jaren in discussie in de dagbladders, in de weekbladen¹⁹⁾ en in enkele boeken. Er zijn er die de vakbeweging en het ondernemerschap onvereenigbare grootheden vinden; anderen zijn van mening dat men door de exploitatie van eigen bedrijven inzicht kan verkrijgen in de gang van het bedrijfsleven, de calculatie, de winsten, welk inzicht de werkgevers nauwelijks of niet willen geven. Als de vakorganisaties als werkgever gaan optreden dan is er reden om de vraag te stellen hoe de werknemer in zo'n geval zijn bedrijf ziet, doch eveneens hoe de werkgever - in dit geval het "vakbondsbedrijf" - de werknemer ziet die aldaar in dienstbetrekking staat. De werknemer zou kunnen verwachten dat hij in een modelbedrijf werkzaam is en waar de arbeidsvoorwaarden buitengewoon zouden moeten zijn, terwijl omgekeerd de leiding van het "vakbondsbedrijf" misschien zou kunnen verwachten dat het personeel zijn uiterste best zou doen om een zo goed mogelijk resultaat te krijgen. In beide gevallen schijnt men dit in de praktijk nogal nuchter op te vatten. Immers een bedrijf kan zich slechts staande houden als het kan concurreren op de markt. Dat de nodige nuchterheid in dit opzicht in Duitsland wordt betracht, mag blijken uit de mededeling van Walter Hesselbach de voorzitter van het bestuur van de "Bank für Gemeinwirtschaft": "De "Bank für Gemeinwirtschaft" handelt niet in ideologieën; bankzaken kunnen slechts worden bedreven naar de spelregels van het bankbedrijf". Natuurlijk moet gestreefd worden naar de best mogelijke verhoudingen in de ondernemingen doch dit kan niet inhouden dat men in sociaal opzicht zover zou gaan dat de bestaansmogelijkheid wordt aangetast.

Een verwijt dat men in Duitsland van vele zijden hoort is dat de D.G.B. mede met behulp van de met haar gelieerde ondernemingen zou streven naar een machtspositie die een bedreiging zou kunnen inhouden voor de democratie. Wij menen dat hier nogal overdreven wordt, want werkelijke markt-beïnvloeding en een reële bedreiging van de economische gang van zaken kan slechts tot stand komen als er sprake zou zijn van mammoetconcerns. Het lijkt ons toe dat er in Duitsland nog wel meer, maar dan veel machtiger, concerns werkzaam zijn en daartegen richt men zich niet in die mate als men zich afzet tegen de vakbeweging. Eén ding echter benauwt ons enigermate. De organisatie-graad van de Duitse vakbeweging is zeer laag en bereikt waarschijnlijk niet eens de 30%. Toch is de vakbeweging een machtsfaktor waarmede rekening gehouden moet worden. De hiervoor gegeven beschrijving van de vakbondsondernemingen geeft duidelijk aan dat ook de economische invloed niet verwaarloosd kan worden. Men zou zich de vraag kunnen stellen of op deze wijze niet een

situatie zou kunnen ontstaan waarbij men wel een vakbeweging met vrij grote invloed in stand zou kunnen houden - althans financieel gezien - met slechts weinig leden of misschien zelfs wel zonder leden. Natuurlijk is het laatste ondenkbaar, maar toch vraagt men zich af hoe een lage organisatiegraad met een vrij groot sociaal-economische invloed is te verenigen.

D. H. Grasman

- 1) D. H. Grasman: "De Zweedse vakbeweging op het ondernemerspad", "Bouw" - 18 juni 1966;
- 2) Ziona Meir in "Israel Today", no. 20, "The Labour Movement";
- 3) Günter Triesch: "Die Macht der Funktionäre", Düsseldorf 1956;
- 4) Gerhard A. Friedl: "Die Gewerkschaften als Unternehmer", Seewald Verlag, Stuttgart;
- 5) Walter Hesselbach: "Die gemeinwirtschaftlichen Unternehmer", Europäische Verlagsanstalt;
- 6) Kurt Hirche: "Die Wirtschaftsunternehmen der Gewerkschaften", Econ-Verlag, Düsseldorf;
- 7) Kurt Hirche: "Die Wirtschaftsunternehmen der Gewerkschaften", blz. 34 tot 38;
- 8) Gerhard A. Friedl: "Die Gewerkschaften als Unternehmer", blz. 55;
- 9) zie: Ludwig Altenhöfer, Stegerwald: ein Leben für den kleinen Mann, 1965, Verlag für Politische Schriften, Bad Kissingen;
- 10) Kurt Hirche: "Die Wirtschaftsunternehmen der Gewerkschaften", blz. 358;
- 11) Heinrich Gellings: "Christliche Gewerkschaften in Europa", Verlag: Gesellschaft für Christlich-Soziale Arbeit e.V., Köln, blz. 88;
- 12) Kurt Hirche: "Die Wirtschaftsunternehmen der Gewerkschaften", blz. 102;
- 13) Walter Hesselbach: "Die Gemeinwirtschaftlichen Unternehmen", Europäische Verlagsanstalt, blz. 117;
- 14) N.H. Aus der Vogelperspektive; uitgave "Die Neue Heimat";
- 15) Erwin Häussler: "Jedem sein Eigentum", Vermögensbildung in der modernen Gesellschaft. Seewald-Verlag, Stuttgart 1965;
- 16) Georg Leber: "Vermögensbildung in Arbeitnehmerland - ein Program und sein Echo I", verschenen bij de Europese Verlagsanstalt, 1964 Frankfurt am Main;
- 17) Kurt Hirche: "Die Wirtschaftsunternehmen der Gewerkschaften", Econ-Verlag, Düsseldorf, blz. 164;
- 18) "Deutsche Gewerkschafts-Zeitung" (Uitgave van de C.G.B.), maart 1966 "Wem gehört dem Konsum".
- 19) Ook in Nederland wordt de laatste tijd nogal wat aandacht besteed aan een "ondernemende" vakbeweging. Zie bijv. de artikelen over de vakbonden als ondernemer in "De Katholieke Werkgever" van 28 sept. en 21 okt. 1966.

Hoofd- en handarbeid: een betrekkelijk onderscheid

Het tegenover elkaar stellen van hoofdarbeid en handarbeid, van kantoorpersoneel en fabriekspersoneel, van beambten (employé's) en handarbeiders is momenteel minder vanzelfsprekend dan vroeger. Dit artikel signaleert enkele ontwikkelingen betreffende de positie van de (lagere) beambten.

Voorals in de kleine onderneming beschouwt de beambte zich als de representant, de verlengde arm van de directie. Deze opvatting stamt uit de tijd van de (eerste) industriële revolutie en heeft dan ook het karakter van een (beroeps)traditie. Sinds enige jaren ondergaat deze opvatting een devaluatie. De verhouding tussen 'hoofdarbeiders' en 'handarbeiders' is de laatste tijd onderwerp van soms heftige discussies.

De positie van de beambte is rechtstreeks bepaald door de 'bureaucratie' (hier niet in ongunstige zin gebruikt) van het bedrijfsleven. De geleidelijke overgang van de markt naar de organisatiestructuur en - daarmee samenhangend - de wording van omvangrijke georganiseerde groeperingen hebben een proces van *delegatie* vanuit de top op gang gebracht, welk proces heeft geleid tot het ontstaan van bureaucratieën. De bureaucratie kenmerkt zich door een hiërarchische geleiding, welke tevens een direct verband heeft met de beroepenstratificatie.

Beambte en ambtenaar

De bureaucratie van het bedrijfsleven ontwikkelt zich parallel (zij het met een vertraging) met de overheidsbureaucratie. Grote industriële ondernemingen, financiële instellingen, dienstverleningsbedrijven hebben behoefte aan en maken gebruik van een expande-rend apparaat. Hiertoe dwingen zowel de groeiende omvang en gecompliceerdheid van het bedrijfsleven (uitdijende administratie, specialisatie, mechanisatie, organisatie) als de toenemende bemoeiing van de overheid, die tal van functies (inzake sociale verzekering, belastinginning e.d.) aan het bedrijfsleven opdraagt. De bureaucratie van het bedrijfsleven - met i.p.v. 'ambtenaar' en 'bureau': 'beambte' en 'kantoor' - onderscheidt zich in meer dan één opzicht van die van de overheid. Ze is aan het bedrijf gebonden en wordt beheerst door economische doeleinden; ze dient beperkter en concreter belangen en heeft daardoor ook beperkter en concreter verantwoordelijkheid. Het werk is door-

gaans meer persoonlijk van aard. De beambte heeft een grotere ont-plooiingsmogelijkheid; zijn positie is minder voor het leven bedoeld. De beloning is bij gebleken be-kwaamheid beter dan van de amb-tenaar. Hij maakt sneller promo-tie, maar ook zijn ontslagkans is groter.

Beambte en handarbeider

Hun bijzondere maatschappelijke plaats danken de beambten aan het feit, dat hun dagelijks werk eenmaal ondernemingsarbeid is geweest (delegatietheorie van F. Croner). De hiërarchische gele-ding van de bureaucratie is het gevolg van delegatie van onder-nemersarbeid.

De beambte is zich hiervan - ook nu nog - in zekere mate bewust. Daardoor en door de aard van het werk wenst de beambte van de zg. handarbeider onderscheiden te worden. De mate van zelfstandig-heid en vervangbaarheid, de werk-tijden, de beloning, de communi-catiemogelijkheden enz. van de beambte in vergelijking met die van de handarbeider zijn kenteke-nen van een eigen *status* van de bedrijfsbeambte. Ook in de wijze van vrijetijdsbesteding komt een verschil in levensstijl tot uitdruk-king. Hoe 'hoger' de beroepsgroep is, des te groter is ook het percen-tage deelnemers aan diverse cul-tuuruitingen.

Daarnaast is er verschil in ge-dragspatroon wat betreft het ge-halte van de vrijetijdsbesteding. Verschillen in vrijetijdsbesteding zijn mede het gevolg van het hoge-re ontwikkelingspeil en welvaarts-niveau der beambten. Gebleken is nl. dat de arbeider bij een inko-men in dezelfde orde van grootte

en een scholing van gelijkwaardig peil zijn vrijetijd niet op een an-dere wijze besteedt als een kan-toorbediende. Handarbeiders en employé's kunnen een verschillen-de opleiding voor hun kinderen kiezen; er kan voorts verschil zijn in het soort stadswijk waarin zij wonen of de aard der verenigin-gen waarvan zij lid zijn. De weer-zin tegen de vakbeweging bij veel beambten is o.m. het gevolg van dit welbewuste onderscheid m.b.t. de handarbeiders. De oorzaak van de behoefte zich een status te ver-schaffen welke de beambte van de handarbeider onderscheidt is met name gelegen in zijn nogal onze-kere positie (middenpositie, soms tussen wal en schip in). Deze be-hoefte wordt sterker naarmate het onderscheid qua arbeidstaak tus-sen employé en handarbeider ver-vaagt. Enerzijds zet de beambte zich tegen de handarbeider af, anderzijds grijpt hij naar status-symbolen, welke zoveel mogelijk overeenkomst moeten vertonen met die van de functionarissen die een hogere plaats op de maat-schappelijke ladder innemen (non-identificatie naar beneden, identi-ficatie naar boven).

De uitzonderlijke positie die de beambte heeft als hij nog kan worden beschouwd als het 'ver-lengstuk' van de directie, werkt door in de arbeidsvoorwaarden.

Dit blijkt o.m. uit de prikklokken en boetesystemen, die in de regel wel voor handarbeiders maar niet voor beambten gelden. Van groot belang is het feit, dat de beambte, meer dan de handarbeider, aan het bedrijf gebonden is. Binding aan een bepaalde werkring is veelal voorwaarde voor de promo-tiemogelijkheid en gevolg van de omstandigheid dat de kans om

zich zelfstandig te maken tamelijk beperkt is. De aandacht van de beambte is voortdurend gericht op 'vooruitkomen' binnen het bedrijf; promotie wordt door hem ervaren als maatschappelijke stijging.

Kentering

Zoals we al opmerkten - de afgrenzing tussen beamtben en arbeiders spreekt niet meer voor zichzelf. In hoeverre onderscheidt het werk van de kantoorbeambte zich van dat van de zg. handarbeider? De beambte staat op het standpunt dat hij 'ideële' arbeid verricht, terwijl de 'man in de werkplaats' 'slechts' handarbeider is. Handarbeid is meetbaar, hoofdarbeid niet. Is dat juist? Onderzoekingen hebben aangetoond dat op kantoor beslist niet uitsluitend hoofdarbeid, in de werkplaats beslist niet alleen handwerk wordt verricht. Hoofdarbeid in eigenlijke zin is: geestelijkscheppend werk: Veel bureauwerk (zelfs ook van leidinggevende functionarissen) is niet uitsluitend geestelijk-scheppend. Allerlei taken zijn gestandaardiseerd en laten zich routinematig uitvoeren. De employé die factureert, typt, boekt, verkoopt, kaartsystemen bijhoudt enz. moet uiteraard z'n verstand gebruiken, z'n beroepservaring, z'n vaardigheid, maar alles wat hij daarbij doet is goeddeels van repeterende aard.

Is het bij de fabrieksarbeider anders gesteld? Ook hij gebruikt z'n verstand bij het werk ('denkende hand'). Concentratie is zowel op kantoor als aan de draaibank steeds weer vereist. De vrachtwagenbestuurder moet zich in het verkeer voortdurend concentreren wat nog geen reden is om hem 'hoofdarbeider' te noemen.

Echt geestelijk-creatief werk wordt verricht door planningfunctionarissen, constructeurs, organisatoren, reclame-ontwerpers en door managers.

Breder gezien: de situatie, zoals die tot op zekere hoogte in kleine ondernemingen nog bestaat, waarbij de delegatie van ondernemersarbeid nog duidelijk is te onderkennen, ondergaat een verandering door het opkomen van grote ondernemingen. De groei van het aantal employé's in de grote ondernemingen (m.n. warenhuizen, verzekeringsmaatschappijen), de mechanisatie en de verdergaande arbeidsdeling, al deze factoren hebben de onlustgevoelens van de beamtben versterkt. Vooral bij de lagere beamtben wordt de vroegere status aangetast omdat het onderscheid tussen hen en de handarbeiders vervaagt. Daarbij komt dat diverse maatregelen ter bescherming van de handarbeiders in het bedrijfsleven ook hem een ambtelijk karakter verlenen, terwijl ook het ondernemingsgewijs georganiseerd overleg de verving van het onderscheid in de hand werkt.

Blijvende verschillen

Kunnen we nu stellen dat de voortschrijdende 'rationalisatie' van de kantooradministratie gepaard zal gaan met een totale verving van het verschil tussen kantoorwerk en fabriekswork? Voorshands is er reden om dit te betwijfelen. Vergeleken bij een beambte werkt b.v. een machinebankwerker *minder lang* geconcentreerd. Hij stelt een machine in en kan dan enige tijd wachten terwijl het materiaal een bewerking ondergaat. Instelling van de

volgende machine vergt dan op-nieuw enig denkwerk. Als een be-ambte echter een kantoormachine bedient is voortdurend concentra-tie vereist. Een schrijfmachine of een rekenmachine werkt niet lan-ger als geen toetsen meer worden ingedrukt. Als gevolg hiervan vra-gen veel kantoorwerkzaamheden per uur 45 à 50 minuten volledige concentratie, terwijl de bankwer-ker per uur misschien maar 20 minuten geconcentreerd bezig is. Een en ander verschilt natuurlijk naar gelang van het soort werk-zzaamheden (en is ongetwijfeld in z'n algemeenheid aanvechtbaar). Maar inderdaad is komen vast te staan dat kantoorwerk grotere ver-moeidheid teweegbrengt dan hand-arbeid. Pas wanneer een kantoor-functie volledig is geautomatiseerd is de aanduiding 'hoofdarbeid' voor het bedienende personeel nauwelijks meer van toepassing.

Ook maatschappelijk beschouwd blijft de beambte zich ook nu nog onderscheiden van de handarbeider. Te denken valt - generaal ge-sproken - aan de lage organisatie-graad (vakbeweging). Historisch gezien is dit wel verklaarbaar. Wat het collectief optreden aan-gaat was er meer uitzicht op de doorzetting van bepaalde eisen in-dien men handelde als minderheidsgroep dan als - procentueel zeer klein - deel van de arbeiders-organisatie. Bundeling van krach-ten werd tegengehouden door het feit dat de beambten, veel minder dan de arbeiders, wisten (weten) van macht en onmacht, recht en rechteloosheid, rijkdom en armoede. Bovendien zou aansluiting bij de vakbeweging een averechte uitwerking hebben op de reeds ge-noemde identificatie met 'hogere' functionarissen.

'Nieuwe middenstand'

Dit laatste samenvattend: de be-ambten hebben zich niet bij de 'arbeidersklasse' aangesloten en zijn dus geen deel gaan uitmaken van het 'proletariaat'. Dit als ge-volg van het feit dat men zich enerzijds moest identificeren met de bedrijfshiërarchie en men zich anderzijds wenste te onderscheiden van de handarbeiders. Het is dan ook niet gekomen tot sociaal-poli-tieke formatie van de niet-hand-arbeiders. De alternatieven waren non-interesse en het huldigen van heterogene opvattingen. Omdat de beambten - hoewel zich indentifi-cerend met de hiërarchie - zich ook terdege van deze hiërarchie bewust zijn en dus van het verschil in sociale rang, weten zij zich ook gescheiden van de groot-onderne-mers. Hierdoor zijn de beambten zich meer en meer middenstan-ders gaan gevoelen. ('Nieuwe middenstand' in tegenstelling tot de oude - gevestigde - midden-stand). Men sloot zich derhalve aan bij groepen die de belangen van de middenstand op het oog hadden. Desalnietemin kon het sociaal-politieke bewustzijn geen concrete vormen aannemen.

Deze politieke onzekerheid is een symptoom van de onvolledige plaatsbepaling van de beambten. Ten onrechte hebben sociologen getracht het begrip 'beambte' als bijzondere sociologische categorie te gebruiken. Er zijn beambten-groepen die vrijwel niets met el-kaar gemeen hebben. Er was geen gemeenschappelijke noemer te vinden die meer inhield dan een arbeids- en sociaal-rechtelijke sta-tus.

In grote trekken is er ook nu nog een - zij het moeilijk te trekken -

grens tussen beambten en arbeiders. In elk geval verkeren veel beambten in de veronderstelling iets anders te zijn dan de handarbeiders; ze gedragen zich dus ook anders. Maar zoals we zagen wordt deze zelfwaardering meer en meer ondermijnd. De aangelegde criteria zijn twijfelachtig geworden. B.v. de mate van verantwoordelijkheid: deze is voor sommige (o.m. technische) arbeiders groter dan van (lagere) employé's. Of de gedachte als zou de beampte dichter bij de bedrijfsleiding staan; de beambtefunctie zou of 'assisterend' of 'arbeidsleidend' zijn. Voor veel kantoorarbeid gaat dit niet langer op. Men vergelijk de beambtepositie met die van de voorlieden onder de arbeiders (leidend) en die van laboratoriumpersoneel (assisterend). Ondanks deze bedenkingen is het thans nog wel gerechtvaardigd het onderscheid als sociale realiteit te bezien, zeker ook vanwege het verschil in inkomensniveau en aard van de beloning.

In feite is de grens naar *boven* veel moeilijker aan te geven. Het gaat immers om een prestatiehiërarchie, waarbinnen de employé's kunnen opklimmen. De betekenis van het verschil in rangen wordt erkend, waardoor deze rangen een scheidende werking hebben en derhalve een 'klasesolidariteit' niet tot stand kan komen; maar anderzijds bewerken deze rangen geen duurzame sociale positie. Beambte-zijn is niet statisch, maar een *in-beweging-zijn*.

De 'nieuwe middenstand', waartoe behalve beambten ook anderen (onderwijzend personeel, ambtenaren) behoren heeft slechts een

betrekkelijke geslotenheid en valt in werkelijkheid uiteen in tal van subtiele rangniveaus van beroepsmatig karakter. Homogeniteit ontbreekt.

De ontwikkeling van het maatschappelijk leven leidt ertoe, dat in toenemende mate bestuur en beheer afhankelijk worden van gespecialiseerde kennis van ambtenaren en beambten en ambtelijk apparaat. Dit duidt op een ingrijpende wijziging van de maatschappelijke structuur, die in de bureaucratie waarschijnlijk een scherpere differentiatie tussen leidende en uitvoerende, tussen hogere en lagere functies zal teweegbrengen. Dit accentueert temeer de onzekere positie van de *lagere* beambten; voor wie de opklimming in de bedrijfshiërarchie steeds meer belemmeringen ondervindt.

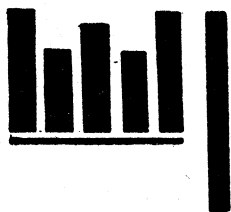
Resumerend:

Het onderscheid tussen hoofdarbeid en handarbeid is in ons beoogd praktisch niet meer te plaatsen. Mede daardoor is de verhouding beambte-arbeider niet meer te dekken door het begrippenpaar 'hoger-lager'.

Meer en meer komen de *lagere* beambten apart te staan van het hoger personeel, een ontwikkeling die samenhangt met de toegenomen meetbaarheid van kantoorwerkprestaties en met de administratieve automatisering.

In hoeverre de lagere beambten zelf zich door georganiseerd optreden meer zekerheid zullen kunnen verschaffen betreffende hun maatschappelijke en bedrijfspositie zal de tijd leren.

Drs. F. G. Stafleu

van onze bibliothekaris

De bibliotheek van het C.N.V. is uitgebreid met o.m. de hieronder genoemde werken, die voor uitlening beschikbaar zijn. Aanvragen te richten tot de bibliotheek van het C.N.V., Maliebaan 8-8a, Utrecht. Telefoon 20141-030.

THORNTON-DUESBERY, J. P. *Open kaart over morele herbewapening*. (Leiden, Sijthoff, 1964, 164 blz.). Naar aanleiding van de vele kritiek, die met name door de Engelse predikant Driberg wordt geleverd, beschrijft de auteur in dit boekje hoe de morele herbewapening werkt, wie dit werk financiert en welke doelstellingen nagestreefd worden.

LANGE, H. M. de. *De gestalte van een verantwoordelijke maatschappij*, (Amsterdam, ten Have, 1966. 271 blz.). Kritisch onderzoek naar een aantal onderdelen van de gevoerde economische politiek in Nederland na de laatste wereldoorlog.

RUPP, J. C. *Wat bezielt ons?* ('s-Gravenhage, Boekencentrum, 1966, 159 blz.). In dit boek wordt de lezer opgewekt aan de hand van daarin opgenomen notities over arbeid, bedrijf, kerk en vorming, zich rekenschap te geven van enige wezenlijke karakteristieken van de huidige ontwikkelingen van onze maatschappij.

DOORN, J. A. A. van. *Organisatie en maatschappij; sociologische opstellen*. (Leiden, Stenfert Kroese, 1966, 282 blz.). Een bundel opstellen, reeds eerder gepubliceerd in een aantal tijdschriften en verzamelwerken, behandelende de samenhang die er bestaat tussen het organisatieverschijnsel enerzijds en de verschijnselen macht, ideologie, arbeid en beroep anderzijds.

VELDKAMP, G. M. J. *Sociaal palet; in het spanningsveld van economische en sociale politiek*. (Utrecht, Aula-boeken, 1964. 254 blz.). In dit boek tracht schrijver voor een drietal gebieden, t.w. het economische, het sociale en het volksgezondheidsbeleid aan de hand van een aantal thema's het sociaal-economisch denken vruchtbaar te maken aan de politiek.

NOTA HULPVERLENING AAN MINDER ONTWIKKELDE GEBIEDEN. ('s-Gravenhage, Min. v. Binnenlandse Zaken, 1966, 182 blz.). Weergave van de wijze waarop het denken over en het handelen ten aanzien van de hulpverlening in de laatste jaren is geëvolueerd. Concrete Nederlandse activiteiten in de verschillende sectoren der hulpverlening. Overzicht van de activiteiten van een groot aantal zich op het gebied van de hulpverlening bewegende internationale organisaties.

TERREINVERKENNING VOOR DE AGRARISCH-SOCIALE VOORLICHTING IN HET GEBIED EPE-HEERDE, (Wageningen, Centrum voor Landbouwpubl. en landbouwdoc. 1966. 180 blz.).

Resultaten van een sociologisch onderzoek in de gemeenten Epe en Heerde ter verkrijging van gegevens, die kunnen dienen om tot een goede programmering te komen van een voorlichtingscampagne in het kader van een streekverbeteringsactie. Dit onderzoek is uitgevoerd door het Sociologisch Instituut van het Convent van Christelijk Sociale Organisaties.

VERBURG, M. C. *Nederland in de Europese ruimte* (Amsterdam, de Bussy, 1966, 303 blz.). Publikatie in boekvorm van de artikelen in Het Financieel Dagblad, bevattende een aantal regionaal-economische studies voor de economisch-geografische gebieden van Noordwest-Europa. Gewezen wordt o.a. op het probleem dat de economische groei zich geografisch niet zo evenredig zal laten verdelen of distribueren als naar de mate waarin de bevolking zich voortplant.

HARTOG, F. *Redelijke economie*. (Leiden, Stenfert Kroese, 1966, 259 blz.). Bundeling van een aantal vroeger geschreven artikelen over allerlei economische problemen. In het laatste gedeelte van dit werk zijn enkele beschouwingen opgenomen over de E.E.G. en de Atlantische economische samenwerking.

OLDENDORFF, A. *Samenwerking in het bedrijf*. (Utrecht, Bijleveld, 1966, 144 blz.). Schrijver behandelt in dit boek een aantal sociale aspecten van het bedrijf dat hij *niet* als een wereld apart ziet. O.a. komen aan de orde de formele organisatie, het gezags-, het status-, het rollen- en het communicatieprobleem, arbeidsmotivatie en arbeidsvoldoening en medezeggenschap in sociaal-politiek opzicht.

THIERRY, H. *Arbeidsbeleving, loonsystemen en loonattitude*. ('s-Gravenhage, C.O.P./S.E.R., 1965, 200 blz.).

Deze studie over loonattitude en arbeidsbeleving valt in vier delen uiteen t.w. 1. een aantal organisatie- en motivatietheoriën; 2. loonbepaling; doel en techniek; 3. arbeidsstructuur en loonsysteem; 4. loonsystemen en loonattitude.

POLAK, F. L. *De nieuwe wereld der automatic*; 2e druk (Hilversum, Ned. Uitgeverijcentrum, 1966, 264 blz.).

Aan de nieuwe druk van dit boek, waarin een historische terugblik, een overzicht van de huidige situatie en een vooruitblik in de mogelijke toekomstige ontwikkeling wordt gegeven, is een tweede deel toegevoegd, waarin aandacht wordt geschonken aan de voornaamste nieuwe feitelijke ontwikkelingen.

Bovendien heeft de schrijver daarin neergelegd zijn eigen visie op de verdragende betekenis van deze ontwikkeling.

Overzicht van de belastingen, die in de lid-staten van de Europese Economische Gemeenschap ten behoeve van de staat en de lagere publiekrechtelijke lichamen (deelstaten, departementen, gewesten, provincies, gemeenten) worden geheven, met tabellen, vermeldende de opbrengst over de jaren 1961 en 1962. (Brussel, E.E.G., 1965).

DE NEDERLANDSE ECONOMIE IN 1970; *een voorwaardelijke prognose van de ontwikkelingsmogelijkheden voor de Nederlandse economie op middellange termijn*. ('s-Gravenhage, Centr. Planbureau, 1966, 302 blz.).

Deze studie introduceert de centraal economische planning op middellange termijn in ons land. Behalve aan de macro-economische ontwikkeling is ook grote aandacht gegeven aan de ontwikkeling van afzonderlijke sectoren en bedrijfstakken.

SOCIALE PLANNING; *een instrument voor welzijnsbeleid* ('s-Gravenhage, Nat. Raad v. Maatsch. Werk, 1966, 176 blz.).

Studie over de sociale aspecten van het ontwikkelingsbeleid in Nederland, waarin o.a. aan de orde komen de planning in verband met het menselijk welzijn, de betekenis en de mogelijkheden van sociale planning, de ontwikkeling van de sociale planning in Nederland en de sociale planning in verband met maatschappelijk werk en maatschappelijk opbouwwerk.

LIJFTOGT, S. G. *Werkclassificatie, waardering en kritiek; een onderzoek naar de genormaliseerde methode van werkclassificatie*. (Den Haag, C.O.P./S.E.R., 1966, 203 blz.).

Resultaten van een onderzoek, ingesteld in de jaren 1962-1965, naar de historische ontwikkeling van de werkclassificatie-gedachte in Nederland.

STEIGENGA, W. *Moderne planologie*, (Utrecht, Aula-boeken, 1964, 221 blz.). Overzicht van de ontwikkeling van de planologie en van de principes waarop zij is gebouwd.

Inhoudsopgave 19^e jaargang (1966)

Titel	Auteur	Nummer en Pagina
De Gaulle, Frankrijk en de E.E.G.	Dr. W. Albeda	1 1
Pleidooi voor een slagvaardige Euro- pese vakbeweging	P. van Bijsterveld	1 16
Ethiek van arbeid en rust	Dr. E. de Vries	2 29
De arbeid in deze tijd	Dr. W. Albeda	2 35
Eigendomsverhoudingen in oost en west	Drs. G. H. Terpstra	2 47
Wat is programmering ?	Dr. W. Albeda	3 61
Arbeidsmarktbeleid	P. Tjeerdsma, ing.	3 70
Ervaringen op het gebied van het eco- nomisch beleid van de E.G.K.S.	Dr. W. Albeda	3 78
Arbeidsituatie en arbeidsethiek	Drs. C. F. Wieringa	3 84
Ethiek van het bouwen	Dr. E. de Vries	4 93
Vakbeweging en Woningbouw	D. H. Grasman	4 101
Het woningbouwvraagstuk	Drs. A. J. Drewes	4 107
De financiering van de woningbouw ...	Dr. G. J. Stapelkamp ...	4 114
Emancipatie van man en vrouw	D. Buitendijk-Mulder ...	5 125
De gestalte der verantwoordelijke maat- schappij	Dr. W. Albeda	5 139
Plaats en toekomst van het overleg in Nederland	C. J. van Maastricht	5 143
De functie van de woningbouwverenig- ing in de samenleving	Tj. Pel	6/7 153
Beroepsethiek	Dr. E. de Vries	6/7 160
Medezeggenschap in ontwikkeling	Drs. C. F. Wieringa	6/7 171
Terugblik en vooruitzicht	J. van Eibergen	8 185
Industrieel leiderschap	Drs. C. F. Wieringa	8 205
Is Christelijke vakbeweging ook nu nog nodig?	M. Ruppert	9 217
Sociaal Politieke aspecten van de won- ingbouwvereniging	Tj. Pel	9 240
Rapport van de commissie Industriali- satie en Werkgelegenheid in het Noorden	Cie ad hoc Het Noorden	10 255
Voor of tegen een inkomenspolitiek ...	Dr. Paul Mandy	11 317
Niet bij brood alleen	H. Dijkstra	11 335
Gestalten van de christelijke vakbewe- ging in de samenleving	Tj. Pel.	12 353
De Duitse vakbeweging als ondernemer	D. H. Grasman	12 367
Hoofd- en handarbeid: een betrekkelijk onderscheid	Drs. F. G. Stafleu	12 376
Van onze bibliothecaris	1(22); 4(121); 6/7(184) 12(381)	
Cijfers en feiten	1(24); 2(57); 4(123) 6/7(180); 9(249); 11(342)	
Boekbespreking	1(25); 5(151); 9(251) 2(54); 8(216); 11(350)	

Aan dit nummer hebben meegewerkt:

Tj. PEL,

secretaris van de Vereniging J. R. Slotemaker de Bruïne-Instituut.

D. H. GRASMAN,

*secretaris van de Ned. Chr. Bond van Werknemers in de Hout- en
Bouwnijverheid.*

Drs. F. G. Stafleu,

sociaal-econoom.

De verhoogde exploitatiekosten van "Evangelie en Maatschappij" maken het noodzakelijk dat de abonnementsprijs van het kaderblad wordt herzien. Met ingang van 1 januari 1967 zal daarom de volgende prijs gelden:

- a. abonnementsprijs voor leden: f 6,— per jaar;
- b. abonnementsprijs voor niet-leden: f 10,— per jaar;
- c. losse nummers: f 1,50 per exemplaar.